CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सं. २६

13.5

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वर्ग संख्या 2/सं१५ प्राप्ति-संख्या १८१

ग्रन्थ-कार्ड
श्री गणेश वर्णी दि० जैन (शोध) संस्थान
ग्रन्थागार
नरिया, वाराणसी-५

ग्रन्थ नाम सर्वार्थसिद्धि
लेखक पूज्यपाद

लेनेवाले का नाम	देनेकी तिथि	लेनेवालेका हस्ताक्षर	लौटानेकी तिथि

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

श्रीसखाराम नेमचंद ग्रंथमाला. १२८

श्रीपूज्यपादापरनाम–देवनंद्याचार्यविरचिता

सर्वार्थसिद्धिः ।

फडकुलेकुलोत्पन्नजिनदासशास्त्रिन्यायतीर्थ

इत्यनेन संशोधिता ।

"वर्धमान पार्श्वनाथ शास्त्री" इत्यनेन

षोडशपुरे स्वकीये श्रीकल्याणमुद्रणालये मुद्रिता ।

माणिकचन्द्र–दिगंबर–जैन परीक्षालय–मंत्रिणा

"रावजी सखाराम दोशी"

इत्यनेन प्रकाशिता च ।

श्री गणेश वर्णी दि. जैन (शोध) संस्थान
पुस्तक सं० ...141......
दिनांक ...11...8...95
नरिया, (का. हि. वि. वि.) वाराणसी

तृतीयावृत्तिः १०००

वीराब्दे २४६५
ख्रिष्टाब्दे १९३९

मूल्य रूप्यकद्वयम्

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0. In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust eGangotri

[redacted]

प्रस्तावना ।

भगवन्तः श्रीपूज्यपादाः ।

सिद्धान्तप्रमाणवैद्यकाध्यात्मसाहित्यसमुद्रमंथनसमासादितज्ञानरत्नालंकृतस्वोपज्ञग्रन्थाः स्वशेमुषीमुषितपुरन्दराधिपतिपुरोधोमतिवैभवा विभवः श्रीपूज्यपादपूज्यपादाः स्वजानिजनितमाहात्म्येन कर्णाटदेशान्तर्गतकोलंगलाभिधानं पुरमलञ्चक्रुः । विप्रकुलकमलमार्तण्डश्रीमाधवभट्टाच्छ्रीदेव्यां जायंते स्म भगवन्तः श्रीपूज्यपादाः । भगवतां जन्मनाम पूज्यपाद इत्यासीदिति कर्णाटभाषाग्रथितपूज्यपादचरिततो विज्ञायते, किन्तु शिलानिखाततलेखविरोधित्वात्तन्न प्रमाणपदवीमारोहति । तेषां संसारशरीरभोगनिर्विण्णानां जिनदीक्षाग्रहणकाले दीक्षकाचार्यैर्देवनन्दीति नामधेयं कृतम् । अनन्तरं स्वबुद्धिवैभवसमासादितजिनेन्द्रबुद्धिनामधेयानां देवतातिस्तुतचरणयुगलानां तेषां पूज्यपाद इत्यभिख्या भुवि प्रसिद्धिं जगाम । एतत्प्रमाणीकुर्वन्नयमधस्तनश्श्लोकः—

यो देवनन्दिप्रथमाभिधानो बुद्ध्या महत्या स जिनेन्द्रबुद्धिः ।
स पूज्यपादोऽजनि देवताभिर्यत्पूजितं पादयुगं तदीयम् ॥

(श्र. शि. नि. ले. क्र. सं. ४०)

अन्येपि श्लोकाः—

प्राग्भ्यधायि गुरुणा किल देवनन्दी बुद्ध्या पुनर्विपुलया स जिनेन्द्रबुद्धिः । श्रीपूज्यपाद इति चैष बुधैः प्रचख्ये यत्पूजितः पदयुगे वनदेवताभिः ॥ (श्र. शि. ले. क्र. सं. १०५)

श्रीपूज्यपादोद्धृतधर्मराज्यस्ततः सुराधीश्वरपूज्यपादः ।
यदीयवैदुष्यगुणानिदानीं वदन्ति शास्त्राणि तदुद्धृतानि ।
धृतविश्वबुद्धिरयमत्र योगिभिः कृतकृत्यभावमनुबिभ्रदुच्चकैः
जिनवद्बभूव यदनङ्गचापहृत्स जिनेन्द्रबुद्धिरिति साधुवर्णितः ॥

(श्र. शि. नि. ले. क्र. सं. १०८)

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भगवतामन्यान्यपि नामधेयान्यासन्निति नन्दिसंघपट्टावलीतो विज्ञायते। एतदपि प्रमाणीकुर्वन्निम्नस्थोऽयं श्लोकः—

यशःकीर्तिर्यशोनन्दी देवनन्दी महायतिः।
श्रीपूज्यपादापराख्यो गुणनन्दी गुणाकरः॥

आचार्यवर्यश्रीसोमदेवसूरिविरचितशब्दार्णवचन्द्रिकामङ्गलश्लोकतोऽप्येतदेवानुमीयते, तत्रापि गुणनन्दीति नाम्नो व्यपदेशदर्शनात्। यथा—

श्रीपूज्यपादममलं गुणनन्दिदेवं।
सोमामरव्रतिपपूजितपादयुग्मं॥
सिद्धं समुन्नतपदं वृषभं जिनेन्द्रं।
सच्छब्दलक्षणमहं विनमामि वीरम्॥

भगवतो विदेहस्थजिनेश्वरस्य भवतापहारिणः दर्शनेन पवित्रितगात्रो भगवान्पूज्यपाद इत्यपि शिलानिखातलेखतो विज्ञायते। तद्यथा—

श्रीपूज्यपादमुनिरप्रतिमौषधर्द्धिर्जीयाद्विदेहजिनदर्शनपूतगात्रः।
यत्पादधौतजलसंस्पर्शप्रभावात्कालायसं किल तदा कनकीचकार॥

चंद्रय्यकविविरचिते कर्णाटवाणीनिबद्धे पूज्यपादचरिते यदुपलब्धं तद्विदुषामग्रे स्थापयामि। आचार्याणां मातुलो माधवभट्टानां च स्यालः पाणिनिरासीत्। पाणिनिरयं संसारांतकरं जैनं धर्मं धारयित्वात्मकल्याणं करोत्विति मनीषया माधवभट्टैः पाणिनिं प्रति बहूपदिष्टं, किन्तु तदुपदेशमनादृत्य पाणिनिना मुडिगुंडग्रामे वैष्णवमतमुररीकृत्य सन्यासाश्रमोऽपि स्वीकृतः। गुणभट्टेन परिणीता कमलिनीतिनामधेयधारिणी भगवतां कनीयसी भगिनी नागार्जुनाभिधं सुतं सुतवती।

कदाचिद्भगवान्पूज्यपाद उद्याने परिभ्रमन्व्यालकवलितमेकं दर्दुरं दृष्टवान्। तदा समुत्पन्नवैराग्यभावनः स संसारान्तकरीं जैनीं दीक्षां समाससाद।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भगवतां मातुलः पाणिनिरष्टाध्यायीग्रन्थं विरचयन्नात्मानमासन्नमरणं विज्ञाय स्वभागिनेयं प्रति स्वग्रन्थं पूर्णतां नेतुं कथितवान्। भगवताप्यस्य वचनं स्वीकृतम्। अनन्तरं दुर्ध्यानेन पंचत्वं गतः पाणिनिः कर्कोटकयोन्यां संजातः। कदाचिदयं कर्कोटको नागो भगवन्तं गच्छन्तं दृष्ट्वा फूत्कृतवान्। तं पाणिनिचरं ज्ञात्वा त्वदुपज्ञस्य व्याकरणग्रन्थस्य पूर्तिर्मया कर्तव्येति यत्त्वया पूर्वं कथितं तन्मया न विस्मृतमिति भगवतोक्तम्। भगवद्भिरपि तद्व्याकरणं पूर्णतां नीतम्। वैद्यकज्योतिषव्याकरणार्हत्प्रतिष्ठादयो ग्रन्थास्तु भगवताऽष्टाध्यायीपूर्तेः प्रागेव विनिर्मिता आसन। स्वपितुर्गुणभट्टस्य निधनानन्तरं निर्धनो बभूव नागार्जुनः। स च भगवतः पद्मावतीमंत्रं समासाद्य तं भगवत्प्रोक्तप्रक्रियाक्रमेण साधितवान्। मंत्रप्रभावेण वशीकृतपद्मावतीदेवतोऽसौ तस्या देवताया सिद्धरससंसाधनीमौषधिं विज्ञाय प्रतिदिनं सुवर्णं विनिर्ममे नागार्जुनः। औषधिलाभान्नागार्जुनोऽखर्वगर्वपर्वतभावं प्राप्त इति ज्ञात्वा गर्वपर्वताशनिर्भगवान्सामान्यौषधिजन्यरसेन जाम्बूनदं विनिर्माय तं दर्शितवान्। पर्वतान्हैमभावं निनीषुर्नागार्जुनो धरणेन्द्रपद्मावतीभ्यां निषिद्धःसन्जिनमन्दिरं निर्माय तत्र भगवत्पार्श्वनाथजिनं प्रतिष्ठापितवान्। आचार्या अपि स्वचरणात्रौषधिरसेन विलिप्य भगवच्छ्रीश्रीमन्दरदेवानां दर्शनार्थं विदेहयात्रां चक्रुः। अत्रान्तरे भगवत्पूज्यपादशिष्येण वज्रनंदिना द्राविडसंघस्य स्थापना कृता। अन्यदा देवविमानमधिरुह्य भगवांस्तीर्थयात्राश्चकार। मार्गे च नष्टदृष्टिना तेन शान्त्यष्टकस्तोत्रं विरच्य स्वदृष्टिः समासादिता। प्रत्यावृत्तश्च समाधिपूर्वकं स्वदेहं विससर्ज भगवान्।

अस्मिन्नाख्याने कविना यदुक्तं तत्सर्वं प्रामाणिकं न वेति कथयितुं यद्यपि न पार्यते तथापि तत्र बहुभागः प्रामाण्यमर्हति। पाणिनीयग्रन्थपूर्तिविषयकोल्लेखस्तु प्रामाण्यमर्हतीति पाठकानामनन्तरमेव सुतरां स्पष्टीभविष्यति। नानाविधग्रन्थनिर्मापणविषयकउल्लेखोऽपि पश्चात्कालभाव्याचार्यकृतोल्लेखदर्शनात्प्रामाण्यमर्हतीत्यवसेयं सुधीभिः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पाणिनिपूज्यपादौ ।

यद्यपि केषांचिद्विदुषां मतेन पाणिनिराचार्यः ख्रिष्टकालात्पूर्वं स्वजनुषेमां भारतभूमिमलंचकार, तथाप्यस्मन्मतेन स ख्रिष्टाब्दीयपंचमशताब्द्यां प्रादुर्बभूव । प्रोफेसरेत्युपपदभूषितेन गीर्वाणवाणीचणेन श्रीमता **पाठक**महोदयेन श्रीपूज्यपादसमयनिर्णयार्थमधस्तनानि यानि प्रमाणानि हेतुत्वेन विदुषां पुरतः स्थापितानि तानि यथा— (१) वामनजयादित्याभ्यां स्वोपज्ञकाशिकाभिधवृत्तौ जैनेन्द्रव्याकरणविषयकज्ञानस्याविष्कारकरणम् । (२) 'शरद्वच्छुनकदर्भाग्निशर्मकृष्णरणाद्भृगुवत्साग्रायणवृषगणब्राह्मणवशिष्ठे' इत्यस्मिञ्जैनेन्द्रीये सूत्रे सांख्यकारिकाकर्तुर्वार्षगण्यस्याग्निशर्मायणापराभिधेयस्येश्वरकृष्णस्योल्लेखो गुरूदयांकितपुष्यादिनक्षत्रयुक्तसंवत्सरस्य संकेतः (३) ख्रिष्टाब्दीयनवमशताब्दीमारभ्यान्यत्र ग्रन्थेषु जैनेन्द्रस्योल्लेखश्च । एतेषां प्रमाणानां द्वितीयमेव प्रमाणं विचारार्हम् । अग्निशर्मायणशब्देन यदि सांख्यकारिकाकर्तुरेवोल्लेख इति निश्चितं स्यात्तर्हि जैनेन्द्रकर्ता स्वजन्मनेमां भूमिं ख्रिष्टाब्दीयपंचमशताब्द्यामेवालंचकारेति निर्णीतप्रायमेव । जैनेन्द्रकर्तुर्भगवतः समन्तभद्राचार्यादर्वाक्कालीनत्वं 'चतुष्टयं समन्तभद्रस्य' इति जैनेन्द्रीयसूत्रतः सुष्ठु प्रतिष्ठामियर्ति । पाठकमहोदयमतेनेश्वरकृष्णजयादित्ययोरन्तरालकाले पञ्चमशताब्द्यां भगवान्देवनन्दी प्रादुर्बभूव । पाणिनिरप्यस्मिन्नेव काले स्वजनुषेमामिलामलञ्चकारेत्यास्माकीनं मतम् । पाणिनीयगणपाठेषु 'राजाऽसे' 'वष्कयादसे' इति द्वे गणसूत्रे दृक्पथमवतरतः । अस इति पूज्यपादकृता समासस्य संज्ञा । 'वष्कयादसे' इत्येतत्तु जैनेन्द्रीयतृतीयाध्यायस्थप्रथमपादान्तर्गतं नवनवतितमं सूत्रम् । अनयोर्गणसूत्रयोर्दर्शनात्पाणिनिराचार्यो जैनेन्द्रकारादर्वाक्तन समकालीनो वेति निश्चेतुं पार्यते । पुनश्च 'वष्कयासे इवि गणे पठ्यते । तस्यायमर्थः । वष्कयशब्दादञ् भवति । **असे असमासे इत्यर्थः । पूर्वाचार्यैः समासस्य**

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स इत्येषा संज्ञा कृता ' वृष्कस्यापत्यं बाष्कयः । असे इति किम् ? गौबष्कयिः (? सौबष्कयिः) । ' इति काशिकाविवरणपञ्जिकोद्धरणतोऽप्येतदेव निर्णेतुं पार्यतेऽस्माभिः । पंजिकाकारोऽपि तस्या संज्ञायाः पूर्वाचार्यकृतत्वमेव स्वीकरोति । ' वाजाऽसे ' इति गर्गादिगणान्तर्गतगणसूत्रेणापि तदेव निश्चिनोमि । अस इत्येतस्यासमास इत्येष एवार्थः पञ्जिकायां दृश्यते । यथा ' वाजाऽसे इति । वाजशब्दो यञमुत्पादयति । **असे असमासे** इत्यर्थः । वाज्यः । असमास इति किम् ? सौवाजिः । ' पुनश्च नडादिगणे वार्षगण्यानर्थान्तरभूतस्याग्निशर्मायणशब्दस्य गर्गादिगणे च वार्षगण्यशब्दस्य दर्शनाज्जैनेन्द्रकारवदष्टाध्यायीकारः पाणिनिरपि खिष्टाब्दीयपंचमशताब्द्यां प्रादुर्बभूवेति सुष्ठु निर्णीयते, बाधकाभावात् ।

अत्र केचन पुरातत्त्वविदो विद्वांसः पाणिनिराचार्यः खिष्टाब्दात्पूर्वं पंचमशताब्द्यां सप्तमशताब्द्यां वा प्रादुरासेति मन्यन्ते, परं तच्चिन्त्यम् । ' पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयो ' रिति सूत्रे पराशरानन्तरापत्यंपाराशर्यस्योल्लेखदर्शनाद्गर्गादिगणे चौलुक्यवार्षगण्यपाराशर्ययाज्ञवल्क्यानामुल्लेखात् पाणिनेराचार्यस्य सम्भूतिसमयः खिष्टाब्दीयपंचमशताब्द्येवेति यन्निर्णीतं तत्समीचीनमिति मन्यामहे । एम्.ए.पी.एच्.डीत्युपाधिद्वयपरिष्कृतैः श्रीमद्भिर्बिल्वावलीकरमहोदयैः स्वोपज्ञे Systems of Sanskrit Grammar नामधेयग्रन्थे पाणिनिराचार्यः खिष्टाब्दात्पूर्वं पंचमशताब्द्यां बभूवेति प्रमाणाभासैर्निर्णीयान्ते यदुक्तं तद्विचारार्हमितिकृत्वाऽत्रोद्ध्रियते। तद्यथा-Finally, it is not altogether impossible that the sutras on which our arguments for Panini's antiquity are based, were taken over by Panini bodily from some of his predecessors, just as, contrariwise, the sutras from which his modernity is inferred [especiallly the word यवन in sutra IV.I 149] were later interpolations. But in that way any thing is possible and we would be reduced to speechlessness. एतस्मादुद्धरणाच्छ्रीमद्भिर्बिल्वावली-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

करमहोदयैः पाणिनिसमयनिर्णयार्थं यानि सूत्राणि प्रमाणत्वेन स्वीकृतानि, न तानि साधकतमानीति सुतरां स्पष्टीभवति । अस्तु ।

पाणिनिपूज्यपादसमयनिर्णयार्थं यानि गणसूत्राणि प्रमाणत्वेन स्वीकृतानि गणपाठस्य प्रक्षिप्तपाठप्रचुरत्वान्न तानि साधकतमानि भवितुमर्हन्तीति चेत्तत्र ब्रूमः । गणपाठस्थानां केषांचिच्छब्दानामुपर्युद्धृतानां वा गणसूत्राणां यावत्प्रक्षिप्तत्वं सप्रमाणं न साध्यते न तावदाक्षेपावसरः सम्भवति । प्रमाणत्वेनोपर्युद्‌धृतानि गणसूत्राणि ख्रिष्टाब्दीयसप्तमशताब्द्या अपि पूर्वं गणपाठे विद्यमानान्यासन्निति काशिकातो विज्ञायते । गणरत्नमहोदधिकारेण श्रीमता वर्द्धमानेन कविनाप्युपरितनानां गणसूत्राणामुल्लेखः कृतः । पुनश्च जैनेन्द्रे यानि सूत्राणि तानि गणपाठे गणसूत्रत्वेनोल्लिखितान्यष्टाध्यायीगणपाठे । तद्यथा—' चन्द्रभागान्नद्याम् ' ३।२।३३ (जै.), ' चन्द्रभागान्नद्यां ' (ग. सू बह्वादिगणे अ.) ' ग्रीष्मादच्छन्दसि ' ३।१।९८ (जै.), ' ग्रीष्मादच्छन्दसि ' ४।१।८६ (ग. सू. अ.); ' श्यामलक्ष्मणाद्वाशिष्ठे ' ३।१।५८ (जै.), ' श्यामलक्ष्मणयोर्वासिष्ठे ' ४।१।१२३ (ग. सू. अ.)

काशिकाकारो वामनाचार्यो जैनेन्द्रविषयकं ज्ञानं काशिकायां प्रकटीचकारेति श्रीमद्भिः पाठकमहोदयैः स्वसंपादितनिबन्धे स्पष्टं संकेतितम् । अस्यामेव काशिकायां वामनाचार्यो ' राजाऽऽहे ' इत्यादिगणसूत्राणामुल्लेखं चकार । तेषां गणसूत्राणां व्याख्यानावसरे पञ्जिकाकारेण ' स इति समासस्य पूर्वाचार्यकृता संज्ञा ' इति स्पष्टमुक्तम् । अतः वामनाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिदृष्ट्या समासस्य स इति संज्ञां कुर्वन् भगवान्पूज्यपादः श्रीपाणिनिमुनेः प्राक्तन इति सुतरां निर्णीतं भवतीति विदांकुर्वन्तु सज्जना विद्वांसः ।

अतः प्रक्षिप्तानामप्रक्षिप्तानां च शब्दानां गणसूत्राणां वा यावन्न विवेकः क्रियते न तावदस्माभिः प्रमाणत्वेनोद्‌धृतानां सूत्राणामप्रामाण्यप्रतिष्ठापनं शक्यानुष्ठानम् । अत एव बाधकाभावाद्भगवतः पूज्यपादस्य

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भगवतस्समन्तभद्राचार्यादर्वाक्कालीनत्वे सिद्धेऽष्टाध्यायीकर्तुः पाणिनेराचार्यस्यापि भगवतस्समन्तभद्राचार्यादर्वाक्कालीनत्वं सिद्धिमध्यास्ते । भगवान् समन्तभद्राचार्यस्तु खिष्टाब्दीयद्वितीयशताब्द्यां स्वजनुषा भारतभूमिमलंचकारेति सुष्ठु निर्णीतम् । अतः पूज्यपादपाणिन्योः समकालभावित्वं न प्रत्यवस्थातुं शक्यमिति ।

पूज्यपादपतञ्जली ।

पंचाध्यायीकारो भगवान्पूज्यपादोऽष्टाध्यायीभाष्यकारश्रीपतञ्जलिमुनेः पूर्वकालवर्तीति भाष्ये जैनेन्द्रीयसूत्राणामुल्लेखदर्शनात्सुष्ठु निर्णेतुं पार्यतेऽस्माभिः । [१] 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे'इति पाणिनीये सूत्रे भाष्ये 'वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः'इति कुमारदासविरचितजानकीहरणस्थं पद्यचतुर्थांशमुदाजहार भाष्यकारः । कुमारदासश्च 'जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति । कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि क्षमः । ' इति रघुवंशप्रणेतारं स्पष्टं संकेतितवान् । अतो भाष्यकारः महाकविकुलकमलमार्तण्डश्रीकालिदासस्योल्लेखकृतः कवेः श्रीकुमार–दासादर्वाचीन इति स्पष्टम् । [२] 'अनुवादे चरणानाम्' इति सूत्रे भाष्ये 'उदगात्कठकालापं प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । येषां यज्ञे द्विजातीनां तद्विघातिभिरन्वितम् ।' इति भौमकविविरचितरावणार्जुनीयकाव्यस्थपद्यपूर्वार्द्धस्योदाहरणाद्भाष्यकारो भौमकवेरप्यर्वाचीन इत्यपि सुस्पष्टम् । [३] "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति सूत्रभाष्ये 'अपर आह' इत्युक्त्वा 'प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः । असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥ गोत्रं च चरणानि च' इति जैनाभिमतं जातिलक्षणमुदाजहार भाष्यकारः । सत्त्वं नाम सत्ता । सत्ताया लक्षणं श्रीमद्भिर्भगवत्कुन्दकुन्दाचार्यपादैः पञ्चास्तिकाये दत्तम् । तद्यथा–'सत्ता सव्वपयत्था सविस्सरूवा अणंतपज्जाया । भंगुप्पादधुवत्ता सप्पडिवक्खा हवदि एक्का ॥' पुनश्चोत्पादव्ययथयोर्यौगपद्यं जैनसिद्धान्ताभिमतमेव । प्रादुर्भाव-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

विनाशाभ्यां तूत्पादव्ययावेवोपलक्ष्येते। सतो भावः सत्त्वमिति सत्त्वपदस्य निरुक्तिः। 'उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्' इति जैनाभिमतं सल्लक्षणम्। सत्त्वं द्रव्यमित्यनर्थान्तरम्। 'अत एवावसीदति यत्र गुणो विशेषणभावेनेति सत्त्वं तद्द्रव्यमुच्यते' इति न्यासकारो बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यो जिनेन्द्रबुद्धिरप्याह। 'सद्द्रव्यलक्षणं' 'गुणपर्ययवद्द्रव्यम्' इति द्रव्यलक्षणे जैनसिद्धान्ताभिमते। सतोत्पादव्ययध्रौव्याण्युपलक्ष्यन्ते। गुणपदेनान्वयिनो गुणा इति निर्देशदर्शनाद्ध्रौव्यत्वं लक्ष्यते। पर्ययपदेन तूत्पादव्ययावुपलक्ष्येते। अतः सतोत्पादव्ययध्रौव्याण्युपलक्ष्यन्ते। अत उपरितनं भाष्यकारोक्तं जातिलक्षणं जैनाभिमतमेव। उपरितनभाष्यकारोक्तलक्षणस्य जैनाभिमतत्वाद्भाष्यकारः कस्माच्चिज्जैनवैय्याकरणादर्वाचीन इति निर्विवादम्। (४) 'वाहनमाहितात्' इत्यत्र सूत्रे भाष्ये 'अपर आह' इत्युक्त्वा 'वाहनं वाह्यादिति वक्तव्यम्। यदा हि गर्गाणां वाहनमपविद्धं तिष्ठति तदा मा भूत्। गर्गवाहनम्' इत्यूचिवान्भाष्यकारः। जैनेन्द्रकारस्तु 'वाह्याद्वहनम्' इत्येव सूत्रितवान्। अतः 'अपर' इति पदेन जैनेन्द्रकारस्यैवोल्लेखः कृत इति मे निस्संशयं प्रतिभाति। शाकटायनाचार्यस्तु 'वाह्याद्वाहण' मिति सूत्रितवान्। अतो भाष्यकारो जैनेन्द्रप्रणेतुरर्वाचीन इति मे मतिः। जैनेन्द्रप्रणेतुर्जिनानुयायित्वाद्भाष्यकारेण तस्य नामोच्चारणपूर्वकं स्पष्टमुल्लेखो न कृतः। (५) 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे भाष्ये 'एवं तर्हि– इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषावृद्धिमारभन्ते–परिमृजन्ति परिमार्जन्ति परिमृजन्तु परिममृजतुः परिमार्जतुरित्याद्यर्थम्॥ **तदिहापि साध्यम्।** तस्मिन्साध्ये योगविभागः करिष्यते—''मृजेर्वृद्धिरचो'' भवति' इत्युक्तवान्। 'मृजेरैप्' ५।२।१ 'क्ङित्यचि वा' ५।२।२ इति जैनेन्द्रीये सूत्रे विभाषावृद्धिमेवारभेते। अतोत्रापि भाष्यकारेण जैनेन्द्रकर्तुरेवोल्लेखः कृत इति स्पष्टं प्रतिभाति। (६) 'पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु' इति महाशास्त्रतत्त्वार्थसूत्रे सर्वार्थ-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सिद्ध्यभिधायां भगवत्पूज्यपादकृतायां टीकायां ‘ कथं ह्रस्वत्वम् ? औत्तरपदिकम् । यथा द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानमिति ’ यदुक्तं तत्स्फोटस्यैकत्वनिरूपणाधिकरणे ‘ तपरस्तत्कालस्य ’ इति सूत्रे भाष्य आक्षेपवार्तिकरूपेणोल्लिख्य तस्य परिहारः कृतः । तद्यथा— ‘ यद्येवम्—द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ।’ ‘ सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते’इत्यादि । अत एव भाष्यकारो भगवतः पूज्यपादादर्वाचीनः । (७) ‘ न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ’ । ७।३।३। इत्यत्र सूत्रे ‘ यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचावत्र द्योर्हि सा । यत्राचामादेरित्येवं वृद्धिस्तत्रैचावुच्येते । अत्र **द्योरित्येवं वृद्धिः । किमिदं द्योरिति ? उत्तरपदस्येति** । उत्तरपदाधिकारेऽप्यवश्यमैजागमोऽनुवर्त्यः पूर्वैत्र्यलिन्दे भवः पूर्वत्रैयलिन्द इत्येवमर्थम् । नैष दोषः । उत्तरपदेनात्राचामादिं विशेषयिष्यामोऽचामादिना **य्वौ** । उत्तरपदस्याचामादेर्यौ **य्वाविति** ।....यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचावत्र **द्योर्हि** सा । अथ कस्मात्पदान्ताभ्यां यथेणो न भवेद्यणः ॥ ३ ॥ ’ इति भाष्ये त्रिषु स्थानेषु जैनेन्द्रकारकृताया द्युरित्युत्तरपदसंज्ञाया उल्लेखो दृश्यते । केषुचित्पुस्तकेषु द्योरित्यस्य स्थाने वोरिति पाठान्तरं दृश्यते, परं तल्लेखककृपाया एव फलम् । अद्यापि लेखकदोषाद्दवर्णस्थाने घवर्णो लिखितो दृश्यते । डॉक्टरकीलहॉर्नमहोदयमतेन तु य्वोरित्यस्य स्थाने लेखकदोषाद् बोरिति घोरिति वा लिखितं दृश्यते, परं तन्न समीचीनम् । [१] तत्रैव भाष्ये बहुषु स्थलेषु य्ववर्णो लिखितो दृश्यते किन्तु तस्य स्थाने वर्णान्तरविन्यासो नैकस्मिन्नपि हस्तलिखितपुस्तके दृश्यते । [२] य्वोरिति द्विवचनान्तपदस्यैकवचनान्तपदेनार्थप्रतिपादनं न सम्भवति । [३] सूत्रे य्वाभ्यामिति पञ्चमीद्विवचनान्तपदस्य षष्ठीद्विवचनान्तेनोल्लेखो भाष्ये न संभवति । [४] य्वोरित्येतस्य च य्वावितिपदस्य च विशेषणविशेष्यभावो भाष्यकारसम्मतो न सम्भवति । अतो डॉक्टरकीलहॉर्नमहोदयमतं न समीचीनम् । पुनश्च बहुषु पुस्तकेषु

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

द्योरिति द्योरिति च पाठौ दृश्येते । द्योवर्णस्य स्थाने वोवर्णविन्यासो लेखकदोषात् सम्भवति । मंगलदेवशास्त्रिणामपि द्योवर्णविन्यासयुक्त एव पाठः सम्मतः । द्योरित्येकवचनान्तपदस्योत्तरपदस्येत्येकवचनान्त-पदेनार्थप्रतिपादनस्य समीचीनत्वात्स एव पाठः साधुः । पुनश्च घ्योरित्य-नेन 'उत्तरपदस्य' ७ । ३ । १० इति सूत्रेण कोऽपि सम्बन्धो न घटते । अतो द्योरित्येव पाठः समीचीनः । जैनेंद्रस्यौदीच्यसंस्करणे 'द्योः' ५ । २ । १५ इत्येव सूत्रम् । द्युरिति जैनेन्द्रकारकृतोत्तरपदस्य संज्ञा । दाक्षिणात्यसंस्करणे तु 'वा द्योः' ५ । २ । ३० इति सूत्रं द्व्यर्थमवतरति । डॉक्टरमङ्गलदेवशास्त्रिणां मतेन द्युरिति पूर्वाचार्यकृतो-त्तरपदस्य संज्ञा । अतोऽत्र भाष्ये जैनेंद्रसूत्रोल्लेखदर्शनाज्जैनेंद्रकारकृतसंज्ञा-दर्शनाद्वा भाष्यकारो जैनेंद्रपंचाध्यायीकारादर्वाचीन इति निर्णयो निर्बाधः ।

श्रीमच्छ्रीशचन्द्रचक्रवर्तिडॉक्टरपदवीविभूषितबिल्वावलीकरादयो विद्वांसो भाष्यकारः खिष्टाब्दीयशतकात्पूर्वं द्वितीयशताब्द्यां बभूवेति मन्यन्ते । Drama and Dramatists इत्यभिधे गीर्वाणवाणीपरिष्कृत-पुस्तके श्रीमद्भिः कुलकर्णीमहोदयैर्भाष्यकारः खिष्टाब्दीयद्वितीयशताब्द्यां प्रादुर्बभूवेति प्रकटीकृतम् । वयं तु भाष्यकारः खिष्टाब्दीयायां चतुर्थ्यां पञ्चम्यां वा शताब्द्यां प्रादुरासीदिति मन्यामहे । श्रीमच्चक्रवर्तिबिल्वावली-करमहोदययोर्मतं तु प्रामादिकं । तस्यात्र परिहारः क्रियते । ताभ्यां प्रमाणीकृताः प्रमाणाभासा यथा— (१) 'अनद्यतने लङ्' ३ । २ । १११ इत्यत्र सूत्रे भाष्ये 'परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शन-विषये लङ्वक्तव्यः । अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो माध्यमि-काम् ।' इत्युक्तवान्भाष्यकारः । साकेतावरोधो लोकविज्ञातः प्रयोक्तुर्भा-ष्यकारस्य दर्शनविषय आसीत् । मिलिन्दः [Menander] खिष्टा-ब्दीयद्वितीयशताब्द्यां साकेतमवरुरोधेत्यैतिहासिकाः । अतो भाष्यकारः खिष्टाब्दीयशतकात्पूर्वं द्वितीयशताब्द्यां प्रादुर्बभूव ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

(२) 'हेतुमति च' ३।१।२६ इति सूत्रभाष्ये 'पुष्पमित्रो यजते याजका याजयन्तीति । तत्र भवितव्यं पुष्पमित्रो याजयते याजका यजन्तीति ।' इति भाष्यकारोक्तेर्भाष्यकारस्तदानींतन इति श्रीमच्छ्रीशचन्द्रचक्रवर्तिविल्वावलीकरमहोदयाभ्यां निर्णीतम् । पुष्पमित्र इमां भूमिं ख्रिष्टशतकात्पूर्वं द्वितीयशताब्द्यां शशासेति पुरातत्त्वविदः । अतो भाष्यकारोऽपि तत्समकालीन इति निश्चितम् । (३) 'जीविकार्थे चापण्ये' ५।३।९९ इत्यत्र सूत्रे भाष्ये 'मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पिताः । भवेत्तासु न स्यात् ।' इत्युक्तवान्भाष्यकारः । अस्यामुक्तावन्त्यमौर्याणामुल्लेखाद्भाष्यकारः ख्रिष्टाब्दीयशतकप्रारम्भात्पूर्वं द्वितीयशताब्द्यां प्रादुर्बभूवेति निर्णीतम् । (४) 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' १।१।६८ इति सूत्रस्थभाष्ये 'तद्विशेषाणां च न भवति-पुष्पामित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा,' इति भाष्यकारोक्तिदर्शनात् स तयोः समकालीन इति निर्विवादम् ।

परिहारस्त्वित्थम् । (१) अरुणद्यवनः साकेतमित्युदाहरणतो मिलिन्दविहित एव सोऽवरोध इति यन्निर्णीतं नव्यैस्तत्प्रमादिकं साधकप्रमाणाभावात् । अरुणद्यवनः साकेतमित्यस्य वाक्यस्य प्रयोक्ता भाष्यकार एवेति च यदुक्तं तन्मिथ्या भिन्नप्रयोक्तुरत्र वाक्यस्योदाहृतत्वसम्भवात् । वामनाचार्येण स्वोपज्ञकाशिकावृत्तावस्यैव वाक्यस्योदाहृतत्वात्तेनापि भाष्यकारसमकालीनेन भवितव्यं, परं तन्नेष्टम् । शब्दार्णवचन्द्रिकाकारैः सोमदेवाचार्यैरपि 'अदहद्यवनः साकेतं' इत्युदाहृतम् । अतस्तेषामपि पतञ्जलिसमकालभावित्वप्रसंगो दुर्निवारः । (२) इतराणि त्रीण्यपि प्रमाणानि नार्थक्रियाकारिणि, तेषां तथैव परिहर्तव्यत्वसंभवात् । मौर्यपुष्पमित्रादिभ्योऽर्वाक्तनो भाष्यकार इत्येतावन्मात्रं निर्णेतुं शक्यमेभिरुदाहरणैः । पुष्पमित्रचन्द्रगुप्तयोः कतरस्य शासनकाले भाष्यकारः प्रादुर्बभूवेति शंका दुर्निवारा, तयोरन्तराले दीर्घकालस्य व्यतीतत्वात् । अतो भाष्यकारो ख्रिष्टाब्दात्पूर्वं द्वितीयशताब्द्यां बभूवेति चक्रवर्तिविल्वावलीकर-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

योरुक्तिः प्रलापमात्रमकार्यकारिणीत्वात्तस्याः । अतः पूज्यपादः पाणिनिः पतञ्जलिश्चेति कालक्रममनतिक्रम्य यथासंख्यं तेषां निर्देशो न्याय इति मन्यामहे । यद्वा पाणिनिपूज्यपादयोः समकालीनत्वमपि घटते ।

भगवान्पूज्यपादो राज्ञः श्रीदुर्विनीतस्य शासनकाले स्वजनुषेलातलमलंचकारेति विदुषां मतम् । स च महाराजदुर्विनीतस्य गुरुरासीदित्यपि केचन विद्वांसो वदन्ति । वयं तु स भगवान्भगवतस्समन्तभद्रादर्वाक्तन इत्येतावन्मात्रं जानीमो । नाधिकं किञ्चित् । शिलानिखातलेखतो भगवान्राजपूजित आसीदिति विज्ञायते, परं स दुर्विनीतस्य राज्ञो गुरुरासीदिति न निश्चेतुं शक्नुमः ।

भगवतो ग्रन्थसम्पत्

भगवता महती ग्रन्थसम्पन्निरमायीति शिलानिखातलेखतः स्पष्टीभवति । तद्यथा—

जैनेन्द्रं निजशब्दभागमतुलं सर्वार्थसिद्धिः परा
सिद्धान्ते निपुणत्वमुद्धकविता जैनाभिषेकः स्वकः ।
छन्दः सूक्ष्मधियं समाधिशतकं स्वास्थ्यं तदीयं विदा-
माख्यातीह स पूज्यपादमुनिपः पूज्यो मुनीनां गणैः ॥

[श्र. शि. नि. ले. क्र. सं. ४०]

अत्र श्लोके जैनेंद्रव्याकरणं, सर्वार्थसिद्ध्यभिधा तत्त्वार्थसूत्रटीका, जैनाभिषेकः, छन्दःशास्त्रं, समाधिशतकं चेति ग्रन्थानामुल्लेखो दृक्पथमवतरति । श्रीधवलसिद्धांतटीकायां सारसंग्रहस्य भगवत्पूज्यपादकर्तृकत्वेनोल्लेखदर्शनाद्भगवता सारसंग्रहाभिधो ग्रन्थो निरमायीति विज्ञायते । तदुल्लेखो यथा–' तथा सारसङ्ग्रहेऽप्युक्तं पूज्यपादैरनन्तपर्यायात्मकस्य वस्तुनोऽन्यतमपर्यायाधिगमे कर्तव्ये जात्यहेत्वपेक्षो निरवद्यप्रयोगो नयः '।

' संस्कृताः सर्वा भक्तयः पूज्यपादस्वामिकृता ' इति प्रभाचन्द्राचार्योल्लेखदर्शनाद्गीर्वाणवाणीनिबद्धानां सर्वासां भक्तीनां भगवान्पूज्यपाद एव निर्मातेति निर्णीयते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

'अंसिद्धं सिद्धसेनस्य विरुद्धं देवनन्दिनः । द्वयं समन्तभद्रस्य सर्वथैकान्तसाधनम् ॥' इति लक्ष्मीधरोक्तैकान्तखण्डननामधेयन्यायग्रन्थ उल्लेखदर्शनात्—

'असिद्धः सिद्धसेनस्य विरुद्धो देवनन्दिनः । द्वेधा समन्तभद्रस्य हेतुरेकान्तसाधने ॥' इति वादिराजोपज्ञे न्यायविनिश्चयविवरणे चोल्लेख-दर्शनाद्भगवदुपज्ञो न्यायग्रन्थोऽप्यासीदिति निर्विवादम् । पुनश्च 'असिद्ध' इत्यादि श्लोकस्यानन्तवीर्याचार्यैः श्रीमदकलङ्कदेवपादैश्चोल्लिखितत्वान्न्याय-नदीष्णभगवच्छ्रीपूज्यपादपादैर्न्यायग्रन्थो निरमायि न वेति कः संदेहावसरः ?

अतो भगवतो वैदुष्यं चित्चमत्कारकारीति निःसंदेहम् ।

जैनेन्द्रव्याकरणम् ।

अस्य व्याकरणग्रन्थस्य मुग्धबोधे बोपदेवेनाष्टमहाव्याकरणेषूल्लेखः कृतः । तद्यथा— इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणि-न्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ क्वचिच्च 'जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः' इत्यपि पाठान्तरम् । स्वोपज्ञगणरत्नमहोदधौ वर्द्धमानेन कविनाऽप्यस्य व्याकरणस्य कर्तॄणां श्रीदेवनन्दिपादानामुल्लेखः कृतः । तद्यथा—

शालातुरीयशकटाङ्गजचन्द्रगोमिदिग्वस्त्रभर्तृहरिवामनभोजमुख्याः । मेधाविनः प्रवरदीपककर्तृयुक्ताः प्राज्ञैर्निषेवितपदद्वितया जयन्ति ॥२

स्वविरचितवृत्तौ वर्द्धमानेन कविना दिग्वस्त्रशब्दस्य व्याख्यानं 'दिग्वस्त्रो देवनन्दी' इति कृतम् । देवनन्दिकृतजैनेन्द्रव्याकरणस्य माहात्म्यं पाणि-न्युपज्ञाष्टाध्याय्यन्तर्गतगणपाठस्थोल्लेखदर्शनाद्वाप्योल्लेखदर्शनाच्च सुतरां निर्विवादं स्पष्टीभवति । बोपदेववर्द्धमानाभ्यामस्य व्याकरणस्य सुष्टु समा-दरः कृतः । काशिकाकारवामनजयादित्याभ्यामस्य ग्रंथस्य ज्ञानमावि-

---

१ अनेकान्तद्वितीयवर्षस्य सप्तमकिरणस्थात् सम्पादकीयलेखत उद्धृतम् ।

—ले०

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ष्कृतं स्वग्रन्थ इति श्रीमत्पाठकमहोदयमतेनापि जैनेन्द्रव्याकरणं सर्वेषां वरीवर्तीति वक्तुं प्रभवामः। हैमव्याकरणेऽपि देवनन्दिकृतसूत्राणां क्वचिच्च तत्संकेतितसंज्ञानामुल्लेखो दृक्पथमवतरति । एतेनोल्लेखेनापि भगवतो व्याकरणविषयविज्ञानमद्वितीयमिति को न स्वीकुर्यात् ! अस्मन्मतेन तु नैतादृशं व्याकरणं भुव्यद्यापि विद्यते । अत्र व्याकरणे नेष्टिरिष्टा नोपसंख्यानमपि । नैकोऽपि दोषो गुणसान्निपातेऽत्र व्याकरणे विद्यते । पूर्णता सूत्रकृतसंज्ञाकृतलाघवे चास्मिन्व्याकरणे दृश्यन्ते । परिभाषाणां कार्श्यंनात्र वाचनिक्यः काश्चन च ज्ञापकसिद्धाः । सूत्राणां निर्दोषविरचनापि व्याकरणमेतद्विशिनष्टि । किंबहुना प्रतिसूत्रमस्मिन्व्याकरणे विशेष इति पृथक्पुस्तकरूपेण प्रकटीकर्तुकामाः स्मः । व्याकरणनैपुण्यमधिकृत्य भगवद्भिर्जैनाचार्यैर्भगवान्देवनन्दी बहु संस्तुतः । तद्यथा—

कवीनां तीर्थकृद्देवः किंतरां तत्र वर्ण्यते ।
विदुषां वाङ्मलध्वंसि तीर्थं यस्य वचोमयम् ॥ ५२ ॥

आदिपुराणे जिनसेनपादाः ।

इन्द्रचन्द्रार्कजैनेन्द्रव्यापिव्याकरणेक्षणाः ।
देवस्य देववंद्यस्य न वन्द्यन्ते गिरः कथम् ? ॥ ३१ ॥

हरिवंशपुराणे जिनसेनाः ।

सकलसमयतर्के नाकलंकोऽसि वादी ।
न भवसि समयोक्तौ हंससिद्धान्तदेवः ॥
न च वचनविलासे पूज्यपादोऽसि तत्त्वं ।
वदसि कथमिदानीं सोमदेवेन सार्द्धम् ॥

नीतिवाक्यामृते सोमदेवसूरयः ।

' अनु पूज्यपादं वैयाकरणाः '

शब्दार्णवचन्द्रिकायां सोमदेवाः ।

नमः श्रीपूज्यपादाय लक्षणं यदुपक्रमम् ।
यदेवात्र तदन्यत्र यन्नात्रास्ति न तत्क्वचित् ॥

जैनेन्द्रप्रक्रियायां गुणनन्दिपादाः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रमाणमकलङ्कस्य पूज्यपादस्य लक्षणम् ।
द्विसन्धानकवेः काव्यं रत्नत्रयमकण्टकम् ॥

नाममालायां धनञ्जयः ।

अपाकुर्वन्ति यद्वाचः कायवाक्चित्तसम्भवम् ।
कलंकमंगिनां सोऽयं देवनन्दी नमस्यते ॥

ज्ञानार्णवे शुभचन्द्रपादाः ।

शब्दाब्धीन्दुं पूज्यपादं च वन्दे ।

नियमसारटीकायां पद्मप्रभमलधारिदेवाः ।

पूज्यपादः सदा पूज्यपादः पूज्यैः पुनातु माम् ।
व्याकरणार्णवो येन तीर्णो विस्तीर्णसद्गुणः ॥

पांडवपुराणे शुभचन्द्राः ।

शिलानिखातलेखेऽपि भगवान्महावैय्याकरणत्वेनोपश्लोकितः । तद्यथा—

"सर्वव्याकरणे विपश्चिदधिपः श्रीपूज्यपादः स्वयम्"

मैत्रेयरक्षितेनापि भगवतो धातुनामपारायणत्वेनोल्लेखः कृतः । तद्यथा
आकृष्य भाष्यजलधेरथ धातुनामपारायणक्षपणपाणिनिशास्त्रवेदी ।
कालापचान्द्रमततत्त्वविभागदक्षो धातुप्रदीपमकरोज्जगतो हिताय॥

न्यासो, महावृत्तिः, पञ्चवस्तु, जैनेन्द्रप्रक्रिया गुणनन्दिकृता, शब्दार्णवचंद्रिका, जैनेन्द्रप्रक्रिया पण्डितवंशीधरकृता, लघुजैनेन्द्रं चेत्यादयो बह्व्यष्टीका अस्य ग्रन्थस्य विद्यन्ते । भगवता स्वयमेव जैनेन्द्राभिधो न्यासो व्यरचि । पाणिनीयन्यासोऽपि भगवता व्यरचीति शिलानिखातलेखतो विज्ञायते परं तत्प्रामादिकमिति मतमास्माकीनम् । काशिकाविवरणपञ्जिकानामधेयो न्यासो बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिना विरचितोऽपि केवलं नामसाम्याद्भगवत्पूज्यपादविरचित इति केचन विद्वांसो मन्यन्ते, परं तत्प्रामादिकं । न्यासकर्तुर्बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य इति विशेषणविशिष्टत्वाद्, 'राजाऽसे'

---

१ मैत्रेयरक्षितः खिस्ताब्दीयैकादशशतकाब्द्या विद्वान् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

इति गणसूत्रस्य व्याख्यानावसरे ' स इति समासस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा ' इति वाक्यदर्शनाच्च । पुनश्च पञ्जिकायां यत्र तत्र जैनेन्द्रकारान्मतभेदोऽपि दृश्यते । अतो जैनेद्रकर्तृपञ्जिकाकर्त्रोर्नामसाम्यमन्तरा न कोऽपि सम्बन्ध इति निश्चितादीभवत्यस्माकं चेतः ।

व्याकरणेऽस्मिञ्जैनेन्द्रसंज्ञे ' गुणे श्रीदत्तस्याास्त्रियाम् ' १ । ४ । ३९ इत्यत्र श्रीदत्ताचार्यस्य, ' राद्भूतवलेः ' । ३ । ४ । १०२ । इत्यत्र भूतवलेराचार्यस्य, ' रात्रेः प्रभाचन्द्रस्य ' । ४ । ३ । २४० । इत्यत्र प्रभ चन्द्राचार्यस्य, ' वेत्तेः सिद्धसेनस्य ' ५ । १ । ७ । इत्यत्र सिद्धसेनाचार्यस्य, ' चतुष्टयं समन्तभद्रस्य ' ५ । ४ । १६८ । इत्यत्र च समन्तभद्राचार्यस्योल्लेखो दृक्पथमवतरति ।

Systems of Sanskrit Grammar इत्यभिधाने ग्रन्थे श्रीमद्भिर्डॉक्टरपदविभूषितैर्बिल्वावल्लीकरमहोदयैर्यदुक्तं तच्चिन्त्यम् । तैर्यदुक्तं तद्यथा —

The Deccan College Ms. No. 1223 of 1891 – 95, Which makes it its business to prove that the author of this grammar is Jina himself, gives on this point a rather incorrectly written note which tends to say that since one of the names, that of Prabhachandra, which occurs in the sutra रात्रेः प्रभाचन्द्रस्य, appears on the face of it to be a fiction, we may presume the same for all the rest. We can couple with this the statement of one of the commentators on Hemachandra's Dvyashrayamahakavya to the effect that Siddhasena, another of the quoted names, was not a grammarian at all. Dr. Kielhorn similarly believed that all these names were fictitious and thought that the practice of thus quoting names **Honoris causa** was not confined to the Jainendra school alone. Unfortunately we cannot decide the matter now. (Page 66.)

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

डेक्कनकॉलेजस्थत्रयोविंशत्युत्तरद्वादशशततमे हस्तलिखितग्रन्थे जैनेन्द्रस्य जिनकर्तृकत्वमभिधाय जैनेन्द्रस्थः प्रभाचन्द्राचार्याणां नाम्न उल्लेखः प्रामादिक इति यथोक्तं तथैवान्येषामप्याचार्याणामुल्लेखाः कथं न प्रामादिका स्युः ? हेमचन्द्रविरचितद्व्याश्रयकाव्यटीकाकर्त्रा सिद्धसेना न वैयाकरणा आसन्निति स्पष्टमुक्तम् । डॉक्टरकीलहॉर्नमहोदयमतेन तु जैनेन्द्रकर्तृभिरुल्लिखितानि सर्वाणि नामधेयानि कल्पनाशिल्पिकल्पितान्येव । समादरदर्शनार्था नामधेयोच्चारणपद्धतिर्न जैनेन्द्र एव दृश्यतेऽपित्वन्यत्रापि व्याकरणे नयनायनमायातीत्यपि डॉक्टरमहोदयानां मतम् । दुर्दैवविलसितवशाद्वयं त्वेनं विषयं निर्णेतुं न पारयामः इत्यपि तैरुक्तम् ।

एतदुद्धरणे प्रतिपादितेन डॉक्टरविल्वावलीकरमतेन जैनेन्द्रकारकृताः पूर्वाचार्यनामोल्लेखाः प्रामादिका इति यद्ध्वनितं तन्न चारु, शिलानिखातलेखे प्रभाचन्द्रनाम्नः पूज्यपादेभ्यः पूर्वमुल्लेखदर्शनात्, द्व्याश्रयकाव्यटीकाकर्त्रुल्लिखितसिद्धसेनाज्जैनेन्द्रोल्लिखितसिद्धसेनानां पार्थक्यसम्भवाच्च । समन्तभद्राचार्याणां वैयाकरणत्वविषये वादिराजसूरिकृतः पार्श्वनाथचरितस्थ उल्लेखो यथा—

स्वामिनश्चरितं तस्य कस्य नो विस्मयावहम् ।
देवागमेन सर्वज्ञो येनाद्यापि प्रदर्श्यते ॥ १७ ॥
अचिन्त्यमहिमा देवः सोऽभिवन्द्यो हितैषिणा ।
शब्दाश्च येन सिद्ध्यन्ति साधुत्वं प्रतिलम्भिताः ॥ १८ ॥
त्यागी स एव योगीन्द्रो येनाक्षय्यसुखावहः ।
अर्थिने भव्यसार्थाय दिष्टो रत्नकरण्डकः ॥ १९ ॥

—प्रथमसर्गे.

तत्तदाचार्यविरचितव्याकरणग्रन्थांस्तेषां साहित्यग्रन्थेषु तथाविधान्वा प्रयोगान्दृष्ट्वा भगवद्भिस्तथोल्लेखाः कृता स्युः । पूर्वाचार्योपज्ञव्याकरणग्रन्थादर्शनाद्विल्वावलीकरमहोदयैस्तद्विषये यथोक्तं पाणिन्यु-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

लिखितगार्ग्यगालवकाश्यपशाकल्यसेनकापिशालिभारद्वाजस्फोटायनशाकटायनचाक्रवर्मणाद्याचार्योपक्रमग्रंथाभावेऽपि न तथा तैरुल्लिखितमित्यहो आश्चर्यम् !

Systems of Sanskrit Grammar नामधेयग्रन्थे डॉक्टरबिल्वावलीकरमहोदयेनानधीतजैनेन्द्रव्याकरणेनेव यदुक्तं तद्यथा—

The Jainendra Grammar is altogether wanting in originality. It is nothing but Panini and the vartikas condensed as much as possible. The merit of the work solely consists in the number of ingenuous shifts resorted to for the purpose of securing the maximum economy of words. Even the most trifling changes such as that of विभाषा or अन्यतरस्यां into वा, of मनुष्य into नृ, and the alteration of the order of the words in the sutras so as to produce by coalescence a syllable less, are not disregarded. The Paniniya pratyaharas are retained without a change, though the fourteen Sivasutras together with the section on Vedic grammar, are omitted. In addition, Devanandi has invented a large number of technical terms which bristle throughout his work and make its study the most complex imaginable. (Pp. 65-66)

श्रीमद्भिर्डॉक्टरबिल्वावलीकरमहोदयैर्ये दोषा उपरितन उद्धरणे प्रदर्शितास्ते यथा—[१] जैनेन्द्रव्याकरणे मूलत्वाभावः । [२] पाणिनीयान्येव सूत्राणि वार्तिकानि च परिवर्त्य जैनेंद्रस्यांगभावं नीतानि । [३] सूत्रलाघवमन्तरा न किमपि नावीन्यं जैनेन्द्रे । [४] सूत्रलाघवार्थं जैनेंद्रे क्षुद्राण्यपि परिवर्तनान्यद्दतानि । [५] देवनन्दिकृतानां भिन्नानां संज्ञानां सर्वत्र शास्त्रे प्रयुक्तत्वाज्जैनेन्द्राध्ययने काठिन्यमनुभूयतेऽध्येतृभिः ।

१ अयं शाकटायनाचार्यो जैनशाकटायनकर्तुर्भिन्न इति ते मन्यन्ते, वयं तु तं तदभिन्नं मन्यामहे ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अनन्तरोक्तदोषाभासानां परिहारो यथा---[१] किं नाम मूलत्वं, शुद्धशब्दसिद्धांतप्रतिपादनं तदभावो वा ? प्रथमपक्षे प्रतिपादनशैलीसाम्यं स्वाभाविकम् । द्वितीयपक्षेऽपसिद्धान्तसमर्थनप्रसंगः । अतो मूलत्वविषयकदोषोद्भावनं व्यर्थम् । [२] अयमाक्षेपोऽस्मत्प्रमाणपरिहारपुरस्सरं पाणिनेराचार्यस्य प्राक्तनत्वे साधिते सत्येव चरितार्थीभविष्यति । अस्मन्मतेनाष्टाध्यायीकारेण यथास्मृति जैनेन्द्रस्यैवानुकरणं कृतं जैनेन्द्रकर्तुः प्राचीनतरत्वात् । ' अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ' (अष्टा०), ' निषेधेऽलंखल्वोः क्त्वा ' (जै० २ । ४ । ४) इत्युभयत्र सूत्रदर्शनादस्मन्मतमेव प्रतिष्ठामियर्ति। एतादृशानि बहूनि सूत्राणि लभ्यन्त उभयत्र । (३) जैनेन्द्रस्य प्राचीनतरत्वाद्विषयसामान्याच्च तत्र नाविन्त्यं न सम्भवि । जैनेन्द्रस्य शास्त्रत्वादष्टाध्याय्या अशास्त्रत्वाच्च जैनेन्द्रं यथा नाविन्त्यपूर्णं, न तथाष्टाध्यायीतरेतराश्रयादिनानादोषाश्रयत्वात्तस्याः । 'हलन्त्यम्,' ' नाज्झलौ, ' ' अकः सवर्णे दीर्घः ' इत्येतानि सूत्राण्यत्र प्रमाणरूपेण द्रष्टव्यानि। (४)'अर्धमात्रालाघवं पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः' इति वैयाकरणैरादृतां परिभाषामनुसृत्य जैनेन्द्रकारैः किमपराद्धम् ? सूत्रस्य लाघवं प्राचीनैश्शास्त्रकारैर्वैयाकरणैस्तद्भिन्नैश्च बहु प्रशंसितम् । पूज्यपादैस्सूत्रलाघवार्थं नैकत्राप्यप्रसिद्धशब्दस्य प्रयोगः कृतः । विभाषान्यतरस्यां चेतिशब्दयोः स्थाने वाशब्दप्रयोगे मनुष्यशब्दस्य च स्थाने नृशब्दप्रयोगे किमनिष्टमापतितमिति ज्ञातुं न प्रभवत्यस्माकं मतिः । वासदृशाल्पाच्छब्दप्रयोगं विहाय विभाषादिशब्दसदृशबह्वच्छब्दप्रयोगे पाणिनिनाचार्येण किं साधितम् ? पुनश्च पाणिनीयेषु सूत्रेषु विफलशब्दप्रयोगोऽपि यत्र तत्र दृक्पथमवतरति । एतद्विषये डॉक्टरमहोदयैर्मौनमाश्रितम् । अहो पक्षपतिता ! (५) अष्टाध्यायीकारेणापि प्राचीनाचार्यकृताः संज्ञाः विहाय भिन्नाः संज्ञाः कृताः । ता यथा—कारितस्य स्थाने णिजन्तसंज्ञा, चर्करीतस्थाने यङ्लुगन्तसंज्ञा, चिकीर्षितस्थाने सन्नन्तसंज्ञा, व्यंजनस्थाने च विशेषणसंज्ञा । तथैव टिघुभमादयः कृत्रिमाः संज्ञा अपि पाणिनि–

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नाश्रिताः । एतद्विषये पाणिनिपूज्यपादयोरभिन्नत्वेन तादवस्थ्यात्पाणिनिव्याकरणाध्ययने सौकर्यं यथानुभूयते न तथा जैनेन्द्राध्ययन इति वचनं पाणिनिभक्त्यतिशयफलम् । न कोपि विद्वान् जैनेन्द्रेऽधीती सन्नेवं ब्रूयात् । अतो जैनेन्द्राध्ययने काठिन्यमनुभूयतेऽध्येतृभिर्नाष्टाध्याय्यध्ययन इति प्रलपनमात्रम् ।

अस्य व्याकरणस्य जैनाचार्येषु शाकटायनव्याकरणादप्यधिकतरः समादर आसीदिति राजवार्तिकादिभाष्यग्रन्थावलोकनाद्विज्ञायते ।

वैद्यकग्रन्थः ।

भगवता वैद्यकग्रन्थोऽपि व्यरचीति शिलानिखातलेखतो जैनेतरग्रन्थकृतोल्लेखतस्तद्विषयकजैनग्रन्थावलोकनतश्च विज्ञायते । एतदुल्लेखकृच्छिलानिखातलेखस्तु यथा—

न्यासं जैनेन्द्रसंज्ञं सकलबुधनुतं पाणिनीयस्य भूयो
न्यासं शब्दावतारं मनुजततिहितं वैद्यशास्त्रं च कृत्वा ।
यस्तत्त्वार्थस्य टीकां व्यरचयदिह तां भात्यसौ पूज्यपादः
स्वामी भूपालवंद्यः स्वपरहितवचाः पूर्णदृग्बोधवृत्तः ॥

अत्र श्लोके वैद्यशास्त्रस्य स्पष्टमुल्लेखो दृक्पथमवतरति । पुनश्च बसवराजीयरसरत्नसमुच्चययोर्भगवतां वैद्यशास्त्रकर्तृत्वेनोल्लेखौ वर्तेते । बसवराजीये यथा—

सिन्दूरदर्पणं तद्वत्पूज्यपादीयमेव च ।
देवीशास्त्रं चन्द्रकल्पं ब्रह्मगारुडमेव च ॥
चिन्तामणिं ज्योतिषं च काशीखण्डं तथैव च ।
शारीरसूत्रं तद्वच्च नित्यनाथीयमेव च ॥

रसरत्नसमुच्चये च यथा—“ तन्त्रान्तरे च—

मन्थानभैरवो योगी सिद्धबुद्धश्च कन्थडी ।
कोरण्टकः सुरानन्दः सिद्धपादश्च चर्पटी

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कणेरी पूज्यपादश्च नित्यनाथो निरञ्जनः।
कपाली बिन्दुनाथश्च काकचण्डीश्वरो गजः ॥"

कल्याणकारककर्तृभिः श्रीमद्भिरुग्रादित्याचार्यैर्भगवतां वैद्यविद्याविशारदत्वेनोल्लेखः कृतः। स च यथा—'पूज्यपादेन भाषितः।'

श्रीमत्पण्डितनाथूरामप्रेमीमहोदयमतेन वैद्यकग्रन्थप्रणेतारः पूज्यपादाः वैयाकरणपूज्यपादेभ्यो भिन्नास्त्रयोदशशताब्दीसम्भूतत्वादर्वाचीनाश्च। नैतन्मतं समीचीनं द्वादशशताब्दीसम्भवबसवेश्वरकृततदुल्लेखदर्शनात्। बसवेश्वरादपि प्राचीनतरैः श्रीशुभचंद्राचार्यैः स्वविरचिते ज्ञानार्णवग्रन्थे

अपाकुर्वन्ति यद्वाचः कायवाक्चित्तसम्भवम् ॥
कलंकमंगिनां सोऽयं देवनन्दी नमस्यते ॥

इति भगवतां वैद्यकग्रंथकर्तृत्वेन स्पष्टमुल्लेखः कृतः। अतो भगवतो वैद्यकशास्त्रकर्तृत्वं नाशंकनीयम्।

भगवता शालाक्यग्रन्थो, रसायनग्रन्थो, वनौषधिगुणप्ररूपकग्रंथश्चेति बहवो वैद्यकग्रन्थाः प्रणीता इति ग्रन्थान्तरदर्शनान्निर्णेतुं पार्यतेऽस्माभिः। 'शालाक्यं पूज्यपादप्रकाटितम्' इत्युग्रादित्याचार्यकृतोल्लेखदर्शनाद्भगवता शालाक्यग्रन्थो निरमायीति निर्णीयते। रसायनग्रन्थस्त्वद्यापि मूडबिदुरेग्रामे वर्तते इति श्रूयते। तद्विषयकास्तूल्लेखा बहवो दृश्यंते बसवराजीये। ते च यथा—

अशीतिवातानां कालाग्निरुद्ररसोऽग्नितुण्डी वा।

शुद्धसूतं विषं गंधमजामोदं फलत्रयम्। सर्जक्षारं यवक्षारं वह्निसैन्धवजीरकम् ॥ सौवर्चलं विडंगानि टङ्कणं च कटुत्रयम्। विषमुष्टिः सर्वसमो जंबीरैर्मर्दयेद्दिनम् ॥ मरीचमात्रवटिका ह्यग्निमान्द्यं प्रणाशयेत्।

---

१ एतान्युद्धरणानि फलपत्तनस्थराजवैद्यश्रीजिनराजहेगडेदयानां प्रसादाल्लब्धानीति तेषामुपकृतिं न विस्मरिष्यामः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अशीतिवातजान्रोगान्गुल्मं च ग्रहणीगदान् । रसः कालाग्निरुद्रोऽयं पूज्यपादविनिर्मितः ॥ [षष्ठं प्रकरणम् पृ. १०३ बसराजीये ।]

भ्रमणादिवातानां [गन्धकरसायम् ।]

षट्पलं गन्धचूर्णं च त्रिफला चित्रतण्डुलाः । शुण्ठीमरीचवैदेहीषण्णिष्कं च पृथक्पृथक् ॥ चित्रकं च पलैकं तु चूर्णितं वस्त्रगालितम् । एकनिष्कं द्विनिष्कं वा पयसाज्यसितैः पिबेत् ॥ सर्वरोगविनिर्मुक्तो मृगराजपराक्रमः । दीर्घायुः कुञ्जरबली दिवा पश्यति तारकाः ॥ दिव्यदेहो बली भूत्वा खेचरत्वं प्रपद्यते । तस्य मूत्रपुरीषाणि शुल्वं भवति काञ्चनम् ॥ हन्त्यष्टादशकुष्ठानि ग्रहण्यश्च चतुर्विधाः । मन्दाग्निमतिसारं च गुल्ममष्टविधं तथा ॥ अशीतिं वातरोगांश्च ह्यर्शांस्यष्टविधानि च । मनुष्याणां हितार्थाय पूज्यपादेन निर्मितः ॥

—बसवराजीये षष्ठे प्रकरणे पृ. ११०—

वातादिरोगाणां त्रिकटुकादिनस्यम् । [पूज्यपादीये]

त्र्यूषणं चित्रकं चैव लांगली चेन्द्रवारुणी ।
वचामधुकबीजानि तत्र पाठानदीफलम् ॥
तालकं वत्सनाभं च अङ्कोलक्षारयुग्मकम् ।
एवं पंचदशैतानि समभागानि कारयेत् ॥
सूक्ष्मचूर्णीकृतं चैव निर्गुण्डीतिंतिणीरसैः ।
आर्द्रकस्य रसैर्मर्द्य त्रिविधैश्च विचक्षणः ॥
एवं नस्यं प्रदातव्यमर्कमूलरसेन च ।
अपस्मारं च हृद्रोगं वातसङ्कुलमेव च ॥
धनुर्वातं भ्रमं हान्ति ह्युन्मादं सान्निपातकम् ।
पूज्यपादकृतो योगो नराणां हितकाम्यया ॥

ष. प्र., ब. रा., पृष्ठ १११

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ज्वरगजांकुशः [माधवनिदाने]

रसाम्लसारगन्धं च जैपालबीजटंकणम् ।
दन्तीक्वाथैर्विमृद्याथ मुद्गमात्रा वटी कृता ॥
चणमात्राथवा ज्ञेया नागवल्लीदलान्विता ।
देया सर्वज्वरान्हन्ति संततं तरुणज्वरम् ॥
शर्कराक्षीरदध्योभिः पथ्यं चैव प्रदापयेत् ।
पूज्यपादोपदिष्टोऽयं सर्वज्वरगजांकुशः ॥

प्र. १, पृ. ३०,

ज्वराणां चण्डभानुरसः [नित्यनाथीये]

सूतात्त्रैगुण्यगन्धं परिमितममृतं तीक्ष्णकं भानुनेत्रं ।
तालं स्यात्तच्चतुष्कं गगनमथयुगं मारिचं सर्वतुल्यम् ॥
एवं दद्यान्निहन्ति ज्वरवनदहनस्तामसाहिः खगेन्द्रः ।
कासश्वासापहन्ता क्षयतरुदहनः पाण्डुरोगापहन्ता ॥
वातव्याधीभसिंहो ह्युदरजलनिधेः शोषको वाडवाग्निः ।
नष्टाग्नेर्दीपकः स्याज्जठरमलमहाक्लेशहृद्रोगहारी ।
मूलव्याध्यन्धकारप्रशमनतपनः कुष्ठरोगापहन्ता ।
नाम्नायं चण्डभानुः सकलगदहरो भाषितः पूज्यपादैः ॥

पृ. ३०

शोफमुद्गररसः

रसं गन्धं मृतं ताम्रं पथ्यावाकुचिगुग्गुलुं ।
सममाज्येन संयुक्तं गुलिकाः कारयेत्ततः ॥
एकैकां सेवयेद्वैद्यः शोफपाण्ड्वापनुत्तये ।
शीतलं च जलं देयं तक्रं चाम्लं विवर्जयेत् ।
शोफमुद्गरनाम्नायं पूज्यपादेन निर्मितः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सर्वार्थसिद्धिग्रन्थः ।

सर्वार्थसिद्धिसंज्ञकममुं ग्रन्थं भगवान्पूज्यपादस्तत्त्वार्थमहाशास्त्रसूत्राणि पिपठिषूणां सुखबोधाय व्याचिख्यासुः सुगमपदविन्यासैर्विरचितवानित्येतद्ग्रन्थावलोकनसमये सुतरामनुभूयते । सूत्राशयव्याख्यात्रीयं टीका तत्त्वार्थमहाशास्त्रमहोदधिं तितीर्षूणामपि सामर्थ्याभावाद्विनष्टाशत्वादुर्मनायमानानां पोतायते । अद्ययावदुपलब्धासु तत्त्वार्थमहाशास्त्रटीकासु प्राग्र्येयं टीका प्राग्रसरतामाटीकते । अत्रत्यानि बहूनि सूत्ररूपाणि वचनान्युद्धृत्य वार्तिकरूपेण क्वचिच्च भाष्यरूपेणापि स्वोपज्ञराजवार्तिकाभिधग्रन्थांगतां नीतानि भगवता श्रीमताऽकलङ्कदेवेन । एतच्च सर्वार्थसिद्धिराजवार्तिकयोस्तौलनिकदृष्ट्यावलोकने कृते सति यत्र तत्र दृक्पथमवतरति । तद्यथा——

विषयविषयिसन्निपातसमयानन्तरमाद्यग्रहणमवग्रहः ।
विषयिविषयसन्निपाते सति दर्शनं भवति तदनन्तरमर्थस्य ग्रहणमवग्रहः ॥ ——सर्वार्थसिद्धौ ।
विषयविषयिसन्निपातसमनन्तरमाद्यग्रहणमवग्रहः ॥१॥
विषयविषयिसन्निपाते दर्शनं भवति । तदनन्तरमर्थस्य ग्रहणमवग्रहः ॥ ——राजवार्तिके ।
अवग्रहगृहीतेऽर्थे तद्विशेषाकांक्षणमीहा । — सर्वार्थसिद्धौ ।
अवगृहीतेर्थे तद्विशेषाकांक्षणमीहा ॥ २ ॥——राजवार्तिके ।
विशेषनिर्ज्ञानाद्याथात्म्यावगमनमवायः । ——सर्वार्थसिद्धौ ।
विशेषनिर्ज्ञानाद्याथात्म्यावगमनमवायः॥ ३॥——राजवार्तिके।

इत्थमनेकस्थलेषु विद्यमानं शब्दसाम्यं भावसाम्यं च दरीदृश्यते राजवार्तिके । अस्मन्मतेन तु भगवता श्रीमताऽकलङ्कदेवेन सर्वार्थसिद्धिव्याचिख्यासयैव राजवार्तिकाभिधोऽयं भाष्यग्रन्थो निरमायि । तथैव श्रीमद्भिर्विद्यानन्दाचार्यपादैरपि स्वोपज्ञश्लोकवार्तिकाभिधग्रन्थस्यांगभूतं

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नीतान्यनेकानि वाक्यान्युद्धृत्यास्मात्सर्वार्थसिद्धिनामधेयाद्भगवद्भिरचिताद्ग्रन्थात् । तद्यथा—

जात्यादिमदावेशादभिमानाभावो मार्दवं माननिर्हरणम् ॥

—सर्वार्थसिद्धौ ।

जात्यादिमदावेशादभिमानाभावो मार्दवम् ॥

—श्लोकवार्तिके ।

योगस्यावक्रता आर्जवम् ॥ — सर्वार्थसिद्धौ ।

योगस्यावक्रतार्जवम् ॥ —श्लोकवार्तिके ।

प्रकर्षप्राप्तलोभान्निवृत्तिः शौचम् ॥ — सर्वार्थसिद्धौ ।

प्रकर्षप्राप्तलोभनिवृत्तिः शौचम् ॥ —श्लोकवार्तिके ।

इत्थमनेकस्थलेषु श्लोकवार्तिकेऽपि शब्दसाम्यं भावसाम्यं च दरीदृश्यते । उभाभ्यामपि वार्तिकग्रंथनिर्मातृभ्यां प्रकृतग्रन्थतो वाक्यान्युद्धृत्य स्वग्रन्थाङ्गभावतां नीत्वा भगवत्कृतेर्माहात्म्यं नितरां प्रकटीकृतमिति मन्यामहे । अवलोक्यतेऽत्र ग्रंथे भगवतोऽल्पशब्दप्रयोगद्वारेण बह्वर्थप्रतिपादनशैली । अस्माद्ग्रन्थादुद्धृतानां वाक्यानां श्रीमदकलङ्कदेवकृतभाष्यं दृष्ट्वाऽस्मन्मतमेतत्सुतरां सिद्धिमध्यास्ते । ‘ मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृतां । ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तद्गुणलब्धये ॥’ इत्यमुं सर्वार्थसिद्धिमङ्गलश्लोकमादाय श्रीमद्भिर्विद्यानन्द्याचार्यपादैराप्तपरीक्षाभिधो न्यायग्रन्थो व्यरचीति विदितप्रायमेव सर्वेषां न्यायशास्त्रविदुषाम् । मोक्षमार्गनेतृत्वकर्मभूभृद्भेतृत्वविश्वतत्त्वज्ञातृत्वाद्यसाधारणैर्विशेषणैर्भगवद्भिः कथमन्ययोगव्यवच्छेदः कृत इत्येवाप्तपरीक्षाभिधे ग्रन्थे तत्कर्तृभिः प्रदर्श्य भगवतोऽसाधारणा प्रतिपादनशैली नितरां स्पष्टीकृतेति केषां विवादोऽत्र सम्भवति ? अस्य ग्रन्थस्य प्रामाण्यं तु प्राचीनैरर्वाचीनैश्च निखिलैर्विद्वद्भिर्निर्विवादमङ्गीकृतम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

व्याकरणचणत्वम् ।

भगवतो व्याकरणचणत्वमत्रापि तत्त्वार्थमहाशास्त्रटीकाग्रन्थे सर्वार्थसिद्ध्यभिधे सर्वत्र दृक्पथमवतरति । तस्योदाहरणानि प्रतिसूत्रं टीकायां दृश्यन्ते । तद्यथा—'स्वयं पश्यति, दृश्यतेऽनेनेति, दृष्टिमात्रं वा दर्शनम् । जानाति, ज्ञायतेऽनेन, ज्ञप्तिमात्रं वा ज्ञानम् । चरति, चर्यतेऽनेन, चरणमात्रं वा चारित्रम् ॥, ' 'अल्पाच्तरादभ्यर्हितं पूर्वं निपतति ।,' 'साधनव्यभिचारः—[कारकव्यभिचारः] सेना पर्वतमधिवसति ॥ पुरुषव्यभिचारः—एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्ते पितेति ॥ कालव्यभिचारः—विश्वदृश्वाऽस्य पुत्रो जनिता । भाविकृत्यमासीदिति ॥ उपग्रहव्यभिचारः—संतिष्ठते । प्रतिष्ठते । विरमत्युपरमतीति ।' एभिरुदाहरणैर्भगवद्भिः 'करणाधारे चानट्,' 'अल्पाच्तरं,' 'अर्च्यम्,' 'वसोऽनूपाध्याङः,' 'हासे मन्योक्तौ युष्मन्मन्येऽस्मत्त्वेकम्,' 'संव्यवप्रात्,' 'व्याङश्च रमः' इत्यादीनि सूत्राणि सूचितानि । तथा चात्र ग्रन्थे बह्वीनां परिभाषाणामुल्लेखो यत्र तत्र दृश्यते । तद्यथा—'प्रत्यासत्तेः प्रधानं बलीयः' 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' 'प्राप्तिपूर्वको निषेधः ।' पुनश्च 'द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानम् ।' इत्यादिमतोल्लेखोऽपि दृश्यते । एभिरत्रत्यैरुद्धरणैर्भगवतो व्याकरणनदीष्णता नितरां स्पष्टीभवति ।

न्यायनैपुण्यम् ।

भगवतामत्र ग्रन्थे न्यायशास्त्रनैपुण्यमपि चक्षुषोर्विषयतामेत्यत्राधीतिनां विदुषाम् । तत्रैतत्प्रमाणम्— 'नन्वेवं स एव कर्ता स एव करणमित्यायातम् । तच्च विरुद्धम् । सत्यं, स्वपरिणामपरिणामिनोर्भेदविवक्षायां तथाभिधानात् । यथाग्निर्दहतीन्धनं दाहपरिणामेन । उक्तः कर्त्रादिभिः साधनभावः पर्यायपर्यायिणोरेकत्वानेकत्वं प्रत्यनेकान्तोपपत्तौ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविवक्षोपपत्तेरेकस्मिन्नप्यर्थे न विरुध्यते । अग्नौ दहनादिक्रियायाः

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कर्त्रादिसाधनभाववत् ।' इत्थं बहूनि प्रमाणान्युपलभ्यन्तेऽत्र सर्वत्र, विशेषतस्तु पञ्चमाध्याये द्रष्टव्यम् । भगवद्भिस्तु जैनेतरन्यायविज्ञानमर्जितमासीदित्यपि सुष्ठ्वनुमीयते सप्रमाणमेतद्ग्रन्थावलोकनतः । ग्रन्थारम्भ एव भगवद्भिराविष्कृतमन्यदर्शनविज्ञानम् । तद्यथा "तस्यात्यन्तपरोक्षत्वाच्छद्मस्थाः प्रवादिनस्तीर्थकरम्मन्यास्तस्य स्वरूपमस्पृशन्तीभिर्वाग्भिर्युक्त्याभासनिबन्धनाभिरन्यथा परिकल्पयन्ति' 'चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च ज्ञेयाकारपरिच्छेदपराङ्मुखमिति' तत्सदप्यसदेव, निराकारत्वात्खरविषाणवत् । बुद्ध्यादिवैशेषिकगुणोच्छेदः पुरुषस्य मोक्ष इति च । तदपि परिकल्पनमसदेव विशेषलक्षणशून्यस्यावस्तुत्वात् ॥ प्रदीपनिर्वाणकल्पमात्मनिर्वाणमिति च । तस्य खरविषाणवत्कल्पना तैरेवाहत्य निरूपिता । इत्येवमादि । तस्य स्वरूपमनवद्यमुत्तरत्र वक्ष्यामः ॥ तत्प्राप्त्युपायं प्रत्यपि ते विसंवदन्ते—'ज्ञानादेव चारित्रनिरपेक्षात्तत्प्राप्तिः, श्रद्धानमात्रादेव वा, ज्ञाननिरपेक्षाच्चारित्रमात्रादेवेति च'। व्याध्यभिभूतस्य तद्विनिवृत्त्युपायभूतभेषजविषयव्यस्तज्ञानादिसाधनत्वाभाववदेव व्यस्तं ज्ञानादि मोक्षप्राप्त्युपायो न भवति ।" अत्रोद्धरणे सांख्यबौद्धवैशेषिकाभिमतमोक्षलक्षणमोक्षप्राप्तिसाधनानां स्पष्टमुल्लेखदर्शनाद्भगवद्भिरन्यदर्शनान्यप्यभ्यस्तानीति निर्विवादं वक्तुं प्रभवामः । किं चात्र परदर्शनपरिहारार्थं प्रयुक्ता युक्तयो दृष्ट्वा भगवतां न्यायनैपुण्यमवसीयते । पुनश्च 'तत्प्रमाणे' इत्येतत्सूत्रमपि द्रष्टव्यम् । अस्य व्याख्यानपूर्वपीठिकयोस्सांख्ययौगसौगतानां मतान्युल्लिख्य तेषां नानाविधाभिर्युक्तिभिः परिहारः कृतः । अतो भगवन्तो न्यायशास्त्रनिष्णाता आसन्निति निरारेकमुच्यते ।

सिद्धान्तचुञ्चुता ।

भगवतां सिद्धान्तशास्त्रचुञ्चुताप्यसाधारण्यासीदिति 'निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः' 'सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च' इति सूत्रद्वयव्याख्यानदर्शनतो वक्तुं प्रभवति जिह्वा ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

एतद्विषयकप्रमाणार्थं तूक्तसूत्रद्वयव्याख्याने मुद्रितग्रन्थेऽग्रे द्रष्टव्ये तयोर्दीर्घत्वादत्रोद्धर्तुमशक्यत्वात्। भगवतां सिद्धान्तशास्त्रनैपुण्यं शिलोट्टङ्कितलेखेऽपि प्रशंसितम्। तद्यथा—'जैनेन्द्रं निजशब्दभागमतुलं सर्वार्थसिद्धिः परा। सिद्धान्ते निपुणत्वमुद्धकविता जैनाभिषेकः स्वकः॥'

विषयपरिचयः।

प्रथमाध्यायः—त्र्यंशं मोक्षमार्गमुपदिश्यास्मिन्नध्याये सम्यग्दर्शनस्य लक्षणं लक्षयित्वा तस्य विषयभूतानां जीवादिसप्ततत्त्वानां निरूपणं सुस्पष्टमाचष्ट भगवान्पूज्यपादः। तदनन्तरं ज्ञानविषयमधिकृत्यप्रमेयाधिगमे साधकतमानां प्रमाणनयानां सविस्तरं व्याख्यानं कृत्वा ज्ञानभेदानाख्याय च स्वर्गादिषु किंविशिष्टानि ज्ञानानि सन्तीति प्रतिपादितम्। अन्ते च नयभेदानां लक्षणपुरस्सरं सोदाहरणं सविस्तरं विशदं च व्याख्यानं कृत्वा सम्पूर्णतां नीतोऽयमध्यायः। अध्यायान्ते चायं श्लोकोऽस्मन्मतं प्रमाणीकुर्वन्नास्ते। स च यथा—ज्ञानदर्शनयोस्तत्त्वं नयानां चैव लक्षणं। ज्ञानस्य च प्रमाणत्वमध्यायेऽस्मिन्निरूपितम्॥"

द्वितीयोऽध्यायः—अत्राध्याये पञ्चभावीप्रतिपादकसूत्रव्याख्याने सर्वेषां भावानां यथाक्रमं लक्षणं लक्षयित्वानन्तरं तेषां भेदानां स्पष्टीकरणं कृतम्। अनन्तरं जीवतत्त्वं प्रतिपाद्य तद्भेदाः प्रतिपादिताः। पश्चाच्चेन्द्रियाणि लक्षयित्वा तेषां द्वैविध्यं प्रतिपाद्य तेषां विषया अपि प्रतिपादिताः। तदनन्तरं केषां जीवानां कतीन्द्रियाणीति प्रतिपाद्य विग्रहगतिविषयकं विषयं विषयीकृत्य स्पष्टीकरणं कृतम्। अग्रे च जन्मभेदान्प्रतिपाद्य योनिविकल्पा उक्ताः। अतोऽप्यग्रे बन्धफलानुभवनाधिष्ठानानि शरीराणि प्रतिपाद्यविषयतां नीत्वा तेषां विशेषतया स्पष्टीकरणं कृत्वा द्वितीयोऽध्यायस्समाप्तिं नीतः।

तृतीयोऽध्यायः—एतदध्यायस्थप्रथमषट्सूत्रीव्याख्यानेन नारकाधिकरणनिर्देशं कृत्वा नारकाणां प्रतिविशेषप्रातिपादनं, दुःखोत्पत्तिकारण-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रकारनिवेदनमायुःपरिमाणादिकप्रतिपादनं च कृतम् । अत उत्तरं मध्यलोकवर्णनं कृतम् ।

चतुर्थोऽध्यायः—एतदध्यायस्थाविषयस्तु निम्नस्थेन श्लोकेन प्रतिपादितः । स च यथा–'चतुर्णिकायदेवानां स्थानं भेदाः सुखादिकम् । परापरस्थितिर्लेश्या तुर्याध्याये निरूपितम् ॥'

पंचमोऽध्यायः—अत्राध्यायेऽजीवपदार्थविचारो दृश्यते । धर्माधर्माकाशकालपुद्गलानां भेदप्रभेदपूर्वकं विवेचनं कृतम् । प्रसंगादापतितयोर्द्रव्यगुणयोर्लक्षणमपि सुस्पष्टमन्यमतपरिहारपूर्वकं कृतम् ।

षष्ठोध्यायः—अत्राध्याय आस्रवतत्त्वनिरूपणं विस्तरतः कृतम् ।

सप्तमोऽध्यायः—अत्राध्याये मुख्यतया शुभास्रवकारणानामेव विशेषतया विवेचनमवलोक्यते ।

अष्टमोऽध्यायः—अत्राध्याये बन्धतत्त्वस्य विशेषं वर्णनं विद्यते ।

नवमोऽध्यायः—संवरनिर्जरयोस्सुतरां स्पष्टीकरणं कृतमत्राध्याये ।

दशमोऽध्यायः—अत्रान्त्येऽस्मिन्नध्यायेऽन्त्यस्य मोक्षतत्त्वस्य निरूपणं कृतम् ।

जैनाभिषेकः ।

भगवता जैनाभिषेकोऽपि विरचितोऽस्ति । स चाद्ययावन्नोपलब्ध इति केषांचिद्विदुषां मतम् । परं तन्न सप्रमाणम् । मुम्बापुरीस्थैल्लकपन्नालालसरस्वतीभवने लभ्यतेऽयं जैनाभिषेकपाठः । तत्रत्यानि द्वित्राणि पद्यान्यत्रोद्ध्रियन्ते भगवतां काव्यकौशल्यपरिज्ञानार्थम् । काव्यनिर्माणशक्तिरसाधारण्यासीद्भगवत इति निम्नस्थश्लोकदर्शनतोऽनुमीयते । ते च यथा—

अच्छं चन्द्रमणिद्रवादपि हिमं चन्द्रांशुजालादपि
स्वादामोदि सुधारसादपि जगत्कान्तं च काव्यादपि ।
एतत्कोमलनारिकेलसलिलं जैनाभिषेकात्पुनः

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पूतं क्षीरधिवारिणोऽपि कुरुतादात्मोपमं मद्वचः ॥
एतैरिक्षुरसैश्च दुग्धसलिलैरक्षीरसिन्धूद्भवै-
रेभिश्चूतरसैश्च नूनममृतैः संक्रान्तनामान्तरैः ।
प्राज्यश्रीजिनराजमज्जनविधिप्राप्तोपयोगार्चित—
स्तोत्रैः श्रोतृरसायनं त्रिजगतां सम्पद्यतां मद्वचः ॥
भक्तेरस्याभिषेक्तुः सपदि परिणतैर्नूनमिष्टैरदृष्टैः
सिद्धायाः कामधेनोः प्रथमतरमयं प्रस्नवौघः प्रवृत्तः ।
इत्यालोकयस्त्रिलोकीपरमपरिवृढस्नानदुग्धप्लवोऽयं
पुष्याद्वः पुण्यलक्ष्मीदयितजनमनोवर्तिनीं कीर्तिहंसीम् ॥

इति श्लोकत्रयदर्शनाद्भगवतोऽसाधारणं काव्यनिर्माणकौशलमासीदिति निःसंशयं वक्तुं प्रभवामः । कवितानामेतासामुद्धत्वं दृष्ट्वा शिलानिखातलेखे यदुक्तं तत्सुतरां योग्यमिति को न स्वीकुर्यात् ?

छन्दःशास्त्रम् ।

नास्मल्लोचनविषयतां गतमद्याप्येतच्छास्त्रं कुत्रापि । तथाप्यनेनोल्लेखेन तदुल्लिखितान्यशास्त्रं यत्रकुत्रापि भवितव्यमेवेत्यस्मन्मतिः ।

समाधिशतकम् ।

युक्त्यागमाभ्यासैर्लब्धात्मबोधैः श्रीपूज्यपादयोगीश्वरैरस्मिन्नध्यात्मग्रन्थे स्वात्मात्मनि स्थापनीय इत्युपदेशः कृतो मुमुक्षूणां । ग्रन्थश्चायं प्रभाचन्द्राचार्यविरचितटीकयोपस्कृतो महाराष्ट्रभाषयानूद्य शहेत्युपाह्वराव्जीमहोदयेन प्राकट्यं नीतः। अस्मिन्ग्रन्थे बहिरात्मान्तरात्मपरमात्मभेदेनात्मद्रव्यं त्रिधा विभिद्य बहिरात्मपरित्यागेनान्तरात्मद्वारेण परमात्मप्राप्तिः कर्तव्येति सुललितया प्रसादगुणयुक्तया वाण्याऽनुष्टुप्छन्दसा सुगमतया प्रतिपादितम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

इष्टोपदेशः ।

भगवतेष्टोपदेशाभिधोपि ग्रन्थो व्यरचि । स च प्राकाश्यं नीतोऽस्ति । अयमपि ग्रन्थः प्रसादगुणयुक्तस्सन्निष्टोपदेशं ददाति सांसारिकप्राणिगणान्सांसारिकदुःखत उद्धर्तुम् ।

तत्त्वार्थसूत्रकर्तार श्रीमदुमास्वाम्याचार्याः ।

तत्त्वार्थसूत्राभिधमहाशास्त्रप्रणेतृश्रीमदुमास्वाम्याचार्यकुलजातिविषयकमितिवृत्तं न किञ्चिदप्यस्माभिरद्ययावल्लब्धम् । वृद्धपरम्परया त्वस्माभिर्भगवन्तः सूत्रकर्तारो विप्रकुलनभोङ्गणोडुपतय इत्येतावन्मात्रमेव श्रुतम् । इतोऽधिकमन्यत्किञ्चिदपि न श्रुतं न ज्ञातं न पठितं वा । भगवतां विद्यागुरवो दीक्षागुरवश्च किंनामधेया आसन्नित्यपि न ज्ञायते । शिलोल्लिखितलेखेभ्यस्तु ते श्रीकोण्डकुन्दापरनामकुन्दकुन्दाचार्यान्वया इति ज्ञायते । निखिलेलातलललामभूतभूपालमौलिमालालिकुललालितपदकमलयुगला बलाकपिच्छाविविष्टपान्तर्वर्तिकीर्तयश्चरणगुरवस्तेषां शिष्या आसन्नित्यपि ज्ञायते शिलोल्लिखितलेखतः । एते बलाकपिच्छाभिधा भगवच्छिष्यास्तपोमहर्द्धय आसन् । भगवच्छिष्यगात्रस्पर्शनपवित्रितसमीरणो हालाहलादीनप्यमृतीचकारेत्यत्र किमाश्चर्यम् ? उपर्युक्तमेतत्सर्वं प्रमाणीकुर्वन्तश्शिलोल्लिखितश्लोका यथा —

तदीयवंशाकरतः प्रसिद्धादभूददोषा यतिरत्नमाला ।
बभौ यदन्तर्मणिवन्मुनीन्द्रस्स कुण्डकुन्दोदितचण्डदण्डः ॥
अभूदुमास्वातिमुनिः पवित्रे वंशे तदीये सकलार्थवेदी ।
सूत्रीकृतं येन जिनप्रणीतं शास्त्रार्थजातं मुनिपुंगवेन ॥
तस्मादभूद्योगिकुलप्रदीपो बलाकपिच्छः स तपोमहर्द्धिः ।
यदङ्गसंस्पर्शनमात्रतोऽपि वायुर्विषादीनमृतीचकार ॥

[सिद्धरबस्त्यन्तर्गतथाम्यदिग्भागस्थस्तम्भोल्लिखितलेखत उद्धृतम् ।]

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

एतादृङ्महर्द्धिधारकशिष्यवर्याणां नानागुणगरिष्ठा गुरवोऽप्यन्यून-महर्द्धय आसन् । भगवंत श्रीमदुमास्वाम्याचार्यपादा अपि स्वतपोमहिम्नेलातलं विहायाकाशप्रदेशे चेलुरित्यपि शिलोल्लिखितलेखतस्सुतरां स्पष्टीभवति । एतत्प्रमाणीकुर्वन्नधस्तनोऽयं श्लोकः- —

रजोभिरस्पृष्टतमत्वमन्तर्बाह्येऽपि संव्यञ्जयितुं यतीशः ।
रजःपदं भूमितलं विहाय चचार मन्ये चतुरङ्गुलं सः ॥
श्रीमानुमास्वातिरयं यतीशस्तत्त्वार्थसूत्रं प्रकटीचकार ।
यन्मुक्तिमार्गाचरणोद्यतानां पाथेयमर्घ्यं भवति प्रजानाम् ॥

[सिद्धरबस्त्यंन्तर्गतकौबेरीदिग्भागस्थस्तम्भोल्लिखितलेखत उद्धृतम् ।]

अस्मद्दिगम्बरैजनसमाजे भगवतामुमस्वातिरित्यपि ख्यातिरासीत् । श्वेतपटसमाजे तूमास्वातिरित्यनेनैव नाम्ना प्रसिद्धिर्वर्तते भगवताम् ।

प्राणिगणरक्षणे दत्तावधाना भगवन्तः कदाचिद्गृध्रपिच्छप्रतिलेखनं जगृहुरिति तेषां गृध्रपिच्छ इत्याख्या भुवि प्रसिद्धिमियायेति शिलालेखतो विज्ञायते । स चोल्लेखो यथा—

स प्राणिसंरक्षणसावधानो बभार योगी किल गृध्रपक्षान् ॥
तदाप्रभृत्येव बुधा यमाहुराचार्यशब्दोत्तरगृध्रपिच्छम् ॥

तथैव चान्यत्रापि शिलोल्लिखितलेखेषु भगवतामेतस्य नाम्न उल्लेखो दृश्यते । तद्यथा—

तस्यैव शिष्योऽजनि गृध्रपिच्छद्वितीयसंज्ञस्य बलाकपिच्छः ।
अभूदुमास्वातिमुनीश्वरोऽसावाचार्यशब्दोत्तरगृध्रपिच्छः ॥
तदन्वये तत्सदृशोऽस्ति नान्यस्तात्कालिकाशेषपदार्थवेदी ॥

भगवतां सूत्रकर्तृणामेतावन्मात्रमेवेतिवृत्तं लब्धं । नाधिकम् । तेषामात्मनाभिजानिमेदिनीविषये नास्माभिः किञ्चिदैतिह्यं लब्धं, तथाप्येतैर्दाक्षिणात्यैर्भवितव्यमित्यस्माकं मनो निवेदयति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भगवतां समयनिर्णयः ।

भगवन्तः स्वजनुषा ख्रिष्टाब्दीयप्रथमद्वितीयशताब्द्योरन्त्याद्यचरणयोरिलामण्डलं मण्डयामासुरिति निर्णेतुं शक्यम् । श्रीमद्भिर्जुगलकिशोरमुख्तारमहोदयैः स्वामिसमन्तभद्रोपज्ञरत्नकरण्डश्रावकाचाराभिधोपासकाध्ययनग्रन्थप्रस्तावनायां स्वामिनो द्वितीयशताब्द्यां प्रादुरभूवान्निति नानाविधप्रमाणपुरस्सरं प्रतिष्ठापितम् । अज्ञातपराभूतिभिः श्रीमत्समन्तभद्राचार्यपादैश्चतुरशीतिसहस्रश्लोकप्रमाणं गन्धहस्त्यभिधं तत्त्वार्थसूत्रमहाभाष्यं व्यरचीति सर्वजनविश्रुतम् । पुनश्च शिलानिखातलेखेऽपि भगवतां समन्तभद्रस्वामिनां पूर्वकालवर्तित्वेनोल्लेखो वर्तते । स च यथा—

तस्मादभूद्योगिकुलप्रदीपो बलाकपिच्छः स तपोमहर्द्धिः ।
यदङ्गसंस्पर्शनमात्रतोऽपि वायुर्विषादीनमृतीचकार ॥
समन्तभद्रोऽजनि भद्रमूर्तिस्ततः प्रणेता जिनशासनस्य ।
यदीयवाग्वज्रकठोरपातश्चूर्णीचकार प्रतिवादिशैलान् ॥

बलाकपिच्छाचार्येभ्योऽप्यर्वाक्तनाः स्वामिसमन्तभद्रपादा इति स्पष्टं विज्ञायतेऽमुष्माच्छ्लोकयुगलात् । बलाकपिच्छाचार्याश्च श्रीमदुमास्वातिपादेभ्योऽर्वाक्तनाः । अतः श्रीमन्त उमास्वात्याचार्याः समन्तभद्रस्वामिभ्योपि प्राक्तना इति निर्विवादम् ।

पुनश्च सूत्रसूत्रणकर्तारः श्रीमदुमास्वात्याचार्याः श्रीकुन्दकुन्दभगवद्भ्योऽर्वाचीना इत्यपि शिलोट्टङ्कितश्लोकदर्शनादवबुध्यते । तौ च श्लोकौ यथा—

तदीयवंशाकरतः प्रसिद्धादभूददोषा यतिरत्नमाला ।
बभौ यदन्तर्मणिवन्मुनीन्द्रस्स कुण्डकुन्दोदितचण्डदण्डः ॥
अभूदुमास्वातिमुनिः पवित्रे वंशे तदीये सकलार्थवेदी ।
सूत्रीकृतं येन जिनप्रणीतं शास्त्रार्थजातं मुनिपुंगवेन ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

'वंशे तदीये' इति पदद्वयदर्शनाद्भगवान्सूत्रकारो भगवतः कुन्दकुन्दाचार्यादर्वाक्कालसम्भवा इति स्पष्टम् ।

प्रोफेसरेत्युपपदविभूषितश्रीमच्चक्रवर्तिमहोदयैर्भगवन्तः कुन्दकुन्दाचार्यपादाः खिष्टाब्दीयप्रथमशताब्द्यां प्रादुरभूवन्निति सप्रमाणं निर्णीतम् । अतस्सूत्रकारा भगवत्कुन्दकुन्दसमन्तभद्रस्वामिनोरन्तरालकाले प्रथमद्वितीयशताब्द्योरन्त्याद्यचरणयोः प्रादुर्बभूवुरिति यदस्माभिरुक्तं तत्सुष्ठु । प्रोफेसेरत्याङ्ग्लोपाध्युपस्कृतश्रीपाठकमहोदयमतेन तु भगवन्तो दिगम्बरधवलाम्बरभेदप्रादुर्भावात्प्रागेव प्रादुर्बभूवुरिति, तच्चिन्त्यं, तेषां भगवद्भ्यः कुन्दकुन्दाचार्येभ्योऽर्वाक्तनत्वाच्छ्रीमत्कुन्दकुन्दपादानां च दिगम्बरधवलांबरभेदोत्पत्त्यनन्तरं सम्भूतत्वात् ।

तत्त्वार्थसूत्रविरचना शास्त्रमाहात्म्यं च ।

भगवद्भिस्तत्त्वार्थसूत्रापरनाममोक्षशास्त्रस्यैव केवलस्य विरचना कृता। एतद्भिन्नशास्त्रकर्तृत्वेनोल्लेखस्तु न शिलोट्टङ्कितलेखे दृश्यते, न वृद्धपरम्पराकृतश्श्रूयते, न वा शास्त्रान्तरेषु नयनातिथितामायाति । तथापीयं भगवत्कृतिर्ग्रन्थशतविरचनसदृश्येव तत्र सर्वेषां विषयाणां सूत्ररूपेण सूत्रणात् । न्यायसिद्धान्तत्रैलोक्याध्यात्मिकयत्याचारोपासकाध्ययनादीनामेकैकं विषयमादायानेकविधानां ग्रन्थानां विरचना शक्यानुष्ठाना सर्वेषामेतेषां विषयाणां शास्त्रेऽत्र संक्षेपतो निरूपणात् । पुनश्च भगवद्भिरन्ययोगेऽतिव्याप्तिर्माभूदिति परसमयानभ्यस्य सुष्ठु ज्ञात्वा वैतच्छास्त्रस्य विरचना कृतेति तत्त्वार्थमहाशास्त्रस्य सूक्ष्मनिरीक्षणेन संवेद्यम् । विद्यानन्दिपादोपज्ञश्लोकवार्तिकस्याकलङ्कस्वाम्युपज्ञराजवार्तिकग्रन्थस्य चावलोकनाद्भगवतां विज्ञानं विश्वव्यङ्ग्भिति तेषां सूत्ररचनाप्यमलेति च को विशेषक्षयोपशमो न विजानीयात् ? एतद्ग्रन्थविषयस्पष्टीकरणक्रियापरायणा बहवो ग्रन्था विद्वत्कुलाचलकुलाचलैराचार्यैर्विनिर्मिताः । ते च यथा—[१] श्रीसमन्तभद्रस्वामिविराचितं गन्धहस्तिमहाभाष्यं, । [२] श्रीपूज्यपादस्वामिविर-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

चिता सर्वार्थसिद्धिटीका, [३] श्रीमद्भट्टाकलंकविरचितो राजवार्तिकग्रन्थः [४] श्रीमद्विद्यानन्दिप्रणीतश्लोकवार्तिकालङ्कारः, [५] आचार्यश्रीभास्करनन्दिविरचिता टीका, [६] श्रुतसागरीटीका, [७] द्वितीयश्रुतसागरकृता तत्त्वार्थसुखबोधनी टीका, [८] विबुधसेनाचार्यप्रणीता तत्त्वार्थटीका, [९] योगीन्द्रदेवकृता तत्त्वप्रकाशिका टीका, [१०] गृहस्थाचार्य श्रीयोगदेवविरचिता तत्त्वार्थवृत्तिः [११] गृहस्थाचार्यश्रीलक्ष्मीदेवविरचिता तत्त्वार्थटीका, [१२] श्रीमदभयनन्दिसूरिविरचिता टीका च । प्राकृतभाषाग्रथितास्त्वर्वाचीनाष्टीका बह्वयो विद्यन्ते । श्वेतपटसमाजेऽपि चत्वारष्टीकाग्रन्था गीर्वाणवाणीनिबद्धा उपलभ्यन्ते । एतादृशटीकाग्रन्थमालाविलोकनान्माहात्म्यमस्य ग्रन्थराजस्य प्रकटीभवतीत्यतः किमन्यैः प्रमाणैः ।

न विवादकोटिमाटीकते भगवतस्सकलार्थवेदित्वमित्यपि तत्त्वार्थमहाशास्त्रावलोकनात्सुतरां स्पष्टीभवति ।

*　　*　　*　　*

यत्किंचिन्मया ज्ञातं तत्सर्वं यथामति विदुषां पुरतस्स्थापितमिति जानन्तु विभावयन्तु च विद्वांस इत्यभ्यर्थयेऽहं तानधीः ।

स्खलनं नियतं भावि मोहमूढात्मनो न किम् ? ।
क्षन्तव्यो मोहमूढात्मा निर्मोहैनास्मि नो कथम् ? ॥

एम्. ए. इत्युपपदविभूषितः
कोठारीत्युपाह्वो गौतमचन्द्रतनुजन्मोतिचन्द्रः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

श्रीवर्द्धमानाय नमः

श्रीमत्पूज्यपादापरनामदेवनन्द्याचार्यविरचितः सर्वार्थसिद्धिग्रन्थोऽतीव महत्त्वास्पदो दिगम्बरजैनसिद्धान्तसारकरण्डकः। अस्याभिनवाऽऽवृत्तिः प्रख्यातकीर्तिसमाजशिरोमणिश्रीमज्जिनवाणीभूषणविद्याभूषणधर्मवीरदानवीरसिद्धान्तकोविदप्रसिद्धश्रेष्ठिरावजीसखारामदोशीमहानुभावैः शोलापुरवास्तव्यैर्मुद्रापिता। पूर्वमुद्रणापेक्षया वृत्तिरसौ सिद्धान्तपारङ्गतश्रुतसागराचार्यविरचितटिप्पण्या सङ्कलितास्ति। यत्खलु तत्त्वनिदर्शनं त्रिलोकसारगोम्मटसारादिग्रन्थेषु वर्तते तद्यथोपयोगं सर्वत्रैवाधोऽङ्कितटिप्पण्यां स्फुटीकृतं श्रीमच्छ्रुतसागरसूरिभिर्ग्रन्थेऽस्मिन्।

सूत्रेष्वखिलेषु प्रदत्तेयं विशिष्टा टिप्पणी ग्रन्थग्रन्थिस्फुटीकरणे दर्पणायते। यत्रकुत्रापि शब्दकाठिन्यमुपलभ्यतेऽत्र, तत्र सर्वत्र व्याकरणसूत्रप्रयोगैः शब्दसाधुतापि समस्य कृता टिप्पणीकारसूरीश्वरैरतोऽत्युपयोगी टिप्पणीभिर्ग्रन्थोऽयं पाठकेभ्यः छात्रेभ्यश्च विशेषव्युत्पत्तिप्रदः सुगमश्च सञ्जातः।

सूत्राणामुपयोगिवृत्तिः स्थूलाक्षरैः प्रदर्शितातो मुद्रणञ्चास्य सुष्ठु प्रतिभाति। विद्वद्वरपण्डितजिनदासशास्त्रिन्यायतीर्थमहोदयैः संशोधितोऽयं ग्रन्थः। एम. ए. इत्याङ्ग्लोपाधिविभुषितैर्व्याकरणमर्मज्ञपण्डितमोतीचंदगौतमचंदकोठारीमहोदयैरैतिहासिकदृष्ट्या प्रस्तावनामारच्य्य समलङ्कृतोऽयं ग्रन्थः। सर्वाङ्गसुन्दरसारग्रन्थमेनं सर्वार्थसिद्ध्यभिधानकं प्रकाश्य सर्वार्थसिद्धिगमनबीजं महत्पुण्यमुदपादि जिनवाणीप्रसारकार्योद्यतैः श्रीमद्रावजीसखारामदोशीमहोदयैरित्यसंशया मे मतिः।

मक्खनलालशास्त्री
प्रिंसिपॉल - गोपाल दि. जैन सिद्धान्तविद्यालय,
मोरेना [ग्वालियरस्टेट]

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

श्रीश्रुतसागराचार्याणामल्पः परिचयः ।

श्रीश्रुतसागराचार्यैः सर्वार्थसिद्ध्यास्तत्त्वार्थवृत्तेरभिप्रायनिरूपिका नवसहस्रश्लोकपरिमिता 'श्रुतसागरी' ति नाम्ना प्रथिता टीका विरचिता । अस्याष्टीकाया अध्ययनेन जैनमतप्रतिपादितजीवादिसप्ततत्त्वस्वरूपं स्फुटं ज्ञायते । अत एनां टीकामत्रलभ्यास्माभिरयं सर्वार्थसिद्ध्यभिधो ग्रन्थष्टिप्पणीभिर्भूषितः कृत इति विदन्तु सन्तः ।

श्रुतसागरीटीकांशा एव टिप्पणीस्वरूपा ज्ञेयाः । यैर्विद्वद्भिरेषा टीका पठिता स्यात्तेषां चित्तं टिप्पणीनामेतासां विलोकनात्तत्समुद्धृता एवैताष्टिप्पण्य इति ज्ञात्वा निरारेकं स्यात् ।

श्रीमदुमास्वामिमुनीश्वैररयं 'तत्त्वार्थाधिगमा' भिधो ग्रंथो द्वैपायकनामश्रावकस्य प्रार्थनामुररीकृत्य रचित इति श्रुतसागराचार्यैष्टीकारंभे प्रोक्तम् । तद्यथा—

" अथ श्रीमदुमास्वामिभट्टारकः कलिकालगणधरदेवो महामुनिमंडलीसंसेवितपादपद्मः कस्मिंश्चिदाश्रमपदे सुस्थितः । मनोवाक्कायसरलतया वाचंयमोऽपि निजमूर्त्या साक्षान्मोक्षमार्गं कथयन्निव सर्वप्राणिहितोपदेशैककार्यः समार्यजनसमाश्रितो निर्ग्रंथाचार्यवर्योऽतिनिकटीभवत्परमनिर्वाणेनासन्नभव्येन द्वैपायकनाम्ना भव्यवरपुंडरीकेण सम्पृष्टः । भगवन् ! किमात्मने हितमिति ? भगवानपि तत्प्रश्नवशात्सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रलक्षणोपलक्षितसन्मार्गसम्प्राप्यो मोक्षो हित इति प्रतिपादयितुकाम इहेष्टदेवताविशेषं नमस्करोतीति "।

श्रुतसागरैरेषा श्रुतसागरी टीका मतिसागरयतिराजप्रार्थनावशात् श्लोकवार्तिकादीन्बहून्ग्रंथानवलोक्य विहितेत्यध्यायसमाप्तिकाले तद्रचित-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वाक्यपङ्क्तितो ज्ञायते। तर्कव्याकरणछंदोलंकारसाहित्यादिशास्त्रसागरपारगत्वाच्छ्रुतसागरेति नाम सार्थकमेषामिति वदामो वयम्। इमे आचार्या देवेन्द्रकीर्तिभट्टारकाणां प्रशिष्याः श्रीविद्यानंदिदेवानां च शिष्या इति प्रतीयते।

श्रुतसागर्याः प्रत्यध्यायसमाप्तावेवं प्रशस्तिर्वर्तते—

"इत्यनवद्यगद्यपद्यविद्याविनोदविनोदितप्रमोदपीयूषरसपानपावनमतिसभाजरत्नराज**मतिसागर**यतिराजराजितार्थनसमर्थेन तर्कव्याकरणछंदोलङ्कारसाहित्यादिशास्त्रनिशितमतिना यतिना **श्रीमद्देवेन्द्रकीर्ति**भट्टारकप्रशिष्येण शिष्येण च सकलविद्वज्जनविहितचरणसेवस्य **विद्यानंदिदेवस्य** संछर्दितमिथ्यामतिदुर्गरेण **श्रुतसागरेण सूरिणा** विरचितायां श्लोकवार्तिकराजवार्तिकसर्वार्थसिद्धिन्यायकुमुदचन्द्रोदयप्रमेयकमलमार्तण्डप्रचण्डाष्टसहस्रीप्रमुखग्रंथनिर्भरावलोकनबुद्धिविराजितायां तत्त्वार्थटीकायां प्रथमोऽध्यायः॥

श्रुतसागराचार्यैर्वादे नवनवतिमहावादिनो जित्वा विजयो लब्ध इति यशस्तिलकचम्प्वभिधकाव्यस्य चन्द्रिकाटीकायां तैरेव स्वयं प्रोक्तमुपलभ्यते। तद्यथा—

"भट्टश्रीनीलकण्ठविद्वद्ब्रह्मराक्षसझोटिंगभट्टझञ्झामरुद्भट्टादिनवनवतिमहावादिलब्धविजयेन..........सूरिश्रीश्रुतसागरेणेति"

प्रमेयकमलमार्तंडाद्यनेकग्रन्थानां निर्मात्रा सूरिणा प्रभाचंद्रेण पद्मनन्दिसैद्धान्तिशिष्येण सर्वार्थसिद्धिवृत्तेरुपर्यप्रकटपदानामर्थप्रकाशिकाष्टिप्पण्यो विहिताः। ताः सकला अपि श्रीश्रुतसागराचार्यैः स्वकीयायां श्रुतसागरीटीकायां ग्राथिताः। अतस्ताः पृथगस्माभिरत्र न दत्ता इति ज्ञेयमध्यापकैरध्येतृभिश्च।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

श्रुतसागरसूरयः कदा स्वजन्मनेमं भारतवर्षं मण्डयामासुरिति निश्चितं वक्तुं न शक्यं तथापि नेमिदत्तेन कविनाराधनाकथाकोशप्रीतिंकरचरित्राद्यनेकग्रंथानां रचयित्रेमे स्वग्रंथेषु गुरुत्वेन स्मृता इति वक्तुं प्रभवामः। नेमिदत्तकविवरोऽस्य विक्रमाब्दीयषोडशशताब्द्यां जात इत्यैतिहासिका वदन्ति। अतस्तत्समकालीनैरेभिर्भवितव्यमित्यस्मत्तर्कः।

एभिराचार्यैरिमे ग्रन्था रचिताः—यशस्तिलकचन्द्रिका, पंडिताशाधरविरचितमहाभिषेकग्रंथटीका, तत्त्वार्थटीका श्रुतसागरी, जिनसहस्रनामटीका, षट्प्राभृतटीका, अष्टोत्तरशतव्रतकथासंग्रह इति।

अस्माभिरयं सर्वार्थसिद्ध्यभिधो ग्रन्थो। हस्तलिखितानां पंचानां प्रतीनां साहाय्यं लब्ध्वा यथामति संशोध्य मुद्रितष्टिप्पणीभिर्यत्रतत्र संयोजितश्च। अस्मिन्ग्रंथे स्थूलाक्षरयुतपदैर्वाक्यैश्च विषयवैशिष्ट्यं प्रायः सर्वत्र प्रदर्शितम्। तच्च छात्राणामुपकुर्यादिति प्रतीयते। द्वाविंशतिवर्षेभ्यः प्राक् ग्रंथोऽयं निटवेकुलोत्पन्नैर्जिनशारदासेवकैर्गुरुतुल्यैर्ब्रह्मसूनुकल्लापशर्मभिः संशोध्य मुद्रित आसीत्। परं सोऽधुना दुर्लभो जातोऽतः पुनरुपर्युक्तप्रकारेण संशोध्य मुद्रितः।

धर्मवीरजिनवाणीभूषणाद्युपाधिभिरलङ्कृतैः सखारामतनुजरावजीश्रेष्ठिभिश्छात्रेभ्यः स्वाध्यायं कर्तुमिच्छद्भ्यो भव्येभ्यश्च हिताय बहुरूप्यकव्ययं कृत्वा ग्रन्थोऽयं प्रकाशितोऽतः श्रेष्ठिवर्याणामिमामुपकृतिं न कदापि वयं विस्मरिष्यामः।

संशोधनकर्मणि यथामति प्रयत्नं कुर्वतामप्यस्माकं बहूनि स्खलनानि जातानि स्युस्तथापि क्षन्तव्यमुदारचेतोभिरिति निवेद्य विरम्यते विज्ञप्तिकरणात्।

षोडशपुरम्। ता. २७। ७। ३९.

भवतां वशंवदः

फडकुलेस्युपाह्वः पार्श्वनाथसुतो जिनदासशर्मा।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

श्रीपूज्यपादापरनामदेवनन्द्याचार्यविरचिता

तत्त्वार्थवृत्तिः सर्वार्थसिद्धिः

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

मोक्षमार्गस्य नेतारं ।
भेत्तारं कर्मभूभृताम् ॥
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां ।
वन्दे तद्गुणलब्धये ॥ १ ॥

कश्चिद्भव्यः[1] प्रत्यासन्ननिष्ठः प्रज्ञावान् स्वहितमुपलिप्सुर्विविक्ते परमरम्ये भव्यसत्त्वविश्रामास्पदे क्वचिदाश्रमपदे मुनिपरिषण्मध्ये सन्निषण्णं मूर्त्तमिव मोक्षमार्गमवाग्विसर्गं वपुषा निरूपयन्तं युक्त्यागमकुशलं परहितप्रतिपादनैककार्यमार्यनिषेव्यं निर्ग्रन्थाचार्यवर्यमुपसद्य सविनयं परिपृच्छति स्म—भगवन्, किं नु खलु आत्मने हितं स्यादिति ॥ स आह मोक्ष इति । स एव पुनःप्रत्याह—किंस्वरूपोऽसौ मोक्षः कश्चास्य प्राप्त्युपाय इति ॥ आचार्य आह—निरवशेषनिराकृतकर्ममलकलङ्कस्याशरीरस्यात्मनोऽचिन्त्यस्वाभाविकज्ञानादिगुणमव्याबाधसुखमात्यन्तिकमवस्थान्तरं मोक्ष इति । तस्यात्यन्तपरोक्षत्वाच्छद्मस्थाः प्रवादिनस्तीर्थकरम्मन्या[2]स्तस्य स्वरूपमस्पृशन्तीभिर्वाग्भिर्युक्त्याभासनिबन्धनाभिरन्यथा परिकल्पयन्ति । "चैतन्यं

---

१ कश्चिद्भव्यः द्वैपायकनामा । प्रत्यासन्ननिष्ठः अतिनिकटभवत्परमनिर्वाणः ।
२ तीर्थकरम्मन्याः तीर्थकरमात्मानं मन्यन्ते, न तु ते तीर्थकराः । परस्परविरुद्धार्थाभिधायित्वात् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च ज्ञेयाकारपरिच्छेदपराङ्मुखमिति " तत्सदप्यसदेव, निराकारत्वात् खरविषाणवत् ॥ " बुद्ध्यादिवैशेषिकगुणोच्छेदः पुरुषस्य मोक्ष " इति च। तदपि परिकल्पनमसदेव विशेषलक्षणशून्यस्यावस्तुत्वात् ॥ "प्रदीपनिर्वाणकल्पमात्मनिर्वाणमिति" च। तस्य खरविषाणवत्कल्पना तैरेवाहत्य निरूपिता। इत्येवमादि ॥ तस्य स्वरूपमनवद्यमुत्तरत्र वक्ष्यामः ॥ तत्प्राप्त्युपायं प्रत्यपि ते विसंवदन्ते– " ज्ञानादेव चारित्रनिरपेक्षात्तत्प्राप्तिः, श्रद्धानमात्रादेव वा, ज्ञाननिरपेक्षाच्चारित्रमात्रादेवेति " च। व्याध्यभिभूतस्य तद्विनिवृत्त्युपायभूतभेषजविषयव्यस्तज्ञानादिसाधनत्वाभाववत् ॥ एवं व्यस्तं ज्ञानादि मोक्षप्राप्त्युपायो न भवति। किं तर्हि ? तत्त्रितयं समुदितमित्याह—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ १ ॥

सम्यगित्यव्युत्पन्नः शब्दो व्युत्पन्नो वा। अञ्चतेः क्वौ समञ्चतीति सम्यगिति। अस्यार्थः प्रशंसा। स प्रत्येकं परिसमाप्यते। सम्यग्दर्शनं, सम्यग्ज्ञानं, सम्यक्चारित्रमिति। एतेषां स्वरूपं लक्षणतो विधानतश्च पुरस्ताद्विस्तरेण निर्देक्ष्यामः ॥ उद्देशमात्रं त्विदमुच्यते। पदार्थानां याथात्म्यप्रतिपत्तिविषयश्रद्धानसंग्रहार्थं दर्शनस्य सम्यग्विशेषणम्। येन येन प्रकारेण जीवादयः पदार्था व्यवस्थितास्तेन तेनावगमः सम्यग्ज्ञानम्।

---

१ सांख्यः। २ निराकारत्वात् स्वरूपव्यवसायाकारलक्षणशून्यत्वात्। ३ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराः। एषामत्यन्तक्षये मोक्षमाह वैशेषिकः। ४ बुद्ध्यादय एव जीवस्य विशेषलक्षणानि। तदभावे लक्ष्यस्य सुतरामभावसिद्धेः। ५ बौद्धाः। ६ गत्यन्तराभावात्। ७ अन्ते। ८ व्यस्तं ज्ञानादीति– श्लोकः—**ज्ञानं पङ्गौ क्रिया चान्धे निःश्रद्धे नार्थकृद्द्वयम्। ततो ज्ञानक्रियाश्रद्धात्रयं तत्पदकारणम् ॥** ९ सम्यग्दर्शनस्य त्वनन्तरमेव। ज्ञानस्यापि प्रथमाध्याये एव नवमसूत्रात् प्रभृति। चारित्रस्य च सप्तमनवमाध्याययोर्मध्ये। १० तेन तेनेति—तेन तेन प्रकारेण मोहसंशयविपर्ययरहितं परिज्ञानं सम्यग्ज्ञानं। मोह इति अनध्यवसायः, संशयः संदेहः, विपर्ययो विपरीतत्वं तैः रहितं सम्यग्ज्ञानमित्यर्थः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अनध्यवसायसंशयविपर्ययनिवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषणम् । संसारकारणनिवृत्तिं प्रत्यागूर्णस्य ज्ञानवतः कर्मादाननिमित्तक्रियोपरमः सम्यक्चारित्रम् । अज्ञानपूर्वकाचरणनिवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषणम् ॥ स्वयं पश्यति, दृश्यतेऽनेन, दृष्टिमात्रं वा दर्शनम् ॥ जानाति, ज्ञायतेऽनेन, ज्ञप्तिमात्रं वा ज्ञानम् ॥ चरति, चर्यतेऽनेन, चरणमात्रं वा चारित्रम् ॥ नन्वेवं स एव कर्त्ता स एव करणमित्यायातम् । तच्च विरुद्धम् । सत्यं, स्वपरिणामपरिणामिनोर्भेदविवक्षायां तथाऽभिधानात् । यथाऽग्निर्दहतीन्धनं दाहपरिणामेन ॥ उक्तः कर्त्रादिभिः साधनभावः पर्यायपर्यायिणोरेकत्वानेकत्वं प्रत्यनेकान्तोपपत्तौ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविवक्षोपपत्तेरेकस्मिन्नप्यर्थे न विरुध्यते । अग्नौ दहनादिक्रियायाः कर्त्रादिसाधनभाववत् ॥ ज्ञानग्रहणमादौ न्याय्यं, दर्शनस्य तत्पूर्वकत्वात् अल्पाच्तरत्वाच्च ॥ नैतद्युक्तं, युगपदुत्पत्तेः ॥ यदाऽस्य दर्शनमोहस्योपशमात्क्षयात्क्षयोपशमाद्वा आत्मा सम्यग्दर्शनपर्यायेणाविर्भवति, तदैव तस्य मत्यज्ञानश्रुताज्ञाननिवृत्तिपूर्वकं मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं चाविर्भवति । घनपटलविगमे सवितुः प्रतापप्रकाशाभिव्यक्तिवत् ॥ अल्पाच्तरादभ्यर्हितं पूर्वं निपतति । कथमभ्यर्हितत्वं ? ज्ञानस्य सम्यग्व्यपदेशहेतुत्वात् ॥ चारित्रात्पूर्वं ज्ञानं प्रयुक्तं, तत्पूर्वकत्वाच्चारित्रस्य ॥ सर्वकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः, तत्प्राप्त्युपायो मार्गः । मार्ग इति चैकवचननिर्देशः समस्तस्य मार्गभावज्ञापनार्थः । तेन व्यस्तस्य मार्गत्वनिवृत्तिः कृता भवति । अतः

---

१ एते त्रयो मिथ्याज्ञानरूपा यतः । तत एव च मोक्षसाधने नोपयुज्यन्ते । २ उद्यतस्य । ३ कर्तृसाधनमेतत् । ४ करणे । ५ भावे । ६ अभेदवतोऽपि भेदेन कथनात् । ७ साधनभावः साधनता । ८ तदा मत्यज्ञानश्रुताज्ञानयोरभावो भवति सम्यक्त्वे ते उत्पद्येते इति नास्ति भावः । तर्हि ते एव मिथ्यामतिश्रुते सम्यक्त्वेन विपरिणमेते इति । ज्ञानस्य प्रादुर्भावस्तु सदा ज्ञानावरणक्षयोपशमकारणक एव । अत एव ' श्रुतं मतिपूर्वमित्यत्र वक्ष्यते तत् सम्यक्त्वस्य तदपेक्षत्वादिति । ९ दर्शनस्य तत्पूर्वकत्वादिति प्रथमहेतुं निरस्य द्वितीयहेतुं दूषयन्ति । १० इति क्रमस्य सिद्धिः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सम्यग्दर्शनं, सम्यग्ज्ञानं, सम्यक्चारित्रमित्येतात्रितयं संमुदितं मोक्षस्य साक्षान्मार्गो वेदितव्यः ॥

तत्रादावुद्दिष्टस्य सम्यग्दर्शनस्य लक्षणनिर्देशार्थमिदमुच्यते—

॥ तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २ ॥

तत्त्वशब्दो भावसामान्यवाची। कथम्? तदिति सर्वनामपदम्। सर्वनाम च सामान्ये वर्तते। तस्य भावस्तत्त्वम् ॥ तस्य कस्य? योऽर्थो यथावस्थितस्तथा तस्य भवनमित्यर्थः ॥ अर्यत इत्यर्थो निश्चीयत इत्यर्थः। तत्त्वेनार्थस्तत्त्वार्थः। अथवा भावेन भाववतोऽभिधानं, तदव्यतिरेकात्। तत्त्वमेवार्थस्तत्त्वार्थः। तत्त्वार्थस्य श्रद्धानं तत्त्वार्थश्रद्धानं, सम्यग्दर्शनं प्रत्येतव्यम्। तत्त्वार्थश्च वक्ष्यमाणो जीवादिः ॥ दृशेरालोकार्थत्वात् श्रद्धानार्थगतिर्नोपपद्यते? । धातूनामनेकार्थत्वाददोषः। प्रसिद्धार्थत्यागः कुत इति चेन्मोक्षमार्गप्रकरणात्, तत्त्वार्थश्रद्धानं ह्यात्मपरिणामो मोक्षस्य साधनं युज्यते, भव्यजीवविषयत्वात् ॥ आलोकस्तु चक्षुरादिनिमित्तः सर्वसंसारिजीवसाधारणत्वान्न मोक्षमार्गो युक्तः ॥ अर्थश्रद्धानमिति चेत्सर्वार्थग्रहणप्रसङ्गः। तत्त्वश्रद्धानमिति चेद्भावमात्रप्रसङ्गः। सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादि तत्त्वमिति कैश्चित्कल्प्यंत इति ॥ तत्त्वमेकत्वमिति वा सर्वैक्यग्रहणप्रसङ्गः। पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि कैश्चित्कल्प्यंत इति। तस्मादव्यभिचारार्थमुभयोरुपादानम् ॥ तत् द्विविधं, सरागवीतराग-

---

१ सर्वेषां नाम (भवितुमर्हति) सर्वनाम इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणात्। २ अर्यते गम्यते ज्ञायते निश्चीयते इत्यर्थः। ३ इति 'अर्थ' शब्दस्य सिद्धिः। ४ इति 'अर्थ' शब्दस्य वाच्यार्थो भवति। ५ तत्वार्थस्येति– तत्त्वार्थस्य परमार्थभूतस्य पदार्थस्य श्रद्धा रुचिः। तत्त्वार्थस्तु जीवादिः। ननु अर्थशब्देन प्रयोजनाभिधानाभिधेयधनादिकं ग्राह्यमिति चेन्न तच्छ्रद्धानं मोक्षप्राप्तेरनुपयुक्तं। अर्थशब्दस्यानेकार्थत्वं यथा— हेतौ प्रयोजने वाक्ये निवृत्तौ विषये तथा ॥ प्रकारे वस्तुनि द्रव्ये अर्थशब्दः प्रवर्तते ॥ ६ अत्र नन्वित्याशङ्कार्थकः शब्दोऽध्याहार्यः। ७ वैशेषिकैः। ८ कैश्चिदिति पूर्वेण संबन्धः। ते च वैयाकरणा वेदान्तिनः। ९ पूर्वोक्तस्यैव स्पष्टीकरणम्। १० इति पूर्वनिरणस्य स्पष्टीकरणम्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

विषयभेदात् ॥ प्रशमसंवेगानुकम्पास्तिक्याद्यभिव्यक्तिलक्षणं प्रथमम् । आत्मविशुद्धिमात्रमितरत् ॥

अथैतत्सम्यग्दर्शनं जीवादिपदार्थविषयं कथमुत्पद्यत इत्यत आह—

तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

निसर्गः स्वभाव इत्यर्थः । अधिगमोऽर्थावबोधः । तयोर्हेतुत्वेन निर्देशः ॥ कस्याः ? क्रियायाः । का च क्रिया । उत्पद्यत इत्यध्याह्रियते, सोपस्कारत्वात्सूत्राणाम् ॥ तदेतत्सम्यग्दर्शनं निसर्गादधिगमाद्वोत्पद्यत इति ॥ अत्राह— निसर्गजे सम्यग्दर्शनेऽर्थाधिगमः स्याद्वा न वा ? यद्यस्ति, तदपि अधिगमजमेव, नार्थान्तरम् । अथ नास्ति, कथमनवबुद्धतत्त्वस्यार्थश्रद्धानमिति ? नैष दोषः । उभयत्र सम्यग्दर्शने अन्तरङ्गो

---

१ प्रशमादीनां लक्षणानि यथा— तत्र रागादिदोषेभ्यश्चेतोनिवर्तनं प्रशमः । शारीरमानसागन्तुवेदनाप्रभवात्संसाराद्भयं संवेगः । सर्वेषु प्राणिषु चित्तस्य दयार्द्रत्वं अनुकम्पा । आप्तश्रुतव्रततत्त्वेषु अस्तित्वयुक्तं मनः आस्तिक्यमुच्यते । तथा चोक्तम्—

यद्रागादिषु दोषेषु चित्तवृत्तिनिवर्हणं ॥
तं प्राहुः प्रशमं प्राज्ञाः समस्तव्रतभूषणम् ॥
शारीरमानसागन्तुवेदनाप्रभवाद्भवात् ॥
स्वप्नेन्द्रजालसङ्कल्पाद्भीतिः संवेग उच्यते ॥
सत्त्वे सर्वत्र चित्तस्य दयार्द्रत्वं दयालवः ॥
धर्मस्य परमं मूलमनुकम्पां प्रचक्षते ॥
आप्ते व्रते श्रुते तत्त्वे चित्तमस्तित्वसंयुतम् ॥
आस्तिक्यमास्तिकैरुक्तमुक्तियुक्तिधरे नरे ॥

यथा हि पुरुषस्य पुरुषशक्तिरियमतीन्द्रियाप्यङ्गनाजनाङ्कसंभोगेन, अपत्योत्पादनेन च विपदि धैर्यावलम्बनेन वा प्रारब्धवस्तुनिर्वहणेन वा निश्चेतुं शक्यते, तथात्मस्वभावतयातिसूक्ष्ममयत्नमपि सम्यक्त्वरत्नं प्रशमसंवेगानुकम्पास्तिक्यैरेव वाक्यैराकलयितुं शक्यम् ॥

यशस्तिलकचम्पवाः षष्ठाश्वासे ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

हेतुस्तुल्यो दर्शनमोहस्योपशमः क्षयः क्षयोपशमो वा। तस्मिन्सति यद्बाह्योपदेशादृते प्रादुर्भवति तन्नैसर्गिकम्। यत्परोपदेशपूर्वकं जीवाद्यधिगमनिमित्तं स्यात्तदुत्तरम्। इत्यनयोरयं भेदः॥ तद्ग्रहणं किमर्थम्? अनन्तरनिर्देशार्थम्। अनन्तरं सम्यग्दर्शनं तदित्यनेन प्रतिनिर्दिश्यते। इतरथा मोक्षमार्गोऽपि प्रकृतस्तस्याभिसम्बन्धः स्यात्॥ ननु च 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा—' इत्यनन्तरस्य सम्यग्दर्शनस्य ग्रहणं सिद्धमिति चेन्न, 'प्रत्यासत्तेः प्रधानं बलीय' इति मोक्षमार्ग एव सम्बध्येत। तस्मात्तद्वचनं क्रियते॥

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तम्। अथ किं तत्त्वमित्यत इदमाह—

॥ जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥४॥

तत्र चेतनालक्षणो जीवः। सा च ज्ञानादिभेदादनेकधा भिद्यते।

"तस्मिन्सति यद्बाह्योपदेशादृते प्रादुर्भवति तन्नैसर्गिकं" अस्य स्पष्टीकरणं— यत्सम्यग्दर्शनं बाह्योपदेशेन विनोत्पद्यते तत्सम्यग्दर्शनं निसर्गजमुच्यते। नैसर्गिकमपि सम्यग्दर्शनं गुरोरक्लेशकारित्वात्स्वाभाविकमुच्यते। न तु गुरूपदेशेन विना प्रायेण तदपि जायते। इति श्रुतसागर्यां।

निसर्गोऽधिगमो वापि तदाप्तौ कारणद्वयम्।
सम्यक्त्वभाक्पुमान्यस्मादल्पानल्पप्रयासतः॥

यदा पूर्वभवसंभालनेन वा वेदनानुभवेन वा धर्मश्रवणाकर्णनेन वार्हत्प्रतिमाधिनिध्यानेन वा महामहोत्सवनिहालनेन वा महर्द्धिप्राप्ताचार्यवन्दनेन वा नृषु नाकिषु वा तन्माहात्म्यसंभूतविभवसंभावनेन वान्येन वा केनचित्कारणमात्रेण विचारकान्तारेषु मनोविहारास्पदं खेदमनापद्य यदा जीवादिषु पदार्थेषु याथात्म्यसमवधानं श्रद्धानं भवति तदा प्रयोक्तुः सुकरक्रियत्वाल्लूयन्ते शालयः स्वयमेव, विनीयन्ते कुशलाशयाः स्वयमेव इत्यादिवत्तन्निसर्गात्संजातमित्युच्यते। यदा तु अव्युत्पत्तिसंशीतिविपर्यस्तसमधिकबोधस्य आधिमुक्तियुक्तिसूक्तिसंबंधसाविधस्य प्रमाणनयनिक्षेपानुयोगोपयोगावगाह्येषु समस्तेष्वैतिह्येषु परीक्षोपक्षेपादतिविलङ्घ्य चिरेण तत्त्वेषु रुचिः संजायते तदा विधातुरायासहेतुत्वान्मया निर्मापितोऽयं सूत्रानुसारो हारो, मयेदं संपादितं रत्नरचनाधिकरणमाभरणमित्यादिवत्तदधिगमादाविर्भूतमित्युच्यते। य. ति. चम्प्वां षष्ठाश्वासे।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तद्विपर्ययलक्षणोऽजीवः । शुभाशुभकर्मागमद्वाररूप आस्रवः । आत्मकर्मणोरन्योऽन्यप्रदेशानुप्रवेशात्मको बन्धः । आस्रवनिरोधलक्षणः संवरः । एकदेशकर्मसंक्षयलक्षणा निर्जरा । कृत्स्नकर्मविप्रयोगलक्षणो मोक्षः ॥ एषां प्रपञ्च उत्तरत्र वक्ष्यते ॥ सर्वस्य फलस्यात्माधीनत्वादादौ जीवग्रहणम् । तदुपकारार्थत्वात्तदनन्तरमजीवाभिधानम् । तदुभयविषयत्वात्तदनन्तरमास्रवग्रहणम् । तत्पूर्वकत्वात्तदनन्तरं बन्धाभिधानम् । संवृतस्य बन्धाभावात्तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं तदनन्तरं संवरवचनम् । संवरे सति निर्जरोपपत्तेस्तदन्तिके निर्जरावचनम् । अन्ते प्राप्यत्वान्मोक्षस्यान्ते वचनम् ॥ इह पुण्यपापग्रहणं च कर्तव्यं, नव पदार्था इत्यन्यैरप्युक्तत्वात् ॥ न कर्त्तव्यं, तयोरास्रवे बन्धे चान्तर्भावात् ॥ यद्येवमास्रवादिग्रहणमनर्थकं, जीवाजीवयोरन्तर्भावात् ॥ नानर्थकम् । इह मोक्षः प्रकृतः । सोऽवश्यं निर्देष्टव्यः । स च संसारपूर्वकः । संसारस्य प्रधानहेतुरास्रवो बन्धश्च । मोक्षस्य प्रधानहेतुः संवरो निर्जरा च । अतः प्रधानहेतुहेतुमत्फलनिदर्शनार्थत्वात्पृथगुपदेशः कृतः ॥ दृश्यते हि सामान्येऽन्तर्भूतस्यापि विशेषस्य यथोपयोगं पृथगुपादानं प्रयोजनार्थम् । क्षत्रिया आयाताः सूरवर्माऽपीति ॥ तत्त्वशब्दो भाववाचीत्युक्तः । स कथं जीवादिभिर्द्रव्यवचनैः सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यते ? अव्यतिरेकात्तद्भावाध्यारोपाच्च सामानाधिकरण्यं भवति । यथा उपयोग एवात्मेति ॥ यद्येवं तत्तल्लिङ्गसङ्ख्यानुवृत्तिः प्राप्नोति । विशेषणविशेष्यसम्बन्धे सत्यपि शब्दशक्तिव्यपेक्षया उपात्तलिङ्गसङ्ख्याव्यतिक्रमो न भवति ॥ अयं क्रम आदिसूत्रेऽपि योज्यः ॥

---

१ क्रमेण आद्यचतुरध्याय्यां जीवसंबंधः, पंचमेऽजीवः, षष्ठसप्तमयोरास्रवः, अष्टमे बन्धो, नवमे संवरो निर्जरा च, दशमेऽध्याये मोक्ष इति सप्ततत्वं वर्णितमस्ते । २ कुन्दकुन्दाद्यैः । ३ प्रधानहेतुहेतुमदिति—प्रधानहेतुमन्तौ संसारमोक्षौ । संसारमोक्षलक्षणफलप्रदर्शनार्थमास्रवादयः पृथग्व्यपदिश्यन्ते । तत्र आस्रवबंधयोः फलं संसारः । संवरनिर्जरयोः फलं मोक्षः । हेतुमतोः फलत्वेन निदर्शनम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

एवमेषामुद्दिष्टानां सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां च संव्यवहारविशेषव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—

॥ नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ॥ ५ ॥

अतद्गुणे वस्तुनि संव्यवहारार्थं पुरुषकारान्नियुज्यमानं संज्ञाकर्म नाम । काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु सोऽयमिति स्थाप्यमाना स्थापना । गुणैर्द्रोष्यते गुणान्द्रोष्यतीति वा द्रव्यम् । वर्तमानतत्पर्यायोपलक्षितं द्रव्यं भावः ॥ तद्यथा— नामजीवः, स्थापनाजीवो, द्रव्यजीवो, भावजीव इति चतुर्धा जीवशब्दार्थो न्यस्यते ॥ जीवनगुणमनपेक्ष्य यस्य कस्यचिन्नाम क्रियमाणं नामजीवः ॥ अक्षनिक्षेपादिषु जीव इति वा मनुष्यजीव इति वा व्यवस्थाप्यमानः स्थापनाजीवः ॥ द्रव्यजीवो द्विविधः । आगमद्रव्यजीवः नोआगमद्रव्यजीवश्चेति ॥ तत्र जीवप्राभृतज्ञायी मनुष्यजीवप्राभृतज्ञायी वा अनुपयुक्त आत्मा आगमद्रव्यजीवः ॥ नोआगमद्रव्यजीवस्त्रेधा व्यवतिष्ठते । ज्ञायक–शरीर–भावि–तद्व्यतिरिक्तभेदात् । तत्र ज्ञातुर्यच्छरीरं त्रिकालगोचरं तज्ज्ञायकशरीरम् । सामान्यापेक्षया नोआगमभाविजीवो नास्ति, जीवनसामान्यस्य सदाऽपि विद्यमानत्वात् । विशेषापेक्षया त्वस्ति । गत्यन्तरे जीवो व्यवस्थितो मनुष्यभवप्राप्तिं प्रत्यभिमुखो मनुष्यभाविजीवः ॥ तद्व्यतिरिक्तः कर्मनोकर्मविकल्पः ॥ भावजीवो

---

१ अतद्गुणे वस्तुनि इति कोऽर्थः—न विद्यन्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि जगत्प्रसिद्धानि जातिगुणक्रियाद्रव्यलक्षणगुणविशेषणानि यस्मिन्वस्तुनि तद्वस्तु अतद्गुणं तस्मिन्नतद्गुणे । तदुक्तं श्लोकः— द्रव्यक्रियाजातिगुणप्रभेदैः । डवित्थकर्तृद्विजपाटलादौ ॥ शब्दप्रवृत्तिं मुनयो वदन्ति चतुष्टयीं शब्दविदः पुराणाः ॥ २ हठात् ॥ ३ गुणैर्गुणान्वा द्रुतं गतं प्राप्तमिति द्रव्यमित्यप्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते ॥ ४ तद्व्यतिरिक्तेति— तत्र कर्म तावत्प्रसिद्धं । नोकर्मस्वरूपं निरूप्यते । औदारिकवैक्रियिकाहारकशरीरत्रयस्य षट्पर्याप्तीनां च योग्यपुद्गलानामादानं नोकर्म ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

द्विविधः । आगमभावजीवो नोआगमभावजीवश्चेति । तत्र जीवप्राभृतविषयोपयोगाविष्टो मनुष्यजीवप्राभृतविषयोपयोगयुक्तो वा आत्मा आगमभावजीवः । जीवनपर्यायेण मनुष्यजीवत्वपर्यायेण वा समाविष्ट आत्मा नोआगमभावजीवः ॥ एवमितरेषामपि पदार्थानामजीवादीनां नामादिनिक्षेपविधिर्नियोज्यः । स किमर्थः ? अप्रकृतनिराकरणाय प्रकृतनिरूपणाय च । निक्षेपविधिना नामशब्दार्थः प्रस्तीर्यते ॥ तच्छब्दग्रहणं किमर्थम् ? सर्वसङ्ग्रहार्थम् । असति हि तच्छब्दे सम्यग्दर्शनादीनां प्रधानानामेव न्यासेनाभिसम्बन्धः स्यात्, तद्विषयभावेनोपगृहीतानामप्रधानानां जीवादीनां न स्यात् । तच्छब्दग्रहणे पुनः क्रियमाणे सति सामर्थ्यात्प्रधानानामप्रधानानां च ग्रहणं सिद्धं भवति ॥

एवं नामादिभिः प्रस्तीर्णानामधिकृतानां तत्त्वाधिगमः कुतः ? इत्यत इदमुच्यते—

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

नामादिनिक्षेपविधिनोपक्षिप्तानां जीवादीनां तत्त्वं प्रमाणेभ्यो नयैश्चाधिगम्यते ॥ प्रमाणनया वक्ष्यमाणलक्षणविकल्पाः । तत्र प्रमाणं द्विविधं, स्वार्थं परार्थं च । तत्र स्वार्थं प्रमाणं श्रुतवर्ज्यम् । श्रुतं पुनः स्वार्थं भवति परार्थं च ॥ ज्ञानात्मकं स्वार्थं वचनात्मकं परार्थम् ॥ तद्विकल्पा नयाः ॥ अत्राह— नयशब्दस्य अल्पाच्तरत्वात्पूर्वनिपातः प्राप्नोति ? नैष दोषः । अभ्यर्हितत्वात्प्रमाणस्य तत्पूर्वनिपातः । अभ्यर्हितत्वं च सर्वतो बलीयः । कुतोऽभ्यर्हितत्वम् ? नयप्ररूपणप्रभवयोनित्वात् ॥ एवं ह्युक्तं, " प्रगृह्य प्रमाणतः परिणतिविशेषादर्थावधारणं नय " इति । सकलविषयत्वाच्च प्रमाणस्य ॥ तथा चोक्तं । " सकलादेशः प्रमाणाधीनो विकलादेशो नयाधीन इति " ॥ नयो द्विविधः । द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । पर्यायार्थिकनयेन पर्यायतत्त्वमधिगन्तव्यम् । इतरेषां नामस्थापनाद्रव्याणां द्रव्यार्थिकनयेन, सामान्यात्मकत्वात् ॥ द्रव्यमर्थः प्रयोजनमस्ये-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्यसौ द्रव्यार्थिकः। पर्यायोऽर्थः प्रयोजनमस्येत्यसौ पर्यायार्थिकः॥ तत्सर्वं समुदितं प्रमाणेनाधिगन्तव्यम्॥

एवं प्रमाणनयैरधिगतानां जीवादीनां पुनरप्यधिगमोपायान्तरप्रदर्शनार्थमाह—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः॥७॥

निर्देशः स्वरूपाभिधानम्। स्वामित्वमाधिपत्यम्। साधनमुत्पत्तिनिमित्तम्। अधिकरणमधिष्ठानम्। स्थितिः कालपरिच्छेदः। विधानं प्रकारः॥ [१] तत्र सम्यग्दर्शनं किमिति प्रश्ने तत्त्वार्थश्रद्धानमिति निर्देशो नामादिर्वा॥ [२] सम्यग्दर्शनं कस्येत्युक्ते, सामान्येन जीवस्य॥ विशेषेण[३]—**गत्यनुवादेन नरकगतौ** सर्वासु पृथिवीषु नारकाणां पर्याप्तकानामौपशमिकं क्षायोपशमिकं चास्ति। प्रथमायां पृथिव्यां पर्याप्तापर्याप्तकानां क्षायिकं क्षायोपशमिकं चास्ति[४]॥ **तिर्यग्गतौ** तिरश्चां पर्याप्तकानामौपश-

---

१ नामस्थापनाद्रव्यभावा वा निर्देश उच्यते इत्यर्थः॥ २ सामान्येन गुणस्थानापेक्षया सम्यग्दर्शनस्य स्वामी जीवो भवतीति स्वामित्वमुच्यते। ३ विशेषेण तु चतुर्दशमार्गणानुवादेन स्वामित्वमुच्यते॥ ४ अत्र श्लोकाः—

प्रथमायां त्रितयं स्यात्पर्याप्तानां द्वयं तदितरेषाम्। अशमजमितरास्वपि वा क्षयजं पर्याप्तकानां तु॥१॥ पर्याप्तानां त्रितयं द्वयं तिरश्चामशान्तमितरेषाम्। क्षायिकवर्ज्यं द्वितयं पर्याप्तास्वेव तत्स्त्रीषु॥२॥ नृणां पर्याप्तानां त्रयमितरेषां द्वयं तु शमवर्ज्यम्। त्रयमपि नारीषु स्यात्पर्याप्तास्वेव नान्यासु॥३॥ पर्याप्तापर्याप्तकदेवेषु त्रितयमस्ति सम्यक्त्वम्॥ देवेष्वकल्पजेषु च पर्याप्तेष्वक्षयजमेव॥४॥ क्षायिकमविरतदृष्टिप्रभृतिषु सम्भवति वेदकं तु पुनः॥ अस्त्यप्रमादकान्तेष्वौपशमं चोपशान्तान्तम्॥५॥ इत्यप्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे विद्यते॥

५ प्रथमायामिति– नरकगतौ पूर्वं बद्धायुष्कस्य पश्चाद्गृहीतक्षायिकक्षायोपशमिकसम्यक्त्वस्याधः पृथ्वीषु उत्पादाभावात्। ननु वेदकयुक्तस्य तिर्यङ्मनुष्यनरकेषूत्पादाभावात्कथमपर्याप्तकानां तेषां क्षायोपशमिकमिति? सत्यं। क्षपणायाः प्रारंभकेण वेदकेन युक्तस्य तत्रोत्पादे विरोधाभावात्। एवं तिरश्चामपि अपर्याप्तानां क्षायोपशमिकत्वं ज्ञातव्यम्॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मिकमस्ति । क्षायिकं क्षायोपशमिकं च पर्याप्तापर्याप्तकानामस्ति ॥ तिरश्चीनां क्षायिकं नास्ति । कुत इत्युक्ते मनुष्यः कर्मभूमिज एव दर्शनमोहक्षपणप्रारम्भको भवति । क्षपणप्रारम्भकालात्पूर्वं तिर्यक्षु बद्धायुष्कोऽपि उत्कृष्टभोगभूमितिर्यक्पुरुषेष्वेवोत्पद्यते । न तिर्यक्स्त्रीषु । द्रव्यवेदस्त्रीणां तासां क्षायिकासम्भवात् ॥ एवं तिरश्चामप्यपर्याप्तकानां क्षायोपशमिकं ज्ञेयम् । न पर्याप्तकानाम् ॥ औपशमिकं क्षायोपशमिकं च पर्याप्तिकानामेव नापर्याप्तिकानाम् । **मनुष्यगतौ** मनुष्याणां पर्याप्तापर्याप्तकानां क्षायिकं क्षायोपशमिकं चास्ति । औपशमिकं पर्याप्तकानामेव नापर्याप्तकानाम् ॥ मानुषीणां त्रितयमप्यस्ति पर्याप्तिकानामेव नापर्याप्तिकानाम् । क्षायिकं पुनर्भाववेदेनैव ॥ **देवगतौ** सामान्येन देवानां पर्याप्तापर्याप्तकानां त्रितयमप्यस्ति ।[2] औपशमिकमपर्याप्तकानां कथमिति चेच्चारित्रमोहोपशमेन सह मृतान्प्रति ॥ **विशेषेण** भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्काणां देवानां देवीनां च सौधर्मैशानकल्पवासिनीनां च क्षायिकं नास्ति । तेषां पर्याप्तकानामौपशमिकं क्षायोपशमिकं चास्ति ॥ १ ॥ **इन्द्रियानुवादेन** पंचेन्द्रियाणां संज्ञिनां त्रितयमप्यस्ति, नेतरेषाम् ॥ २ ॥ **कायानुवादेन** त्रसकायिकानां त्रितयमप्यस्ति, नेतरेषाम् ॥ ३ ॥ **योगानुवादेन** त्रयाणां योगिनां त्रितयमप्यस्ति । अयोगिनां क्षायिकमेव ॥ ४ ॥ **वेदानुवादेन** त्रिवेदानां त्रितयमप्यस्ति । अपगतवेदानामौपशमिकं क्षायिकं चास्ति ॥ ५ ॥ **कषायानुवादेन** चतुष्कषायाणां त्रितयमप्यस्ति । अकषायाणामौपशमिकं क्षायिकं चास्ति ॥ ६ ॥ **ज्ञानानुवादेन** आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानिनां त्रितयमप्यस्ति । केवलज्ञानिनां क्षायिकमेव ॥ ७ ॥ **संयमानुवादेन** सामायिक-

---

१ तदुक्तं–दंसणमोहक्खवणापट्ठवगो कम्मभूमिजादो हु ।
मणुसो केवलिमूले णिट्ठवगो चावि सव्वत्थ ॥

२ चारित्रमोहोपशमेन सह मृतान्प्रति— मिथ्यात्वपूर्वकोपशमयुक्तानामेव मरणासंभवात् । वेदकपूर्वकौपशमिका नियमेन श्रेण्यारोहणं कुर्वन्ति । श्रेण्यारोहाच्चारित्रमोहोपशमेन सह मृतानपेक्ष्यापर्याप्तावस्थायामपि देवानामौपशमिकं संभवति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

च्छेदोपस्थापनसंयतानां त्रितयमप्यस्ति । परिहारविशुद्धिसंयतानामौपशमिकं नास्ति । इतरत् द्वितयमप्यास्ति । सूक्ष्मसाम्पराययथाख्यातसंयतानामौपशमिकं क्षायिकं चास्ति । संयतासंयतानां च त्रितयमप्यस्ति ॥ ८ ॥ **दर्शनानुवादेन** चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनिनां त्रितयमप्यस्ति । केवलदर्शनिनां क्षायिकमेव ॥ ९ ॥**लेश्यानुवादेन** षड्लेश्यानां त्रितयमप्यस्ति । अलेश्यानां क्षायिकमेव ॥ १० ॥ **भव्यानुवादेन** भव्यानां त्रितयमप्यास्ति; नाभव्यानाम् ॥ ११ ॥**सम्यक्त्वानुवादेन** यत्र यत्सम्यग्दर्शनं तत्र तदेव ज्ञेयम् ॥ १२ ॥ **संज्ञानुवादेन** संज्ञिनां त्रितयमप्यस्ति । नासंज्ञिनाम् । तदुभयव्यपदेशरहितानां क्षायिकमेव॥ १३॥ **आहारानुवादेन** आहारकाणां त्रितयमप्यास्ति । अनाहारकाणां छद्मस्थानां त्रितयमप्यास्ति ॥ केवलिनां समुद्घातगतानां क्षायिकमेव ॥ १४ ॥ [३] **साधनं** द्विविधम्—अभ्यन्तरं बाह्यं च ॥ अभ्यन्तरं दर्शनमोहस्योपशमः क्षयः क्षयोपशमो वा । बाह्यं नारकाणां प्राक्चतुर्थ्याः सम्यग्दर्शनस्य साधनं—केषांचिज्जातिस्मरणं, केषांचिद्धर्मश्रवणं, केषांचिद्वेदनाभिभवः ॥ चतुर्थीमारभ्य आ सप्तम्यां नारकाणां जातिस्मरणं वेदनाभिभवश्च ॥ तिरश्चां केषांचिज्जातिस्मरणं, केषांचिद्धर्मश्रवणं, केषांचिज्जिनबिम्बदर्शनम् ॥ मनुष्याणामपि तथैव ॥ देवानां केषांचिज्जातिस्मरणं, केषांचिद्धर्मश्रवणं, केषांचिज्जिनमहिमदर्शनं केषांचिद्देवर्द्धिदर्शनम् ॥ एवं प्रागानतात् । आनतप्राणतारणाच्युतदेवानां

---

१ परिहारविशुद्धिसंयतानामौपशमिकं कस्मान्न भवति चेन्मनःपर्ययपरिहारशुद्ध्यौपशमिकसम्यक्त्वाहारकर्द्धीनां मध्येऽन्यतरसंभवे परं त्रितयं न संभवति। एतस्मिन्मनःपर्यये तु मिथ्यात्वपूर्वकौपशमिकस्य प्रतिषेधो दृष्टो न वेदकपूर्वकस्य । उक्तं च—

मणपज्जवपरिहारो उवसमसम्मत्तआहारया दोण्णि ।
एदेसिं एगदरे सेसाणं संभवो णत्थि ॥
आहारया दोण्णि आहारकाहारकमिश्रौ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

देवर्द्धिदर्शनं मुक्त्वाऽन्यत्रितयमप्यस्ति । नवग्रैवेयकवासिनां केषांचिज्जातिस्मरणं केषांचिद्धर्मश्रवणम् ॥ अनुदिशानुत्तरविमानवासिनामियं कल्पना न सम्भवति । प्रागेव गृहीतसम्यक्त्वानां तत्रोत्पत्तेः [४] **अधिकरणं** द्विविधम् । अभ्यन्तरं वाह्यं च ॥ अभ्यन्तरं स्वस्वामिसम्बन्धार्ह एव आत्मा, विवक्षातः कारकप्रवृत्तेः ॥ बाह्यं लोकनाडी । सा कियती ? । एकरज्जुविष्कम्भा चतुर्दशरज्ज्वायामा ॥ [५] **स्थिति**रौपशमिकस्य जघन्योत्कृष्टा चान्तर्मौहूर्तिकी । क्षायिकस्य संसारिणो जघन्यान्तर्मौहूर्तिकी । उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सान्तर्मूहूर्त्ताष्टवर्षहीनपूर्वकोटिद्वयाधिकानि । मुक्तस्य सादिरपर्यवसाना । क्षायोपशमिकस्य जघन्याऽन्तर्मौहूर्तिकी । उत्कृष्टा

---

१ नवग्रैवेयकवासिनामिति— नवग्रैवेयकवासिनामहमिन्द्रत्वात्कथं धर्मश्रवणमिति चेदुच्यते— कश्चित्सम्यग्दृष्टिस्तत्र परिपाटीं करोति । शास्त्रगुणनिकां करोति तामाकर्ण्यान्यः कोऽपि तत्र स्थित एव सम्यग्दर्शनं गृह्णाति । अथवा प्रमाणनयनिक्षेपस्तेषां न विद्यंते । तत्त्वविचारस्तु लिंगिनामिव विद्यते इति नास्ति दोषः ॥

२ धर्मश्रुतिजातिस्मृतिसुरर्द्धिजिनमहिमदर्शनं वाह्यम् ॥
प्रथमदृशोऽगं (?) विना सुरर्द्धीक्षयाऽऽनतादिभुवाम् ॥ १ ॥
ग्रैवेयकिणां पूर्वे द्वे सजिनार्चेक्षणे नरतिरश्चाम् ॥
सरुगभिभवे त्रिषु प्राक् श्वभ्रेष्वन्येषु सद्वितीया सा ॥ २ ॥

३ जीवाकाशपुद्गलकालधर्माधर्माणां निश्चयनयेन स्वप्रदेशा एवाधिकरणं । व्यवहारेणाकाशरहितानामाकाशमधिकरणं । जीवस्य शरीरक्षेत्रादिरपि अधिकरणं । कुटरकुटादिपुद्गलानां भूम्यादिरप्याधारः । जीवादिद्रव्याणि गुणपर्यायाणां ज्ञानसुखादीनां आधारभूतानि । ४ उत्कृष्टेति— तथाहि कश्चित्कर्मभूमिजो मनुष्यः पूर्वकोट्यायुरुत्पन्नो गर्भाष्टमवर्षानन्तरं अन्तर्मुहूर्तेन दर्शनमोहं क्षपयित्वा क्षायिकसद्दृष्टिर्भूत्वा तपो विधाय सर्वार्थसिद्धावुत्पन्नस्ततश्च्युत्वा पूर्वकोट्यायुर्भूत्वा कर्मसंक्षयं कृत्वा मोक्षं याति, भवत्रयं नातिक्रामति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

षट्षष्टिसागरोपमाणि ॥६॥ **विधानं** सामान्यादेकं सम्यग्दर्शनम् । द्वितयं निसर्गजाधिगमजभेदात् । एवं सङ्ख्येया विकल्पाः शब्दतः ॥ असङ्ख्येया अनन्ताश्च भवन्ति श्रद्धातृश्रद्धातव्यभेदात् ॥ एवमयं निर्देशादिविधिर्ज्ञानचारित्रयोर्जीवाजीवादिषु चागमानुसारेण योजयितव्यः॥

किमेतैरेव जीवादीनामधिगमो भवति उत अन्योऽप्यधिगमोपायोऽस्तीति परिपृष्टोऽस्तीत्याह—

---

१ वेदकस्योत्कृष्टा स्थितिः षट्षष्टिसागरोपमाणि । सा कथं—सौधर्मे द्वौ सागरौ, शुक्रे षोडशसागराः, शतारे अष्टादशसागराः, अष्टमग्रैवेयके त्रिंशत्सागराः। एवं षट्षष्टिसागराः। अथवा सौधर्मे द्विरुत्पन्नस्य चत्वारः, सानत्कुमारे सप्तसागराः, ब्रह्मणि दशसागरा, लांतवे चतुर्दशसागराः, नवमग्रैवेयके एकत्रिंशत्सागराः, एवं षट्षष्टिः। अन्त्यसागरशेषे मनुष्यायुर्हीनं क्रियते तेन षट्षष्टिसागराः साधिका न भवंति ।

लांतवकप्पे तेरस अच्चुदकप्पे य होंति बावीसा ॥
उवरिमं एक्कत्तीसं एवं सव्वाणि छासट्ठी ॥

२ आज्ञामार्गसमुद्भवमुपदेशात्सूत्रबीजसङ्क्षेपात् ॥ विस्तारार्थाभ्यां भवमवपरमावादिगाढं च ॥ १ ॥ इति दशविधम् ॥ अस्या आर्याया विवरणार्थं वृत्तत्रयमाह ॥ तथाहि ॥ स्रग्धरा ॥ आज्ञासम्यक्त्वमुक्तं यदुत विरुचितं वीतरागाज्ञयैव। त्यक्तग्रन्थप्रपंचं शिवममृतपथं श्रद्दधन्मोहशान्तेः॥ मार्गश्रद्धानमाहुः पुरुषवरपुराणोपदेशोपजाता या संज्ञानागमाब्धिप्रसृतिभिरुपदेशादिरादेशि दृष्टिः ॥ १ ॥ आकर्ण्याचारसूत्रं मुनिचरणविधेः सूचनं श्रद्दधानः । सूक्तोऽसौ सूत्रदृष्टिर्दुरधिगमगतेरर्थसार्थस्य बीजैः ॥ कैश्चिज्जातोपलब्धेरसमशमवशाद्बीजदृष्टिः पदार्थान् । सङ्क्षेपेणैव बुद्ध्वा रुचिमुपगतवान् साधुसंक्षेपदृष्टिः ॥२॥ यः श्रुत्वा द्वादशांगीं कृतरुचिरिह तं विद्धि विस्तारदृष्टिम् । संजातार्थात्कुतश्चिद्द्वचनवचनान्यन्तरेणार्थदृष्टिः ॥ दृष्टिः सांगांगबाह्यप्रवचनमवगाह्योत्थिता यावगाढा ॥ कैवल्यालोकितार्थे रुचिरिह परमावादिगाढेति रूढा ॥३ ॥ इति श्रीगुणभद्रभदन्तेनात्मानुशासनप्रारंभे उक्तम् ॥ एवं संख्येयविकल्पाः सम्यग्दर्शनप्ररूपकशब्दानां संख्यातत्वात् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

सदित्यस्तित्वनिर्देशः । प्रशंसादिषु वर्तमानो नेह गृह्यते । सङ्ख्या भेदगणना । क्षेत्रं निवासो वर्तमानकालविषयः । तदेव स्पर्शनं त्रिकालगोचरम् । कालो द्विविधः । मुख्यो व्यावहारिकश्च । तयोरुत्तरत्र निर्णयो वक्ष्यते । अन्तरं विरहकालः । भावः औपशमिकादिलक्षणः । अल्पबहुत्वमन्योऽन्यापेक्षया विशेषप्रतिपत्तिः ॥ एतैश्च सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां चाधिगमो वेदितव्यः ॥ ननु च "निर्देशादेव सद्ग्रहणं सिद्धम् । विधानग्रहणात्संख्यागतिः । अधिकरणग्रहणात्क्षेत्रस्पर्शनावबोधः । स्थितिग्रहणात्कालसंग्रहः । भावो नामादिषु संगृहीत एव । पुनरेषां किमर्थं ग्रहणमिति" ॥ सत्यं; सिद्धम् । विनेयाशयवशात्तत्त्वदेशनाविकल्पः ॥ केचित्सङ्क्षेपरुचयः, अपरे नातिसङ्क्षेपेण नातिविस्तरेण प्रतिपाद्याः ॥ "सर्वसत्त्वानुग्रहार्थो हि सतां प्रयास" इति अधिगमाभ्युपायभेदोद्देशः कृतः । इतरथा हि "प्रमाणनयैरधिगमः" इत्यनेनैव सिद्धत्वादितरेषां ग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ तत्र जीवद्रव्यमधिकृत्य सदाद्यनुयोगद्वारैर्निरूपणं क्रियते ॥ जीवाश्चतुर्दशसु गुणस्थानेषु व्यवस्थिताः ॥ १ मिथ्यादृष्टिः । २ सासादनसम्यग्दृष्टिः । ३ सम्यङ्मिथ्यादृष्टिः । ४ असंयतसम्यग्दृष्टिः । ५ संयतासंयतः । ६ प्रमत्तसंयतः । ७ अप्रमत्तसंयतः । ८ अपूर्वकरणस्थाने उपशमकः क्षपकः । ९ अनिवृत्तिबादरसाम्परायस्थाने उपशमकः क्षपकः । ११ उपशान्तकषायवीतरागछद्मस्थः । १२ क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थः । १३ सयोगकेवली । १४ अयोगकेवली चेति ॥ एतेषामेव जीवसमासानां निरूपणार्थं चतुर्दशमार्गणास्थानानि ज्ञेयानि ॥ गती-न्द्रिय-काय-योग-वेद-

---

१ साध्वर्चितप्रशस्तेषु सत्येऽस्तित्वे च सम्मतः । इति वचनात् ॥ २ नामादयस्त्रयो द्रव्यार्थिकनयविषयाः । भावःपर्यायार्थिकनयविषयो यतः ॥ ३ प्रवेशमार्गः। ४ जीवाः सम्यगास्यते येष्विति जीवसमासाः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कषाय-ज्ञान-संयम-दर्शन-लेश्या-भव्य-सम्यक्त्व-संज्ञा-ऽऽहारका इति ॥ तत्र सत्प्ररूपणा द्विविधा, सामान्येन विशेषेण च ॥ **सामान्येन** तावत् अस्ति मिथ्यादृष्टिः । अस्ति सासादनसम्यग्दृष्टिरित्येवमादि ॥ विशेषेण— **गत्यनुवादेन** नरकगतौ सर्वासु पृथिवीषु आद्यानि चत्वारि गुणस्थानानि सन्ति । तिर्यग्गतौ तान्येव संयतासंयतस्थानाधिकानि सन्ति । मनुष्य-गतौ चतुर्दशापि सन्ति । देवगतौ नारकवत् ॥ **इन्द्रियानुवादेन** एकेन्द्रियादिषु चतुरिन्द्रियपर्यन्तेषु एकमेव मिथ्यादृष्टिस्थानम् । पञ्चेन्द्रियेषु चतुर्दशापि सन्ति ॥ **कायानुवादेन** पृथिवीकायादिषु वनस्पतिकायान्तेषु एकमेव मिथ्यादृष्टिस्थानम् ॥ त्रसकायेषु चतुर्दशापि सन्ति ॥ **योगानुवादेन** त्रिषु योगेषु त्रयोदशगुणस्थानानि भवन्ति । ततः परः अयोग-केवली ॥ **वेदानुवादेन** त्रिषु वेदेषु मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानि सन्ति । अपगतवेदेषु अनिवृत्तिबादराद्ययोगकेवल्यन्तानि ॥ **कषायानुवादेन** क्रोधमानमायासु मिथ्यादृष्ट्यादीनि अनिवृत्तिबादरस्थानान्तानि सन्ति । लोभकषाये तान्येव सूक्ष्मसाम्परायस्थानाधिकानि । अकषायः उपशान्तकषायः, क्षीणकषायः, सयोगकेवली, अयोगकेवली च ॥ **ज्ञानानुवादेन** मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानेषु मिथ्यादृष्टिः सासादनसम्यग्दृष्टि-

---

१ चतुर्दशगुणस्थानेषु वक्तव्यम् ॥

२ वेदानुवादेनेति । ननु एकस्यैव अनिवृत्तिगुणस्थानस्य सवेदत्वमवेदत्वं च कथमिति चेदुच्यते—अनिवृत्तिगुणस्थानं षड्भागी क्रियते । तत्र प्रथमभागत्रये वेदानामनिवृत्तत्वात्सवेदत्वम् । अन्यत्र वेदानां निवृत्तत्वादवेदत्वं ।

३ अत्रावेदभागानिवृत्तिबादरगुणस्थानं ग्राह्यम् ॥ (१) सम्यग्मिथ्यादृष्टेः टिप्पणकारकाभिप्रायेण ज्ञातव्यम् ॥ इत्यप्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते ॥

(६ सम्यङ्मिथ्यादृष्टेः ज्ञानमज्ञानं च केवलं न सम्भवति । तस्याज्ञानत्रयाधारत्वात् । उक्तं च "मिस्सं णाणत्तियमिस्सं अण्णाणत्तियेणेति" तेन ज्ञानानुवादे मिश्रस्यानभिधानम् । तस्याज्ञानप्ररूपणायामेवाभिधानं ज्ञातव्यम् । ज्ञानस्य यथार्थविषयत्वाभावात् ॥ इति श्रुतसागरः ॥]

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

श्चास्ति । आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानेषु असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि क्षीणकषायान्तानि सन्ति । मनःपर्ययज्ञाने प्रमत्तसंयतादयः क्षीणकषायान्ताः सन्ति । केवलज्ञाने सयोगोऽयोगश्च ॥ **संयमानुवादेन** संयताः प्रमत्तादयोऽयोगकेवल्यन्ताः । सामायिकच्छेदोपस्थापनाशुद्धिसंयताः प्रमत्तादयोऽनिवृत्तिस्थानान्ताः । परिहारविशुद्धिसहिताः प्रमत्ताप्रमत्ताश्च । सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयता एकस्मिन्नेव सूक्ष्मसाम्परायस्थाने । यथाख्यातविहारशुद्धिसंयता उपशांतकषायादयोऽयोगकेवल्यन्ताः । संयतासंयता एकस्मिन्नेव संयतासंयतस्थाने । असंयता आद्येषु चतुर्षु गुणस्थानेषु ॥ **दर्शनानुवादेन** चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनयोर्मिथ्यादृष्ट्यादीनि क्षीणकषायान्तानि सन्ति । अवधिदर्शने असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि क्षीणकषायान्तानि । केवलदर्शने सयोगकेवली अयोगकेवली च ॥ **लेश्यानुवादेन** कृष्णनीलकपोतलेश्यासु मिथ्यादृष्ट्यादीनि असंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानि सन्ति । तेजःपद्मलेश्ययोर्मिथ्यादृष्ट्यादीनि अप्रमत्तस्थानान्तानि । शुक्ललेश्यायां मिथ्यादृष्ट्यादीनि सयोगकेवल्यन्तानि । अलेश्या अयोगकेवलिनः । **भव्यानुवादेन** भव्येषु चतुर्दशापि सन्ति । अभव्य आद्ये एव स्थाने ॥ **सम्यक्त्वानुवादेन** क्षायिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि अयोगकेवल्यन्तानि सन्ति । क्षायोपशमिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि अप्रमत्तान्तानि । औपशमिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि उपशान्तकषायान्तानि । सासादनसम्यग्दृष्टिः, सम्यङ्मिथ्यादृष्टिर्मिथ्यादृष्टिश्च स्वे स्वे स्थाने ॥ **संज्ञानुवादेन** संज्ञिषु द्वादशगुणस्थानानि क्षीणकषायान्तानि । असंज्ञिषु एकमेव मिथ्यादृष्टिस्थानम् । तदुभयव्यपदेशरहितः सयोगकेवली अयोगकेवली च ॥ **आहारानुवादेन** आहारकेषु मिथ्यादृष्ट्यादीनि सयोगकेवल्यन्तानि । अनाहारकेषु विग्रहगत्यापन्नेषु त्रीणि गुणस्थानानि, मिथ्यादृष्टिः, सासादनसम्यग्दृष्टिरसंयतसम्यग्दृष्टिश्च । समुद्घातगतः सयोग

१ सयोगकेवलिनि औपचारिकी लेश्या ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

केवली अयोगकेवली च। सिद्धाः परमेष्ठिनः अतीतगुणस्थानाः ॥ उक्ता सत्प्ररूपणा ॥

2. संख्याप्ररूपणोच्यते— सा द्विविधा सामान्येन तावत् जीवा मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः, सासादनसम्यग्दृष्टयः, सम्यङ्मिथ्यादृष्टयोऽसंयतसम्यग्दृष्टयः, संयतासंयताश्च पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः ॥ प्रमत्तसंयताः कोटीपृथक्त्वसंख्याः [पृथक्त्वमित्यागमसंज्ञा तिसृणां कोटीनामुपरि नवनामधः] ॥ अप्रमत्तसंयताः संख्येयाः। चत्वार उपशमकाः प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा। उत्कर्षेण चतुः-पंचाशत् स्वकालेन समुदिताः संख्येयाः ॥ चत्वारः क्षपका अयोगकेवलिनश्च प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा। उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसंख्याः। स्वकालेन समुदिताः संख्येयाः ॥ सयोगकेवलिनः प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा। उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसंख्याः। स्वकालेन समुदिताः शतसहस्रपृथक्त्वसंख्याः ॥

विशेषेण गत्यनुवादेन–(१) नरकगतौ प्रथमायां पृथिव्यां नारका

---

१ तथाहि। द्वितीये गुणस्थाने द्विपंचाशत्कोटयः ॥ ५२०००००० ॥ तृतीयगुणस्थाने चतुरधिकाः शतकोटयः ॥ १०४०००००० ॥ चतुर्थगुणस्थाने सप्तशतकोटयः ॥ ७००००००००० ॥ पचंमगुणस्थाने त्रयोदशकोटयः ॥ १३०००००० ॥ तथा चोक्तम् ॥ गाथा ॥ तेरसकोडी देसे बावण्णं सासणे मुणेदव्वा ॥ भिस्साविय तद्दुगुणा असंजदा सत्तकोडिसयं ॥ १ ॥

२ तथापि प्रमत्तसंयता निर्द्धारयितुं शक्याः। तेन तत्संख्या कथ्यते ॥ कोटीपंचकं त्रिनवतिलक्षा अष्टानवतिसहस्राः शतद्वयं षट् च वेदितव्याः ॥ ५९३९८२०६ ॥

३ सा संख्या न ज्ञायते इति चेदुच्यते ॥ कोटीद्वयं षण्णवतिलक्षाः नवनवतिसहस्राः शतमेकं त्र्यधिकम् ॥ प्रमत्तसंयतार्द्धपरिमाणा इत्यर्थः ॥२९६९९१०३॥

४ अपूर्वकरणानिवृत्तिकरणसूक्ष्मसांपरायोपशान्तकषायाश्चेति चत्वारः ॥-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः[1] प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः[2] ॥ द्वितीयादिष्वा सप्तम्या मिथ्यादृष्टयः श्रेण्यसंख्येयभागप्रमिताः । स चासंख्येयभागः असंख्येया योजनकोट्यः । सर्वासु पृथिवीषु सासादनसम्यग्दृष्टयः, सम्यङ्मिथ्यादृष्टयोऽसंयतसम्यग्दृष्टयश्च पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः ॥ **तिर्यग्गतौ** तिरश्चां मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । सासादनसम्यग्दृष्टयः संयतासंयतान्ताः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः ॥ **मनुष्यगतौ** मनुष्या मिथ्यादृष्टयः श्रेण्यसंख्येयभागप्रमिताः । स चासंख्येयभागः असंख्येया योजनकोट्यः । सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः संख्येयाः । प्रमत्तादीनां सामान्योक्ता संख्या ॥ **देवगतौ** देवा मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्टयसंयतसम्यग्दृष्टयः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः ॥ [२] **इन्द्रियानुवादेन**—एकेन्द्रिय मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रिया असंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । पंचेंद्रियेषु मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयोऽयोगकेवल्यंताः सामान्योक्तसंख्याः ॥ [३] **कायानुवादेन**—पृथिवीकायिका, अप्कायिकास्तेजःकायिका, वायुकायिका असंख्येयलोकाः । वनस्पतिकायिका अनन्तानन्ताः । त्रसकायिकसंख्या पंचेन्द्रियवत् ॥ [४] **योगानुवादेन** मनोयोगिनो, वाग्योगिनश्च मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । काययोगिषु मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । त्रियोगिनां सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः । प्रमत्तसंयतादयः सयोगकेवल्यन्ताः संख्येयाः । अयोगकेवलिनः

---

१ कथं श्रेणिरिति चेदुच्यते ॥ सप्तरज्जुकमयी मुक्ताफलमालावदाकाशप्रदेशपंक्तिः श्रेणिरित्युच्यते ॥

२ प्रतरासंख्येयभागप्रमिता इति यदुक्तं स प्रतरः कियान् भवति ? । श्रेणिगुणिता श्रेणिः प्रतर उच्यते ॥ प्रतरासंख्यातभागप्रमितानामसंख्यातानां श्रेणीनां यावन्तः प्रदेशास्तावन्तस्तत्र नारका इत्यर्थः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सामान्योक्तसङ्ख्याः ॥ (५) **वेदानुवादेन**—स्त्रीवेदाः, पुंवेदाश्च मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । नपुंसकवेदा मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । स्त्रीवेदा, नपुंसकवेदाश्च सासादनसम्यग्दृष्टयादयः संयतासंयतान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । प्रमत्तसंयतादयोऽनिवृत्तिबादरान्ताः संख्येयाः । पुंवेदाः सासादनसम्यग्दृष्टयादयः संयतासंयतान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । प्रमत्तसंयतादयोऽनिवृत्तिबादरान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । अपगतवेदा अनिवृत्तिबादरादयोऽयोगकेवल्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः ॥ [६] **कषायानुवादेन**— क्रोधमानमायासु मिथ्यादृष्टयादयः संयतासंयतान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । प्रमत्तसंयतादयोऽनिवृत्तिबादरान्ताः संख्येयाः । लोभकषायाणामुक्त एव क्रमः । अयं तु विशेषः— सूक्ष्मसाम्परायसंयताः सामान्योक्तसंख्याः । अकषाया उपशान्तकषायादयोऽयोगकेवल्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः ॥ (७) **ज्ञानानुवादेन**— मत्यज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनश्च मिथ्यादृष्टि-सासादनसम्यग्दृष्टयः सामान्योक्तसंख्याः । विभङ्गज्ञानिनो मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । सासादनसम्यग्दृष्टयः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः । मतिश्रुतज्ञानिनोऽसंयतसम्यग्दृष्टयादयः क्षीणकषायान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । अवधिज्ञानिनोऽसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । प्रमत्तसंयतादयः क्षीणकषायान्ताः संख्येयाः । मनःपर्ययज्ञानिनः प्रमत्तसंयतादयः क्षीणकषायान्ताः संख्येयाः । केवलज्ञानिनः सयोगा अयोगाश्च सामान्योक्तसंख्याः (८) **संयमानुवादेन**—सामायिकच्छेदोपस्थापनाशुद्धिसंयताः प्रमत्तादयोऽनिवृत्तिबादरान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । परिहारविशुद्धिसंयताः प्रमत्ताश्चाप्रमत्ताश्च संख्येयाः । सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयता, यथाख्यातविहारशुद्धिसंयताः, संयतासंयता, असंयताश्च सामान्योक्तसंख्याः ॥ (९) **दर्शनानुवादेन**—चक्षुर्दर्शनिनो मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । अचक्षुर्दर्शनिनो मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । उभये च सासादनसम्यग्दृष्टयादयः क्षीण-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कषायान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । अवधिदर्शनिनोऽवधिज्ञानिवत् । केवलदर्शनिनः केवज्ञानिवत् ॥ (१०) **लेश्यानुवादेन**—कृष्णनीलकपोतलेश्या मिथ्यादृष्ट्यादयोऽसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः। तेजःपद्मलेश्या मिथ्यादृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः स्त्रीवेदवत् । प्रमत्ताप्रमत्तसंयताः संख्येयाः । शुक्ललेश्या मिथ्यादृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः । प्रमत्ताप्रमत्तसंयताः संख्येयाः । अपूर्वकरणादयः सयोगकेवल्यन्ता, अलेश्याश्च सामान्योक्तसंख्याः ॥ (११) **भव्यानुवादेन**—भव्येषु मिथ्यादृष्ट्यादयोऽयोगकेवल्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः । अभव्या अनन्ताः ॥ (१२) **सम्यक्त्वानुवादेन**—क्षायिकसम्यग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्टयः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः। संयतासंयतादय उपशान्तकषायान्ताः संख्येयाः । चत्वारः क्षपकाः सयोगकेवलिनोऽयोगकेवलिनश्च सामान्योक्तसंख्याः । क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्ट्यादयोऽप्रमत्तान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । औपशमिकसम्यग्दृष्टिषु असंयत सम्यग्दृष्टिसंयतासंयताः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः । प्रमत्ताप्रमत्तसंयताः संख्येयाः। चत्वार औपशमिकाः सामान्योक्तसंख्याः । सासादनसम्यग्दृष्टयः सम्यङ्मिथ्यादृष्टयो मिथ्यादृष्टयश्च सामान्योक्तसंख्याः॥ (१३) **संज्ञानुवादेन**—संज्ञिषु मिथ्यादृष्ट्यादयः क्षीणकषायान्ताश्चक्षुर्दर्शनिवत् । असंज्ञिनो मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । तदुभयव्यपदेशरहिताः सामान्योक्तसंख्याः ॥ (१४) **आहारानुवादेन**—आहारकेषु मिथ्यादृष्ट्यादयः सयोगकेवल्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः । अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टयः सामान्योक्तसंख्याः । सयोगकेवलिनः संख्येयाः । अयोगकेवलिनः सामान्योक्तसंख्याः । संख्या निर्णीता ॥

---

१ अनाहारकेष्विति—मिश्रास्तु अनाहारका न भवन्ति मृतेरभावात् । तथा चोक्तं—मिश्रे क्षीणेऽकषाये च मरणं नास्ति देहिनां ॥ शेषेष्वेकादशस्वस्ति मृतिरित्यूचिरे विदः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

3, **क्षेत्रमुच्यते—तत् द्विविधम्। सामान्येन विशेषेण च ॥ सामान्येन तावत् मिथ्यादृष्टीनां सर्वलोकः ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनामयोगकेवल्यन्तानां लोकस्यासंख्येयभागः ॥ सयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः, समुद्घातेऽसंख्येया वा भागाः सर्वलोको वा ॥**

---

१. स्वस्थानस्वस्थाने वेदनाकषायमारणान्तिकसमुद्घातेषु उपपादे च एवं पंचसु पदेषु सर्वलोको मिथ्यादृष्टीनां क्षेत्रम् ॥

२. सासादनस्य असंयतसम्यग्दृष्टेश्च स्वस्थानस्वस्थानविहारवत् स्वस्थानवेदनाकषायवैक्रियिकमारणन्तिकोपपादेषु लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रम् ॥ मिश्रस्य तेष्विव मारणान्तिकोपपादरहितेषु। तद्रहितत्वं कुत इति चेत्तस्य मारणान्तिकमरणयोरभावात्। तदपि कुतः? 'मरणंतसमुग्धादो वि य ण मिस्सम्मि' इत्यनेन 'मिस्सा आहारस्सयमिस्सा' इत्यादिना च तयोः प्रतिषेधान्निश्चीयते ॥ एवं देशसंयतादिषु आगमानुसारेणावबोद्धव्यम् ॥

३ लोकस्यासंख्येयभाग इति— स तु लोकस्यासंख्येयभागो दंडकपाटापेक्षया क्षेत्रं ज्ञातव्यं। तत्कथं? कायोत्सर्गेण स्थितश्चेद्दण्डसमुद्घातं द्वादशांगुलप्रमाणं समवृत्तं मूलशरीरप्रमाणसमवृत्तं वा। उपविष्टश्चेच्छरीरत्रिगुणबाहल्यं वायूनलोकोदयं वा प्रथमसमये करोति। कवाटसमुद्घातं धनुःप्रमाणबाहल्योदयं पूर्वाभिमुखश्चेद्दक्षिणोत्तरतः करोति। उत्तराभिमुखश्चेत्पूर्वापरत आत्मप्रसर्पणं करोति द्वितीये समये। एष विचारः संस्कृतमहापुराणपंजिकायामस्ति ॥

प्रतरावस्थायां सयोगकेवली वातवलयत्रयादर्वागेवात्मप्रदेशैर्निरन्तरं लोकं व्याप्नोति। लोकपूरणावस्थायां वातवलयत्रयमपि व्याप्नोति तेन सर्वलोकक्षेत्रम् ॥

४ एकस्मिन्काले सम्भवतां पूर्वोक्तशतसहस्रपृथक्त्वसंख्यानां सयोगकेवलिनां स्वस्थानस्वस्थानविहारवत्स्वस्थानापेक्षया च लोकस्यासंख्येयभागाः क्षेत्रम् ॥

असंख्येयभागा इति वचनेन प्रतरसमुद्घाते लोकस्यासंख्यातबहुभागमात्रं क्षेत्रमित्युक्तं ज्ञेयम् ॥ त्रिलोकसारे 'सत्तासीदी चदुस्सदेत्यादिना' कथितेन सर्ववातवलयावरुद्धक्षेत्रेण (एतावता १०२४१९८७१४८७) सर्वलोकासंख्यातैकभागमात्रेण हीनस्य सर्वलोकस्य तत्क्षेत्रत्वात् ॥ लोकपूरणापेक्षया सर्वलोकः क्षेत्रम् ॥

५ असंख्येया वा भागा इति वाशब्देन समुद्घाते असंख्येयभागोऽपि परामृष्टः। तेन दण्डकवाटसमुद्घातयोर्लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रमित्यवसेयम् ॥ तत्र आरोहणावरोहणापेक्षया उत्कर्षेण चत्वारिंशत्केवलिनः सम्भवन्ति। तथापि क्षेत्रं लोकस्यासंख्येयभाग एव। उत्तरत्र सर्वत्र स्वस्थानादिपदानि यथासम्भवं योज्यानि ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

विशेषेण–[१] **गत्यानुवादेन नरकगतौ** सर्वासु पृथिवीषु नारकाणां चतुर्षु गुणस्थानेषु लोकस्यासंख्येयभागः । **तिर्यग्गतौ** तिरश्चां मिथ्यादृष्ट्यादिसंयतासंयतान्तानां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । **मनुष्यगतौ** मनुष्याणां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां लोकस्यासंख्येयभागः । सयोगकेवलिनां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । **देवगतौ** देवानां सर्वेषां चतुर्षु गुणस्थानेषु लोकस्यासंख्येयभागः ॥ (२) **इन्द्रियानुवादेन**— एकेन्द्रियाणां क्षेत्रं सर्वलोकः । विकलेन्द्रियाणां लोकस्यासंख्येयभागः । पंचेन्द्रियाणां मनुष्यवत् ॥ [३] **कायानुवादेन**—पृथिवीकायादिवनस्पतिकायिकान्तानां सर्वलोकः । त्रसकायिकानां पंचेंद्रियवत् । (४) **योगानुवादेन** वाङ्मानसयोगिनां मिथ्यादृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानां लोकस्यासंख्येयभागः। काययोगिनां मिथ्यादृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानामयोगकेवलिनां च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ (५) **वेदानुवादेन**—स्त्रीपुंवेदानां मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां लोकस्यासंख्येयभागः । नपुंसकवेदानां मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानामपगतवेदानां च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ [६] **कषायानुवादेन**—क्रोधमानमायाकषायाणां लोभकषायाणां च मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सूक्ष्मसाम्परायाणामकषायाणां च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ [७] **ज्ञानानुवादेन**— मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिनां

---

१ विकलेन्द्रियाणामिति—देवनारकवत्तेषां नियतोत्पादस्थानत्वात् । विकला हि अर्द्धतृतीयेषु द्वीपेषु लवणोदकालोदसमुद्रयोः स्वयंभूरमणद्वीपार्द्धपरभागे स्वयंभूरमणसमुद्रे चोत्पद्यन्ते । न पुनरसंख्यद्वीपसमुद्रेषु न च नारकस्वर्गभूम्यादिषु ।

२ भागहारभूतासङ्ख्यातस्यानेकविधत्वेन क्षेत्रस्य तारतम्यसद्भावेऽपि लोकस्यासङ्ख्येयभागत्वाविशेषान्मनुष्यवदिति वचनम् ॥

३ वाङ्मानसयोगविशिष्टे सयोगकेवलिनि समुद्घातासम्भवोऽवगन्तव्यः ॥ ओरालं दंडदुगे कवाडजुगले य तस्स मिस्सो दु ॥ पदरे य लोगपूरे कम्मेव य होइ कम्मइयं ॥ इत्यनेन तत्र काययोगस्यैव कथनात् । काययोगे तु स्वस्थानसमुद्घातसम्भवो भवति ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तं क्षेत्रम्। विभङ्गज्ञानिनां मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टीनां लोकस्यासंख्येयभागः। आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानिनामसंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनां क्षीणकषायान्तानां, मनःपर्ययज्ञानिनां च प्रमत्तादीनां क्षीणकषायान्तानां, केवलज्ञानिनां सयोगानामयोगानां च सामान्योक्तं क्षेत्रम्॥ (८) **संयमानुवादेन**— सामायिकच्छेदोपस्थापनाशुद्धिसंयतानां चतुर्णां, परिहारविशुद्धिसंयतानां प्रमत्ताप्रमत्तानां, सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयतानां, यथाख्यातविहारशुद्धिसंयतानां चतुर्णां, संयतासंयतानामसंयतानां च चतुर्णां सामान्योक्तं क्षेत्रम्॥ (९) **दर्शनानुवादेन**— चक्षुर्दर्शनिनां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां लोकस्यासंख्येयभागः। अचक्षुर्दर्शनिनां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तं क्षेत्रम्। अवधिदर्शनिनामवधिज्ञानिवत्। केवलदर्शनिन केवलज्ञानिवत्॥ (१०) **लेश्यानुवादेन**—कृष्णनीलकापोतलेश्यानां मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानां सामान्योक्तं क्षेत्रम्। तेजःपद्मलेश्यानां मिथ्यादृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां लोकस्यासंख्येयभागः। शुक्ललेश्यानां, मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां लोकस्यासंख्येयभागः। सयोगकेवलिनामलेश्यानां च सामान्योक्तं क्षेत्रम्॥ (११) **भव्यानुवादेन**—भव्यानां चतुर्दशानां सामान्योक्तं क्षेत्रम्। अभव्यानां सर्वलोकः (१२) **सम्यक्त्वानुवादेन** क्षायिकसम्यग्दृष्टीनामसंयतसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां, क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टीनामसंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां, औपशमिकसम्यग्दृष्टीनामसंयतसम्यग्दृष्ट्याद्युपशान्तकषायान्तानां, सासादनसम्यग्दृष्टीनां, सम्यङ्मिथ्यादृष्टीनां च सामान्योक्तं क्षेत्रम् [१३] **संज्ञानुवादेन**—संज्ञिनां चक्षुर्दर्शनिवत्। असंज्ञिनां सर्वलोकः। तदुभयव्यपदेशरहितानां[1] सामान्योक्तं क्षेत्रम्॥ [१४] **आहारानुवादेन**—आहारकाणां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां

---

१ ये न संज्ञिनो नाप्यसंज्ञिनस्तेषाम्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सामान्योक्तं क्षेत्रम् । सयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः । अनाहारकाणां मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्ययोगकेवलिनां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । सयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागाः सर्वलोको वा ॥ क्षेत्रनिर्णयः कृतः ॥

स्पर्शनमुच्यते— तद् द्विविधम् । **सामान्येन विशेषेण** च ॥ **सामान्येन** तावत्— मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, अष्टौ, द्वादश वा चतुर्दशभागा देशोनाः । सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, अष्टौ वा चतुर्द-

---

१ समुद्घातरहितत्वादित्यर्थः ॥

२ असंख्यातयोजनकोट्याकाशप्रदेशः परिमाणरज्जुस्तावदुच्यते । तल्लक्षणसमचतुरस्ररज्जुत्रिचत्वारिंशदधिकशतत्रयपरिमाणो लोक उच्यते । स लोको मिथ्यादृष्टिभिः सर्वः स्पृष्टः । इत्युक्तलक्षणे लोके स्वस्थानविहारः, परस्थानविहारो, मारणान्तिकसमुद्घातश्च प्राणिभिर्विधीयते ॥

३ तत्र स्वस्थानविहारापेक्षया सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः । एवमग्रेऽपि स्वस्थानविहारापेक्षया लोकस्यासंख्येयभागो ज्ञातव्यः । परस्थानविहारापेक्षया तु सासादनदेवानां प्रथमपृथिवीत्रयं विहारात् रज्जुद्वयम् । अच्युतान्तोपरिविहारात् षड्रज्जवः इत्यष्टौ, चतुर्दश भागा वा देशोनाः स्पृष्टाः ॥ द्वादशभागाः कथं स्पृष्टा इति चेदुच्यते । सप्तमपृथिव्या परित्यक्तः सासादनादि गुणस्थान एव मरणान्तिकं विदधातीति नियमात् ॥ षष्ठीतो मध्यलोके पंचरज्जवः सासादनो मरणान्तिकं करोति, मध्यलोकाच्च लोकाग्रे बादरपृथिवीकायिकबादराप्कायिकबादरवनस्पतिकायिकेषु उत्पद्यते इति सप्त रज्जव एवं द्वादशरज्जवो भवन्ति । सासादनसम्यग्दृष्टिर्हि वायुकायिकेषु, तेजःकायिकेषु, नरकेषु, सर्वसूक्ष्मकायिकेषु चतुःस्थानकेषु नोत्पद्यत इति नियमः ॥ तथा चोक्तम् ॥ गाथा ॥ **वज्जिय ठाणचउक्कं तेऊ वाऊ य णरयसुहुमं च ॥ अण्णत्थ सव्वठाणे उववज्जदे सासणो जीवो ॥ १ ॥ देशोना इति कथम् ? केचित्प्रदेशाः सासादनसम्यग्दर्शनयोग्या न भवन्तीति देशोनाः । एवमुत्तरत्र सर्वत्रापि अस्पर्शनयोग्यप्रदेशोनत्वं वेदितव्यम् ॥**

४ अष्टौ वेति—तत्कथं ? सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिर्देवैः परस्थानविहारापेक्षयाष्टौ रज्जवः स्पृष्टाः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शभागाः देशोनाः। संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः। प्रमत्तसंयतादीनामयोगकेवल्यन्तानां क्षेत्रवत्स्पर्शनम् ॥ विशेषेण [१०] गत्यनुवादेन— **नरकगतौ** प्रथमायां पृथिव्यां नारकैश्चतुर्गुणस्थानैर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः। द्वितीयादिषु प्राक्सप्तम्या मिथ्यादृष्टिभिः सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, एकः, द्वौ, त्रयः, चत्वारः, पञ्च, चतुर्दशभागा वा देशोनाः। सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः। सप्तम्यां पृथिव्यां मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः। शेषैस्त्रिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः ॥ **तिर्यग्गतौ** तिरश्चां तिर्यङ्मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः। सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, सप्त चतुर्दशभागा वा देशोनाः। सम्यङ्मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः। असंयतसम्यग्दृष्टिभिः संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥ **मनुष्यगतौ** मनुष्ये-

---

१ षट् इति–तत्कथं ? संयतासंयतैः स्वयंभूरमणतिर्यग्भिरच्युतान्तं मारणान्तिकापेक्षया षड्रज्जवः स्पृष्टाः।

२ प्रथमायामिति–तत्कथं ?सर्वेषां नारकाणां नियमेन संज्ञिपर्याप्तकपंचेन्द्रियेषु तिर्यक्षु मनुष्येषु च प्रादुर्भावः। तत्र प्रथमपृथिव्याः सन्निहितत्वेन अर्द्धरज्जुपरिमाणाभावात्। तत्र नारकैश्चतुर्गुणस्थानैर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः।

३ एको द्वाविति द्वितीयपृथिव्यास्तिर्यग्लोकादधो रज्जुपरिमाणत्वादेको भागः, तृतीयपृथिव्यास्तिर्यग्लोकादधो रज्जुद्वयपरिमाणत्वाद्द्वौ भागौ, चतुर्थपृथिव्यास्तिर्यग्लोकादधो रज्जुत्रयपरिमाणत्वात्त्रयो भागाः, पंचमपृथिव्याश्चतूरज्जुपरिमाणत्वाच्चत्वारो भागाः, षष्ठपृथिव्याः पंचरज्जुपरिमाणत्वात्पंचभागाः। तत्रत्यमिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिभिर्यथासंख्यमेते भागाः स्पृष्टाः। सम्यङ्मिथ्यादृष्टीनां मारणान्तिकोत्पादायुर्बन्धकाले नियमेन तद्गुणस्थानस्यागात्स्वस्थानविहारापेक्षया लोकस्यासंख्येयभागः। तेषां सम्यङ्मिथ्यादृष्टीनां नियमेन मनुष्येष्वेवोत्पादान्मनुष्याणां अल्पक्षेत्रत्वात्सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः। स्वक्षेत्रव्यवहारापेक्षयेत्यर्थः।

४ सप्तेति तिर्यक्सासादनस्य लोकाग्रबादरपृथिव्यब्वनस्पतिषु मारणान्तिकापेक्षयापि सप्त रज्जवः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, सर्वलोको वा स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, सप्त चतुर्दशभागा वा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यादीनामयोगकेवल्यन्तानां क्षेत्रवत्स्पर्शनम् ॥ **देवगतौ** देवैर्मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, अष्टौ, नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥ (२) **इन्द्रियानुवादेन**—एकेन्द्रियैः सर्वलोकः स्पृष्टः । विकलेन्द्रियैर्लोकस्यासंख्येयभागः, सर्वलोको वा ॥ पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः, सर्वलोको वा । शेषाणां सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (३) **कायानुवादेन**— स्थावरकायिकैः सर्वलोकः स्पृष्टः ॥ त्रसकायिकानां पञ्चेन्द्रियवत् स्पर्शनम् (४) **योगानुवादेन**— वाङ्मानसयोगिभिर्मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः, सर्वलोको वा । सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनां क्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । सयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः ॥ काययोगिनां मिथ्यादृष्ट्यादीनां सयोगकेवल्य-

---

१ सर्वलोक इति—तत्कथं? मारणान्तिकापेक्षया पृथिवीकायिकादेस्तत्रोत्पादापेक्षया वा । यो हि यत्रोत्पद्यते तस्योत्पादावस्थायां तद्व्यपदेशो भवति । सर्वलोकस्पर्शनं चाग्रे सर्वत्रैवं द्रष्टव्यम् ॥

२ अष्टौ नवेति—तत्कथं ? मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिदेवानां कृततृतीयनरकभूमिविकृतीनां लोकाग्रे बादरपृथिव्यब्वनस्पतिमारणान्तिकापेक्षया नवरज्जवः स्पर्शनमेवमुत्तरत्रापि नवरज्जुस्पृष्टिर्वेदितव्या ।

३ अष्टाविति—तत्कथं ? सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टीनामेकेन्द्रियेषु उत्पादाभावात् परक्षेत्रविहारापेक्षयाष्टरज्जुस्पर्शनं वेदितव्यम ।

४ सर्वलोको वेति—तन्मारणान्तिकापेक्षया ज्ञातव्यम् ।

५ अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः सर्वलोको वेति —मारणान्तिकोत्पादापेक्षया ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

न्तानामयोगकेवलिनां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (५) **वेदानुवादेन** स्त्रीपुंवेदैर्मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः, अष्टौ, नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः, सर्वलोको वा। सासादनसम्यग्दृष्टिभिः स्त्रीपुंवेदैर्लोकस्यासंख्येयभागोऽष्टौ, नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः। सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां स्त्रीपुंवेदानां सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टीनां सासादनसम्यग्दृष्टीनां च सामान्योक्तं स्पर्शनम्। सम्यङ्मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः। सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, अष्टौ, नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः। सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामान्योक्तं स्पर्शनम्। असंयतसम्यग्दृष्टिभिः संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः, षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः। प्रमत्ताद्यनिवृत्तिबादरान्तानामपगतवेदानां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (६) **कषायानुवादेन** चतुष्कषायाणामकषायाणां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (७) **ज्ञानानुवादेन**—मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिनां मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तं स्पर्शनम्। विभङ्गज्ञानिनां मिथ्यादृष्टीनां लोकस्यासंख्येयभागः, अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः, सर्वलोको वा। सासादनसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तं स्पर्शनम्। आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानिनां सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (८) **संयमानुवादेन**—संयतानां सर्वेषां, संयतासंयतानामसंयतानां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (९) **दर्शनानुवादेन** चक्षुर्दर्शनिनां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां पञ्चेन्द्रियवत्। अचक्षु-

---

१ अष्टौ नवेति सर्वलोको वा तन्मारणान्तिकापेक्षया ज्ञातव्यम्।

२ नव चतुर्दशेति–ते तु नवभागास्तृतीयभूमिलोकाग्रोत्पादापेक्षया वेदितव्याः।

३ मनुष्यातिर्यग्विभङ्गज्ञानिभिः क्रियमाणमारणान्तिकापेक्षया सर्वलोक इति वचनम् ॥ देवानां नव चतुर्दशभागा इति पूर्वमुक्तत्वात् ।।

४ मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानाम् ।।

५ पंचेंद्रियवदिति-तत्कथं ? पंचेंद्रियेषु मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः स्वक्षेत्रविहारापेक्षया। अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः परक्षेत्रविहारापेक्षया। सर्वलोको वा मरणान्तिकोत्पादापेक्षया। शेषाणां सामान्योक्तं स्पर्शनम्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दर्शनिनां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानामवधिकेवलदर्शनिनां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (१०) **लेश्यानुवादेन**—कृष्णनीलकापोतलेश्यैर्मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः। सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, पञ्च, चत्वारो, द्वौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः। द्वादशभागाः कुतो न लभ्यन्ते इति चेत् तत्रावस्थितलेश्यापेक्षया पञ्चैव। अथवा येषां मते सासादन एकेन्द्रियेषु नोत्पद्यते तन्मतापेक्षया द्वादशभागा न दत्ताः। सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टि

---

१ **काऊ काऊ काऊ णीला णीला य णीलकिण्हा य। किण्हा य परमकिण्हा लेस्सा पढमादिपुढवीणं ॥१॥** अस्या गाथाया अर्थः कथ्यते— प्रथमायां पृथिव्यां नारकाणां जघन्या कपोतलेश्या भवति। द्वितीयायां मध्यमा। तृतीयायामष्टस्विन्द्रकेषु उत्कृष्टा। सैव चरमेन्द्रके उत्कृष्टा, तत्रैव च केषांचिन्नारकाणां जघन्या नीललेश्या च भवति। चतुर्थ्यां तस्यां मध्यमा नीला। पञ्चम्यां पृथिव्यां उपरिमेषु चतुर्ष्विन्द्रकेषु उत्कृष्टा। सैव चरमेंद्रकेषु उत्कृष्टा नीललेश्या, जघन्या कृष्णलेश्या च भवति। षष्ठ्यां मध्यमा कृष्णलेश्या। सप्तम्यां पृथिव्यां उत्कृष्टा कृष्णलेश्या। गोमट्टसारलेश्यामार्गणागतेयं गाथा। ततः षष्ठपृथिवीतः मारणान्तिकं कुर्वाणान् कृष्णलेश्यासासादनान्प्रति पंच चतुर्दश भागाः कथिताः ॥

सप्तमपृथिवीपरित्यागः कुत इति चेत्— **'तमतमगुणपडिवण्णा य ण मरंतीति'** वचनेन तत्रत्यसासादनानां मरणाभावात्। मरणाभावेऽपि मारणान्तिकाभावप्रतीतिः कथमिति चेत् कृष्णलेश्यापेक्षया पंच चतुर्दशभागा इति वचनान्यथानुपपत्तेः।

पंचमपृथिवीचरमेन्द्रकात् नीललेश्योत्कृष्टस्थानान्मारणान्तिकं कुर्वद्भिः सासादनैश्चत्वारश्चतुर्दशभागाः स्पृष्टाः। $\frac{४}{३४३}$। तृतीयपृथ्वीचरमेन्द्रकात्कापोतलेश्योत्कृष्टस्थानान्मारणान्तिकं कुर्वाणैर्द्वौ चतुर्दशभागौ स्पृष्टौ। $\frac{२}{३४३}$। देशोनत्वं भोगभूमिषु प्रणिधावस्पर्शनात् ॥

२ द्वादशभागाः कुतो नेति—पृच्छसि, तत्र षष्ठनरकेऽवस्थितलेश्यापेक्षया पंचैव रज्जवः स्पृष्टा भवन्ति। यतो मध्यलोकादुपरि कृष्णलेश्या नास्ति। **" पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेष्विति "** वचनात्। अथवा येषां मते सासादन एकेंद्रियेषु नोत्पद्यते तन्मतापेक्षया द्वादशभागा न दत्ताः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भिर्लोकस्यासंख्येयभागः । तेजोलेश्यैर्मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, अष्टौ, नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः । सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः । संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः, अध्यर्धचतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥ प्रमत्ताप्रमत्तैर्लोकस्यासंख्येयभागः ॥ पद्मलेश्यैर्मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तैर्लोकस्यासंख्येयभागः, अष्टौ, चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥ संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः, पञ्च चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥ प्रमत्ताप्रम-

---

१ षष्ठपृथ्वीपर्यन्तस्थितानामशुभलेश्याऽसंयतसम्यग्दृष्टीनां मरणमास्ति । अतो लोकस्यासंख्येयभागः कथमिति चेत् तेषां मनुष्यक्षेत्रे एवोत्पत्तिसद्भावेन एकरज्जुविष्कम्भे सर्वत्र स्पर्शाभावादिति ब्रूमः । श्रेणिबद्धप्रकीर्णकवर्तिनामपि स्वकीयस्वकीयपृथिव्यामेव इन्द्रकपर्यंतं तिर्यगागत्य पुनरूर्ध्वागमनात्तावानेव । अन्यथा लोकासंख्येयकथनानुपपत्तेः ॥

२ विहारवत्स्वस्थानापेक्षया अष्टौ चतुर्दशभागाः ८/३४३ । विहारवन्तस्तेजोलेश्या मिथ्यादृष्टिदेवास्तृतीयपृथ्वीतोऽष्टमपृथिवीबादरपृथिवीकायिकत्वेनोत्पत्त्यर्थं मारणांतिकं कुर्वन्ति तदपेक्षया नव चतुर्दशभागाः ९/३४३ ॥

३ विहारवत्स्वस्थानापेक्षया । ८/३४३ ॥

४ तेजोलेश्या-देशसंयतैः क्रियमाणमारणान्तिकसमुद्घातापेक्षयाऽध्यर्धचतुर्दशभागः । चतुर्दशभागैस्त्रिभिर्भवितव्यम् ३/३४३ सनत्कुमारमाहेन्द्रपर्यन्तं तेजोलेश्यासद्भावादिति चोदनायां परिहारो गोम्मटसारे जीवकाण्डे लेश्यामार्गणायां स्पर्शाधिकारे ' **एवं तु समुग्घादे णव चोद्दस भागयं च किंचूणं । उववादे पढमपदं दिवड्ढ चोद्दस य किंचूणं** ॥१॥ इति गाथायास्तुरीयपादव्याख्यानं दृष्ट्वा ज्ञात्वा कर्तव्यः ॥

५ विहारवत्स्वस्थानवेदनाकषायवैक्रियिकसमुद्घातापेक्षया अष्टचतुर्दशभागाः ८/३४३ ॥ प्रागुक्तेष्वप्यष्टचतुर्दशभागेष्वयं क्रमो वेदितव्यः ॥

६ पद्मलेश्यादेशसंयतैः क्रियमाणमारणान्तिकापेक्षया पंच चतुर्दशभागाः सहस्रारकल्पादुपरि पद्मलेश्याभावात् । "**पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेष्विति**" वचनात् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्रैलोक्यस्यासंख्येयभागः ॥ शुक्ललेश्यैर्मिथ्यादृष्ट्यादिसंयतासंयतान्तैर्लोकस्यासंख्येयभागः, षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥ प्रमत्तादिसयोगकेवल्यन्तानां, अलेश्यानां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥

(११) **भव्यानुवादेन**—भव्यानां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां

---

१ शुक्ललेश्यादेशसंयतस्य मारणान्तिकापेक्षया षट्चतुर्दशभागकथनं सुगमम् । अच्युतकल्पादुपरि तस्योत्पत्त्यभावात् । इतरेषामपि मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतान्तानां षट्चतुर्दशभागा इति वचनात् । शुक्ललेश्यादेवानां मध्यलोकादधो विहारो नास्तीति युक्त्याऽवगम्यते । अन्यथा अष्टौ चतुर्दशभागा इति कथयेरन् खलु शास्त्रकाराः । ननु तेषां मध्यलोकपर्यन्तमपि विहारो नास्ति । केवलं मारणान्तिकोपपादापेक्षया षट्चतुर्दशभागकथनमिति वचनं मन्तव्यं सम्यङ्मिथ्यादृष्टेस्तदभावात् ॥ **मिस्सो आहारस्स य मिस्सा चडमाणपढमपुव्वा य । पढमुवसम्मा तमतमगुणपडिवण्णा य ण मरंति** ॥ इति वचनेन **मरणंसमुग्घादो वि य ण मिस्सह्मि इति वचनेन च तदवगमः** । लेखकदोषोऽयं षट्चतुर्दशभागा इति न च शास्त्रकारवचनमिति च नाशंकनीयम् । नेमिचन्द्रसैद्धान्तिकचक्रवर्तिभिरपि लेश्याधिकारे तथैवोक्तत्वात् । **सुक्कस्स य तिट्ठाणे पढमो छच्चोद्दसा हीणा ॥ णवरि समुग्घादह्मि य संखातीदा हवन्ति [1]भागा वा** ॥ १ ॥ **सव्वो वा खलु लोगो [2]फासो होदित्ति णिद्दिट्ठो इति** । ननु पंचानुत्तरपर्यन्तं शुक्ललेश्यासद्भावेन ततोऽधः शुक्ललेश्यासंयतसम्यग्दृष्टिभिरुपपादपरिणतैः स्पृष्टत्वात् देशोनसप्तचतुर्दशभागा इति वचनं युक्तं ? न युक्तं, मनुष्यक्षेत्रवर्तिमनुष्याणामेव तत्रोत्पत्तेः । ततः प्रच्युतानामपि मनुष्यक्षेत्रे एवोत्पत्तेर्लोकासंख्येयभागेऽन्तर्भावात् । एकरज्जुविष्कम्भे सर्वत्र स्पर्शाभावात् । कल्पातीतानां विहाराभावाच्च । ननु **"सदरसहस्सारगोत्ति तिरियदुगं । तिरियाऊ उज्जोओ अत्थि तदो णत्थि सदरचऊ"** इति गोमट्टसारकर्मकाण्डबन्धोदयसत्त्वाधिकारगाथया सहस्रारकल्पादुपरितनदेवानां तिर्यगायुष्यादिबन्धाभावकथनात्तेषां तिर्यक्षूत्पत्त्यभावोऽवगम्यते । तथा च मनुष्येष्वेवोत्पत्तावपि स्वयम्प्रभाचलबहिर्वर्तितिरश्चामच्युतपर्यन्तमुत्पत्तिसद्भावात् । अन्यथा सामान्यस्पर्शकथनावसरे देशसंयतापेक्षया षट्चतुर्दशभागकथनानुपपत्तेर्लोकासंख्येयभागकथनप्रसंगात्क्षायिकसम्यग्दृष्टिदेशसंयतवदानताद्यच्युतपर्यन्तदेवानां विहारवत्त्वाच्च । कल्पातीतानामेव क्रमो नास्तीति लोकासंख्येयभाग एवेत्यवगन्तव्यम् ॥

---

१ प्रतरसमुद्घाते । २ लोकपूरणसमुद्घाते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सामान्योक्तं स्पर्शनम् । अभव्यैः सर्वलोकः स्पृष्टः ॥ [१२] **सम्यक्त्वानुवादेन**— क्षायिकसम्यग्दृष्टीनामसंयतसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्योक्तम् । किंतु संयतासंयतानां लोकस्यासंख्येयभागः[1] । क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तम् ॥ औपशमिकसम्यक्त्वानामसंयतसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तम् । शेषाणां[2] लोकस्यासंख्येयभागः[3] । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टिमिथ्यादृष्टीनां सामान्योक्तम् ॥ (१३) **सञ्ज्ञानुवादेन** सञ्ज्ञिनां चक्षुर्दर्शनिवत् । असञ्ज्ञिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः । तदुभयव्यपदेशरहितानां सामान्योक्तम् ॥ (१४) **आहारानुवादेन**—आहारकाणां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तम् ।

---

१ प्राक्सामान्यकथनावसरे देशसंयतस्य षट् चतुर्दशभागा इत्युक्तम् । इदानीं क्षायिकसम्यग्दृष्टिदेशसंयतापेक्षया लोकासंख्येयभाग इति कथ्यते । तत्कुत इति चेत्—मानुषोत्तरपर्वतबहिर्वर्तितिर्यक्षु सर्वत्र क्षायिकसम्यक्त्वाभावात् । तत्र तदभावश्च "॥ **दंसणमोहक्खवणापट्ठवगो कम्मभूमिजादो हु । मणुसो केवलिमूले णिट्ठवगो होदि सव्वत्थ** ॥" इति गोम० जीवकाण्डे सम्यक्त्वमार्गणातोऽवगम्यते । प्राग्बद्धतिर्यगायुषां पश्चाद्गृहीतक्षायिकसम्यक्त्वानामपि उत्तमभोगभूमितिर्यक्ष्वेवोत्पत्तेस्तत्र क्षायिकसम्यक्त्वाभाव एव । "**चत्तारि वि खेत्ताइं आउगबंधेण होइ सम्मत्तं । अणुवदमहव्वदाइं ण लहइ देवाउगं मोत्तुं** ॥" इति गोम० कर्मकाण्ड ३३४ तमगाथाया वचनात्तिर्यगायुर्बन्धेऽपि सम्यक्त्वग्रहणमस्तीत्यवगन्तव्यम् ॥

२ शेषाणामिति—औपशमिकसम्यक्त्वयुक्तानां देशसंयतानां कुतो लोकस्यासंख्येयभाग इति चेत्पृच्छसि मनुष्येष्वेव तत्संभवात् । वेदकपूर्वकौपशमिकयुक्तो हि श्रेण्यारोहणं विधाय मारणान्तिकं करोति । मिथ्यात्वपूर्वकौपशमिकयुक्तानां मरणांतिकासंभवात् । लोकस्यासंख्येयभागः ।

३ शेषाणां लोकासंख्येयभाग इत्यनेन उपशमसम्यग्दृष्टिदेशसंयतापेक्षयापि लोकासंख्येयभागकथनान्मनुष्यक्षेत्रबहिर्वर्त्युपशमसम्यग्दृष्टीनां मरणरहितानां मारणान्तिकाभावोऽप्यवगम्यते । अन्यथा तदपेक्षया षट् चतुर्दशभागा इति कथयन्ति । मनुष्यक्षेत्रवर्तिद्वितीयोपशमसम्यग्दृष्टीनां मरणमस्ति । मरणांतिकोऽस्ति नास्तीत्यत्र नास्माकं निश्चयः उपदेशाभावात् । यद्यस्ति तदपि लोकासंख्येयभागेऽन्तर्भावः । मनुष्यक्षेत्राद् बहिरभावात् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

संयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः ॥ अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः, एकादश चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥ सयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः, सर्वलोको वा ॥ अयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः ॥ स्पर्शनं व्याख्यातम् ॥

5 **कालः प्रस्तूयते** ॥ स द्विविधः **सामान्येन विशेषेण** च । **सामान्येन** तावत्—मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एक-

---

१ स्वस्थानवर्तिनां दण्डकवाटसमुद्घातवर्तिनां च ।

२ सयोगकेवलिनामिति—आहारकावस्थायां समचतुरस्त्ररज्ज्वादिव्याप्तेरभावात्। दंडकवाटावस्थायां, कपाटप्रतरावस्थायां च सयोगकेवली औदारिकौदारिकमिश्र शरीरयोग्यपुद्गलादानादाहारकः । तथा चोक्तम्—**दंडजुगे ओरालं कवाडजुगुले य पदरसंवरणे । मिस्सोरालं भणियं सेसतिये जाण कम्मइयं** ॥ दंडकवाटयोश्च पिंडिते अल्पक्षेत्रतया समचतुरस्त्ररज्ज्वादिव्याप्तेरभावात्सिद्धो लोकस्यासंख्येयभागः ॥

३ षष्ठपृथ्वीपर्यन्तवर्तिसासादनानां मध्यलोके उत्पत्तिरस्ति । मध्यलोकवर्तिनामच्युतकल्पपर्यन्तमुत्पत्तिरस्ति । तत उपपादपरिणतैस्तैस्तावत्क्षेत्रं स्पृष्टम् । तत एकादश चतुर्दशभागा अनाहारकसासादनापेक्षयेति सुगमम् । यदि ग्रैवेयकपर्यन्तं तेषामुत्पत्तिरस्ति तथापि लोकासंख्येयभागेऽन्तर्भावः। मनुष्याणामेव ग्रैवेयकेषूत्पत्तिः। ननु सामान्यकथनावसरे सासादनापेक्षया द्वादश चतुर्दशभागा इत्युक्तं तत्सम्भवः कथमिति चेत्—सासादना अष्टमपृथ्वीपर्यन्तं मारणान्तिकं कृत्वा मिथ्यात्वपरिणामेन म्रियन्ते । तत आहारकैः सासादनैरच्युतादुपरि अष्टमपृथ्वीपर्यंतं क्षेत्रं स्पृष्टम् । अच्युतादधः षष्ठपृथ्वीपर्यन्तमाहारकैरनाहारकैरपि तैः स्पृष्टम् । एतदपेक्षया तत्सम्भवो भवति ॥ अष्टमपृथिव्यामुत्पद्यमानसासादनः मिथ्यापरिणामेनैव म्रियत (इति) कुतो नियम इति चेत्—एतैराचार्यैरेकविकलेन्द्रियेषु सासादनानुत्पत्तिपक्षांगीकरणात् ॥ कथमेषा प्रतीतिरिति चेत्—पूर्वमेकविकलेन्द्रियेषु एकमेव मिथ्यादृष्टिगुणस्थानमित्युक्तत्वात्पूर्वं तिर्यङ्मनुष्यसासादनापेक्षया सप्त चतुर्दशभागा इत्युक्तं तदप्यत्रोक्तमरणान्तिकापेक्षयेत्यवगन्तव्यम् ॥

४ प्रतरलोकपूरणसमुद्घातवर्तिनाम् ॥ ५आहारमार्गणायां गोम्मटसारे गाथा-**विग्गहगदिमावण्णा केवलिणो समुग्घदो अजोगी य । सिद्धा य अणाहारा सेसा आहारिणो जीवा ॥ १ ॥**

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

जीवापेक्षया त्रयो भङ्गाः । अनादिरपर्यवसानः, अनादिसपर्यवसानः, सादिसपर्यवसानश्चेति ॥ तत्र सादिः सपर्यवसानो जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तः । उत्कर्षेणार्धपुद्गलपरिवर्त्तो देशोनः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः ॥ एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण षडावलिकाः ॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति जघन्य उत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्त्तः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तः ॥ "तिण्णि सहस्सा सत्त य सदाणि तेहत्तरिं च उस्सासा । एसो हैवइ

---

१ अनादिरपर्यवसानो मिथ्यात्वकालोऽभव्येषु । अनादिमिथ्यादृष्टिर्यः कश्चन भव्यः प्रथमोपशमसम्यक्त्वं ग्रहीष्यति तस्य प्राक्तनमिथ्यात्वकालोऽनादिसपर्यवसानः । कश्चित्तु गृहीतसम्यक्त्वो मिथ्यात्वं प्राप्नोति तस्य तन्मिथ्यात्वं सादिसपर्यवसानम् ॥

२ यः कश्चित् गृहीतवेदकोपशमसम्यक्त्वो मिथ्यात्वं प्राप्य संसारे परिभ्रमति स नियमेनार्द्धपुद्गलपरिवर्तनकालपरिसमाप्तौ संसारे न तिष्ठति किं तु मुक्तो भवति॥ तदुक्तम्— "**पुद्गलपरिवर्तार्धे पतितौ व्यालीढवेदकोपशमौ । वसतः संसाराब्धौ क्षायिकदृष्टिर्भवचतुष्कः ॥**" इति । सम्यक्त्वग्रहणं पुनः अर्धपुद्गलपरिवर्तनपरिसमाप्तेः प्रागेव भवति । अन्यथा तदा मुक्त्यनुपपत्तिस्ततः सादिपर्यवसानमिथ्यात्वकालस्योत्कृष्टस्य देशोनार्धपुद्गलपरिवर्तत्वं युक्तमेव ॥

३ आवलिका चासंख्यातसमयलक्षणा भवति गोम्मटसारे जीवकाण्डे सम्यक्त्वमार्गणायां तथा चोक्तम्—**आवलि असंखसमया संखेज्जावलिसमूह उस्सासो । सत्तुस्सासो थोओ सत्तत्थोवो लवो भणिओ ॥**

४ त्रीणि सहस्राणि सप्त शतानि त्र्यधिकसप्ततिरुच्छ्वासा मुहूर्त्तः कथ्यते ३७७३.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मुहुत्तो सव्वेसिं चेव मणुयाणं ॥" उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि ॥ संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तः। उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त्तः॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः॥ चतुर्णां क्षपकाणामयो-

---

१ यः कश्चित्संयमी सम्प्राप्तमृतिः सर्वार्थसिद्धावुत्पन्नस्तत्र स्वस्थितिं जीवित्वा मृतो मनुष्यगतावुत्पन्नो यावद्देशसंयमं सकलसंयमं वा गृह्णाति तावत्साधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमकालोऽसंयतसम्यग्दृष्टेरुत्कृष्टकालो वेदितव्यः। यद्यपि 'वेदगसम्मत्तट्ठिदि जहण्णमंतोमुहुत्तमुक्कस्सं। छावट्ठिसायरुवमा णिद्दिट्ठा मणुवदेवहव॥' इति गाथोदितप्रकारेण वेदकसम्यक्त्वस्य उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमपर्यंतं स्थितिसम्भवेऽपि असंयमेन सह तावत्कालं तस्यावस्थानासम्भवात्। मध्ये देशसंयमसकलसंयमयोः प्राप्तिसम्भवादिह तस्योत्कृष्टत्वेनाग्रहणम्। इह खल्वसंयतसम्यग्दृष्टिकालः परीक्षितुमुपक्रान्तो न तु सम्यक्त्वकालः॥

२ वर्षाष्टकं शैशवमतीत्य गृहीतदेशसंयमः पूर्वकोटयायुर्यो जीव आमरणाद्देशसंयमं पालयति तदपेक्षया देशोनपूर्वकोटी देशसंयतकालः॥

३ एकजीवमिति—तत्कथं? सर्वो जीवः परिणामविशेषवशात्प्रथमतोऽप्रमत्तगुणस्थानं प्रतिपद्यते पश्चात्तत्प्रतिपक्षभूतप्रमत्तगुणस्थानान्तरस्थितः निजायुःसमयशेषे अप्रमत्तगुणस्थानं प्रतिपद्य म्रियते इति प्रमत्तैकजीवं प्रति जघन्येन एकः समयः। तथा प्रमत्तस्थाने स्थितो निजायुःकालान्तसमयेऽप्रमत्तगुणस्थानं प्रतिपद्य म्रियते इति प्रमत्तैकजीवं प्रत्यपि जघन्येनैकसमयः।

४ नन्वेवं मिथ्यादृष्टेरप्येकसमयः कस्मान्न सम्भवतीत्यनुपपन्नम्। कोऽर्थः? मिथ्यादृष्टेरेकसमयः कालो न घटते इत्यर्थः। कस्मान्न? प्रतिपन्नमिथ्यात्वस्यान्तर्मुहूर्तमध्ये मरणासम्भवात्। तदुक्तम्- मिथ्यात्वे दर्शनात्प्राप्ते नास्त्यनन्तानुबन्धिनाम्। यावदावलिकापाकान्तर्मुहूर्त्ते मृतिर्न च॥१॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टेः परिमाणकाले तद्गुणस्थानत्यागान्नैकसमयः सम्भवतीति प्रतिपन्नासंयतसंयतासंयतगुणोऽप्यन्तर्मुहूर्तमध्ये न म्रियते। अतो संयतसंयतासंयतयोरप्येकसमयो न भवति॥

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गकेवलिनां च नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्यश्चोत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः ॥ सयोगकेवलिनां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन—नरकगतौ नारकेषु सप्तसु पृथिवीषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण यथासंख्यं एक–त्रि–सप्त–दश–सप्तदश–द्वाविंशति–त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः सम्यग्मिथ्यादृष्टेश्च सामान्योक्तः कालः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण उक्त एवोत्कृष्टो देशोनः ॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चां मिथ्यादृष्टीनां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टिसंयतासंयतानां सामान्येनोक्तः कालः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि ॥ मनुष्यगतौ मनुष्येषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः

---

१ तत्कथम् ? चतुर्णां क्षपकाणामपूर्वकरणानिवृत्तिकरणसूक्ष्मसाम्परायक्षीणकषायाणामयोगकेवलिनां च मोक्षगामित्वेन चान्तरे मरणासम्भवात् ॥

२ सयोगकेवलिगुणस्थानानन्तरमन्तर्मुहूर्तमध्येऽयोगकेवलिगुणस्थाने प्राप्ते ।

३ अष्टवर्षानन्तरं तपो गृहीत्वा केवलमुत्पादयतीति कियद्वर्षहीनत्वाद्देशोना पूर्वकोटी वेदितव्या ॥

४ पश्चान्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानत्यागसम्भवात् ॥ ५ प्रथमपृथिव्यामपि देशोनत्वकथनात्तत्र गृहीतवेदकक्षायिकसम्यक्त्वानामुत्कृष्टायुष्येणोत्पत्त्यभावोऽवगम्यते ॥

६ यः कश्चिदनादिमिथ्यादृष्टिर्जीवो गत्यन्तरे स्थितः तिर्यग्गतिं प्रविष्टः स तिर्यग्गतावुत्कर्षेणानन्तकालमसंख्येयान्पुद्गलपरिवर्त्तान् तिष्ठति, तत ऊर्ध्वं गत्यन्तरं प्राप्नोति, ततस्तदपेक्षया तिर्यङ्मिथ्यादृष्टिकालोऽनन्तःकालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ता इत्युक्तम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकानि॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः। एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेण षडावलिकाः॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्यश्चोत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि सातिरेकाणि॥ शेषाणां सामान्योक्तः कालः॥ **देवगतौ** देवेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः सम्यग्मिथ्यादृष्टेश्च सामान्योक्तः कालः॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि॥ (२) **इन्द्रियानुवादेन**—एकेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया सर्वः

---

१ पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकानि—सप्तचत्वारिंशत्पूर्वकोटिभिरभ्यधिकानीत्यर्थः। तथाहि—पुन्नपुंसकस्त्रीवेदेन अष्टावष्टौ वारान्पूर्वकोट्यायुषा उत्पद्यावान्तरेऽपर्याप्तमनुष्यक्षुद्रभवेनाष्टौ वारानुत्पद्यते। पुनरपि नपुंसकस्त्रीवेदेन अष्टावष्टौ पुंवेदेन सप्तेति। ततो भोगभूमौ त्रिपल्योपमायुषि। भोगभूमिजानां नियमेन देवेषु उत्पादात्पश्चाद्गत्यतिक्रमः। पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिक्यं देवगतिग्रहणेन वेदितव्यम्॥

२ सातिरेकाणीति। तत्कथं—कर्मभूमिजो हि मनुष्यः क्षायिकसम्यक्त्वयुक्तो दर्शनमोहक्षपणयुक्तो वा भोगभूमिजमनुष्येषूत्पद्यते इति। मनुष्यगत्यपरित्यागात्सातिरेकाणि पश्चाद्गत्यतिक्रमः। यः कश्चिन्मनुष्यो बद्धमनुष्यायुष्कः पश्चात् गृहीतसम्यक्त्व उत्तमभोगभूमावुत्पद्यते तदपेक्षया सातिरेकाणि त्रिपल्योपमानि, प्राक्तनमनुष्यभवसम्बन्धिना सम्यक्त्वग्रहणोत्तरकालवर्त्तिनायुषा अधिकानि। यतो विग्रहगतावपि मनुष्यगतिनामकर्मोदयोपेतत्वेन मनुष्यत्वापरित्यागत्वात्॥

३ उत्पन्नमात्रापेक्षया अन्तर्मुहूर्तानंतरं सम्यग्दृष्टिर्भवति यतः। नवमग्रैवेयकेषु कश्चिन्मिथ्यादृष्टिर्भवति यतः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कालः । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ विकलेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेण संख्येयानि वर्षसहस्राणि ॥ पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ शेषाणां सामान्योक्तः कालः ॥ (३) **कायानुवादेन**—पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकानां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणासंख्येयो लोकः कालः ॥ वनस्पतिकायिकानामेकेन्द्रियवत् । त्रसकायिकेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके ।

---

१ तत्कीदृशमिति चेत्—उक्तलक्षणमुहूर्तमध्ये तावदेकेन्द्रियो भूत्वा कश्चिज्जीवः षट्षष्टिसहस्रद्वात्रिंशदधिकशतपरिमाणानि ६६१३२ जन्ममरणान्यनुभवति । तथा स एव जीवस्तस्यैव मुहूर्तस्य मध्ये द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियो भूत्वा यथासंख्यमशीतिषष्टिचत्वारिंशच्चतुर्विंशतिजन्ममरणान्यनुभवति । सर्वेऽप्येते समुदिताः क्षुद्रभवा एतावन्त एव भवन्ति ६६३३६ ॥ उक्तं च गोमट्टसारे— **तिण्णि सया छत्तीसा छावट्ठिसहस्सगाणि मरणाणि ॥ अंतोमुहुत्तकाले तावदिया चेव खुद्दभवा ॥ सीदी सट्ठी तालं वियले चउवीस होंति पंचक्खे ॥ छावट्ठिं च सहस्सा सयं च बत्तीसमेयक्खे** ॥ यदा चैकान्तर्मुहूर्तस्य मध्ये एतावन्ति जन्ममरणानि भवन्ति तदैकस्मिन्नुच्छ्वासे अष्टादश जन्ममरणानि लभ्यन्ते । तत्रैकस्य क्षुद्रभवसंज्ञा ॥

२ उत्कर्षेण अनन्तकालोऽसंख्यातपुद्गलपरिवर्तनलक्षणो निरन्तरमेकेन्द्रियत्वेन मृत्वा पुनर्भवात्ततो विकलेन्द्रियः पंचेन्द्रियो वा भवति ॥

३ तत्कथं ? पंचेन्द्रियमिथ्यादृष्टयैकजीवं प्रति उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटिपृथक्त्वैःषण्णवतिपूर्वकोटिभिरभ्यधिकं इत्यर्थः । तथाहि—नपुंसकस्त्रीपुंवेदद्वि संज्ञित्वेन अष्टावष्टौ वारान्पूर्वकोटयायुषा समुत्पद्यते । तथैव चासंज्ञिकत्वेनैवमष्टचत्वारिंशद्वारान्, अवान्तरेऽन्तर्मुहूर्तमध्ये पंचेन्द्रियक्षुद्रभवेन अष्टौ वारान्पुनरपि द्वितीयवारं नपुंसकस्त्रीवेदाभ्यां पुंवेदसंज्ञित्वाभ्यामष्टचत्वारिंशत्पूर्वकोटयो भवन्ति । एवं षण्णवतिकोटयः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शेषाणां पञ्चेन्द्रियवत् ॥ [४] **योगानुवादेन**— वाङ्मानसयोगिषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसयोगकेवलिनां नाना-जीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः सामान्योक्तः कालः ॥ सम्य-ङ्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्ये-यभागः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ चतुर्णामुपशमकानां क्षपकाणां च नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ काययोगिषु मिथ्यादृष्टेर्ना-जीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षे-णानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ शेषाणामयोगिवत् ॥ अयोगानां सामान्यवत् ॥ (५) **वेदानुवादेन**— स्त्रीवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्ना-नाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पल्योपमशतपृथक्त्वम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामा-

---

१ जघन्येन एकः समय इति तत्कथं—वाङ्मानसयोगिषु मिथ्यादृष्ट्यादीनां षण्णां योगपरावर्तगुणस्थानपरावर्तापेक्षया जघन्येनैकः समयः । तथाहि— अविवक्षितत्वाद्गुणस्थानकालान्त्यसमये वाङ्मानसान्तरयोगसंक्रमणं योगपरावर्तः । गुणांतरयुक्तवाङ्मानसान्यतरयोगकालान्त्यसमये मिथ्यात्वादिगुणसंक्रमो गुण-परावर्तः । गुणान्तरयुक्तवाङ्मनसा तदपेक्षया वा एकसमयः । उत्कर्षेण अन्तर्मुहूर्तस्तत्कथं ? योगकालं यावदित्यर्थः । पश्चात्तेषां योगान्तरसंक्रमः ॥

२ जघन्येनैकः समय इति—तथाहि केषांचिद्गुणान्तरयुक्तवाङ्मानसान्यतर-योगकालान्त्यसमये यदा सम्यङ्मिथ्यात्वसंक्रमणं तदैवान्येषां योगान्तरानुभूत सम्यङ्मिथ्यात्वकालान्त्यसमये वाङ्मानसान्यतरयोगसंक्रम इति कारणात् एकः समयः ।

३ जघन्येनान्तर्मुहूर्त इति तत्कथं ? एकजीवस्य मिथ्यात्वयुक्तः स्त्रीवेदकाले जघन्येनान्तर्मुहूर्तस्ततो गुणान्तरसंक्रम इत्यर्थः । उत्कर्षेण पल्योपमशतपृथक्त्वं तत्कथं ?- स्त्रीवेदयुक्तोऽपि मिथ्यादृष्टिर्देवस्यायुर्बध्नाति । ततस्तिर्यङ्मनुष्येषु नारकसम्मूर्च्छनवर्जं तावद्यावत्पल्योपमशतं पृथक्त्वं । ततो वेदपरित्यागः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

न्योक्तःकालः। किं तु असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि देशोनानि ॥ पुंवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामान्योक्तः कालः ॥ नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामान्यवत्। किं त्वसंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ अपगतवेदानां सामान्यवत् ॥ (६) **कषायानुवादेन**—चतुष्कषायाणां मिथ्यादृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां मनोयोगिवत् ॥ द्वयोरुपशमकयोर्द्वयोः क्षपकयोः केवललोभस्य च अकषायाणां च सामान्योक्तः कालः ॥ (७) **ज्ञानानुवादेन**—मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिषु मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्योः सामान्यवत् ॥ विभङ्गज्ञानिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः

---

१ देशोनानि कथमिति चेत् स्त्रीवेदासंयतैकजीवं प्रति उत्कर्षेण पंचपंचाशत्पल्योपमानि, गृहीतसम्यक्त्वस्य स्त्रीवेदोत्पादाभावात्, पर्याप्तः सन्सम्यक्त्वं ग्रहीष्यतीति पर्याप्तिसमापकान्तर्मुहूर्तहीनत्वाद्देशोनानि। तानि पंचपंचाशत् पल्योपमानि स्त्रीवेदे षोडशस्वर्गे सम्भवन्तीति वेदितव्यम् ॥

२ देशोनानि तत्कथं ? कश्चिज्जीवः सप्तमनरके पतितस्तत्र नपुंसकः सन्नुत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुरुत्पद्यते स पर्याप्तः सन्सम्यक्त्वं ग्रहीष्यतीति कियत्कालं विश्रम्य विशुद्धो भूत्वा सम्यक्त्वं गृह्णाति अंते त्यजति चेति देशोनानि।

३ देशोनानीति कथम् ?—विभंगज्ञानिमिथ्यादृष्ट्येकजीवं प्रति उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि। पर्याप्तश्च विभंगज्ञानं प्रतिपद्यत इति पर्याप्तिसमापकान्तर्मुहूर्तहीनत्वाद्देशोनानि ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सामान्योक्तः कालः ॥ आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानिनां च सामान्योक्तः कालः ॥ (८) **संयमानुवादेन**— सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्परायथाख्यातशुद्धिसंयतानां संयतासंयतानामसंयतानां च सामान्योक्तः कालः ॥ (९) **दर्शनानुवादेन**— चक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनां क्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तः कालः ॥ अचक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तः कालः ॥ अवधिकेवलदर्शनिनोरवधिकेवलज्ञानिवत् ॥ (१०) **लेश्यानुवादेन** कृष्णनीलकापोतलेश्यासु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योः सामान्योक्तः कालः । असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोपमाणि देशोनानि ॥ तेजःपद्मलेश्ययोर्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे, अष्टादश च सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योः

---

१ स तु कालः तिर्यङ्मनुष्यापेक्षया, तेषामेव लेश्यापरावर्तसम्भवात् ॥ एवं सर्वत्र लेश्यायुक्तस्यान्तर्मुहूर्तास्तिर्यङ्मनुष्यापेक्षया वेदितव्यः ॥ २ तत्कथम् ? नारकापेक्षया यथासंख्यं सप्तमपंचमतृतीयपृथिव्यां त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोपमाणि देवनारकाणामवस्थितलेश्यत्वात् ॥ व्रजन्नियमेन तल्लेश्यायुक्तो भवति । आगच्छतो नियमो नास्तीति सातिरेकाणि । ३ उक्तलेश्यायुक्तासंयतसम्यग्दृष्टेरेकजीवं प्रति उत्कर्षेण नारकापेक्षया उक्तान्येव सागरोपमाणि । पर्याप्तिसमापकान्तर्मुहूर्ते सप्तम्यां मारणान्तिके च सम्यक्त्वाभावाद्देशोनानि ॥

४ कथमेतत्—प्रथमस्वर्गपटलापेक्षया द्वे सागरोपमे । द्वादशस्वर्गपटलापेक्षया अष्टादश सागरोपमाणि च । तल्लेश्यायुक्तानां मारणान्तिकोत्पादसम्भवात्सातिरेकतः सागरोपमयुक्तत्वाच्च सातिरेकाणि किंचिदधिकानीत्यर्थः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सामान्योक्तः कालः ॥ संयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तानां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः, उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ शुक्ललेश्यानां मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि[1] ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानामलेश्यानां च सामान्योक्तः कालः । किंतु संयतासंयतस्य[2] नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ (११) **भव्यानुवादेन**— भव्येषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ॥ एकजीवापेक्षया द्वौ भङ्गौ । अनादिः सपर्यवसानः, सादिः सपर्यवसानश्च । तत्र सादिः सपर्यवसानो जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्योक्तः कालः । अभव्यानामनाद्यपर्यवसानः ॥ (१२) **सम्यक्त्वानुवादेन**— क्षायिकसम्यग्दृष्टीनामसंयतसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्योक्तः कालः ॥ क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टीनां चतुर्णां[3] सामान्योक्तः कालः ॥ औपशमिकसम्यक्त्वेषु असंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति जघन्यश्चोत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः ॥ प्रमत्ताप्रमत्तयोश्चतुर्णामुपशमकानां च नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्टिमिथ्यादृष्टीनां सामान्योक्तः कालः ॥ (१३) **सञ्ज्ञानुवादेन**—संज्ञिषु मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां पुंवेदवत् ।

---

१ ग्रैवेयकदेवापेक्षया तेषां मारणान्तिकोत्पादावस्थायामपि शुक्ललेश्यासम्भवात्सातिरेकाणि ॥

२ कथमेतत् ? संयतासंयतशुक्ललेश्यैकजीवं प्रति गुणलेश्यापरावर्तापेक्षितरास्यां जघन्येनैकसमयः उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ।

३ चतुर्णामिति— के ते चत्वारः । असंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्तसंयताप्रमत्तसंयताश्चेति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शेषाणां सामान्योक्तः कालः ॥ असंज्ञिनां मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् ॥ तिण्णि सया छत्तीसा छावट्ठिसहस्सगाणि मरणाणि । अंतोमुहुत्तकाले तावदिया चेव खुद्दभवा ॥ ६६३३६ ॥ उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः । तदुभयव्यपदेशरहितानां सामान्योक्तः कालः ॥ (१४)

आहारानुवादेन—आहारकेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेणांगुलासंख्येयभागा असंख्येयासंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । शेषाणां सामान्योक्तः कालः ॥ अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण त्रयः समयाः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टयसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणावलिकाया असंख्येयभागः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण द्वौ समयौ ॥ सयोगकेवलिनो नानाजीवापेक्षया जघन्येन त्रयः समयाः । उत्कर्षेण संख्येयाः समयाः । एकजीवं प्रति जघन्यश्चोत्कृष्टश्च त्रयः समयाः ॥ सयोगकेवलिनां सामान्योक्तः कालः ॥ कालो वर्णितः ॥

---

१ उत्कर्षेणांगुलासंख्येयेति— अस्यायमर्थः उत्कर्षेणासंख्यातासंख्यातमानावच्छिन्नोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणोऽङ्गुलासंख्येयभागाः । शश्वदृजुगातिमत्वात् ।

२ एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारक इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥

३ आवलिकाया असंख्येयभाग इति— स च आवलिकाया असंख्येयभागः समयमात्रलक्षणत्वात् एकसमय एव स्यात् । आवल्याः असंख्यातसमयलक्षणत्वात् ।

४ समये समये दण्डादिप्रारम्भकत्वात् ।

५ उत्कर्षेण संख्येयाः समयाः—जघन्योत्कृष्टसंख्यातमानावच्छिन्ना निरंतरं विषमसमये दंडादिप्रारंभकत्वात् । एकजीवं प्रति जघन्यश्चोत्कृष्टश्च कालत्रयः समयाः प्रतरद्वयलोकपूरणलक्षणाः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

6, अन्तरं निरूप्यते—विवक्षितस्य गुणस्य गुणान्तरसंक्रमे सति पुनस्तत्प्राप्तेः प्राङ्मध्यमन्तरम्। तत् द्विविधम्। सामान्येन विशेषेण च॥ सामान्येन तावत्— मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण द्वे षट्षष्टी देशोने सागरोपमाणाम्॥ सासादनसम्यग्दृष्टेरन्तरं नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः। एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागः। उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टेरन्तरं नानाजीवापेक्षया सासादनवत्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः॥ चतुर्णां क्षपकाणामयोगकेवलिनां च नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेण षण्मासाः। एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम्॥ सयोगकेवलिनां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम्॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन— नरकगतौ नारकाणां सप्तसु पृथिवीषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्त-

---

१ विवक्षितस्य गुणस्थानस्य गुणस्थानांतरसंक्रमे सति पुनरपि तद्गुणस्थानप्राप्तिर्यावन्न भवति तावान्कालोऽन्तरमिति।

२ षट्षष्टीति—तत्कथं? वेदकसम्यक्त्वेन युक्तं एकां षट्षष्टिं तिष्ठति। वेदकसम्यक्त्वस्योत्कर्षेण एतावन्मात्रकालत्वात्। पुनरेवान्तरे अन्तर्मुहूर्तं यावत्सम्यङ्मिथ्यात्वं गतस्य पुनरौपशमिकसम्यक्त्वग्रहणयोग्यता पल्योपमासंख्येयभागे सति एतावदंतरे तत्र वेदकसम्यक्त्वग्रहणयोग्यता। ग्रहणयोग्यतायाः एवं संभवात्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मुहूर्तः । उत्कर्षेण एक-त्रि-सप्त-दश-सप्तदश-द्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्टयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण एक-त्रिसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ **तिर्यग्गतौ** तिरश्चां मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनां चतुर्णां सामान्योक्तमन्तरम् ॥ **मनुष्यगतौ** मनुष्याणां मिथ्यादृष्टेस्तिर्यग्वत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकानि ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकानि ॥ संयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटीपृथक्त्वानि ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटीपृथक्त्वानि । शेषाणां सामान्यवत् ॥ **देवगतौ** देवानां मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः ।

---

१ अधिकमपि कस्मान्नेति चेत्— क्षपणारम्भकवेदकयुक्तस्य तिर्यक्षूत्पादाभावात् । तद्युक्तो हि देवेष्वेवोत्पद्यते । अतो मिथ्यात्वयुक्तस्त्रिपल्योपमायुष्को भोगभूमिषूत्पद्यते । तत्र चोत्पन्नानां तिर्यङ्मनुष्याणां किञ्चिदभ्यधिकाष्टचत्वारिंशद्दिनेषु सम्यक्त्वग्रहणयोग्यता भवति । नियमादेतावद्दिनेषु मिथ्यात्वपरित्यागात् सम्यक्त्वं गृह्णाति । त्रिपल्योपमायुःशेषे पुनर्मिथ्यात्वं प्रतिपद्यते इति गर्भकाले किञ्चिदधिकाष्टचत्वारिंशद्दिनैरवसानकाले शेषेण च हीनत्वाद्देशोनानि ज्ञातव्यानि ॥

२ यतो मनुष्या अपि भोगभूमौ तथाविधा भवन्ति ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उत्कर्षेण एकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन—एकेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके । विकलेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः । एवमिन्द्रियं प्रत्यन्तरमुक्तम् । गुणं प्रत्युभयतोऽपि नास्त्यन्तरम् ॥ पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ शेषाणां सामान्योक्तम् ॥ (३) कायानुवादेन—पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् ॥ उत्कर्षेणानन्तः

---

१ उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि तत्कथं ? मिथ्यात्वयुक्तो ग्रैवेयकेषूत्पद्यते पश्चात्सम्यक्त्वमादाय एकत्रिंशत्सागरोपमाणि तिष्ठति । अवसानकाले शेषे पुनर्मिथ्यात्वं प्रतिपद्यते । अन्यथा गत्यनुक्रमः स्यादिति देशोनानि ॥

२ पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके षण्णवतिपूर्वकोटिभिरभ्यधिके इत्यर्थः ॥

३ गुणस्थानेत्यस्य नाम्न एकदेशं मिथ्यात्वादिकम् ॥

४ एकेन्द्रियविकलेन्द्रियतोऽपीत्यर्थः । यतस्ते एकेन्द्रियविकलेन्द्रिया मिथ्यादृष्टय एव । एकेंद्रियविकलेंद्रियाणां चतुर्णां गुणस्थानान्तरासम्भवात् । पञ्चेन्द्रियाणां तु तत्सम्भवात्, मिथ्यात्वादेः सम्यक्त्वादिना अन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ वनस्पतिकायिकानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणोसंख्येया लोकाः ॥ एवं कायं प्रत्यन्तरमुक्तम् । गुणं प्रत्युभयतोऽपि नास्त्यन्तरम् ॥ त्रसकायिकेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके । चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्याधिके ॥ शेषाणां पञ्चेन्द्रियवत् ॥ (४) **योगानुवादेन**—कायवाङ्मानसयोगिनां मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसयोगकेवलिनां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । चतुर्णां क्षपकाणामयोगकेवलिनां च सामान्यवत् ॥ (५) **वेदानुवादेन**—स्त्रीवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रतिजघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण पल्योपमशतपृथक्त्वम् ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः ।

---

१ उत्कर्षेणासंख्येयलोका इति—तत्कथं ? पृथिव्यादिकायानां वनस्पतिकायिकैरन्तरं उत्कर्षेणासंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः । तेषां नैरंतर्यमुत्कर्षेणासंख्येयलोकाः वनस्पतिकायिकेभ्योऽन्येषां अल्पकालत्वात् ॥

२ पृथिव्यादिचतुर्णां वनस्पतिकायिकानां चान्तरं नास्ति यतः पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकास्तथा वनस्पतिकायिका उभयेऽपि मिथ्यादृष्टयो वर्तन्ते ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उत्कर्षेण पल्योपमशतपृथक्त्वम् ।। द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पल्योपमशतपृथक्त्वम् ।। द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् ।। एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ।। पुंवेदेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ।। सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ।। असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ।। द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् । द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण संवत्सरः सातिरेकः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ।। नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ।। सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्त्युपशमकान्तानां सामान्योक्तम् ।। द्वयोः क्षपकयोः स्त्रीवेदवत् ।। अपगतवेदेषु अनिवृत्तिबादरोपशमकसूक्ष्मसाम्परायोपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्योक्तम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ।। उपशान्तकषायस्य नानाजीवा-

---

१ द्वयोरुपशमकयोरिति—ननूपशमकाश्चत्वारो वर्तन्ते द्वयोरिति कस्मात् ? सत्यं अपूर्वकरणानिवृत्तिकरणाभ्यामुपरि वेदासंभवात् । एवं द्वयोः क्षपकयोरपि चर्चनीयम् ।

२ अष्टादशमासा इत्यर्थः ।।

३ सासादनेत्यादि— अनिवृत्ति च तदुपशकं च तद्गुणस्थानं येषामिति ग्राह्यं । नवमगुणस्थानस्य नवभागीकृतस्य तृतीये भागे नपुंसकवेदो निवर्तते । चतुर्थे भागे स्त्रीवेदो निवर्तते, षष्ठे भागे पुंवेदो निवर्तते यतः । द्वयोः क्षपकयोः स्त्रीवेदवत् । तत्कथं— नानाजीवापेक्षया जघन्येन एकः समयः । उत्कर्षेणाष्टादशमासाः ।।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ शेषाणां सामान्यवत् ॥ (६) **कषायानुवादेन**— क्रोधमानमायालोभकषायाणां मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्त्युपशमकान्तानां मनोयोगिवत् ॥ द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण संवत्सरः सातिरेकः ॥ केवललोभस्य सूक्ष्मसाम्परायोपशमकस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ क्षपकस्य तस्य सामान्यवत् ॥ अकषायेषु उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ शेषाणां त्रयाणां सामान्यवत् ॥ (७) **ज्ञानानुवादेन**—मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत्, एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानेषु असँयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना । सँयतासँयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण षट्षष्टि-

---

१ सासादनेति—नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । जघन्येनैकः समय उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरं । यतोऽज्ञानत्रययुक्तैकजीवेऽपि मिथ्यात्वस्यान्तरं नास्ति । गुणान्तरे ज्ञानत्रयव्यभिचारात् । सासादनेऽस्तीति चेन्न तस्य सम्यक्त्वग्रहणपूर्वकत्वात् । सम्यग्दृष्टेर्मिथ्याज्ञानविरोधात् ।

२ उत्कर्षेण पूर्वकोटीति—तत्कथं देशविरतादिगुणस्थानेऽन्तरं ? अवसानकालशेषे पुनरसंयतत्वं प्रतिपद्यते इति देशोना ।

३ उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि । षट्षष्टिसागरोपमानंतरं पुनः संयतासंयतो भवति यतस्तत्कथं ? असंयतप्रमत्तादिगुणस्थानेन अन्तरं पूर्वकोटी चतुष्टयाष्टवर्षैः सातिरेकाणि । मनुष्येषूत्पन्नो हि अष्टवर्षानन्तरं संयतासंयतत्वं प्रतिपद्यते इति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सागरोपमाणि सातिरेकाणि॥ चतुर्णां क्षपकाणां सामान्यवत् । किंतु अवधिज्ञानिषु नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः ।उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ मनःपर्ययज्ञानिषु प्रमत्ताप्रमत्तसँयतयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ चतुर्णां क्षपकाणामवधिज्ञानिवत् ॥ द्वयोः केवलज्ञानिनोः सामान्यवत् ॥ (८) **सँयमानुवादेन**—सामायिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसँयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ द्वयोः क्षपकयोः सामान्यवत् ॥ परिहारशुद्धिसंयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयतेषूपशमकस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ तस्यैव क्षपकस्य सामान्यवत् ॥ यथाख्याते अकषायवत् ॥ संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ असंयतेषु

---

१ अधिकमपि कस्मान्नेति चेत् अधोगुणस्थानेषु वर्तमानानां मनःपर्ययासंभवात् । तेषु वर्तमानानां चाधिकमन्तरं संभवति ।

२ उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोनेति तत्कथं ? उपशमश्रेणीतो हि पतितास्ते मनःपर्ययज्ञानमपरित्यजन्तः प्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थाने वर्तते । यावत्पूर्वकोटीकालशेषं । पुनस्ते तदारोहणं कुर्वतीति देशोना ।

३ पूर्वकोटी देशोनेति-तत्कथं ? अष्टवर्षानंतरं तपो गृहीत्वोपशमश्रेणीमारुह्य पतितः प्रमत्ताप्रमत्तयोः पूर्वकोटी कालशेषं यावद्वर्तित्वा पुनस्तदारोहणं कुर्वतीति देशोना ।

४ एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरमिति । तत्कथम् ? गुणांतरे सूक्ष्मसांपरायसंयमासम्भवात् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ शेषाणां त्रयाणां सामान्यवत् ॥ (९) **दर्शनानुवादेन**—चक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने ॥ चतुर्णां क्षपकाणां सामान्योक्तम् ॥ अचक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तमन्तरम् ॥ अवधिदर्शनिनोऽवधिज्ञानिवत् ॥ केवलदर्शनिनः केवलज्ञानिवत् ॥ [१०] **लेश्यानुवादेन** कृष्णनीलकापोतलेश्येषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च ॥ उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोपमाणि देशोनानि ॥ तेजःपद्मलेश्ययोर्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे अष्टादश च सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् ॥ एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे अष्टादश च सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ संयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ शुक्ललेश्येषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्य-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ संयतासंयतप्रमत्तसंयतयोस्तेजोलेश्यावत् ॥ अप्रमत्तसंयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ अंयदोत्ति छलेस्साओ सुहतियलेस्सा दु देसविरदातिये ॥ तत्तो दु सुक्कलेस्सा अजोगिठाणं अलेस्सं तु ॥ १ ॥ त्रयाणामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ चतुर्णां क्षपकाणां सयोगकेवलिनामलेश्यानां च सामान्यवत् ॥ (११) **भव्यानुवादेन**—भव्येषु मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यवत् ॥ अभव्यानां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ (१२) **सम्यक्त्वानुवादेन**—क्षायिकसम्यग्दृष्टिष्वसंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ संयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ शेषाणां सामान्यवत् । क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिष्वसंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् ॥ एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः ।

---

१ गोमट्टसारेऽपि लेश्याधिकारे उक्तेयं गाथा । गाथेयं कप्रतौ न दृश्यते ।

२ एकजीवं प्रति नास्त्यंतरं कस्मात् ? उपशांतकषायस्य पातितस्य प्रमत्ते लेश्यांतरमसंस्पृश्य श्रेण्यारोहणादेकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ।

३ उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना कस्मात् ? गुणपरावर्तात् ।

४ त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि कस्मात् ? गुणपरावर्तापेक्षया ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ सँयतासँयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि देशोनानि ॥ प्रमत्तापमत्तसँयतयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ औपशमिकसम्यग्दृष्टिष्वसँयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण सप्त रात्रिंदिनानि ॥ एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ सँयतासँयतस्य नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण चतुर्दश रात्रिंदिनानि । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः॥ प्रमत्ताप्रमत्तसँयतयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पञ्चदश रात्रिंदिनानि । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ त्रयाणामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ उपशान्त-कषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥

---

१ सप्तरात्रिंदिनानीति–औपशमिकसम्यक्त्वं हि यदि कश्चिदपि न गृह्णाति तदा सप्तरात्रिंदिनान्येव । संयतासंयतस्य चतुर्दश रात्रिंदिनानि प्रमत्ताप्रमत्तयोः पंचदशरात्रिंदिनानि । एकजीवं प्रति जघन्येनोत्कर्षेण चान्तर्मुहूर्तान्तरम् । तथा चोक्तम् – सम्मत्ते सत्तादिणा विरदाविरदेसु चउदसा होंति । विरदेसु दोसु पणरस विरहणकालो दु बोधव्वो ॥

२ उपशान्तकषायैकजीवं प्रति नास्त्यन्तरं । वेदकपूर्वकौपशमिकेन हि श्रेण्यारोहणमारभवति । तस्याः पतितो न तेनैव श्रेण्यारोहणं करोति । सम्यक्त्वा-न्तरं मिथ्यात्वं वा गत्वा पश्चात्तदादाय करोति इति । अतो नास्ति तस्यान्तरम् ।

३ सासादनसम्यङ्मिथ्यादृष्टियुक्तैकजीवं प्रति नास्त्यंतरं । कथमिति चेत् गुणे गुणान्तरविरोधनः । सासादनादिगुणे स्थितस्य मिथ्यात्वादिना अन्तरासंभवात् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ (१३) सञ्ज्ञानुवादेन—संज्ञिषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् । चतुर्णां क्षपकाणां सामान्यवत् । असंज्ञिनां नानाजीवापेक्षयैकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ तदुभयव्यपदेशरहितानां सामान्यवत् ॥ (१४) आहारानुवादेन—आहारकेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेणांगुलासंख्येयभागा असंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणांगुलासंख्येयभागा असंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणांगुलासंख्येयभागा असंख्येयासंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । चतुर्णां क्षपकाणां सयोगकेवलिनां च सामान्यवत् । अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नाना[illegible]ापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः ।

---

१ असंज्ञिनां नानाजीवैकजीवापेक्षया वा नास्त्यन्तरं कथमिति चेत् – एक गुणस्थानवर्तित्वेन तेषां सासादनादीनां अन्तरासंभवात् ॥

२ अनाहारकापेक्षया मिथ्यादृष्टेरिति—अनाहारकत्वस्य एकद्वित्रिसमयकृतत्वात् गुणस्थानस्य च ततो बहुकालत्वात् । तत्र तस्य गुणस्थानान्तरेणान्तरासंभवात् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ असँयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण मासपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ असँयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण मासपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ सयोगकेवलिनां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ अयोगकेवलिनां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण षण्मासाः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ अन्तरमवगतम् ॥

7. **भावो विभाव्यते** ॥ स द्विविधः । **सामान्येन विशेषेण च** ॥ **सामान्येन तावत्**—मिथ्यादृष्टिरित्यौदायिको भावः । सासादनसम्यग्दृष्टिरिति पारिणामिको भावः ॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टिरिति क्षायोपशमिको भावः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टिरिति औपशमिको वा, क्षायिको वा, क्षायोपशमिको वा भावः ॥ उक्तं च । मिच्छे खलु ओदइओ बिदिए पुण पारिणामिओ भावो । मिस्से खओवसमिओ अविरदसम्मम्मि

---

१ पारिणामिको भाव इति—ननु अनंतानुबंधिक्रोधाद्युदयस्य प्रादुर्भावादौदायिकत्वं कस्मान्नोक्तमिति चेत्—अविवक्षितत्वात् । दर्शनमोहापेक्षया मिथ्यादृष्ट्यादिगुणस्थानचतुष्टये भावो निरूपयितुमभिप्रेतोऽतः सासादने सम्यक्त्वमिथ्यात्व तदुभयलक्षणस्य त्रिविधस्यापि दर्शनमोहस्योदयक्षयोपशमाभावात् पारिणामिकत्वम् ।

२ सम्यङ्मिथ्यादृष्टिरिति क्षायोपशमिको भावः । ननु सर्वघातिनामुदयाभावे देशघातिनां चोदये य उत्पद्यते भावः स क्षायोपशमिकः । न च सम्यङ्मिथ्यात्व प्रकृतेर्देशघातित्वं संभवति । सर्वघातित्वेनागमेऽस्याः प्रतिपादितत्वात् ॥ सत्यं । उपचारतोऽस्या देशघातित्वस्यापि संभवात् ॥ उपचारनिमित्तं च देशतः सम्यक्त्वस्याघातित्वं । नहि मिथ्यात्वप्रकृतिवत्सम्यङ्मिथ्यात्वप्रकृत्या सर्वस्य सम्यक्त्वरूपस्य घातः संभवति । सर्वज्ञोपदिष्टतत्त्वेषु रुच्यंतरस्यापि सद्भावात् । तदुपदिष्टतत्त्वेषु रुच्यरुच्यात्मको हि परिणामः सम्यङ्मिथ्यादृष्टित्वमित्यर्थः ॥

३ गाथेयं कप्रतौ नास्ति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तिण्णेव ॥ १ ॥ असँयतः पुनरौदयिकेन भावेन ॥ सँयतासँयतः प्रमत्तसँयतोऽप्रमत्तसँयत इति च क्षायोपशमिको भावः । चतुर्णामुपशमकानामौपशमिको भावः ॥ चतुर्षु क्षपकेषु सयोगायोगकेवलिनोश्च क्षायिको भावः ॥ विशेषेण (१) **गत्यनुवादेन**—**नरकगतौ** प्रथमायां पृथिव्यां नारकाणां मिथ्यादृष्ट्याद्यसँयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानां सामान्यवत् ॥ द्वितीयादिष्वा सप्तम्या मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्टीनां सामान्यवत्॥असँयतसम्यग्दृष्टेरौपशमिको वा क्षायोपशमिको वा भावः । असँयतः पुनरौदयिकेन भावेन ॥ **तिर्यग्गतौ** तिरश्चां मिथ्यादृष्ट्यादिसँयतासँयतान्तानां सामान्यवत् ॥ **मनुष्यगतौ** मनुष्याणां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यवत् ॥ **देवगतौ** देवानां मिथ्यादृष्ट्याद्यसँयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानां सामान्यवत् ॥ (२) **इन्द्रियानुवादेन**—एकेन्द्रियविकलेन्द्रियाणामौदयिको भावः । पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यवत् ॥ (३) **कायानुवादेन**— स्थावरकायिकानामौदयिको भावः । त्रसकायिकानां सामान्यमेव ॥ (४) **योगानुवादेन**— कायवाङ्मानसयोगिन मिथ्यादृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानामयोगकेवलिनां च सामान्यमेव ॥ (५) **वेदानुवादेन**—स्त्रीपुन्नपुंसकवेदानामवेदानां च सामान्यवत् ॥ ६) **कषायानुवादेन**—क्रोधमानमायालोभकषायाणां अकषायाणां च सामान्यवत् (७) **ज्ञानानुवादेन**—मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिविभङ्गज्ञानिनां मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानिनां च सामान्यवत् ॥ (८) **सँयमानुवादेन**— सर्वेषां सँयतानां सँयतासँयतानामसँयतानां च सामान्यवत् (९) **दर्शनानुवादेन**— चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनकेवलदर्शनिनां सामान्यवत् ॥ (१०) **लेश्यानुवादेन**—षड्लेश्यानामलेश्यानां च सामान्यवत् ॥

---

१ असंयतसम्यग्दृष्टौ सम्भवतोऽसंयतत्वस्यौदायिकत्वं प्राहुः संयतत्वस्य चारित्रमोहोदयहेतुत्वात् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

(११) **भव्यानुवादेन**—भव्यानां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यवत् । अभव्यानां पारिणामिको भावः ॥ (१२) **सम्यक्त्वानुवादेन**—क्षायिकसम्यग्दृष्टिषु असँयतसम्यग्दृष्टेः क्षायिको भावः । क्षायिकं सम्यक्त्वम् । असँयतत्वमौदायिकेन भावेन ॥ सँयतासँयतप्रमत्ताप्रमत्तसँयतानां क्षायोपशमिको भावः । क्षायिकं सम्यक्त्वं च ॥ चतुर्णामुपशमकानामौपशमिको भावः । क्षायिकं सम्यक्त्वम् ॥ शेषाणां सामान्यवत् ॥ क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिषु असँयतसम्यग्दृष्टेः क्षायोपशमिको भावः । क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम् । असँयतः पुनरौदयिकेन भावेन ॥ सँयतासँयतप्रमत्ताप्रमत्तसँयतानां क्षायोपशमिको भावः । क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ औपशमिकसम्यग्दृष्टिषु असँयतसम्यग्दृष्टेरौपशमिको भावः । औपशमिकं सम्यक्त्वम् । असँयतः पुनरौदयिकेन भावेन ॥ सँयतासँयतप्रमत्ताप्रमत्तसँयतानां क्षायोपशमिको भावः । औपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ चतुर्णामुपशमकानामौपशमिको भावः । औपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः पारिणामिको भावः । सम्यङ्मिथ्यादृष्टेः क्षायोपशमिको भावः । मिथ्यादृष्टेरौदयिको भावः ॥ (१३) **संज्ञानुवादेन**—संज्ञिनां सामान्यवत् । असंज्ञिनामौदयिको भावः ॥ तदुभयव्यपदेशरहितानां सामान्यवत् ॥ (१४) **आहारानुवादेन**—आहारकाणामनाहारकाणां च सामान्यवत् ॥ भावः परिसमाप्तः ॥

8, **अल्पबहुत्वमुपवर्ण्यते** ॥ तत् द्विविधं सामान्येन विशेषेण च ॥ **सामान्येन तावत्**—त्रय उपशमकाः सर्वतः स्तोकाः स्वगुणस्थानकालेषु प्रवेशेन तुल्यसंख्याः ॥ उपशान्तकषायास्तावन्त एव ॥ त्रयः

---

१ अभव्यत्वधर्मस्य मुख्यत्वेन । मिथ्यात्वमुख्यत्वेन तु औदयिक एव स्यात् ॥

२ अत्र औदयिको भाव इत्येकः पाठः । औपशमिको भाव इत्येकः पाठः ॥

३. उपशमकानां इतरगुणस्थानवर्तिभ्योऽल्पत्वात्प्रथमतः कथनम् । तत्रापि त्रय उपशमकाः सकषायत्वादुपशान्तकषायेभ्यो भेदेन निर्दिष्टाः । प्रवेशेन तुल्यसंख्याः । सर्वेऽप्येते षोडशादिसंख्याः ॥ ६ प्रवेशेनेत्यस्य टिप्पणमग्रेऽवलोकयम् ।

८

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

क्षपकाः संख्येयगुणाः । क्षीणकषायवीतरागच्छद्मस्थास्तावन्त एव ॥ सयोगकेवलिनोऽयोगकेवलिनश्च प्रवेशेन तुल्यसंख्याः ॥ सयोगकेवलिनः स्वकालेन समुदिताः संख्येयगुणाः ॥ ८९८५०२ ॥ अप्रमत्तसँयताः संख्येयगुणाः ॥ २९६९९१०३ ॥ प्रमत्तसँयताः संख्येयगुणाः । सँयतासँयताः सँख्येयगुणाः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः ॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टयः संख्येयगुणाः । असँयतसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः ॥ मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः ॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन—नरकगतौ सर्वासु पृथिवीषु नारकेषु सर्वतः स्तोकाः सासादनसम्यग्दृष्टयः । सम्यग्मिथ्यादृष्टयः संख्येयगुणाः, असंयतसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः । मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ **तिर्यग्गतौ** तिरश्चां सर्वतः स्तोकाः सँयतासँयताः । इतरेषां सामान्यवत् ॥ **मनुष्यगतौ** मनुष्याणामुपशमकादिप्रमत्तसंयतान्तानां सामान्यवत् । ततः संख्येयगुणाः संयतासँयताः । सासादनसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः । सम्यग्मिथ्यादृष्टयः संख्येयगुणाः । असँयतसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः । मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ **देवगतौ** देवानां नारकवत् ॥ (२) **इंद्रियानुवादेन**—एकेन्द्रियविकलेन्द्रियेषु गुणस्थानभेदो नास्तीत्यल्पबहुत्वाभावः ॥ इन्द्रियं प्रत्युच्यते । पञ्चेन्द्रियाद्येकेन्द्रियान्ता उत्तरोत्तरं

---

१ अष्टसु समयेषु प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा इत्यादिजघन्याः॥ उत्कृष्टास्तु १६।२४।३०।३६।४२।४८।५४ स्वगुणस्थानकालेषु प्रवेशेन तुल्यसंख्याः ॥ संख्याकथनावसरे प्रोक्ताः । तत्र द्रष्टव्यम् ॥

२ संख्येयगुणा इति । त्रयः क्षपकाः संख्येयगुणा इति कोऽर्थः ? उपशमकेभ्यो द्विगुणा इत्येवमादि संख्याविचारे विचारितमिह द्रष्टव्यम् । सूक्ष्मसाम्परायसंयता विशेषाधिकास्तत्संयमयुक्तानां उपशमकानामिव क्षपकाणामपि ग्रहणात् ।

३ संयतासंयताः संख्येयगुणाः । संयतासंयतानां नास्त्यल्पबहुत्वम् । एकगुणस्थानवर्तित्वात् । संयतानामिव गुणस्थानाभेदात् । १३०००००० ॥

४ सासादनसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः ५२००००००० ॥ ५ सम्यग्मिथ्यादृष्टयः संख्येयगुणाः १०४००००००० ॥ ६ असंयतसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः ७००००००००० ॥ इति श्रुतसागरः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

बहवः ॥ पञ्चेन्द्रियाणां सामान्यवत् । अयं तु विशेषः—मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ (३) **कायानुवादेन**—स्थावरकायेषु गुणस्थानभेदाभावादल्पबहुत्वाभावः ॥ कायं प्रत्युच्यते । सर्वतस्तेजःकायिका अल्पाः । ततो बहवः पृथिवीकायिकाः । ततोऽप्कायिकाः । ततो वातकायिकाः । सर्वतोऽनन्तगुणा वनस्पतयः ॥ त्रसकायिकानां पञ्चेन्द्रियवत् ॥ (४) **योगानुवादेन**—वाङ्मानसयोगिनां पञ्चेन्द्रियवत् । काययोगिनां सामान्यवत् ॥ (५) **वेदानुवादेन**—स्त्रीपुंवेदानां पञ्चेन्द्रियवत् । नपुंसकवेदानामवेदानां च सामान्यवत् ॥ (६) **कषायानुवादेन**— क्रोधमानमायाकषायाणां पुंवेदवत् । अयं तु विशेषः—मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः ॥ लोभकषायाणां द्वयोरुपशमकयोस्तुल्यसंख्या । क्षपकाः संख्येयगुणाः । सूक्ष्मसाम्परायेषु ह्युपशमकसँयता विशेषाधिकाः । सूक्ष्मसाम्परायक्षपकाः संख्येयगुणाः । शेषाणां सामान्यवत् ॥ (७) **ज्ञानानुवादेन**— मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिषु सर्वतः स्तोकाः सासादनसम्यग्दृष्टयः । मिथ्यादृष्टयोऽनंतगुणाः ॥ विभंगज्ञानिषु सर्वतःस्तोकाः सासादन सम्यग्दृष्टयः । मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । मतिश्रुतावधिज्ञानिषु सर्वतः स्तोकाश्चत्वार उपशमकाश्चत्वारः क्षपकाः संख्येयगुणाः । अप्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः । प्रमत्तसँयताः संख्येयगुणाः । सँयतासँयताः संख्येयगुणाः[1] । असँयतसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः ॥ मनःपर्ययज्ञानिषु सर्वतः स्तोकाश्चत्वार उपशमकाः । चत्वारः क्षपकाः संख्येयगुणाः । अप्रमत्तसँयताः संख्येयगुणाः । प्रमत्तसँयताः संख्येयगुणाः ॥ केवलज्ञानिषु अयोगकेवलिभ्यः[2] सयोगकेवलिनः संख्येयगुणाः ॥ (८) **सँयमानुवादेन**—सामायिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसँयतेषु द्वयोरुपशमकयोस्तुल्यसंख्या । ततः संख्येयगुणौ क्षपकौ । अप्रमत्ताः संख्येयगुणाः ।

---

१ संयतासंयताः संख्येयगुणास्तिर्यगपेक्षया इत्यर्थः । असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणा देवनारकतिर्यङ्मनुष्या इत्यर्थः ।

२ अयोगकेवलिनः एको वा द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसंख्याः कालेन समुदितास्तेभ्यः संख्येयाः सयोगकेवलिनः ॥ ८९८५०२ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रमत्ताः संख्येयगुणाः । परिहारविशुद्धिसँयतेषु अप्रमत्तेभ्यः प्रमत्ताः संख्येयगुणाः । सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसँयतेषु उपशमकेभ्यः क्षपकाः संख्येयगुणाः ॥ यथाख्यातविहारशुद्धिसँयतेषु उपशान्तकषायेभ्यः क्षीणकषायाः संख्येयगुणाः । अयोगकेवलिनस्तावन्त एव । सयोगकेवलिनः संख्येयगुणाः ॥ सँयतासँयतानां नास्त्यल्पबहुत्वम् । असँयतेषु सर्वतः स्तोकाः सासादनसम्यग्दृष्टयः । सम्यङ्मिथ्यादृष्टयःसंख्येयगुणाः । असँयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः ॥ (९) **दर्शनानुवादेन**—चक्षुर्दर्शनिनां मनोयोगिवत् । अचक्षुर्दर्शनिनां काययोगिवत् । अवधिदर्शनिनामवधिज्ञानिवत् । केवलदर्शनिनां केवलज्ञानिवत् ॥ [१०] **लेश्यानुवादेन**—कृष्णनीलकापोतलेश्यानां असँयतवत् ॥ तेजःपद्मलेश्यानां सर्वतः स्तोका अप्रमत्ताः । प्रमत्ताः संख्येयगुणाः । एवमितरेषां पञ्चेन्द्रियवत् ॥ शुक्ललेश्यानां सर्वतः स्तोका उपशमकाः क्षपकाः संख्येयगुणाः। सयोगकेवलिनः संख्येयगुणाः। अप्रमत्तसँयताः संख्येयगुणाः। प्रमत्तसँयताः संख्येयगुणाः । संयतासंयताः संख्येयगुणाः । सासादनसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्टयः संख्येयगुणाः । मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । (११) **भव्यानुवादेन**--भव्यानां सामान्यवत् । अभव्यानां नास्त्यल्पबहुत्वम् ॥ (१२) **सम्यक्त्वानुवादेन**--क्षायिकसम्यग्दृष्टिषु सर्वतः स्तोकाश्चत्वार उपशमकाः । इतरेषां प्रमत्तान्तानां सामान्यवत् । ततः संयतासंयताः संख्येयगुणाः । असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिषु सर्वतः स्तोका अप्रमत्ताः । प्रमत्ताः संख्येयगुणाः । संयतासंयताः संख्येयगुणाः । असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः॥ औपशमिकसम्यग्दृष्टीनां सर्वतः स्तोकाश्चत्वार उपशमकाः । अप्रमत्ताः संख्येयगुणाः।

---

१ शुक्ललेश्यानां सर्वतः स्तोका उपशमकाः २२९६ । क्षपकाः संख्येयगुणाः २९९०। सयोगकेवलिनः संख्येयगुणा ८९८५०२ अप्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः ५९३९८२०६ संयतासंयताः संख्येयगुणास्तिर्यङ्मनुष्यापेक्षया ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रमत्ताः संख्येयगुणाः ॥ संयतासंयताः संख्येयगुणाः। असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः। शेषाणां नास्त्यल्पबहुत्वम्। विपक्षे एकैकगुणस्थानग्रहणात् ॥ (१३) सञ्ज्ञानुवादेन— संज्ञिनां चक्षुर्दर्शनिवत्। असंज्ञिनां नास्त्यल्पबहुत्वम्। तदुभयव्यपदेशरहितानां केवलज्ञानिवत् ॥ (१४) आहारानुवादेन--आहारकाणां काययोगिवत्। अनाहारकाणां सर्वतः स्तोकाः सयोगकेवलिनः। अयोगकेवलिनः संख्येयगुणाः। सासादनसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः। असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः। मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः ॥ एवं मिथ्यादृष्ट्यादीनां गत्यादिषु मार्गणाः कृताः सामान्येन ॥ तत्र सूक्ष्मभेद आगमाविरोधेनानुसर्त्तव्यः ॥

एवं सम्यग्दर्शनस्यादावुद्दिष्टस्य लक्षणोत्पत्तिस्वामिविषयन्यासाधिगमोपाया निर्दिष्टाः। तत्सम्बन्धेन च जीवादीनां सञ्ज्ञापरिणामादि निर्दिष्टम्। तदनन्तरं सम्यग्ज्ञानं विचारार्हमित्याह—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ॥९॥

ज्ञानशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते। मतिज्ञानं, श्रुतज्ञानं, अवधिज्ञानं, मनःपर्ययज्ञानं, केवलज्ञानमिति ॥ इन्द्रियैर्मनसा च यथास्वमर्थान्मन्यते, अनया मनुते, मननमात्रं वा **मतिः** ॥ तदावरणक्षयोपशमे सति निरूप्यमाणं श्रूयते अनेनेति, तत् शृणोति, श्रवणमात्रं वा **श्रुतम्** ॥ अनयोः प्रत्यासन्ननिर्देशः कृतः कार्यकारणभावात्। तथा च वक्ष्यते "श्रुतं मतिपूर्वमिति" ॥ **अवाग्धानादवच्छिन्नविषयाद्वा अवधिः** ॥

---

१ कोऽर्थः ? मिथ्यादृष्टिः सासादनो न भवति। सासादनसम्यग्दृष्टिस्तु मिथ्यादृष्टिर्भवति यतः।

२ तदावरणेति—श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमे सति। ३ अवायन्ति व्रजन्तीत्यवायाः पुद्गलाः। तान् दधाति जानातीत्यवधिः ॥ अवाग्धानम्पुद्गलपरिज्ञानादित्यर्थः ॥ ४ द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्नियतत्वेनावधीयते नियम्यते प्रमीयते परिच्छिद्यत इत्यर्थः ॥ ५ अवधानं अवधिः। कोऽर्थः ?—अधस्ताद्बहुतरविषयग्रहणादवधिरुच्यते, देवाः खलु अवधिज्ञानेन सप्तमनरकपर्यन्तं पश्यन्ति। उपरि स्तोकं पश्यन्ति निजविमानध्वजदण्डपर्यन्तामित्यर्थः ॥ अवच्छिन्नविषयत्वादवधिः कोऽर्थः — रूपिविषयत्वादवधिः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

परकीयमनोगतोऽर्थो मन इत्युच्यते, साहचर्यात्तस्य पर्ययणं परिगमनं **मनःपर्ययः** । मतिज्ञानप्रसङ्ग इति चेन्न । अपेक्षामात्रत्वात् । क्षयोपशम-शक्तिमात्रविजृम्भितं तत्केवलं स्वपरमनोभिर्व्यपदिश्यते । यथा अभ्रे चन्द्रमसं पश्येति ॥ बाह्येनाभ्यन्तरेण च तपसा यदर्थमर्थिनो मार्गं केवन्ते सेवन्ते तत्केवलम् । असहायमिति वा ॥ तदन्ते प्राप्यते इति अन्ते क्रियते । तस्य प्रत्यासन्नत्वात्तत्समीपे मनःपर्ययग्रहणम् । कुतः प्रत्यासत्तिः ? संयमैकाधिकरणत्वात् । तस्य अवधिर्विप्रकृष्टः, कुतः विप्रकृष्टांतरत्वात् ॥ प्रत्यक्षात्परोक्षं पूर्वमुक्तं सुगमत्वात् । श्रुतपरिचितानुभूता हि मतिश्रुतपद्धतिः सर्वेण प्राणिगणेन प्रायः प्राप्यते यतः ॥ एवमेतत्पञ्चविधं ज्ञानं तद्भेदादयश्च पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ॥

प्रमाणनयैरधिगम इत्युक्तम् । प्रमाणं च केषाञ्चित् ज्ञानमभिमतम् । केषाञ्चित् सन्निकर्षः । केषाञ्चिदिंद्रियमिति । अतोऽधिकृतानामेव मत्यादीनां प्रमाणत्वख्यापनार्थमाह—

॥ तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

तद्वचनं किमर्थं ? प्रमाणान्तरपरिकल्पनानिवृत्त्यर्थम् । सन्निकर्षः प्रमाणमिन्द्रियं प्रमाणमिति केचित्कल्पयन्ति, तन्निवृत्त्यर्थं तदित्युच्यते । तदेव मत्यादि प्रमाणं नान्यदिति ॥ अथ सन्निकर्षे प्रमाणे सति इन्द्रिये वा को दोषः ? **यदि सन्निकर्षः प्रमाणं, सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानामर्थानामग्रहणप्रसङ्गः । नहि ते इन्द्रियैः सन्निकृष्यन्ते अतः**

---

१ अर्थिनो मुनयः । २ संयमेन चारित्रेण एकमभिन्नं समानं अधिकरणं संयतात्मलक्षणमाश्रयो ययोस्तद्भावात् । ३ केवलज्ञानापेक्षया विप्रकृष्टेषु मतिश्रुतावधिष्वन्यतमत्वात् ॥ ४ श्रुतेन परिचिता सा चानुभूता च ॥

५ मतिश्रुतपद्धतेर्वचनेन श्रुतायाः सकृत्स्वरूपसंवेदनमात्रं परिचितत्व-मुच्यते । अशेषविशेषतः पुनः पुनश्चेतसि तत्स्वरूपपरिभावनमनुभूतत्वं कथ्यते ।

६ सौगतानाम् ॥ ७ यौगानाम् ॥ ८ सांख्यानाम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सर्वज्ञत्वाभावः स्यात् ॥ इन्द्रियमपि यदि प्रमाणं, स एव दोषः । अल्पविषयत्वात् चक्षुरादीनां, ज्ञेयस्य चापरिमाणत्वात् । सर्वेन्द्रिय-सन्निकर्षाभावश्च । चक्षुर्मनसोः प्राप्यकारित्वाभावात् । अप्राप्यकारित्वं च उत्तरत्रे वक्ष्यते ॥ यदि ज्ञानं प्रमाणं, फलाभावः । अधिगमो हि फलमिष्टं न भावान्तरम् । स चेत्प्रमाणं, न तस्यान्यत्फलं भवितुमर्हति । फलवता च प्रमाणेन भवितव्यम् ॥ सन्निकर्षे इन्द्रिये वा प्रमाणे सति, अधिगमः फलमर्थान्तरभूतं युज्यते इति तदयुक्तम् ॥ यदि सन्निकर्षः प्रमाणं, अर्थाधिगमः फलं, तस्य द्विष्ठत्वात्तत्फलेनाधिगमेनापि द्विष्ठेन भवितव्य-मिति अर्थादीनामप्यधिगमः प्राप्नोति । आत्मनश्चेतनत्वात्तत्रैव समवाय इति चेन्न । ज्ञस्वभावाभावे सर्वेषामचेतनत्वात् । ज्ञस्वभावाभ्युपगमो वा आत्मनस्तर्हि प्रतिज्ञाहानिः । ननु चोक्तं, " ज्ञाने प्रमाणे सति फलाभावः " इति । नैष दोषः । अर्थाधिगमे प्रीतिदर्शनात् । **ज्ञस्वभावस्यात्मनः कर्ममलीमसस्य करणालम्बनादर्थनिश्चये प्रीतिरुपजायते सा फलमित्युच्यते । उपेक्षा अज्ञाननाशो वा फलम् । रागद्वेषयोरप्रणिधानमुपेक्षा । अन्धकारकल्पाज्ञानाभावः अज्ञाननाशो वा फलमित्युच्यते ॥ प्रमिणोति, प्रमीयतेऽनेन, प्रमिति-मात्रं वा प्रमाणम् ॥** किमनेन प्रमीयते ? जीवादिरर्थः ॥ यदि जीवादेरधिगमे प्रमाणं, प्रमाणाधिगमे अन्यत्प्रमाणं परिकल्पयितव्यम् । तथा सत्यनवस्था । नानवस्था, प्रदीपवत् ॥ यथा घटादीनां प्रकाशने प्रदीपो हेतुः, स्वरूपप्रकाशनेऽपि स एव, न प्रकाशान्तरं मृग्यं, तथा प्रमाणमपीति अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम् ॥ **प्रमेयवत्प्रमाणस्य प्रमाणान्तरपरिकल्पनायां स्वाधिगमाभावात् स्मृत्यभावः । तद-**

---

१ न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यामिति सूत्रव्याख्यानावसरे ॥

२ स्वाधिगमाभावात्-प्रमाणं निजस्वरूपं न जानातीत्यर्थः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri.

भावाद्व्यवहारलोपः स्यात् ॥ वक्ष्यमाणभेदापेक्षया द्विवचननिर्देशः। वक्ष्यते हि "आद्ये परोक्षं, प्रत्यक्षमन्यदिति" स च द्विवचननिर्देशः प्रमाणान्तरसंख्यानिवृत्त्यर्थं उपमानार्थापत्त्यादीनामत्रैवान्तर्भावात् ॥

उक्तस्य पञ्चविधस्य ज्ञानस्य प्रमाणद्वयान्तःपातित्वे प्रतिपादिते प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणद्वयकल्पनानिवृत्त्यर्थमाह—

आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥

आदिशब्दः प्राथम्य [प्रथम] वचनः। आदौ भवमाद्यम्। कथं द्वयोः प्रथमत्वं ? मुख्योपचारपरिकल्पनया। मतिज्ञानं तावन्मुख्यकल्पनया प्रथमम्, श्रुतमपि तस्य प्रत्यासत्त्या प्रथममित्युपचर्यते। द्विवचननिर्देशसामर्थ्याद्गौणस्यापि ग्रहणम्। आद्यं च आद्यं च आद्ये मतिश्रुते इत्यर्थः। तदुभयमपि परोक्षं प्रमाणमित्यभिसम्बध्यते॥ कुतोऽस्य परोक्षत्वं ? परायत्तत्वात्। मतिज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति वक्ष्यते श्रुतमनिन्द्रियस्येति च। अतः **पराणीन्द्रियाणि मनश्च प्रकाशोपदेशादि च बाह्यं निमित्तं प्रतीत्य तदावरणकर्मक्षयोपशमापेक्षस्यात्मन उत्पद्यमानं मतिश्रुतं परोक्षमित्याख्यायते**। अत उपमानागमादीनामत्रैवान्तर्भावः ॥

अभिहितलक्षणात्परोक्षादितरस्य सर्वस्य प्रत्यक्षत्वप्रतिपादनार्थमाह—

---

१ (प्रत्यक्षं चानुमानं च शाब्दं चोपमया सह। अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि जैमिनेः ॥ जैमिनेः षट् प्रमाणानि चत्वारि न्यायवादिनः। सांख्यस्य त्रीणि वाच्यानि द्वे वैशेषिकबौद्धयोः ॥ २ ॥

२ प्रत्यासत्त्या-गौणस्यापि श्रुतज्ञानस्य सामीप्येन आद्यत्वेन ग्रहणं वेदितव्यम्।

३ परापेक्षत्वात् इत्यपि पाठान्तरम्।

परैरिंद्रियादिभिरुक्ष्यते सिच्यतेऽभिवर्ध्यते इति परोक्षं। अक्ष आत्मा अक्षात्परावृत्तं परोक्षमिति वा। इति पाठः कप्रतावुपलभ्यतेऽधिकः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

अक्ष्णोति व्याप्नोति जानातीत्यक्ष आत्मा। तमेवं[1] प्राप्तक्षयोपशमं प्रक्षीणावरणं वा प्रतिनियतं प्रत्यक्षम् ॥ अवधिदर्शनं केवलदर्शनमपि अक्षमेव प्रतिनियतमतस्तस्यापि ग्रहणं प्राप्नोति। नैष दोषः। ज्ञानमित्यनुवर्तते, तेन दर्शनस्य व्युदासः। एवमपि विभङ्गज्ञानमपि प्रतिनियतमतोऽस्यापि ग्रहणं प्राप्नोति, सम्यगित्यधिकारात्तन्निवृत्तिः ॥ सम्यगित्येनुवर्तते[2], तेन ज्ञानं विशिष्यते, ततो विभङ्गज्ञानस्य निवृत्तिः कृता। तद्धि मिथ्यादर्शनोदयाद्विपरीतार्थविषयमिति न सम्यक् ॥ स्यान्मतमिन्द्रियव्यापारजनितं ज्ञानं प्रत्यक्षं, व्यतीतेन्द्रियविषयव्यापारं परोक्षमित्येतदविसंवादिलक्षणमभ्युपगन्तव्यमिति। तदयुक्तम्। आप्तस्य प्रत्यक्षज्ञानाभावप्रसङ्गात् ॥ यदि इन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञानं प्रत्यक्षमिष्यते, एवं सत्याप्तस्य प्रत्यक्षज्ञानं न स्यात्। नहि तस्येन्द्रियपूर्वोऽर्थाधिगमः ॥ अथ तस्यापि करणपूर्वकमेव ज्ञानं कल्प्यते, तस्यासर्वज्ञत्वं स्यात् ॥ तस्य मानसं प्रत्यक्षमिति चेत्, मनःप्रणिधानपूर्वकत्वात् ज्ञानस्य[3] सर्वज्ञत्वाभाव एव ॥ आगमतस्तत्सिद्धिरिति चेन्न तस्य आगमस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् ॥ योगिप्रत्यक्षमन्यज्ज्ञानं दिव्यमप्यस्तीति चेत्, न तस्य प्रत्यक्षत्वं, इन्द्रियनिमित्ताभावात्। अक्षमक्षं प्रति यद्वर्तते तत्प्रत्यक्ष-

---

१. तमेवेति— तमेवाक्षमात्मानं अवधिमनःपर्ययापेक्षया परिप्राप्तक्षयोपशमम्। केवलज्ञानापेक्षया प्रक्षीणावरणम्।

२ सम्यगिति— 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः' इत्यत्र सूत्रे सम्यक्शब्दस्य ग्रहणमस्ति तेन कारणेन विभंगज्ञानस्य निषेधःकृतो भवति, तन्न प्रमाणमित्यर्थः।

३ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति परैरभ्युपगमात्सर्ववस्तुषु युगपन्मनःप्रणिधानं न घटते। ततः सर्वज्ञत्वाभावः। एकं ज्ञानमनेकार्थं न जानातीति प्रतिज्ञासद्भावाच्च क्रमेण सर्ववस्तुज्ञानं च न घटते, वस्तूनामानन्त्यादेकवस्तुपरिज्ञानावसरे अन्यवस्तुपरिज्ञानाभावाच्च सर्वज्ञत्वाभावः सुघटः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मित्यभ्युपगमात् ॥ किञ्च सर्वज्ञत्वाभावः प्रतिज्ञाहानिर्वा । तस्य योगिनो यज्ज्ञानं तत्प्रत्यर्थवशवर्ति वा स्यात् अनेकार्थग्राहि वा? यदि प्रत्यर्थवशवर्ति, सर्वज्ञत्वमस्य नास्ति योगिनः, ज्ञेयस्यानन्त्यात् ॥ अथानेकार्थग्राहि, या प्रतिज्ञा "विजानाति न विज्ञानमेकमर्थद्वयं यथा। एकमर्थं विजानाति न विज्ञानद्वयं तथा" इति सा हीयते ॥ अथवा क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति प्रतिज्ञा हीयते । अनेकक्षणवर्त्येकविज्ञानाभ्युपगमात् । अनेकार्थग्रहणं हि क्रमेणेति ॥ युगपदेवेति चेत्, योऽस्य जन्मक्षणः स आत्मलाभार्थ एव । लब्धात्मलाभं हि किञ्चित्स्वकार्यं प्रति व्याप्रियते प्रदीपवदिति चेन्न तस्याप्यनेकक्षणविषयतायां सत्यामेव प्रकाश्यप्रकाशनाभ्युपगमात् ॥ विकल्पातीतत्वात्तस्य शून्यताप्रसङ्गश्च ॥[1]

अभिहितोभयप्रकारस्य प्रमाणस्य आदिप्रकारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥ १३ ॥

आदावुद्दिष्टं यज्ज्ञानं तस्य पर्यायशब्दा[2] एते वेदितव्याः । मतिज्ञानावरणक्षयोपशमान्तरङ्गनिमित्तजनितोपयोगविषयत्वात् । एतेषां श्रुतादिष्वप्रवृत्तेश्च ॥ मननं मतिः । स्मरणं स्मृतिः । सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा । चिन्तनं चिन्ता । अभिनिबोधनमभिनिबोधः । इति यथासम्भवं विग्रहान्तरं विज्ञेयम् ॥ सत्यपि प्रकृतिभेदे रूढिबललाभात् पर्यायशब्दत्वम् । यथा—इन्द्रः शक्रः पुरन्दरः इति, इन्दनादिक्रियाभेदेऽपि शचीपतेरेकस्यैव संज्ञाः । समभिरूढनयापेक्षया तेषामर्थान्तरकल्पनायां मत्यादिष्वपि स क्रमो विद्यत

---

१ स्वस्मिन्सकलविकल्पाभावात्सकलविकल्पाविषयत्वाच्च योगिप्रत्यक्षस्य शून्यताप्रसङ्गः ॥ तत्त्वं विशुद्धं सकलैर्विकल्पैः । विश्वाभिलापास्पदतामतीतम् ॥ न स्वस्य वेद्यं न च तन्निगद्यं । सुषुप्त्यवस्थं भवदुक्तिबाह्यम् ॥ १ ॥ इति वचनात् ॥

२ मत्यादिपर्यायशब्दानाम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

एव । किंतु मतिज्ञानावरणक्षयोपशमानिमित्तोपयोगं नातिवर्तत इति अयमत्रार्थो विवक्षितः । इतिशब्दः प्रकारार्थः । एवंप्रकारा अस्य पर्यायशब्दा इति । अभिधेयार्थो वा । मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ता अभिनिबोध इत्येतैर्योऽर्थोऽभिधीयते स एक एव इति ॥

अथास्यात्मलाभे किं निमित्तमित्याह—

॥ तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥

इन्दतीति इन्द्र आत्मा तस्य ज्ञस्वभावस्य तदावरणक्षयोपशमे सति स्वयमर्थान् ग्रहीतुमसमर्थस्य यदर्थोपलब्धिनिमित्तं लिङ्गं तदिन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमित्युच्यते ॥ अथवा **लीनमर्थं गमयतीति लिङ्गम् । आत्मनः सूक्ष्मस्यास्तित्वाधिगमे लिङ्गमिन्द्रियम्** । यथा इह धूमोऽग्नेः ॥ एवमिदं स्पर्शनादिकरणं नासति कर्तर्यात्मनि भवितुमर्हतीति ज्ञातुरस्तित्वं गम्यते ॥ अथवा **इन्द्र इति नामकर्मोच्यते । तेन सृष्टमिन्द्रियमिति** । तत्स्पर्शनादि उत्तरत्र वक्ष्यते ॥ अनिन्द्रियं मनः अंतःकरणमित्यनर्थान्तरम् ॥ कथं पुनरिन्द्रियप्रतिषेधेन इन्द्रलिङ्गे एव मनसि अनिन्द्रियशब्दस्य प्रवृत्तिः? । ईषदर्थस्य नञः प्रयोगात् । **ईषदिन्द्रियमनिन्द्रियमिति** । यथा अनुदरा कन्या इति ॥ कथमीषदर्थः? ।

---

१ मतिःस्मृतिरित्यादि—बहिरंगमन्तरंगं चार्थं यया आत्मा परिस्फुटं मन्यते सा मतिः । सा अवग्रहेहावायधारणात्मिका। स्वसंवेदनं, इंद्रियज्ञानं च सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षमिति । अतीतार्थग्राहिणी प्रतीतिःस्मृतिरिति । तदेवेदं तत्सदृशं चेति प्रत्यभिज्ञानं संज्ञा कथ्यते ॥ यथाग्निं विना धूमो न स्यात्तथात्मानं विना शरीरव्यापारवचनादिकं न स्यादिति वितर्कणं ऊहनं चिन्ताभिधीयते । धूमादिलिंगदर्शनादग्न्यादिप्रतीतिरनुमानं अभिनिबोधोऽभिधीयते । इति शब्दात्प्रतिभाबुद्धिमेधाप्रभृतयो मतिज्ञानप्रकारा वेदितव्याः । अकस्माद्बाह्यकारणं विना श्वो मेऽभीष्टःसमेष्यतीति एवंरूपं यद्विज्ञानमुत्पद्यते सा प्रतिभाभिधीयते ।अर्थग्रहणशक्तिर्बुद्धिरुच्यते । पाठग्रहणशक्तिर्मेधाभिधीयते । उक्तं च—

मतिरागामिकी ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी ॥
प्रज्ञा चातीतकालज्ञा मेधा कालत्रयात्मिका ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

इमानीन्द्रियाणि प्रतिनियतदेशविषयाणि कालान्तरावस्थायीनि च। न तथा मनः। इन्द्रस्य लिङ्गमपि तत्प्रतिनियतदेशविषयं कालान्तरावस्थायि च। तदन्तःकरणमिति चोच्यते। गुणदोषविचारस्मरणादिव्यापारेषु इन्द्रियानपेक्षत्वाच्चक्षुरादिवद् वहिरनुपलब्धेश्च अन्तर्गतं करणमित्युच्यते ॥ तदिति किमर्थम्? । मतिज्ञाननिर्देशार्थम् ॥ ननु च तदनन्तरं अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, तस्यैव ग्रहणं भवति। इहार्थमुत्तरार्थं च तदित्युच्यते ॥ यन्मत्यादिपर्यायशव्दवाच्यं ज्ञानं तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं तदेवावग्रहेहावायधारणा इति। इतरथा हि प्रथमं मत्यादिशव्दवाच्यं ज्ञानमित्युक्त्वा इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं श्रुतम्। तदेवावग्रहेहावायधारणा इत्यनिष्टमभिसम्बध्येत ॥

एवं निर्ज्ञातोत्पत्तिनिमित्तमनिर्णीतभेदमिति तद्भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ अवग्रहेहावायधारणाः ॥ १५ ॥

विषयविषयिसन्निपातसमयानन्तरमाद्यग्रहणमवग्रहः। विषयविषयिसन्निपाते सति दर्शनं भवति, तदनन्तरमर्थस्य ग्रहणमवग्रहः। यथा— चक्षुषा शुक्लं रूपमिति ग्रहणमवग्रहः ॥ **अवग्रहगृहीतेऽर्थे तद्विशेषाकाङ्क्षणमीहा**। यथा— शुक्लं रूपं किं बलाका

---

१ ननु ईहा संशयज्ञानं भवितुमर्हति, किं बलाका पताकेति उभयकोटीपरामर्शिप्रत्ययत्वात्, प्रसिद्धसंशयज्ञानवत् ॥ तथा च कथमस्याः प्रामाण्यमिति न शंकितव्यं हेतोरसिद्धेः। तस्या भवितव्यताप्रत्ययरूपत्वेन उभयकोटीपरामर्शिप्रत्ययरूपत्वाघटनात्। किं बलाका पताकेति वचनं तु निदर्शनद्वयोः प्रदर्शनार्थमुक्तम्। तथा च किं बलाकेत्यत्र बलाकया भवितव्यमिति तात्पर्यम्। किं पताकेत्यत्र च पताकया भवितव्यमिति तात्पर्यम् ॥ कथमेषा प्रतीतिरिति चेत् प्ररूपणशास्त्रे ज्ञानमार्गणायां मतिज्ञानव्याख्यानावसरे श्रीमदभयसूरिवर्यैस्तथैव निरूपितत्वात् ॥ तथाहि तद्ग्रन्थः--अवग्रहेण इदं श्वेतमिति ज्ञातेऽर्थे विशेषस्य बलाकारूपस्य पताकारूपस्य वा यथावस्थितस्य आकांक्षा, बलाकया भवितव्यमिति भवितव्यताप्रत्ययरूपा बलाकायामेव संजायमाना ईहाख्यं द्वितीयं ज्ञानं भवेत् ॥ अथवा पताकारूपं विष-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पताका वेति ॥ **विशेषनिर्ज्ञानाद्याथात्म्यावगमनमवायः।** उत्पतननिपतनपक्षविक्षेपादिभिर्बलाकैवेयं न पताकेति ॥ **अवेतस्य कालान्तरेऽविस्मरणकारणं धारणा ।** यथा—सैवेयं बलाका पूर्वाह्ने यामहमद्राक्षमिति ॥ एषामवग्रहादीनामुपन्यासक्रम उत्पत्तिक्रमकृतः ॥

उक्तानामवग्रहादीनां प्रभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ बहुबहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १६ ॥

अवग्रहादयः क्रियाविशेषाः प्रकृताः । तदपेक्षोऽयं कर्मनिर्देशः । बह्वादीनां सेतराणामिति। **बहुशब्दस्य संख्यावैपुल्यवाचिनो ग्रहणमविशेषात्** । संख्यावाची यथा—एको द्वौ बहव इति । वैपुल्यवाची यथा— बहुरोदनो बहुः सूप इति । **विधशब्दः प्रकारवाची । क्षिप्रग्रहणमचिरप्रतिपत्त्यर्थम् । अनिःसृतग्रहणं असकलपुद्गलोद्गमार्थम् । अनुक्तमभिप्रायेण ग्रहणम् । ध्रुवं निरन्तरं यथार्थग्रहणम् ।** सेतरग्रहणं प्रतिपक्षसंग्रहार्थं ॥ बहूनामवग्रहः । अल्पस्यावग्रहः । बहुविधस्यावग्रहः । एकविधस्यावग्रहः । क्षिप्रमवग्रहः । चिरेणावग्रहः । अनिःसृत-

---

यमालम्ब्य उत्पद्यमाना अनया पताकया भवितव्यमिति भवितव्यताप्रत्ययरूपा आकांक्षा ईहानाम द्वितीयं ज्ञानं भवेत् ॥ एवमिन्द्रियान्तरविषयेषु मनोविषये च अवग्रहगृहीते यथावस्थितस्य विशेषस्य आकांक्षारूपा ईहेति निश्चतव्यम् ॥ मतिज्ञानावरणक्षयोपशमस्य तारतम्यभेदेन अवग्रहेहाज्ञानयोर्भेदसंभवात् ॥ अस्मिन् सम्यग्ज्ञानप्रकरणे बलाका वा पताका वा इति संशयस्य, बलाकायां पताकया भवितव्यमिति विपर्ययस्य च मिथ्याज्ञानस्यानवतारात् ॥

१ अवेतस्य अवायज्ञानविषयीभूतस्येति तदर्थः ॥

२ एवंविधप्रत्यभिज्ञारूपज्ञानस्य कारणभूतं संस्कारविशिष्टं ज्ञानं धारणा न त्विदमित्यर्थः ॥

३ अविशेष्योक्तत्वात् ॥ ४ बह्वेकविधयोरविशेष इति न मन्तव्यम् । बहूनामवग्रह इत्यत्र बहुत्वसंख्याया मुख्यतया ग्रहणेन नैकविधस्यावग्रह इत्यर्थः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्यावग्रहः। निःसृतस्यावग्रहः। अनुक्तस्यावग्रहः। उक्तस्यावग्रहः। ध्रुवस्यावग्रहः। अध्रुवस्यावग्रहश्चेति अवग्रहो द्वादशविकल्पः॥ एवमीहादयोऽपि। त एते पञ्चभिरिन्द्रियद्वारैर्मनसा च प्रत्येकं प्रादुर्भाव्यन्ते॥ तत्र बह्वग्रहादयो मतिज्ञानावरणक्षयोपशमप्रकर्षात् प्रभवन्ति। नेतरे इति। तेषामभ्यर्हितत्वादादौ ग्रहणं क्रियते॥ बहुबहुविधयोः कः प्रतिविशेषः? यावता बहुषु बहुविधेष्वपि बहुत्वमस्ति। एकप्रकारनानाप्रकारकृतो विशेषः॥ उक्तनिःसृतयोः कः प्रतिविशेषः? यावता सकलनिःसरणान्निःसृतम्। उक्तमप्येवंविधमेव॥ अयमस्ति विशेषः—अन्योपदेशपूर्वकं ग्रहणमुक्तम्। स्वत एव ग्रहणं निःसृतम्॥ अपरेषां क्षिप्रनिःसृत इति पाठः॥ त एवं वर्णयन्ति—श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दमवगृह्यमाणं मयूरस्य वा कुररस्य वेति कश्चित्प्रतिपद्यते। अपरः स्वरूपमेव निःसृत इति॥ ध्रुवावग्रहणस्य धारणायाश्च कः प्रतिविशेषः? उच्यते। क्षयोपशमप्राप्तिकाले विशुद्धपरिणामसन्तत्या प्राप्तात्क्षयोपशमात्प्रथमसमये यथावग्रहस्तथैव द्वितीयादिष्वपि समयेषु न न्यूनो नाभ्यधिक इति ध्रुवावग्रह इत्युच्यते॥ यदा पुनर्विशुद्धपरिणामस्य संक्लेशपरिणामस्य च मिश्रणात्क्षयोपशमो भवति तत उत्पद्यमानोऽवग्रहः कदाचिद्बहूनां, कदाचिदल्पस्य, कदाचिद्बहुविधस्य, कदाचिदेकविधस्य वेति न्यूनाधिकभावादध्रुवावग्रह इत्युच्यते॥ धारणा पुनर्गृहीतार्थाविस्मरणकारणमिति महदनयोरन्तरम्॥

यद्यवग्रहादयो बह्वादीनां कर्मणामाक्षेप्तारो, बह्वादीनि पुनर्विशेषणानि कस्येत्यत आह—

---

१ एवं ईहापि द्वादशप्रकारा, तथावायोऽपि द्वादशप्रकारः। तथा धारणापि द्वादशप्रकारा एवं द्वादशचतुष्के अष्टचत्वारिंशद्भेदा भवन्ति। सा अष्टचत्वारिंशत्षड्भिरिन्द्रियैर्गुणिता अष्टाशीत्यधिका द्विशती भवति॥

२ आदिशब्देन बहुविधावग्रहादयो गृह्यन्ते॥

३ सूत्रे इतरशब्दगृहीता अबह्वग्रहादयः॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ अर्थस्य ॥ १७ ॥

चक्षुरादिविषयोऽर्थः[1] । तस्य बह्वादिविशेषणविशिष्टस्य अवग्रहादयो भवन्तीत्यभिसम्बन्धः क्रियते ॥ किमर्थमिदमुच्यते यावता बह्वादिरर्थ एव? सत्यमेवं किन्तु प्रवादिपरिकल्पनानिवृत्त्यर्थमर्थस्येत्युच्यते । केचित्प्रवादिनो मन्यन्ते रूपादयो गुणा एव इन्द्रियैः सन्निकृष्यन्ते तेषामेव ग्रहणमिति । तदयुक्तम् । नहि ते रूपादयो गुणा अमूर्ता इन्द्रियैः सन्निकर्षमापद्यन्ते । न तर्हि इदानीमिदं भवति रूपं मया दृष्टं, गन्धो वा घ्रात इति । भवति च । कथं?[2] इयर्ति पर्यायांस्तैर्वाऽर्यत इत्यर्थो द्रव्यं तस्मिन्निन्द्रियैः सन्निकृष्यमाणे तदव्यतिरेकाद्रूपादिष्वपि[3] संव्यवहारो युज्यते ॥

किमिमे अवग्रहादयः सर्वस्येन्द्रियानिन्द्रियस्य भवन्ति उत कश्चिद्विषयविशेषोऽस्तीत्यत आह—

॥ व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

व्यञ्जनमव्यक्तं शब्दादिजातं तस्यावग्रहो भवति । किमर्थमिदं नियमार्थं, अवग्रह एव नेहादय इति । स तर्हि एवकारः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः ? । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमार्थ इति अन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । ननु अवग्रहग्रहणमुभयत्र तुल्यं तत्र किं कृतोऽयं विशेषः ?[4] ॥ अर्थावग्रहव्यञ्जनावग्रहयोर्व्यक्ताव्यक्तकृतो विशेषः । कथम्? । अभिनवशरावार्द्रीकरणवत् । यथा जलकणद्वित्रिसिक्तः शरावोऽभिनवो नार्द्रीभवति, स एव पुनः पुनः सिच्यमानः शनैस्तिम्यते, एवं श्रोत्रादिष्विन्द्रियेषु शब्दादिपरिणताः पुद्गला द्वित्र्यादिषु समयेषु गृह्यमाणा न

---

१ चक्षुरादीति—स्थिरस्थूलरूपश्चक्षुरादीन्द्रियाणां ग्राह्यो विषयो गोचरो गम्य इति यावत् । वस्तुरूपोऽर्थ उच्यते । द्रव्यं वा अर्थ उच्यते ॥

२ परमतापेक्षया ॥

३ तदव्यतिरेकात्—तस्माद्द्रव्याद्रूपादीनामव्यतिरेके अपृथक्त्वे रूपादिष्वपि संव्यवहारो युज्यते ॥

४ विशेषाभावे षट्त्रिंशत्त्रिशतमतिज्ञानसंख्याविघटनादित्यभिप्रायः पूर्वपक्षिणः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

व्यक्तीभवन्ति, पुनःपुनरवग्रहे सति व्यक्तीभवन्ति ॥ **अतो व्यक्तग्रहणात्प्राग्व्यञ्जनावग्रहः । व्यक्तग्रहणमर्थावग्रहः ।** ततोऽव्यक्तावग्रहणादीहादयो न भवन्ति ॥

सर्वेन्द्रियाणामविशेषेण व्यञ्जनावग्रहप्रसङ्गे यत्रासम्भवस्तदर्थप्रतिषेधमाह—

॥ न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥

चक्षुषा आनीन्द्रियेण च व्यञ्जनावग्रहो न भवति । कुतः ? अप्राप्यकारित्वात् ॥ यतोऽप्राप्तमर्थमविदिक्कं युक्तसन्निकर्षविशेषेऽवस्थितं बाह्यप्रकाशाभिव्यक्तमुपलभते चक्षुः, मनश्चाप्राप्तमित्यनयोर्व्यञ्जनावग्रहो नास्ति । चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वं कथमध्यवसीयते? आगमतो युक्तितश्च ॥ आगमतस्तावत्—**पुट्ठं सुणोदि सद्दं अपुट्ठं पुण पस्सदे रूवं । गंधं रसं च फासं बद्धं पुट्ठं वियाणादि ॥ १ ॥** युक्तितश्च—अप्राप्यकारि चक्षुः स्पृष्टानवग्रहात् । यदि प्राप्यकारि स्यात् त्वगिन्द्रियवत् स्पृष्टमञ्जनं गृह्णीयात् ॥ [2] न तु गृह्णात्यतो मनोवदप्राप्यकारीत्यवसेयम् । ततश्चक्षुर्मनसी वर्जयित्वा शेषाणामिन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रहः । सर्वेषामिन्द्रियानिन्द्रियाणामर्थावग्रह इति सिद्धं ॥

आह निर्दिष्टं मतिज्ञानं लक्षणतो विकल्पतश्च; तदनन्तरमुद्दिष्टं यत् श्रुतं तस्येदानीं लक्षणं विकल्पश्च वक्तव्य इत्यत आह ॥

॥ श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥ २० ॥

श्रुतशब्दोऽयं श्रवणमुपादाय व्युत्पादितोऽपि रूढिवशात्कस्मिंश्चिज्ज्ञानविशेषे वर्तते ॥ यथा कुशलवनकर्मप्रतीत्या व्युत्पादितोऽपि कुशलशब्दो रूढिवशात्पर्यवदाते निपुणे वर्तते ॥ कः पुनरसौ ज्ञानविशेष इति अत

---

१ स्पृष्टं शब्दं शृणोत्यक्षमस्पृष्टं रूपमीक्षते ॥
द्रैयैस्पृष्टं बद्धं च जानाति स्पर्शं गंधं रसं तथा ॥ ६८ ॥
(इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके)

२ न तु गृह्णाति इति-चक्षुःस्पृष्टं वस्तु नेक्षते इत्यर्थः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आह " श्रुतं मतिपूर्वमिति " श्रुतस्य प्रमाणत्वं पूरयतीति पूर्वं निमित्तं कारणमित्यनर्थान्तरम् ॥ मतिर्निर्दिष्टा । मतिः पूर्वमस्य मतिपूर्वं, मतिकारणमित्यर्थः ॥ यदि मतिपूर्वं श्रुतं तदपि मत्यात्मकं प्राप्नोति, कारणसदृशं हि लोके कार्यं दृष्टमिति । नैतदैकान्तिकम् । दण्डादिकारणोऽयं घटो न दण्डाद्यात्मकः। अपि च सति तस्मिन् तदभावात् , सत्यपि मतिज्ञाने बाह्यश्रुतज्ञाननिमित्तसन्निधानेऽपि प्रबलश्रुतावरणोदयस्य श्रुताभावः । श्रुतावरणक्षयोपशमप्रकर्षे तु सति श्रुतज्ञानमुत्पद्यत इति मतिज्ञानं निमित्तमात्रं ज्ञेयम् ॥ आह—"श्रुतमनादिनिधनमिष्यते । तस्य मतिपूर्वकत्वे तदभावः । आदिमतोऽन्तवत्त्वात् । ततश्च पुरुषकृतत्वादप्रामाण्यमिति, नैष दोषः द्रव्यादिसामान्यार्पणात् श्रुतमनादिनिधनमिष्यते ॥ नहि केनचित्पुरुषेण क्वाचित्कदाचित्कथश्चिदुत्प्रेक्षितामिति । तेषामेव विशेषापेक्षया आदिरन्तश्च सम्भवतीति मतिपूर्वमित्युच्यते ॥ यथांकुरो बीजपूर्वकः स च सन्तानापेक्षया अनादिनिधन इति ॥ न चापौरुषेयत्वं प्रामाण्यकारणम् ॥ चौर्याद्युपदेशस्यास्मर्यमाणकर्तृकस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥ अनित्यस्य च प्रत्यक्षादेः

---

१ ततश्चेति—द्रव्यक्षेत्रकालादौ समर्पणे श्रुतज्ञानमनादिनिधनं वर्तते । चतुर्थकालादौ पूर्वविदेहादौ कल्पादिषु च श्रुतस्य सर्वसामान्यापेक्षणात् । न हि केनचित्पुरुषेण क्वचित्क्षेत्रे कदाचित्काले केनचित्प्रकारेण श्रुतज्ञानं कृतं वर्तते । द्रव्यादीनामेव विशेषापेक्षया श्रुतज्ञानस्यादिरन्तश्च घटते, यतो वृषभसेनादयो द्रव्यभूतास्तैः श्रुतज्ञानस्यादिः कृतः, वीरांगजातविशेषापेक्षया श्रुतस्यान्तश्च संगच्छते तेन श्रुतं मतिपूर्वं इत्युच्यते ।

२ यदि वेदकृत् पुमान् भवद्भिर्न स्मर्यते तर्हि वेदाःकिमकृता भवन्ति ? तत्र दृष्टान्तः यदि चौर्यपरदाराद्युपदेशस्य न कर्ता स्मर्यते तर्हि तदुपदेशोऽपि अपौरुषेयस्तस्यापि प्रमाण्यप्रसंगो भवति । न च वेदोऽकृत्रिमः । तथा चोक्तम्—

वेदहेतुं तु काणादा वदन्ति चतुराननम् ॥

जैनाः कालासुरं बौद्धाश्चाष्टकान् सकलाः सदा ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रामाण्ये को विरोधः ? । आह, प्रथमसम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपज्ज्ञानपरिणामान्मतिपूर्वकत्वं श्रुतस्य नोपपद्यत इति । तदयुक्तं सम्यक्त्वस्य तदपेक्षत्वात्। आत्मलाभस्तु क्रमवानिति मतिपूर्वकत्वव्याघाताभावः ॥ आह—मतिपूर्वं श्रुतमित्येतल्लक्षणमव्यापि श्रुतपूर्वमपि श्रुतमिष्यते । तद्यथा—शब्दपरिणतपुद्गलस्कन्धादाहितवर्णपदवाक्यादिभावाच्चक्षुरादिविषयाच्च आद्यश्रुतविषयभावमापन्नादव्यभिचारिणः कृतसंगीतिर्जनो घटाज्जलधारणादिकार्यसम्बन्ध्यन्तरं प्रतिपद्यते धूमादेर्वाग्न्यादिद्रव्यं, तदा श्रुतात् श्रुतप्रतिपत्तिरिति । नैष दोषः । तस्यापि मतिपूर्वकत्वमुपचारतः ॥ श्रुतमपि क्वचिन्मतिपूर्वकत्वान्मतिरित्युपचर्यत इति ॥ भेदशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते द्विभेदमनेकभेदं द्वादशभेदमिति ॥ द्विभेदं तावत्—अङ्गबाह्यमङ्गप्रविष्टमिति । अङ्गबाह्यमनेकविधं दशवैकालिकोत्तराध्ययनादि ॥ अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधम् ॥ तद्यथा— आचारः । सूत्रकृतम् । स्थानम् । समवायः । व्याख्याप्रज्ञप्तिः । ज्ञातृधर्मकथा । उपासकाध्ययनम् । अन्तकृद्दशम् । अनुत्तरोपपादिकदशम् । प्रश्नव्याकरणम् । विपाकसूत्रम् । दृष्टिवाद इति ॥ दृष्टिवादः पञ्चविधः—परिकर्म । सूत्रम् । प्रथमानुयोगः । पूर्वगतम् । चूलिका चेति । तत्र पूर्वगतं चतुर्दशविधम्—उत्पादपूर्वम् । अग्रायणीयम् । वीर्यप्रवादम् । अस्तिनास्तिप्रवादम् ॥ ज्ञानप्रवादम् । सत्यप्रवादम् । आत्मप्रवादम् । कर्मप्रवादम् । प्रत्याख्याननामधेयम् । विद्यानुप्रवादम् । कल्याणनामधेयम् । प्राणावायम् । क्रियाविशालम् । लोकबिन्दुसारमिति । तदेतत् श्रुतं द्विभेदमनेकभेदं द्वादशभेदमिति ॥

---

१ मतिश्रुतोत्पत्तेः ॥ २ ज्ञानसम्यग्भावस्य ॥

३ शब्दपरिणतेति—अस्यायमर्थः—घट इत्युक्ते घकारटकारविसर्गात्मकं शब्दं मूर्धस्थानेन प्रतिपद्यते । तस्मादपि घटार्थाज्जलधारणादिकार्यं श्रुतज्ञानेन प्रतिपद्यते पृष्ठे [illegible] धूमदर्शनं मतिज्ञानं तस्मादग्निविषयज्ञानं श्रुतज्ञानं तस्मादपि [illegible]पाकादिकार्यं श्रुतमिति । एवं श्रुताच्छ्रुतं भवति ॥

४ श्रुतमपि क्वचिन्मतिरित्युपचर्यते मतिपूर्वकत्वात् इति पाठान्तरम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

किंकृतोऽयं विशेषः ? । वक्तृविशेषकृतो विशेषः ॥ त्रयो वक्तारः। सर्वज्ञस्तीर्थकरः । इतरो वा श्रुतकेवली । आरातीयश्चेति ॥ तत्र सर्वज्ञेन परमर्षिणा परमाचिन्त्यकेवलज्ञानविभूतिविशेषेण अर्थत आगम उद्दिष्टः । तस्य प्रत्यक्षदर्शित्वात्प्रक्षीणदोषत्वाच्च प्रामाण्यम् ॥ तस्य साक्षाच्छिष्यैर्बुद्ध्यतिशयर्द्धियुक्तैर्गणधरैः श्रुतकेवलिभिरनुस्मृतग्रन्थरचनमङ्गपूर्वलक्षणं तत्प्रमाणं, तत्प्रामाण्यात् ॥ आरातीयैः पुनराचार्यैः कालदोषात्सङ्क्षिप्तायुर्मतिबलशिष्यानुग्रहार्थं दशवैकालिकाद्युपनिबद्धं, तत्प्रमाणमर्थतस्तदेवेदमिति, क्षीरार्णवजलं घटगृहीतमिव ॥

व्याख्यातं परोक्षम् । प्रत्यक्षमिदानीं वक्तव्यम्--तत् द्वेधा--देशप्रत्यक्षं सकलप्रत्यक्षं च ॥ देशप्रत्यक्षमवधिमनः--पर्ययज्ञाने, सर्वप्रत्यक्षं केवलम् । यद्येवमिदमेव तावदवधिज्ञानं त्रिःप्रकारस्य प्रत्यक्षस्याद्यं व्याक्रियतामित्यत्रोच्यते ॥ द्विविधोऽवधिः । भवप्रत्ययः क्षयोपशमनिमित्तश्चेति ॥ तत्र भवप्रत्यय उच्यते—

॥ भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम् ॥ २१ ॥

भव इत्युच्यते । को भवः ? । **आयुर्नामकर्मोदयनिमित्त आत्मनः पर्यायो भवः** । प्रत्ययः कारणं निमित्तमित्यनर्थान्तरम् ॥ भवः प्रत्ययोऽस्य भवप्रत्ययोऽवधिः । देवनारकाणां वेदितव्यः ॥ यद्येवं तत्र क्षयोपशमनिमित्तत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः तदाश्रयात्तत्सिद्धेः ॥ भवं प्रतीत्य क्षयोपशमः सञ्जायत इति कृत्वा भवः प्रधानकारणमित्युपदिश्यते ॥ यथा पतत्रिणो गमनमाकाशे

---

१ दशवैकालिकादीति—यदंगबाह्यं श्रुतं तदनेकभेदं । मुख्यवृत्त्या चतुर्दशभेदं प्रकीर्णकाभिधानं इत्यर्थः । ते के अंगबा[illegible] दु[illegible]त । १ सामायिकं, स्तुतिः, वंदना, प्रतिक्रमणं, वैनयिकं, कृतिकर्म, दशवैकालिकं, उत्तराध्ययनं, कल्प्यव्यवहारं, कल्प्याकल्प्यं, महाकल्पं, पुण्डरीकं, महापुंडरीकं अशीतिका चेति चतुर्दश प्रकीर्णानि रचितान्यारातीयाचार्यैः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भवनिमित्तं न शिक्षागुणविशेषः, तथा देवनारकाणां व्रतनियमाद्यभावेऽपि जायत इति भवप्रत्यय इत्युच्यते । इतरथा हि भवः साधारण इति कृत्वा सर्वेषामविशेषः स्यात् । इष्यते च तत्रावधेः प्रकर्षाप्रकर्षवृत्तिः । देवनारकाणामित्यविशेषाभिधानेऽपि सम्यग्दृष्टीनामेव ग्रहणं । कुतः ? अवधिग्रहणात्, मिथ्यादृष्टीनां च विभङ्ग इत्युच्यते ॥ प्रकर्षाप्रकर्षवृत्तिश्च आगमतो विज्ञेया ॥

यदि भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणां, अथ क्षयोपशमहेतुकः केषामित्यत आह —

॥ क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥ २२ ॥

अवधिज्ञानावरणस्य देशघातिस्पर्द्धकानामुदये सति सर्वघातिस्पर्द्धकानामुदयाभावः क्षयः । तेषामेवानुदयप्राप्तानां सदवस्था उपशमः । तौ निमित्तमस्येति क्षयोपशमनिमित्तः । स शेषाणां वेदितव्यः ॥ के पुनः शेषाः ? । मनुष्यास्तिर्यञ्चश्च । तेष्वपि यत्र सामर्थ्यमस्ति तत्रैव वेदितव्यः । न ह्यसंज्ञिनामपर्याप्तकानां च तत्सामर्थ्यमस्ति ॥ संज्ञिनां पर्याप्तकानां च न सर्वेषाम् । केषां तर्हि ? । यथोक्तसम्यग्दर्शनादिनिमित्तसान्निधाने सत्युपशान्तक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धिर्भवति । सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वे क्षयोपशमग्रहणं नियमार्थं, क्षयोपशम एव निमित्तं न भव इति ॥ स एषोऽवधिः षड्विकल्पः । कुतः ? अनुगाम्यननुगामिवर्द्धमानहीयमानावस्थितानवस्थितभेदात् ॥ कश्चिदवधिर्भास्करप्रकाशवद्गच्छन्तमनुगच्छति ।

---

१ भवप्रत्यय इत्यपि पाठः ।

२ स्पर्धकेति—कर्मपुद्गलशक्तीनां क्रमवृद्धिः क्रमहानिश्च स्पर्धकं तावदुच्यते ।

३ तीर्थकृतां भवप्रत्ययोऽप्यवधिर्भवतीत्यर्थः “ भवपच्चइगो सुरणिरयाणं तित्थे वि सव्व अंगुत्थो ” इति वचनात् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कश्चिन्नानुगच्छति तत्रैवातिपतति उन्मुग्धप्रश्नादेशिपुरुषवचनवत्[1] ॥ अपरोऽवधिः अरणिनिर्मथनोत्पन्नशुष्कपत्रोपचीयमानेन्धननिचयसमिद्धपावकवत्सम्यग्दर्शनादिगुणविशुद्धिपरिणामसान्निधानाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्द्धते आ असंख्येयलोकेभ्यः ॥ अपरोऽवधिः परिच्छिन्नोपादानसन्तत्यग्निशिखावत्सम्यग्दर्शनादिगुणहानिसंक्लेशपरिणामविवृद्धियोगाद्यत्परिमाण-उत्पन्नस्ततो हीयते आ अंगुल्यसंख्येयभागात् ॥ इतरोऽवधिः सम्यग्दर्शनादिगुणावस्थानाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्तत्परिमाण एवावतिष्ठते न हीयते नापि वर्द्धते लिङ्गवत् । आ भवक्षयादा केवलज्ञानोत्पत्तेर्वा ॥ अन्योऽवधिः सम्यग्दर्शनादिगुणहानिवृद्धियोगाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्द्धते यावदनेन वर्धितव्यं, हीयते च यावदनेन हातव्यं वायुवेगप्रेरितजलोर्मिवत् ॥एवं षड्विकल्पोऽवधिर्भवति ॥एवं व्याख्यातमवधिज्ञानम्[2] ।

तदनन्तरमिदानीं मनःपर्ययज्ञानं वक्तव्यं तस्य भेदपुरःसरं लक्षणं व्याचिख्यासुरिदमाह—

॥ ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥ २३ ॥

ऋज्वी निर्वर्तिता[3] प्रगुणा च । कस्मान्निर्वर्तिता ? वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परमनोगतस्य विज्ञानात् । ऋज्वी मतिर्यस्य सोऽयं ऋजुमतिः ॥ अनिर्वर्तिता कुटिला च विपुला च । कस्मादनिर्वर्तिता ? वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीयमनोगतस्य विज्ञानात् । विपुला मतिर्यस्य सोऽयं

---

१ उन्मुग्धेति—विवेकपराङ्मुखस्य प्रश्ने सति आदेष्टपुरुषवचनं यथा तत्रैवातिपतति न तेनाग्रे प्रवर्त्यते ॥

२ परमावधिसर्वावधी विशिष्टसंयमोत्पन्नौ हानिवृद्धिरहितौ ज्ञातव्यौ । तौ तु चरमशरीरस्यैव भवतः । गृहस्थावस्थायां तीर्थंकरस्य देवनारकाणां च देशावधिरेव वेदितव्यम् ॥

३ निर्वर्तितेति :--निर्वर्तिता पश्चाद्वालिता व्याघोटिता । वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परमनोगतस्य विज्ञानात् अनिर्वर्तिता न पश्चाद्वालिता न व्याघोटिता तत्रैव स्थिरीकृता मतिर्विपुला मतिः प्रतिपद्यते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

विपुलमतिः ॥ ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च ऋजुविपुलमती ॥ एकस्य मतिशब्दस्य गतार्थत्वादप्रयोगः । अथवा ऋजुश्च विपुला च ऋजुविपुले । ऋजुविपुले मती ययोस्तौ ऋजुविपुलमती । स एष मनःपर्ययो द्विविधः ऋजुमतिर्विपुलमतिरिति ॥ आह उक्तो भेदः, लक्षणमिदानीं वक्तव्यमित्यत्रोच्यते । **वीर्यान्तरायमनःपर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभावष्टम्भादात्मनः परकीयमनःसम्बन्धेन लब्धवृत्तिरुपयोगो मनःपर्ययः** ॥ मतिज्ञानप्रसङ्ग इति चेदुक्तमुत्तरं पुरस्तात् "अपेक्षाकारणं मन" इति । परकीयमनसि व्यवस्थितोऽर्थः अनेन ज्ञायते इत्येतावदत्रापेक्ष्यते । तत्र ऋजुमतिर्मनःपर्ययः कालतो जघन्येन जीवानामात्मनश्च द्वित्राणि भवग्रहणानि, उत्कर्षेण सप्ताष्टानि गत्यागत्यादिभिः प्ररूपयति ॥ क्षेत्रतो जघन्येन गव्यूतिपृथक्त्वं, उत्कर्षेण योजनपृथक्त्वस्याभ्यन्तरं न बहिः ॥ द्वितीयः कालतो जघन्येन सप्ताष्टानि भवग्रहणानि, उत्कर्षेणासंख्येयानि गत्यागत्यादिभिः प्ररूपयति ॥ क्षेत्रतो जघन्येन योजनपृथक्त्वं, उत्कर्षेण मानुषोत्तरशैलाभ्यन्तरं न बहिः ॥

उक्तयोरनयोः पुनरपि विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥

तदावरणक्षयोपशमे सति आत्मनः प्रसादो विशुद्धिः । प्रतिपतनं प्रतिपातः, न प्रतिपातः अप्रतिपातः । उपशान्तकषायस्य चारित्रमोहोद्रेकात्प्रच्युतसंयमशिखरस्य प्रतिपातो भवति । क्षीणकषायस्य प्रतिपातकारणाभावादप्रतिपातः ॥ विशुद्धिश्च अप्रतिपातश्च विशुद्ध्यप्रतिपातौ ताभ्याम् । तयोर्विशेषस्तद्विशेषः ॥ तत्र विशुद्ध्या तावत्— ऋजुमतेर्विपुलमतिर्द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्विशुद्धतरः । कथं ? इह यः कार्मणद्रव्यानन्तभागोऽन्त्यः सर्वावधिना ज्ञातस्तस्य पुनरनन्तभागीकृतस्यान्त्यो भागः ऋजुमतेर्विषयः ।

१ त्रिसंख्यातोऽधिका नवसंख्यातो न्यूना संख्या ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तस्य ऋजुमतेर्विषयस्यानन्तभागीकृतस्यान्त्यो भागो विपुलमतेर्विषयः । अनन्तस्यानन्तभेदत्वात् ॥ द्रव्यक्षेत्रकालतो विशुद्धिरुक्ता । भावतो विशुद्धिः सूक्ष्मतरद्रव्यविषयत्वादेव वेदितव्या, प्रकृष्टक्षयोपशमविशुद्धियोगात् ॥ अप्रतिपातेनापि विपुलमतिर्विशिष्टः स्वामिनां प्रवर्द्धमानचारित्रोदयत्वात् ॥ ऋजुमतिः पुनः प्रतिपाती स्वामिनां कषायोद्रेकाद्धीयमानचारित्रोदयत्वात् ॥

यद्यस्य मनःपर्ययस्य प्रत्यात्ममयं विशेषः, अथानयोरवधिमनःपर्ययोः कुतो विशेष इत्यत आह—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः २५

विशुद्धिः प्रसादः । क्षेत्रं यत्रस्थान्भावान्प्रतिपद्यते । स्वामी प्रयोक्ता । विषयो ज्ञेयः । तत्रावधेर्मनःपर्ययो विशुद्धतरः । कुतः ? सूक्ष्मविषयत्वात् ॥ क्षेत्रमुक्तं, विषयो वक्ष्यते ॥ स्वामित्वं प्रत्युच्यते । प्रकृष्टचारित्रगुणोपेतेषु वर्तते प्रमत्तादिक्षीणकषायान्तेषु । तत्र चोत्पद्यमानः प्रवर्द्धमानचारित्रेषु, न हीयमानचारित्रेषु । प्रवर्द्धमानचारित्रेषु चोत्पद्यमानः सप्तविधान्यतमर्द्धिप्राप्तेषूपजायते, नेतरेषु । ऋद्धिप्राप्तेषु केषुचिन्न सर्वेष्विति ॥ * अस्य स्वामिविशेषविशिष्टसंयमग्रहणं वाक्ये कृतम् न सूत्रे * ॥ अवधिः पुनश्चातुर्गतिकेष्विति स्वामिभेदादप्यनयोर्विशेषः ॥

इदानीं केवलज्ञानलक्षणाभिधानं प्राप्तकालं तदुल्लंघ्य ज्ञानानां विषयनिबन्धः परीक्ष्यते ॥ कुतः ? तस्य "मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलं" इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ यद्येवमाद्ययोरेव तावन्मतिश्रुतयोर्विषयनिबन्ध उच्यतामित्यत आह—

---

* अस्यायं स्वामिविशेषो विशिष्टसंयमग्रहणं वा प्रकृतं [illegible] इत्यर्कः [illegible] ॥ अस्यायं स्वामिविशेषो, विशिष्टसंयतग्रहणं वा कृतं न सूत्रे ॥ इत्यप्यन्यः पाठः पुस्तकान्तरे विद्यते ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥

निबन्धनं निर्बन्धः । कस्य? विषयस्य । तद्विषयग्रहणं कर्तव्यम्? न कर्तव्यम् ॥ प्रकृतं विषयग्रहणं । क्व प्रकृतं? विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्य इत्यतस्तस्यार्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवतीति विषयस्येत्यभिसम्बध्यते॥ द्रव्येष्विति बहुवचननिर्देशः सर्वेषां जीवधर्माधर्मकालाकाशपुद्गलानां संग्रहार्थः । तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणम् ॥ तानि द्रव्याणि मतिश्रुतयोर्विषयभावमापद्यमानानि कतिपयैरेव पर्यायैर्विषयभावमास्कन्दन्ति न सर्वपर्यायैरनन्तैरपीति ॥ अत्राह—धर्मास्तिकायादीन्यतीन्द्रियाणि तेषु मतिज्ञानं न प्रवर्तते । अतः सर्वद्रव्येषु मतिज्ञानं वर्तत इत्ययुक्तम्? नैष दोषः । अनिन्द्रियाख्यं करणमस्ति तदालम्बनो नोइन्द्रियावरणक्षयोपशमलब्धिपूर्वक उपयोगोऽवग्रहादिरूपः प्रागेवोपजायते, ततस्तत्पूर्वं श्रुतज्ञानं तद्विषयेषु स्वयोग्येषु व्याप्रियते ॥

अथ मतिश्रुतयोरनन्तरनिर्देशार्हस्यावधेः को विषयनिबन्ध इत्युत आह—

॥ रूपिष्ववधेः ॥ २७ ॥

विषयनिबन्ध इत्यनुवर्तते । **रूपिष्वित्यनेन पुद्गलद्रव्यसम्बन्धाश्च जीवाः परिगृह्यन्ते ।** रूपिष्वेवावधेर्विषयनिबन्धो नारूपेष्विति नियमः क्रियते । रूपिष्वपि भवन्न सर्वपर्यायेषु स्वयोग्येष्वेवेत्यवधारणार्थमसर्वपर्यायेष्वित्यभिसम्बध्यते ॥

अथ तदनन्तरनिर्देशभाजो मनःपर्ययस्य को विषयनिबन्ध इत्यत आह—

॥ तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य ॥ २८ ॥

---

१ सम्बन्धः ॥ २ तत्कारणकः ॥ ३ नोइन्द्रियविषयभूतेषु ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

* यदेतद्रूपिद्रव्यं सर्वावधिज्ञानविषयत्वेन समर्थितं तस्यानन्तभागीकृतस्यैकस्मिन्भागे मनःपर्ययः प्रवर्तते ॥ *

अथान्ते यन्निर्दिष्टं केवलज्ञानं तस्य को विषयनिबन्ध इत्यत आह—

॥ सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥

द्रव्याणि च पर्यायाश्च द्रव्यपर्याया इति इतरेतरयोगलक्षणो द्वन्द्वः। तद्विशेषणं सर्वग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते सर्वेषु द्रव्येषु सर्वेषु पर्यायेष्विति ॥ जीवद्रव्याणि तावदनन्तानन्तानि, पुद्गलद्रव्याणि च ततोऽप्यनन्तानन्तानि अणुस्कन्धभेदेन भिन्नानि, धर्माधर्माकाशानि त्रीणि, कालश्चासंख्येयस्तेषां पर्यायाश्च त्रिकालभुवः प्रत्येकमनन्तानन्तास्तेषु। द्रव्यं पर्यायजातं वा न किञ्चित्केवलज्ञानस्य विषयभावमतिक्रान्तमस्ति। अपरिमितमाहात्म्यं हि तदिति ज्ञापनार्थं सर्वद्रव्यपर्यायेष्वित्युच्यते ॥

आह विषयनिबन्धोऽवधृतो मत्यादीनां, इदं तु न निर्ज्ञातमेकस्मिन्नात्मनि स्वनिमित्तसन्निधानोपजनितवृत्तीनि ज्ञानानि यौगपद्येन कति भवन्तीत्यत उच्यते—

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः ॥३०॥

एकशब्दः संख्यावाची, आदिशब्दोऽवयववचनः, एक आदिर्येषां तानि इमान्येकादीनि भाज्यानि—विभक्तव्यानि यौगपद्येनैकस्मिन्नात्मनि। आ कुतः? आ चतुर्भ्यः ॥ तद्यथा—एकं तावत्केवलज्ञानं न तेन

---

* अवधेर्मनःपर्ययस्य सूक्ष्मविषयत्वदर्शनार्थं सूत्रमिदं न तु विषयानिबन्धनार्थम्। यतो मनःपर्ययस्यावधिविषयानन्तभागेऽन्यत्रापि च दर्शिता वृत्तिः प्रवर्तते* इत्यप्यधिकः पाठः।

१ लोगागासपदेसे एक्केक्के जे ठिया हु एक्केक्का ॥ रयणाणं रा[illegible] इव ते कालाणू असंखदव्वाणि ॥१॥ इति गाथोक्तप्रकारे[illegible] [illegible]नानात्वं धर्माधर्माकाशानामनेकप्रदेशत्वेऽपि खण्डात्मकत्वाभावादेकैकत्वमवबोध्यम् ॥

२ विवृतः इत्यपि पाठान्तरम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सहान्यानि क्षायोपशमिकानि युगपदवतिष्ठन्ते । द्वे मतिश्रुते । त्रीणि मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मतिश्रुतमनःपर्ययज्ञानानि वा। चत्वारि मतिश्रुताव-धिमनःपर्ययज्ञानानि । न पञ्च सन्ति केवलस्यासहायत्वात् ॥

यथोक्तानि मत्यादीनि ज्ञानव्यपदेशमेव लभन्ते, उतान्यथापीत्यत आह—

॥ मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ ३१ ॥

विपर्ययो मिथ्येत्यर्थः । कुतः ? सम्यगधिकारात् ॥ चशब्दः समुच्चयार्थः । विपर्ययश्च सम्यक्चेति ॥ कुतः पुनरेषां विपर्ययः ? मिथ्यादर्शनेन सहैकार्थसमवायात् । सरजस्ककटुकालाबुगतदुग्धवत् ॥ ननु च तत्राधारदोषात् दुग्धस्य रसविपर्ययो भवति, न च तथा मत्यज्ञानादीनां विषयग्रहणे विपर्ययः ॥ तथा हि, सम्यग्दृष्टिर्यथा चक्षुरा-दिभी रूपादीनुपलभते, तथा मिथ्यादृष्टिरपि मत्यज्ञानेन ॥ यथा च सम्यग्दृष्टिः श्रुतेन रूपादीनि जानाति निरूपयति च तथा मिथ्यादृष्टिरपि श्रुताज्ञानेन ॥ यथा चावधिज्ञानेन सम्यग्दृष्टी रूपिणोऽर्थानवगच्छति तथा मिथ्यादृष्टिर्विभङ्गज्ञानेनेति ॥ अत्रोच्यते—

सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥३२॥

सद्विद्यमानमसदविद्यमानमित्यर्थः । तयोरविशेषेण यदृच्छया

---

१ चत्वारि इति—एकस्मिञ्जीवे क्षायोपशमिकानि ज्ञानानि युगपच्चत्वारि भवन्ति । लब्धिरूपाणि चत्वारि मतिश्रुतावधिमनःपर्ययरूपाणि भवन्तीत्यर्थः । परन्तु एकस्मिन्समये उपयोगवदेकज्ञानमेव भवेत् । यदा मतिज्ञानं उपयोगवत्तदा न श्रुतं। यदा श्रुतं तदा न मतिज्ञानं । यदावधिरुपयोगवांस्तदा न मतिश्रुते । यदा मनःपर्ययस्तदा न मतिश्रुतावधयः । केवलज्ञानं तु न क्षायोपशमिकमतस्त-त्स्वावरणक्षये सदैवोपयोगमयमेव तत्र न लब्ध्यवकाशः । न तेन सहान्यानि ज्ञानानि संभवन्ति ॥ २ ननु मणिकनकादयो विष्ठागृहे पतिता अपि न दुष्यन्ति तथा ... मणिकनकादयोऽपि परिणामिकद्रव्ययोगे दुष्यन्त एव त... मत्यादयोऽपि मिथ्यादर्शनयोगे दुष्यन्ति ॥

३ जानाति निरूपयति इत्यपि पाठान्तरं ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उपलब्धेर्विपर्ययो भवति ॥ कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रति- पद्यते, असदपि सदिति, कदाचित्सत्सदेव, असदप्यसदेवेति मिथ्यादर्श- नोदयादध्यवस्यति ॥ यथा पित्तोदयाकुलितबुद्धिर्मातरं भार्येति, भार्यामपि मातेति मन्यते । यदृच्छया मातरं मातैवेति भार्यामपि भार्यैवेति च ॥ तदापि न तत्सम्यग्ज्ञानम् ॥ एवं मत्यादीनामपि रूपादिषु विपर्ययो वेदि- तव्यः ॥ तथा हि—कश्चिन्मिथ्यादर्शनपरिणाम आत्मन्यवस्थितो रूपाद्युप- लब्धौ सत्यामपि कारणविपर्यासं, भेदाभेदविपर्यासं, स्वरूपविपर्यासं च जनयति ॥ कारणविपर्यासस्तावत्—रूपादीनामेकं कारणममूर्तं नित्य- मिति केचित्कल्पयन्ति ॥ अपरे पृथिव्यादिजातिभिन्नाः परमाणवश्चतुस्त्रि- द्व्येकगुणास्तुल्यजातीयानां कार्याणामारम्भका इति ॥ अन्ये वर्णयन्ति— पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि, भौतिकधर्मा वर्णगन्धरसस्पर्शाः, एतेषां समुदायो रूपपरमाणुरष्टक इत्यादि ॥ इतरे *वर्णयन्ति—पृथिव्यप्तेजोवायवः काठिन्यादिद्रवत्वाद्युष्णत्वादीरणत्वादिगुणा जातिभिन्नाः परमाणवः कार्यस्या- रंभकाः॥ भेदाभेदविपर्यासःकारणात्कार्यमर्थान्तरभूतमेवेति च अनर्थान्तरभू- तमेवेति च परिकल्पना॥ स्वरूपविपर्यासो रूपादयो निर्विकल्पाः सन्ति न सन्त्येव वा । तदाकारपरिणतं विज्ञानमेव । न तदालम्बनं वस्तु बाह्यमिति॥ एवमन्यानपि परिकल्पनाभेदान् दृष्टेष्टविरुद्धान्मिथ्यादर्शनोदयात्कल्पयन्ति तत्र च श्रद्धानमुत्पादयन्ति । ततस्तन्मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं अवध्यज्ञानं च भवति ॥ सम्यग्दर्शनं पुनस्तत्त्वार्थाधिगमे श्रद्धानमुत्पादयति † । ततस्त- न्मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं भवति ॥

+ वैभाषिकमते हि पृथिव्यादिमहाभूतैश्चतुर्भिश्चैको रूपादिगुणै रूपपर- माणुरुत्पद्यते ।

१ वेदान्तिनः ॥ २ यौगाः ॥ ३ पार्थिवपरमाणुषु गन्धरसरू[illegible]र्शाः । आप्येषु रसरूपस्पर्शाः । तैजसेषु रूपस्पर्शौ । वा[illegible] ४ भूतवि- शेषाः ॥ ५ चार्वाकाः ॥ ६ प्रेरणत्वादिगुणाः ॥ ७ योगानां कल्पना ॥ ८ सांख्या- नाम् ॥ ९ वैभाषिककल्पना ॥ १० विज्ञानाद्वैतवादिकल्पना ॥

* अन्ये कल्पयन्ति इत्यपि पाठान्तरम् । † श्रद्धानं जनयति इत्यपि पाठांतरं ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आह प्रमाणं द्विप्रकारं वर्णितम् । प्रमाणैकदेशाश्च नयास्तदनन्तरोद्देशभाजो निर्देष्टव्या इत्यत आह—

॥ नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूता नयाः ॥ ३३ ॥

एतेषां सामान्यविशेषलक्षणं वक्तव्यम् । सामान्यलक्षणं तावद्वस्तुन्यनेकान्तात्मन्यविरोधेन हेत्वर्पणात्साध्यविशेषस्य * याथात्म्यप्रापणप्रवणप्रयोगो नयः । स द्वेधा द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्चेति ॥ द्रव्यं सामान्यमुत्सर्गः अनुवृत्तिरित्यर्थस्तद्विषयो द्रव्यार्थिकः । पर्यायो विशेषोऽपवादो व्यावृत्तिरित्यर्थः । तद्विषयः पर्यायार्थिकः ॥ तयोर्भेदा नैगमादयः । तेषां विशेषलक्षणमुच्यते—**अनभिनिर्वृत्तार्थसङ्कल्पमात्रग्राही नैगमः ॥** कञ्चित्पुरुषं परिगृहीतपरशुं गच्छन्तमवलोक्य कश्चित्पृच्छति किमर्थं भवान्गच्छतीति । स आह प्रस्थमानेतुमिति । नासौ तदा प्रस्थपर्यायः सन्निहितः । तदभिनिर्वृत्तये सङ्कल्पमात्रे प्रस्थव्यवहारः ॥ तथा एधोदकाद्याहरणे व्याप्रियमाणं कञ्चित्पुरुषं कश्चित्पृच्छति किं करोति भवानिति । स आह ओदनं पचामीति । न तदौदनपर्यायः सन्निहितः । तदर्थे व्यापारे स प्रयुज्यते ॥ एवम्प्रकारो लोकसंव्यवहारोऽनभिनिर्वृत्तार्थसङ्कल्पमात्रविषयो नैगमनयस्य गोचरः ॥१॥ **स्वजात्यविरोधेनैकध्यमुपनीय पर्यायानाक्रान्तभेदानविशेषेण समस्तग्रहणात्संग्रहः ॥** सत् द्रव्यं घट इत्यादि । सदित्युक्ते सदिति वाग्विज्ञानानुप्रवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताधारभूतानामविशेषेण सर्वेषां संग्रहः । तथा द्रव्यमित्युक्तेऽपि

---

१ नयंति प्रापयन्ति प्रमाणैकदेशानिति नयाः । अविरोधेन प्रतीत्यनतिक्रमेण [illegible] अर्पणात् द्रव्यपर्यायाद्यर्पणात् । साध्यविशेषस्य नित्यानित्यत्वादेः । यथावस्थितत्व [illegible] नय उच्यते । नयो ज्ञातुरभिप्राय इत्यर्थः । नैगमसंग्रहव्यवहारास्त्रयो नया द्रव्यार्थिका वेदितव्याः । ऋजुशब्दसमभिरूढैवंभूताश्चत्वारो नयाः पर्यायार्थिका ज्ञातव्याः । नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रनया अर्थनयाः ।

* याथात्म्यप्ररूपणप्रवणप्रयोग इत्यपि पाठान्तरम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

द्रवति गच्छति तांस्तान्पर्यायानित्युपलक्षितानां जीवाजीवतद्भेदप्रभेदानां संग्रहः । तथा घट इत्युक्तेऽपि घटबुध्द्यभिधानानुगमलिङ्गानुमितसकलार्थ संग्रहः । एवम्प्रकारोऽन्योऽपि संग्रहनयस्य विषयः ॥ २ ॥ **संग्रहनयाक्षिप्तानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं व्यवहारः** ॥ को विधिः ? । यः संग्रहगृहीतोऽर्थस्तदानुपूर्व्येणैव व्यवहारः प्रवर्तत इत्ययं विधिः । तद्यथा— सर्वसंग्रहेण यत्संगृहीतं तच्चानपेक्षितविशेषं नालं संव्यवहारायेति व्यवहारनय आश्रीयते । यत्सत्तत् द्रव्यं गुणो वेति । द्रव्येणापि संग्रहाक्षिप्तेन जीवाजीवविशेषानपेक्षेण न शक्यः संव्यवहार इति जीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति वा व्यवहार आश्रीयते । जीवाजीवावपि संग्रहाक्षिप्तौ नालं संव्यवहारायेति प्रत्येकं देवनारकादिर्घटादिश्च व्यवहारेणाश्रीयते । एवमयं नयस्तावद्वर्तते यावत्पुनर्नास्ति विभागः ॥ ३ ॥ **ऋजुं प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयति इति ऋजुसूत्रः** । पूर्वान्परांस्त्रिकालविषयानतिशय्य वर्तमानकालविषयानादत्ते, अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावात् । तच्च वर्तमानं समयमात्रं तद्विषयपर्यायमात्रग्राह्योऽयमृजुसूत्रः ॥ ननु संव्यवहारलोपप्रसङ्ग इति चेदस्य नयस्य विषयमात्रप्रदर्शनं क्रियते । सर्वनयसमूहसाध्यो हि लोकसंव्यवहारः ॥ ४ ॥ **लिङ्गसंख्यासाधनादिव्यभिचारनिवृत्तिपरः शब्दनयः** ॥ तत्र लिङ्गव्यभिचारः— पुष्यस्तारका नक्षत्रमिति ॥ संख्याव्यभिचारः—जलमापो, वर्षा ऋतुराम्रा वनं, वरणा नगरमिति ॥ साधनव्यभिचारः— (कारकव्यभिचारः) सेना पर्वतमधिवसति ॥ पुरुषव्यभिचारः—एहि मन्ये रथेन यास्यसि,

१ लिङ्गादीनां व्यभिचारो दोषो नास्तीत्यभिप्रायपरः ॥ २ अधितिष्ठतीत्यर्थः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

न हि यास्यसि, यातस्ते पितेति+ ॥ कालव्यभिचारः—विश्वदृश्वाऽस्य पुत्रो जनिता। भाविकृत्यमासीदिति ॥ उपग्रहव्यभिचारः—सन्तिष्ठते प्रतिष्ठते विरमत्युपरमतीति ॥ एवम्प्रकारं व्यवहारनयं न्याय्यं मन्यते। अन्यार्थस्यान्यार्थेन सम्बन्धाभावाल्लोकसमयविरोध इति चेत्। विरुध्यताम्। तत्त्वमिह मीमांस्यते न भैषज्यमातुरेच्छानुवर्ति ॥ ५ ॥

नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः। यतो नानार्थान्समतीत्यैकमर्थमाभिमुख्येन रूढः समभिरूढः ॥ गौरित्ययं शब्दो वागादिष्वर्थेषु वर्तमानः पशावभिरूढः। अथवा अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः। तत्रैकस्यार्थस्यैकेन गतार्थत्वात्पर्यायशब्दप्रयोगोऽनर्थकः ॥ शब्दभेदश्चेदस्ति अर्थभेदेनाप्यवश्यं भवितव्यमिति नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः ॥ इन्दनादिन्द्रः, शकनाच्छक्रः, पूर्दारणात्पुरन्दर इत्येवं सर्वत्र ॥ अथवा यो यत्राभिरूढः स तत्र समेत्याभिमुख्येनारोहणात्समभिरूढः यथा क्व भवानास्ते? आत्मनीति। कुतः? वस्त्वन्तरे वृत्त्यभावात् ॥ यद्यन्यस्यान्यत्र वृत्तिः स्यात्, ज्ञानादीनां रूपादीनां चाकाशे वृत्तिः स्यात् ॥ ६ ॥

+ अस्यायमर्थः—एहि त्वमागच्छ त्वं, एवं मन्ये, अहं रथेन यास्यामि एतावता त्वं रथेन यास्यसि, ते पिता अग्रे रथेन यात इत्यर्थः। अत्र मध्यमपुरुषस्थाने उत्तमपुरुषः उत्तमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः। तदर्थं सूत्रमिदम्। प्रहासे मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च। (?) चोत्तमे मध्यमस्य।

१. अत्र भविष्यत्कालेऽतीतकालविभक्तिः ॥ २ अत्र परस्मैपदोपग्रहः ॥ अत्र [illegible]म्। समवप्रविभ्यः ॥ ३ रमु क्रीडायामित्यत्रात्मनेपदोपग्रहः। व्याङ्परिभ्यो [illegible]पः' इति व्यभिचारसूत्रम्। देवदत्त उपरमति ॥ ४ जलं पततीति वक्तव्ये आपः [illegible]तीति व्यवहारो जायते अत्रापूशब्दोत्तरं बहुत्वाभिधायकप्रत्ययोपनिबन्धनं वस्तुतो निरर्थकमेव बहुत्वस्य जले अन्वयायोगात्। तथापि शब्दानुशासनशास्त्रमहिम्ना बहुत्ववाचकप्रत्ययसमभिव्याहारः कर्तव्य एव भवति। ५ परीक्ष्यते ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

येनात्मना भूतस्तेनैवाध्यवसाययतीत्येवम्भूतः ॥ स्वाभिधेयक्रियापरिणतिक्षण एव स शब्दो युक्तो नान्यदेति । यदैवेन्दति तदैवेन्द्रो नाभिषेचको न पूजक इति । यदैव गच्छति तदैव गौर्न स्थितो न शयित इति ॥ अथवा **येनात्मना येन ज्ञानेन भूतः परिणतस्तेनैवाध्यवसाययति** । यथेन्द्राग्निज्ञानपरिणतं आत्मैवेन्द्रोऽग्निश्चेति ॥ ७ ॥ उक्ता नैगमादयो नयां उत्तरोत्तरसूक्ष्मविषयत्वादेषां क्रमः पूर्वपूर्वहेतुकत्वाच्च ॥ एवमेते नया पूर्वपूर्वविरुद्धमहाविषया उत्तरोत्तरानुकूलाल्पविषयाः । द्रव्यस्यानन्तशक्तेः प्रतिशक्तिभिद्यमाना बहुविकल्पा जायन्ते ॥ त एते गुणप्रधानतया परस्परतन्त्राः सम्यग्दर्शनहेतवः पुरुषार्थक्रियासाधनसामर्थ्यात्तन्त्वादय इव यथोपायं विनिवेश्यमानाः पटादिसञ्ज्ञाः स्वतन्त्राश्चासमर्थाः ॥ " तन्त्वादय इवेति विषम उपन्यासः । तन्त्वादयो निरपेक्षा अपि काश्चिदर्थमात्रां जनयन्ति । भवति हि कश्चित्प्रत्येकं तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थः । एकश्च वल्वजो बन्धने समर्थः । इमे पुनर्नया निरपेक्षाः सन्तो न काञ्चिदपि सम्यग्दर्शनमात्रां प्रादुर्भावयन्तीति ॥ " नैष दोषः । अभिहितानवबोधात् । अभिहितमर्थमनवबुध्य परेणेदमुपालभ्यते । एतदुक्तं–निरपेक्षेषु तन्त्वादिषु पटादिकार्यं नास्तीति ॥ यत्तु तेनोपदर्शितं न तत्पटादिकार्यं, किं तर्हि केवलं तन्त्वादिकार्यं । तन्त्वादिकार्यमपि तन्त्वाद्यवयवेषु निरपेक्षेषु नास्त्येवेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरेव ॥ अथ तन्त्वादिषु पटादिकार्यं शक्त्यपेक्षया अस्तीत्युच्यते ।

---

१ इन्द्रज्ञानपरिणत आत्मा इन्द्र उच्येत । अग्निज्ञानपरिणतत्वादात्मा अग्निश्चेति एवम्भूतनयलक्षणम् ॥ २ नैगमात्संग्रहोऽल्पविषयस्तन्मात्रग्राहित्वात् नैगमस्तु भावाभावविषयाद्बहुविषयः । यथैव हि भावे सङ्कल्पस्तथाऽभावे [illegible]मस्य सङ्कल्पः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ३ नैगमः संग्रहस्य हेतुः । संग्रहो व्यवहारस्य हेतुः । व्यवहार ऋजुसूत्रस्य हेतुः । ऋजुसूत्रः शब्दस्य हेतुः । शब्दः समभिरूढस्य हेतुः । समभिरूढ एवम्भूतस्य हेतुरित्यर्थः ॥ ४ आधीनाः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नयेष्वपि निरपेक्षेषु बुद्ध्यभिधानरूपेषु कारणवशात्सम्यग्दर्शनहेतुत्वपरिणतिसद्भावात् शक्त्याऽऽत्मनाऽस्तित्वमिति साम्यमेवोपन्यासस्य ॥

ज्ञानदर्शनयोस्तत्त्वं । नयानां चैव लक्षणम् ॥
ज्ञानस्य च प्रमाणत्व- । मध्यायेऽस्मिन्निरूपितम् ॥१॥

इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञायां प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

आह सम्यग्दर्शनस्य विषयभावेनोपदिष्टेषु जीवादिष्वादावुपन्यस्तस्य जीवस्य किं स्वतत्त्वमित्युच्यते—

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ॥१॥

आत्मनि कर्मणः स्वशक्तेः कारणवशादनुद्भूतिरुपशमः। यथा कतकादिद्रव्यसम्बन्धादम्भसि पङ्कस्य उपशमः ॥ **क्षयः आत्यन्तिकी निवृत्तिः।** यथा तस्मिन्नेवाम्भसि शुचिभाजनान्तरसंक्रान्ते पङ्कस्यात्यन्ताभावः ॥ **उभयात्मको मिश्रः।** यथा तस्मिन्नेवाम्भसि कतकादिद्रव्यसम्बन्धात्पङ्कस्य क्षीणाक्षीणवृत्तिः ॥ **द्रव्यादिनिमित्तवशात्कर्मणां फलप्राप्तिरुदयः ॥ द्रव्यात्मलाभमात्रहेतुकः परिणामः ॥** उपशमः प्रयोजनमस्येत्यौपशमिकः। एवं क्षायिकः, क्षायोपशमिकः, औदयिकः, पारिणामिकः। त एते पञ्च भावा असाधारणा जीवस्य स्वतत्त्वमित्युच्यन्ते। सम्यग्दर्शनस्य प्रकृतत्वात्तस्य त्रिषु विकल्पेषु औपशमिकमादौ लभ्यत इति तस्य ग्रहणं क्रियते। तदनन्तरं क्षायिकग्रहणं, तस्य प्रतियोगित्वात्संसार्यपेक्षया द्रव्यतस्ततोऽसंख्येयगुणत्वाच्च। तत उत्तरं मिश्रग्रहणं

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तदुभयात्मकत्वात्ततोऽसंख्येयगुणत्वाच्च । तेषां सर्वेषामनन्तगुणत्वादौदयिकपारिणामिकग्रहणमन्ते क्रियते । अत्र द्वन्द्वनिर्देशः कर्तव्यः । 'औपशमिकक्षायिकमिश्रौदयिकपरिणामिका इति । तथा सति द्विश्चशब्दो न कर्तव्यो भवति' ॥ नैवं शंक्यम् । अन्यगुणापेक्षया मिश्र इति प्रतीयेत । वाक्ये पुनः सति चशब्देन प्रकृतोभयानुकर्षः कृतो भवति ॥ तर्हि क्षायोपशमिकग्रहणमेव कर्तव्यमिति चेन्न । गौरवात् ॥ मिश्रग्रहणं मध्ये क्रियते उभयापेक्षार्थम् । भव्यस्य औपशमिकक्षायिकौ भावौ । मिश्रः पुनरभव्यस्यापि भवति औदयिकपारिणामिकाभ्यां सह भव्यस्यापीति ॥ भावैरपेक्षया तल्लिङ्गसंख्याप्रसङ्गः स्वतत्त्वस्येति चेन्न । उपात्तलिङ्गसंख्यात्वात् ॥ तद्भावस्तत्त्वम् । स्वं तत्त्वं स्वतत्त्वमिति ॥

अत्राह तस्यैकस्यात्मनो ये भावा औपशमिकादयस्ते किं भेदवन्त उताभेदा इति । अत्रोच्यते भेदवन्तः । यद्येवं, भेदा उच्यन्तामित्यत आह—

॥ द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥

द्व्यादीनां संख्याशब्दानां कृतद्वन्द्वानां भेदशब्देन सह स्वपदार्थेऽन्यपदार्थे वा वृत्तिर्वेदितव्या ॥ द्वौ च नव च अष्टादश च एकविंशतिश्च त्रयश्च द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय एव भेदास्ते भेदा येषामिति वा वृत्तिर्द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा इति ॥ यदा स्वपदार्थे वृत्तिस्तदा औपशमिकादीनां द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयो भेदा इत्यभिसम्बन्धः क्रियते अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति ॥ यदाऽन्यपदार्थे वृत्तिस्तदा निर्दिष्टविभक्त्यन्ता एवाभिसम्बध्यन्ते ; औपशमिकादयो भावा द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा इति ॥ यथाक्रमवचनं यथासंख्यप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ औपशमिको द्विभेदः । क्षा[illegible]को

१ औपशमिकक्षायिकव्यतिरिक्तः ॥ २ औपशमिकक्षायिकयोः ॥ ३ अभव्यस्य मिश्रो भावः क्षायोपशमिकाज्ञानत्रयादिः ॥ ४ भावशब्दापेक्षया ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नवभेदः । मिश्रोऽष्टादशभेदः । औदयिक एकविंशतिभेदः । पारिणामिकस्त्रिभेद इति ॥

यद्येवमौपशमिकस्य कौ द्वौ भेदावित्यत आह—

॥ सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

व्याख्यातलक्षणे सम्यक्त्वचारित्रे ॥ औपशमिकत्वं कथमिति चेदुच्यते । चारित्रमोहो द्विविधः कषायवेदनीयो नोकषायवेदनीयश्चेति ॥ तत्र कषायवेदनीयस्य भेदा अनन्तानुबन्धिनः क्रोधमानमायालोभाश्चत्वारः; दर्शनमोहस्य त्रयो भेदाः सम्यक्त्वं, मिथ्यात्वं, सम्यङ्मिथ्यात्वमिति, आसां सप्तानां प्रकृतीनामुपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ अनादिमिथ्यादृष्टेर्भव्यस्य कर्मोदयापादितकालुष्ये सति कुतस्तदुपशमः ? । काललब्ध्यादिनिमित्तत्वात् ॥ तत्र **काललब्धिस्तावत्**—कर्माविष्ट आत्मा भव्यः कालेऽर्द्धपुद्गलपरिवर्त्तनाख्येऽवशिष्टे प्रथमसम्यक्त्वग्रहणस्य योग्यो भवति, नाधिके इतीयमेका काललब्धिः ॥ **अपरा कर्मस्थितिकाललब्धिः** । उत्कृष्टस्थितिकेषु कर्मसु जघन्यस्थितिकेषु च प्रथमसम्यक्त्वलाभो न भवति ॥ क तर्हि भवति ? । अन्तःकोटीकोटीसागरोपमस्थितिकेषु कर्मसु बन्धमापद्यमानेषु विशुद्धपरिणामवशात्सत्कर्मसु च ततः संख्येयसागरोपमसहस्रोनायामन्तःकोटीकोटीसागरोपमस्थितौ स्थापितेषु प्रथमसम्यक्त्वयोग्यो भवति॥ **अपरा काललब्धिर्भवापेक्षया** । भव्यः पञ्चेन्द्रियः सञ्ज्ञी पर्याप्तकः सर्वविशुद्धः प्रथमसम्यक्त्वमुत्पादयति ॥ आदिशब्देन जातिस्मरणादिः परिगृह्यते ॥ कृत्स्नस्य मोहनीयस्योपशमादौपशमिकं चारित्रम् ॥ तत्र सम्यक्त्वस्यादौ वचनं तत्पूर्वकत्वाचारित्रस्य ॥

क्षायिको भावो नवविध उद्दिष्टस्तस्य भेदस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

चशब्दः सम्यक्त्वचारित्रानुकर्षणार्थः ॥ ज्ञानावरणस्यात्यन्तक्षयात्केवलज्ञानं क्षायिकं; तथा केवलदर्शनम् ॥ दानान्तरायस्यात्यन्तक्षयादनन्तप्राणिगणानुग्रहकरं क्षायिकमभयदानम् ॥ लाभान्तरायस्याशेषस्य निरासात्परित्यक्तकवलाहारक्रियाणां केवलिनां यतः शरीरबलाधानहेतवोऽन्यमनुजासाधारणाः परमशुभाः सूक्ष्मा अनन्ताः प्रतिसमयं पुद्गलाः सम्बन्धमुपयान्ति स क्षायिको लाभः ॥ कृत्स्नस्य भोगान्तरायस्यात्यन्ताभावादाविर्भूतोऽतिशयवाननन्तो भोगः क्षायिकः । यतः कुसुमवृष्ट्यादयो विशेषाः प्रादुर्भवन्ति ॥ निरवशेषस्योपभोगान्तरायस्य प्रलयात्प्रादुर्भूतोऽनन्त उपभोगः क्षायिकः । यतः सिंहासनचामरछत्रत्रयादयो विभूतयः ॥ वीर्यान्तरायस्य कर्मणोऽत्यन्तक्षयादाविर्भूतमनन्तवीर्यं क्षायिकम्॥ पूर्वोक्तानां सप्तानां प्रकृतीनामत्यन्तक्षयात्क्षायिकं सम्यक्त्वम् ॥ चारित्रमपि तथा ॥ यदि क्षायिकदानादिभावकृतमभयदानादि, सिद्धेष्वपि तत्प्रसङ्गः । नैष दोषः । शरीरनामतीर्थकरनामकर्मोदयाद्यपेक्षत्वात्तस्य तदभावे तदप्रसङ्गः ॥ कथं तर्हि तेषां सिद्धेषु वृत्तिः ? । परमानन्तवीर्याव्याबाधसुखरूपेणैव तेषां तत्र वृत्तिः । केवलज्ञानरूपेणानन्तवीर्यवृत्तिवत् ॥

य उक्तः क्षायोपशमिको भावोऽष्टादशविकल्पस्तद्भेदनिरूपणार्थमाह—

॥ ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ॥ ५ ॥

चत्वारश्च त्रयश्च त्रयश्च पञ्च च चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदा याः ... ताश्च-

१ केवलज्ञानरूपेणानन्तवीर्यवृत्तिवत् —

आनंदो ज्ञानमैश्वर्यं वीर्यं परमसूक्ष्मता ।
एतदात्यन्तिकं यत्र स मोक्षः परिकीर्तितः ॥ १ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः ॥ यथाक्रममित्यनुवर्तते । तेनाभिसम्बन्धाच्चतुरादिभिर्ज्ञानादीन्यभिसम्बध्यन्ते । चत्वारि ज्ञानानि, त्रीण्यज्ञानानि, त्रीणि दर्शनानि, पञ्च लब्धय इति ॥ **सर्वघातिस्पर्द्धकानामुदयक्षयात्तेषामेव सदुपशमाद्देशघातिस्पर्द्धकानामुदये क्षायोपशमिको भावो** भवति ॥ तत्र ज्ञानादीनां वृत्तिः स्वावरणान्तरायक्षयोपशमाद्व्याख्यातव्या ॥ सम्यक्त्वग्रहणेन वेदकसम्यक्त्वं गृह्यते । **अनन्तानुबन्धिकषायचतुष्टयस्य मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोश्चोदयक्षयात्सदुपशमाच्च सम्यक्त्वस्य देशघातिस्पर्द्धकस्योदये तत्त्वार्थश्रद्धानं क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम्**॥ **अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानद्वादशकषायोदयक्षयात्सदुपशमाच्च सञ्ज्वलनकषायचतुष्टयान्यतमदेशघातिस्पर्द्धकोदये नोकषायनवकस्य यथासम्भवोदये च निवृत्तिपरिणामः आत्मनः क्षायोपशमिकं चारित्रम्** ॥ **अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानकषायाष्टकोदयक्षयात्सदुपशमाच्च प्रत्याख्यानकषायोदये सञ्ज्वलनकषायस्य देशघातिस्पर्द्धकोदये नोकषायनवकस्य यथासम्भवोदये च विरताविरतपरिणामः क्षायोपशमिकः संयमासंयम इत्याख्यायते**॥

य एकविंशतिविकल्प औदयिको भाव उद्दिष्टस्तस्य भेदसञ्ज्ञासङ्कीर्तनार्थमिदमुच्यते ॥

॥ गतिकषायलिंगमिथ्यादर्शनाज्ञानासँयतासिद्धलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ॥ ६ ॥

यथाक्रमामित्यनुवर्तते, तेनाभिसम्बन्धात् । गतिश्चतुर्भेदा, नरकगतिस्तिर्यग्गतिर्मनुष्यगतिर्देवगतिरिति ॥ तत्र **नरकगतिनामकर्मोदयान्नारको**

[illegible] सर्वस्य ज्ञानस्य घातकवीर्यान्तरायादिकर्मोदयस्य क्षये सति तस्यैव सर्वस्य ज्ञा[illegible] घातिकर्मणोऽनुद्भूतस्ववीर्यवृत्तेः अप्रादुर्भावानिजशक्तिप्रवृत्तिनः सदवस्थारू[illegible]शमे सति देशघातिकर्मोदये च मतिश्रुतावधिमनःपर्ययाश्चत्वारो मिश्रभावा भवन्ति । क्षायोपशमिका भवन्तीत्यर्थः ॥

२ सम्यक्त्वप्रकृतेः दर्शनमोहनीयभेदरूपायाः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भावो भवतीति नरकगतिरौदयिकी । एवमितरत्रापि ॥ कषायश्चतुर्भेदः, क्रोधो मानो माया लोभ इति ॥ तत्र **क्रोधनिर्वर्त्तनस्य कर्मण उदयात्क्रोध औदयिकः** । एवमितरत्रापि ॥ लिंगं त्रिभेदं, स्त्रीवेदः पुंवेदो नपुंसकवेद इति ॥ **स्त्रीवेदकर्मण उदयात्स्त्रीवेद औदयिकः** । एवमितरत्रापि ॥ मिथ्यादर्शनमेकभेदं, **मिथ्यादर्शनकर्मण उदयात्तत्त्वार्थाश्रद्धानपरिणामो मिथ्यादर्शनमौदयिकम्** ॥ **ज्ञानावरणकर्मण उदयात्पदार्थानवबोधो भवति तदज्ञानमौदयिकम्** ॥ **चारित्रमोहस्य सर्वघातिस्पर्द्धकस्योदयादसंयत औदयिकः** ॥ **कर्मोदयसामान्यापेक्षोऽसिद्ध औदयिकः** ॥ लेश्या द्विविधा, द्रव्यलेश्या भावलेश्या चेति ॥ जीवभावाधिकारात् द्रव्यलेश्या नाधिकृता । **भावलेश्या कषायोदयरञ्जिता योगप्रवृत्तिरिति कृत्वा औदयिकीत्युच्यते** ॥ सा षड्विधा कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या, तेजोलेश्या, पद्मलेश्या, शुक्ललेश्या, चेति ॥ ननु च उपशान्तकषाये, क्षीणकषाये, सयोगकेवलिनि च शुक्ललेश्याऽस्तीत्यागमस्तत्र कषायानुरञ्जनाभावादौदयिकत्वं नोपपद्यते ॥ नैष दोषः । पूर्वभावप्रज्ञापननयापेक्षया याऽसौ योगप्रवृत्तिः कषायानुरञ्जिता सैवेत्युपचारादौदयिकीत्युच्यते । तदभावादयोगकेवल्यलेश्य इति निर्श्चायते ॥

यः पारिणामिको भावस्त्रिभेद उक्तस्तद्भेदस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

॥ जीवभव्याभव्यत्वानि च ॥ ७ ॥

जीवत्वं भव्यत्वमभव्यत्वमिति त्रयो भावाः पारिणामिका अन्यद्रव्यासाधारणा आत्मनो वेदितव्याः ॥ कुतः पुनरेषां पारिणामिकत्वम् ? कर्मो-

---

१ निष्पादनस्य २ जोगपउत्ती लेस्सा कसायउदयाणुरंजिया होइ... इति ॥ ३ अयदोत्ति छलेस्साओ सुह तिय लेस्साओ देसविरदतिए । तत्तो दु सुक्कलेस्सा अजोगिठाणं अलेस्सं तु ॥ १ ॥

४ अत्रासाधारणवचनं वक्ष्यमाणास्तित्वादिसाधारणपारिणामिकभावापेक्षम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

द्योपशमक्षयक्षयोपशमानपेक्षित्वात् ॥ जीवत्वं चैतन्यमित्यर्थः । सम्यग्दर्शनादिभावेन भविष्यतीति भव्यः । तद्विपरीतोऽभव्यः । त एते त्रयो भावा जीवस्य पारिणामिकाः ॥ ननु चास्तित्वनित्यत्वप्रदेशत्वादयोऽपि भावाः पारिणामिकाः सन्ति तेषामिह ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कृतमेव । कथं चेच्चशब्देन समुच्चितत्वात् ॥ यद्येवं, त्रय इति संख्या विरुध्यते । न विरुध्यते । असाधारणा जीवस्य भावाः पारिणामिकास्त्रय एव ॥ अस्तित्वादयः पुनर्जीवाजीवविषयत्वात्साधारणा इति चशब्देन पृथग्गृह्यन्ते ॥ आह – औपशमिकादिभावानुपपत्तिरमूर्तत्वादात्मनः । कर्मबन्धापेक्षा हि ते भावाः । न चामूर्तेः कर्मणा बन्धो युज्यत इति ॥ न अनेकान्तात् ॥ नायमेकान्तोऽमूर्तिरेवात्मेति । कर्मबन्धनपर्यायापेक्षया तदावेशात्स्यान्मूर्तः । शुद्धस्वरूपापेक्षया स्यादमूर्तः ॥ यद्येवं कर्मबन्धावेशादस्यैकत्वे सत्यविवेकः प्राप्नोति ? नैष दोषः । बन्धं प्रत्यविवेकत्वे सत्यपि लक्षणभेदादस्य नानात्वमवसीयते ॥ उक्तं च—

बन्धं पडि एयत्तं लक्खणदो हवइ तस्स णाणत्तं । तह्मा अमुत्तिभावोऽणेयंतो होइ जीवस्स ॥ १ ॥ इति ॥

यद्येवं तदेव लक्षणमुच्यतां, येन नानात्वमवसीयते । इत्यत आह—

---

१ अस्तित्वं वस्तुत्वं द्रव्यत्वं प्रमेयत्वमगुरुलघुत्वं नित्यत्वं प्रदेशित्वं मूर्तत्वममूर्तत्वं चेतनत्वमचेतनत्वं चैव दशभावाः ॥ २ कथं जीवस्याचेतनत्वं पुद्गलस्य च चेतनत्वमिति चेदुच्यते । यथा दीपकशिखया गृहीतः स्नेहो दीपशिखा भवति । तथा जीवेन शरीररूपतया गृहीतः पुद्गलोऽपि उपचाराज्जीव इत्युच्यते । तेन पुद्गलस्यापि चेतनत्वं भण्यते । तथा जीवोऽपि आत्मविवेकपराङ्मुख उपचरितासद्भूतव्यवहारनयापेक्षयाऽचेतन इत्युपचर्यते । एवं मूर्तत्वमप्युपचारेण जीवस्य ज्ञातव्यम् । ३ अपृथक्त्वम् ॥ ४ एकत्वम् ॥ ५ नानात्वम् ॥ ६ अमूर्तित्वम् ॥ ७ अनेकान्तः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥

उभयनिमित्तवशादुत्पद्यमानश्चैतन्यानुविधायी परिणाम उपयोगः ॥ तेन बन्धं प्रत्येकत्वे सत्यप्यात्मा लक्ष्यते । सुवर्णरजयतोर्बन्धं प्रत्येकत्वे सत्यपि वर्णादिभेदवत् ॥

तद्भेददर्शनार्थमाह—

॥ स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥

स उपयोगो द्विविधः ज्ञानोपयोगो दर्शनोपयोगश्चेति ॥ ज्ञानोपयोगोऽष्टभेदः । मतिज्ञानं, श्रुतज्ञानं, अवधिज्ञानं, मनःपर्ययज्ञानं, केवलज्ञानं, मत्यज्ञानं, श्रुताज्ञानं, विभङ्गज्ञानं चेति ॥ दर्शनोपयोगश्चतुर्विधः । चक्षुर्दर्शनं, अचक्षुर्दर्शनं, अवधिदर्शनं केवलदर्शनं चेति ॥ तयोः कथं भेदः ? । **साकारानाकारभेदात् । साकारं ज्ञानमनाकारं दर्शनमिति ॥** तच्छद्मस्थेषु क्रमेण वर्तते । निरावरणेषु युगपत् । पूर्वकालभाविनोऽपि दर्शनात् ज्ञानस्य प्रागुपन्यासोऽभ्यर्हितत्वात् ॥ (सम्यग्ज्ञानप्रकरणात्पूर्वं पञ्चविधो ज्ञानोपयोगो व्याख्यातः ॥ इह पुनरुपयोगग्रहणाद्विपर्ययोऽपि गृह्यते इत्यष्टविध उच्यते ॥)

यथोक्तेनानेनाभिहितपरिणामेन स्वात्मसाधारणेनोपयोगेन ये उपलक्षिता उपयोगिनस्ते द्विविधाः—

---

१ उपयोग इति—उपयुज्यते वस्तु प्रति प्रेर्यते यो वस्तुस्वरूपपरिज्ञानमर्थमिति उपयोगः । अथवा आत्मन उप–समीपे योजनं उपयोगः सामान्येन ज्ञानं दर्शनं चोच्यते । स जीवस्य लक्षणं भवति । स्वतत्त्वलक्षणयोर्भेदो वर्तते । स्वतत्त्वं लक्ष्यं भवति । लक्षणं तु लक्ष्यं न भवेत् । इति स्वतत्त्वलक्षणयोर्महान्भेदः । २ प्रथमाध्याये ॥ ३ वस्तुनो विशेषपरिज्ञानं ज्ञानं । विशेषमकृत्वा सत्तावलोकनमात्रं दर्शनं ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

संसरणं संसारः परिवर्तनमित्यर्थः । स एषामस्ति ते संसारिणः ॥ तत्परिवर्तनं पञ्चविधं द्रव्यपरिवर्तनं, क्षेत्रपरिवर्तनं, कालपरिवर्तनं, भवपरिवर्तनं, भावपरिवर्तनं चेति। तत्र द्रव्यपरिवर्तनं द्विविधं नोकर्मद्रव्यपरिवर्तनं कर्मद्रव्यपरिवर्तनं चेति ॥ तत्र **नोकर्मद्रव्यपरिवर्तनं नाम,** [१]त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्याप्तीनां योग्या ये पुद्गला एकेन जीवेन एकस्मिन्समये गृहीताः स्निग्धरूक्षवर्णगन्धादिभिस्तीव्रमन्दमध्यमभावेन च यथावस्थिता द्वितीयादिषु समयेषु निर्जीर्णा अगृहीताननन्तवारानतीत्य, मिश्रकांश्चानन्तवारानतीत्य, मध्ये गृहीतांश्चानन्तवारानतीत्य त एव तेनैव प्रकारेण तस्यैव जीवस्य नोकर्मभावमापद्यन्ते यावत्तावत्समुदितं नोकर्मद्रव्यपरिवर्तनम् ॥ **कर्मद्रव्यपरिवर्तनमुच्यते—** एकस्मिन्समये एकेन जीवेनाष्टविधकर्मभावेन पुद्गला ये गृहीताः समयाधिकामावलिकामतीत्य द्वितीयादिषु समयेषु निर्जीर्णाः पूर्वोक्तेनैव क्रमेण त एव तेनैव प्रकारेण तस्य जीवस्य कर्मभावमापद्यन्ते यावत्तावत्कर्मद्रव्यपरिवर्तनम् ॥ उक्तं च—[२]सव्वेऽवि पुग्गला खलु कमसो भुत्तुज्झिया य जीवेण ।
अच्छइ अणंतखुत्तो पुग्गलपरियट्टसंसारे ॥ १ ॥ **क्षेत्रपरिवर्तनमुच्यते—** सूक्ष्मनिगोदजीवोऽपर्याप्तकः सर्वजघन्यप्रदेशशरीरो लोकस्याष्टमध्यप्रदेशान्स्वशरीरमध्ये कृत्वोत्पन्नः क्षुद्रभवग्रहणं जीवित्वा मृतः स एव पुनस्तेनैवावगाहेन द्विरुत्पन्नस्तथा त्रिस्तथा चतुरित्येवं यावद्घनांगुलस्यासंख्येयभागप्रमिताकाशप्रदेशास्तावत्कृत्वस्तत्रैव जनित्वा पुनरेकैकप्र-

---

१ औदारिकवैक्रियिकाहारकत्रयाणाम् ॥ २ सव्वेवि इति अनेन समानार्थः श्लोक इष्टोपदेशे —

" भुक्तोज्झिता मुहुर्मोहान्मया सर्वेऽपि पुद्गलाः ॥
उच्छिष्टेष्विव तेष्वद्य मम विज्ञस्य का स्पृहा ॥ "

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

देशाधिकभावेन सर्वो लोक आत्मनो जन्मक्षेत्रभावमुपनीतो भवति यावत्तावत्क्षेत्रपरिवर्तनम् ॥ उक्तं च—सव्वम्मि लोयखेत्ते कमसो तं णत्थि जं ण उप्पण्णं। ओगाहणेण वहुसो परिभमिदो खेत्तसंसारे ॥ १ ॥ **कालपरिवर्तनमुच्यते**— उत्सर्पिण्याः प्रथमसमये जातः कश्चिज्जीवः स्वायुषः परिसमाप्तौ मृतः, स एव पुनर्द्वितीयाया उत्सर्पिण्या द्वितीयसमये जातः स्वायुषः क्षयान्मृतः, स एव पुनस्तृतीयाया उत्सर्पिण्यास्तृतीयसमये जात एवमनेन क्रमेणोत्सर्पिणी परिसमाप्ता, तथावसर्पिणी च। एवं जन्मनैरन्तर्यमुक्तं, मरणस्यापि नैरन्तर्यं तथैव ग्राह्यमेतावत्कालपरिवर्तनम् ॥ उक्तं च—उवसप्पिणिअवसप्पिणिसमयावलियासु णिरवसेसासु। जादो मुदो य बहुसो भमणेण दु कालसंसारे ॥ १ ॥ **भवपरिवर्तनमुच्यते**— नरकगतौ सर्वजघन्यमायुर्दशवर्षसहस्राणि, तेनायुषा तत्रोत्पन्नः पुनः परिभ्रम्य तेनैवायुषा तत्रैव जातः, एवं दशवर्षसहस्राणां यावन्तः समयास्तावत्कृत्वस्तत्रैव जातो मृतः, पुनरेकैकसमयाधिकभावेन त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि परिसमापितानि; ततः प्रच्युत्य तिर्यग्गतावन्तर्मुहूर्तायुः समुत्पन्नः, पूर्वोक्तेनैव क्रमेण त्रीणि पल्योपमानि तेन परिसमापितानि, एवं मनुष्यगतौ च तिर्यग्वत्, देवगतौ नारकवत्, अयं तु विशेषः—एकत्रिंशत्सागरोपमाणि परिसमापितानि यावत्तावद्भवपरिवर्तनम् ॥ उक्तं च—णिरयादिजहण्णादिसु जावदु उवरिल्लियादु गेवेज्जा। मिच्छत्तसंसिदेण हु बहुसो वि भवट्ठिदी भमिदा ॥ १ ॥ **भावपरिवर्तनमुच्यते**— पञ्चेन्द्रियः सञ्ज्ञी पर्याप्तको मिथ्यादृष्टिः कश्चिज्जीवः सर्वजघन्यां स्वयोग्यां ज्ञानावरणप्रकृतेः स्थितिमन्तःकोटीकोटीसंज्ञिकामापद्यते, तस्य कषायाध्यवसायस्थानान्यसंख्येयलोकप्रमितानि षट्स्थानपतितानि तत्स्थितियोग्यानि भवन्ति। तत्र सर्वजघन्यकषायाध्यवसायस्थाननिमित्तान्यनुभागाध्यवसायस्थानान्यसंख्येयलोकप्रमितानि भवन्ति, एवं सर्वजघन्यां स्थितिं, सर्वजघन्यं च कषायाध्यवसायस्थानं, सर्वजघन्यमेवानुभागबन्धस्थानमास्कन्दतस्तद्योग्यं एकं

---

१ जं ण उक्खुणं इत्यपि पाठान्तरम्।

१३

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सर्वजघन्यं योगस्थानं भवति। तेषामेव स्थितिकषायानुभागस्थानानां द्वितीयमसंख्येयभागवृद्धिसंयुक्तं योगस्थानं भवति, एवं च तृतीयादिषु योगस्थानेषु चतुःस्थानपतितानि श्रेण्यसंख्येयभागप्रमितानि योगस्थानानि भवन्ति । तथा तामेव स्थितिं, तदेव कषायाध्यवसायस्थानं च प्रतिपद्यमानस्य द्वितीयमनुभवाध्यवसायस्थानं भवति, तस्य च योगस्थानानि पूर्ववद्वेदितव्यानि । एवं तृतीयादिष्वपि अनुभवाध्यवसायस्थानेषु आ असंख्येयलोकपरिसमाप्तेः । एवं तामेव स्थितिमापद्यमानस्य द्वितीयं कषायाध्यवसायस्थानं भवति । तस्याप्यनुभवाध्यवसायस्थानानि योगस्थानानि च पूर्ववद्वेदितव्यानि । एवं तृतीयादिष्वपि कषायाध्यवसायस्थानेषु आ असंख्येयलोकपरिसमाप्तेर्वृद्धिक्रमो वेदितव्यः । उक्ताया जघन्यायाः स्थितेः समयाधिकायाः कषायादिस्थानानि पूर्ववदेकसमयाधिकक्रमेण आ उत्कृष्टस्थितेस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटीपरिमितायाः कषायादिस्थानानि [पूर्ववत्] वेदितव्यानि ॥ " अनन्तभागवृद्धिः, असंख्येयभागवृद्धिः, संख्येयभागवृद्धिः, संख्येयगुणवृद्धिः,असंख्येयगुणवृद्धिः, अनन्तगुणवृद्धिः " इमानि षट्स्थानानि, वृद्धेर्हानिरपि तथैव । अनन्तभागवृद्धिः अनन्तगुणवृद्धिरहितानि चत्वारि स्थानानि ज्ञातव्यानि । एवं सर्वेषां कर्मणो मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां च परिवर्तनक्रमो वेदितव्यः । तदेतत्सर्वं समुदितं भावपरिवर्तनम् ॥ उक्तं च—सव्वा पयडिट्ठिदिओ अणुभागपदेसबंधठाणाणि । मिच्छत्तसंसिदेण य भमिदा पुण भावसंसारे ॥ १ ॥ उक्तात्पञ्चविधात्संसारान्निवृत्ता ये ते मुक्ताः । संसारिणां प्रागुपादानं तत्पूर्वकत्वान्मुक्तव्यपदेशस्य ॥

य एते संसारिणस्ते द्विविधाः—

॥ समनस्कामनस्काः ॥ ११ ॥

मनो द्विविधं, द्रव्यमनो भावमनश्चेति ॥ तत्र **पुद्गलविपाकिकर्मोदयापेक्षं द्रव्यमनः ॥ वीर्यान्तरायनोइंद्रियावरणक्षयोपशमापेक्षयात्मनो विशुद्धिर्भावमनः ॥** तेन मनसा सह वर्तन्त इति

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

समनस्काः । न विद्यते मनो येषां त इमे अमनस्काः ॥ एवं मनसो भावाभावाभ्यां संसारिणो द्विविधा विभज्यन्ते समनस्कामनस्का इति ॥ अभ्यर्हितत्वात्समनस्कशब्दस्य पूर्वनिपातः । कथमभ्यर्हितत्वं ? गुणदोषविचारकत्वात् ॥

पुनरपि संसारिणां भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥

संसारिग्रहणमनर्थकं, प्रकृतत्वात् ॥ क्व प्रकृतं ? । संसारिणो मुक्ताश्चेति । नानर्थकम् । पूर्वापेक्षार्थं, य उक्ताः समनस्कामनस्कास्ते संसारिण इति ॥ यदि हि पूर्वस्य विशेषणं न स्यात् समनस्कामनस्कग्रहणं संसारिणो मुक्ताश्चेत्यनेन यथासंख्यमभिसंबध्येत । एवं च कृत्वा संसारिग्रहणमादौ क्रियमाणमुपपन्नं भवति । तत्पूर्वापेक्षं सदुत्तरार्थमपि भवति ॥ ते संसारिणो द्विविधास्त्रसाः स्थावरा इति ॥ **त्रसनामकर्मोदयवशीकृतास्त्रसाः । स्थावरनामकर्मोदयवशवर्तिनः स्थावराः** ॥ त्रस्यन्तीति त्रसाः, स्थानशीलाः स्थावरा इति चेन्न । आगमविरोधात् ॥ आगमे हि कायानुवादेन त्रसा द्वीन्द्रियादारभ्य आ अयोगकेवलिन इति । तस्मान्न चलनाचलनापेक्षं त्रसस्थावरत्वम् । कर्मोदयापेक्षमेव ॥ त्रसग्रहणमादौ क्रियते । अल्पाच्तरत्वादभ्यर्हितत्वाच्च । सर्वोपयोगसम्भवादभ्यर्हितत्वम् ॥[1]

एकेन्द्रियाणामतिबहुवक्तव्याभावादुल्लंघ्यानुपूर्वीं स्थावरभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह —

॥ पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

स्थावरनामकर्मभेदाः पृथिवीकायादयः सन्ति, तदुदयनिमित्ता अमी

---

१ द्वादशविधोपयोगसम्भवस्त्रसे । स्थावरे तु त्रिविध एव ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

इति जीवेषु पृथिव्यादयः सञ्ज्ञा वेदितव्याः ॥ प्रथनादिप्रकृतिनिष्पन्ना अपि रूढिवशात्प्रथनाद्यनपेक्षा वर्तन्ते ॥ एषां पृथिव्यादीनामार्षे चातुर्विध्यमुक्तं प्रत्येकं । तत्कथमिति चेदुच्यते— पृथिवी । पृथिवीकायः । पृथिवीकायिकः । पृथिवीजीव इत्यादि ॥ अत्र **अचेतना वैस्रसिकपरिणामनिर्वृत्ता काठिन्यगुणात्मिका पृथिवी** । अचेतनत्वादसत्यपि पृथिवीकायनामकर्मोदये प्रथनाक्रियोपलक्षितैवेयम् । अथवा पृथिवी सामान्यमुत्तरत्रयेऽपि सद्भावात् । **कायः शरीरं पृथिवीकायिकजीवपरित्यक्तः पृथिवीकायः** । मृतमनुष्यादिकायवत् । पृथिवीकायोऽस्यास्तीति पृथिवीकायिकः । **तत्कायसम्बन्धवशीकृत आत्मा । समवाप्तपृथिवीकायनामकर्मोदयः कार्मणकाययोगस्थो यो न तावत्पृथिवीं कायत्वेन गृह्णाति स पृथिवीजीवः** ॥ उक्तं च—+पुढवी पुढवीकायो पुढवीकाइय पुढविजीवो य । साहारणोपमुक्को सरीरगहिदो भवंतरिदो ॥ १ ॥ एवमबादिष्वपि योज्यम् ॥ एते पञ्चविधाः प्राणिनः

१ तत्र अध्वस्थिता धूलिः पृथिवी । इष्टकादि पृथ्वीकायः । पृथ्वीकायिकजीवपरिहृतत्वात् इष्टकादि पृथ्वीकायः कथ्यते मृतमनुष्यादिकायवत् । तत्र स्थावरकायनामकर्मोदयो नास्ति तेन तद्विराधनायामपि दोषो न भवति । पृथिवी कायः विद्यते यस्य स पृथिवीकायिकः तद्विराधनायां दोष उत्पद्यते ।

२ एवमबादिष्वपि योज्यम्— तद्यथा— आलोडितं यत्र तत्र विक्षिप्तं वस्त्रादिगालितं जलं आप उच्यते । अप्कायिकजीवपरिहृतं जलमप्कायः प्रोच्यते । आपः कायो विद्यते यस्य स अप्कायिकः । अपः कायत्वेन यो ग्रहीष्यति विग्रहप्राप्तो जीवः स अब्जीवः कथ्यते ।

इतस्ततो विक्षिप्तं जलादिसिक्तं वा प्रचुरभस्म प्राप्तं वा मनाक् तेजोमात्रं तेजः कथ्यते । भस्मादिकं परित्यक्तशरीरं तेजःकायो निरूप्यते । तद्विराधने दोषो नास्ति । स्थावरकायनामकर्मोदयरहितत्वात् । तेजः कायत्वेन गृहीतं येन स तेजःकायिकः । विग्रहगतौ प्राप्तो जीवस्तेजोमध्येऽवतरिष्यत्यतस्तेजोजीवः प्रतिपद्यते ॥ वायुकायिकजीवसम्मूर्च्छनोचितो वायुर्वायुमात्रं वा वायुरुच्यते । वायुकायिकजीवपरिहृतः सदा विलोडितो वायुर्वायुकायः कथ्यते । वायुः कायत्वेन गृहीतः येन स वायुकायिकः । वायुं कायत्वेन ग्रहीतुं प्रस्थितो यः स वायुजीव उच्यते ।

+ इयं गाथा हस्तलिखितेषु नास्माभिर्लब्धा ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्थावराः । कति पुनरेषां प्राणाः ? चत्वारः । स्पर्शनेन्द्रियप्राणः, कायबलप्राणः, उच्छ्वासनिश्वासप्राणः, आयुःप्राणश्चेति ॥

अथ त्रसाः के ते इत्यत्रोच्यते ॥

॥ द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥ १४ ॥

द्वे इन्द्रिये यस्य सोऽयं द्वीन्द्रियः, द्वीन्द्रियं आदिर्येषां ते द्वीन्द्रियादयः ॥ आदिशब्दो व्यवस्थावाची । क्व व्यवस्थिताः ? आगमे ।

सार्द्रश्छिन्नो भिन्नो मर्दितो वा वनस्पतिरित्युच्यते । शुष्कादिर्वनस्पतिकायः। जीवसहितो वृक्षादिर्वनस्पतिकायिकः। विग्रहगतिं प्राप्तो वनस्पतिमध्येऽवतरिष्यज्जीवो वनस्पतिजीवो भण्यते । प्रत्येकं चतुर्षु भेदेषु मध्ये पृथिव्यादिकं कायत्वेन गृहीतवन्तो जीवा, विग्रहगतिं प्राप्ताश्च प्राणिनः स्थावरा ज्ञातव्यास्तेषामेव पृथिव्यादिस्थावरकर्मोदयसद्भावात् । न तु पृथिव्यादयः पृथिवीकायादयश्च । अजीवत्वात्कर्मोदयाभावाच्च ॥

१ द्वींद्रियादय इति—स्पर्शनरसनयुक्ता द्वीन्द्रियाः । शंखशुक्तिवराटकगंडूपदजलौकस आदयः । त्रीन्द्रियाः स्पर्शनरसनघ्राणसहिताः— कुंथुवृश्चिकशतपदीन्द्रगोपयूकालिक्षामत्कुणपिपीलिकादयः । स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःसहिता दंशमशकपतंगभ्रमरादयः । स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रसहिताः पंचेंद्रियाः— तद्भेदा इमे ज्ञेयाः— अण्डायिकाः—सर्पगृहकोकिलाब्राह्मण्यादयः । पोतायिकाश्च सिंहव्याघ्रचित्रकमार्जारादयः अनावरणजन्मानः । गोमहिषीमनुष्यादयः सावरणजन्मानो जरायिकाः । रसो घृतादिस्तत्र चर्मादियोगे आय आगमनं विद्यते येषां ते रसायिकाः, प्रथमधातूद्भवाश्च रसायिकाः । रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । इति वचनाद्रसः प्रथमो धातुस्तेन सूक्ष्मत्वाद्व्यक्तुं न शक्यन्ते । संस्वेदः प्रस्वेदः तत्र भवाः संस्वेदिमा भवार्थे इमप्रत्ययः । चक्रवर्तिकक्षाद्युत्पन्नास्तेऽपि सूक्ष्मत्वाद्व्यक्तुं न शक्यन्ते । समन्तात्पुद्गलानां मूर्च्छनं संघातीभवनं संमूर्च्छः, तत्र भवाः सम्मूर्च्छिमाः सर्पदर्दुरमनुष्यादयोऽपि संमूर्च्छनादुत्पद्यन्ते । उक्तं च—शुक्रसिंहाणकश्लेष्मकर्णदन्तमलेषु च ॥ अत्यन्ताशुचिदेहेषु सद्यः सम्मूर्च्छनो भवेत् ॥ उद्भेदनमुद्भेदो भूमिकाष्ठपाषाणादिकं भित्त्वा ऊर्ध्वं निःस्सरणमुद्भेदः । उद्भेदा विद्यते येषां ते उद्भेदिमाः । अत्रास्त्यर्थे इम प्रत्ययः । यथा रत्नानि भंक्त्वा केनचिद्दर्दुरो निष्कासितः । उपपादिमा देवनारकाः ।

२ मर्यादावाची, तेन पंचेन्द्रियादूर्ध्वं षडिन्द्रियादिजीवो न भवतीत्यभिप्रायः॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कथम् ? द्वीन्द्रियस्त्रीन्द्रियश्चतुरिन्द्रियः, पञ्चेन्द्रियश्चेति ॥ तद्गुणसंविज्ञान-वृत्तिग्रहणात् द्वीन्द्रियस्याप्यन्तर्भावः ॥ कति पुनरेषां प्राणाः ? । द्वीन्द्रि-यस्य तावत् षट् प्राणाः पूर्वोक्ता एव रसनवाक्प्राणाधिकाः । त्रीन्द्रियस्य सप्त त एव घ्राणप्राणाधिकाः । चतुरिंद्रियस्याष्टौ त एव चक्षुःप्राणाधिकाः । पञ्चेन्द्रियस्य तिरश्चोऽसंज्ञिनो नव त एव श्रोत्रप्राणाधिकाः । सञ्ज्ञिनो दश त एव मनोवलप्राणाधिकाः ॥

आदिशब्देन निर्दिष्टानामनिर्ज्ञातसंख्यानामियत्तावधारणं कर्तव्यमि-त्यत आह ॥

॥ पञ्चेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥

इन्द्रियशब्दो व्याख्यातार्थः ; पञ्चग्रहणमवधारणार्थं, पञ्चैव नाधि-कसंख्यानीति ॥ कर्मेन्द्रियाणां वागादीनामिह ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्त-व्यम् । उपयोगप्रकरणात् ॥ उपयोगसाधनानामिह ग्रहणं कृतं, न क्रियासाधनानामनवस्थानाच्च ॥ क्रियासाधनानामङ्गोपाङ्गनामकर्मनिर्वर्ति-तानां सर्वेषामपि क्रियासाधनत्वमस्तीति न पञ्चैव कर्मेन्द्रियाणि ॥

तेषामन्तर्भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ द्विविधानि ॥ १६ ॥

विधशब्दः प्रकारवाची, द्वौ विधौ येषां तानि द्विविधानि, द्विप्रका-राणीत्यर्थः ॥ कौ पुनस्तौ द्वौ प्रकारौ ? । द्रव्येन्द्रियं भावेन्द्रियमिति ॥

---

१ तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमास उदाहरणं लम्बकर्णः । अतद्गुणसंविज्ञाने बहुधनः ॥

२ तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति सूत्रव्याख्यानावसरे ॥

३ वाक्पाणिपादपायूपस्थानाम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तत्र द्रव्येन्द्रियस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥

निर्वर्त्यते निष्पाद्यते इति निर्वृत्तिः। केन निर्वर्त्यते? कर्मणा॥ सा द्विविधा बाह्याभ्यन्तरभेदात्॥ **उत्सेधांगुलासंख्येयभागप्रमितानां शुद्धानामात्मप्रदेशानां प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियसंस्थानेनावस्थितानां वृत्तिरभ्यन्तरा निर्वृत्तिः। तेष्वात्मप्रदेशेष्विन्द्रियव्यपदेशभाक्षु यः प्रतिनियतसंस्थानो नामकर्मोदयापादितावस्थाविशेषः पुद्गलप्रचयः सा बाह्या निर्वृत्तिः॥** येन निर्वृत्तेरुपकारः क्रियते तदुपकरणम्। पूर्ववत्तदपि द्विविधम्। तत्राभ्यन्तरं कृष्णशुक्लमण्डलम्। बाह्यमक्षिपत्रपक्ष्मद्वयादि। एवं शेषेष्विन्द्रियेषु ज्ञेयम्॥

भावेन्द्रियमुच्यते—

॥ लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥

लम्भनं लब्धिः। का पुनरसौ?। **ज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषः।** यत्सन्निधानादात्मा द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्तिं प्रति व्याप्रियते, **तन्निमित्त आत्मनः परिणाम उपयोगस्तदुभयं** भावेन्द्रियम्॥ इंद्रियफलमुपयोगस्तस्य कथमिन्द्रियत्वम्? कारणधर्मस्य कार्ये दर्शनात्। यथा घटाकारपरिणतं विज्ञानं घट इति॥ स्वार्थस्य तत्र मुख्यत्वाच्च। इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति यः स्वार्थः स उपयोगो मुख्यः। उपयोगलक्षणो जीव इति वचनात्। अत उपयोगस्येन्द्रियत्वं न्याय्यम्॥

---

१ उत्सेधांगुलमिति व्यवहारांगुलं घनरूपं तदेवात्र गृह्यते। परमागमे देहगेहग्रामनगरकादिप्रमाणमुत्सेधांगुलेनैवेति नियमितत्वात्॥

२ द्रव्येन्द्रियरूपनिर्वृत्तिम्॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उक्तानामिन्द्रियाणां सञ्ज्ञानुपूर्वीप्रतिपादनार्थमाह—

॥ स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ १९ ॥

लोके इंद्रियाणां पारतन्त्र्यविवक्षा दृश्यते । अनेनाक्ष्णा सुष्ठु पश्यामि, अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति । ततः पारतन्त्र्यात्स्पर्शनादीनां करणत्वं । वीर्यान्तरायमतिज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभावष्टम्भात् आत्मना स्पृश्यतेऽनेनेति स्पर्शनम् । रस्यतेऽनेनेति रसनम् । घ्रायतेऽनेनेति घ्राणम् । चक्षेरनेकार्थत्वाद्दर्शनार्थविवक्षायां चष्टे अर्थान्पश्यत्यनेनेति चक्षुः । श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रम् ॥ स्वातन्त्र्यविवक्षा च दृश्यते । इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति । अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोति । ततः स्पर्शनादीनां कर्तरि निष्पत्तिः स्पृशतीति स्पर्शनम् । रसतीति रसनम् । जिघ्रतीति घ्राणम् । चष्टे इति चक्षुः । शृणोतीति श्रोत्रम ॥ एषां निर्देशक्रम एकैकवृद्धिक्रमप्रज्ञापनार्थः ॥

तेषामिन्द्रियाणां विषयप्रदर्शनार्थमाह—

॥ स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्थाः ॥ २० ॥

द्रव्यपर्याययोः प्राधान्यविवक्षायां कर्मभावसाधनत्वं स्पर्शादिशब्दानां वेदितव्यम् ॥ द्रव्यप्राधान्यविवक्षायां कर्मनिर्देशः । स्पृश्यत इति स्पर्शः । रस्यत इति रसः । गन्ध्यत इति गन्धः । वर्ण्यत इति वर्णः । शब्द्यत इति शब्दः ॥ **पर्यायप्राधान्यविवक्षायां भावनिर्देशः** । स्पर्शनं स्पर्शः । रसनं रसः । गन्धनं गन्धः । वर्णनं वर्णः । शब्दनं शब्दः ॥ एषां क्रम इन्द्रियक्रमेणैव व्याख्यातः ॥

अत्राह यत्तावन्मनोऽनवस्थानादिन्द्रियं न भवतीति प्रत्याख्यातं तत्किमुपयोगस्योपकारि उत नेति ? । तदप्युपकार्येव । तेन विनेन्द्रियाणां विषयेषु स्वप्रयोजनवृत्त्यभावात् । किमस्यैषां सहकारित्वमात्रमेव प्रयोजनमुतान्यदपीत्यत आह—

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २१ ॥

श्रुतज्ञानविषयोऽर्थः श्रुतम् । स विषयोऽनिन्द्रियस्य । परिप्राप्त-श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमस्यात्मनः श्रुतस्यार्थेऽनिन्द्रियालम्बनज्ञानप्रवृत्तेः ॥ अथवा श्रुतज्ञानं श्रुतं तदनिन्द्रियस्यार्थः प्रयोजनमिति यावत् । स्वातन्त्र्यसाध्यमिदं प्रयोजनमनिन्द्रियस्य ॥

उक्तानामिन्द्रियाणां प्रतिनियतविषयाणां स्वामित्वानिर्देशे कर्तव्ये यत्प्रथमं गृहीतं स्पर्शनं तस्य तावत्स्वामित्वावधारणार्थमाह—

॥ वनस्पत्यन्तानामेकम् ॥ २२ ॥

एकं प्रथममित्यर्थः । किं तत् ? स्पर्शनम् । तत्केषाम् ? पृथिव्यादीनां वनस्पत्यन्तानां वेदितव्यम् ॥ तस्योत्पत्तिकारणमुच्यते ॥ **वीर्यान्तरायस्पर्शनेन्द्रियावरणक्षयोपशमे सति शेषेन्द्रियसर्वघातिस्पर्धकोदये च शरीरनामलाभावष्टम्भे एकेन्द्रियजातिनामोदयवशवर्तितायां च सत्यां स्पर्शनमेकमिन्द्रियमाविर्भवति ॥**

इतरेषामिन्द्रियाणां स्वामित्वप्रदर्शनार्थमाह—

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि २३

एकैकमिति वीप्सायां द्वित्वम् । एकैकेन वृद्धानि एकैकवृद्धानि । कृमिमादिं कृत्वा, स्पर्शनाधिकारात् स्पर्शनमादिं कृत्वा एकैकवृद्धानीत्यभिसम्बन्धः क्रियते ॥ आदिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । कृम्यादीनां स्पर्शनं रसनाधिकम् । पिपीलिकादीनां स्पर्शनरसने घ्राणाधिके । भ्रमरादीनां स्पर्शनरसनघ्राणानि चक्षुरधिकानि । मनुष्यादीनां तान्येव श्रोत्राधिकानीति यथासंख्येनाभिसम्बन्धो व्याख्यातः ॥ तेषां निर्वृत्तिः स्पर्शनोत्पत्त्या व्याख्याता उत्तरोत्तरसर्वघातिस्पर्धकोदयेन ॥

---

१ रसनादीनामिन्द्रियाणाम् । २ उत्पत्तिः । ३ पूर्वसूत्रव्याख्याने स्पर्शनेन्द्रियोत्पत्तिकथनेन ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

एवमेतेषु संसारिषु द्विभेदेषु इन्द्रियभेदात्पंचविधेषु ये पञ्चेन्द्रियास्तद्भेदस्यानुक्तस्य प्रतिपादनार्थमाह—

॥ सञ्ज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

मनो व्याख्यातम्। सह तेन ये वर्तन्ते ते **समनस्काः सञ्ज्ञिन** इत्युच्यते। पारिशेष्यादितरे संसारिणः प्राणिनोऽसञ्ज्ञिन इति सिद्धम् ॥ ननु च सञ्ज्ञिन इत्यनेनैव गतार्थत्वात्समनस्का इति विशेषणमनर्थकम्। यतो मनोव्यापारो हिताहितप्राप्तिपरिहारपरीक्षा। संज्ञाऽपि सैवेति ॥ नैतद्युक्तम्। संज्ञाशब्दार्थव्यभिचारात्। संज्ञा नामेत्युच्यते। तद्वन्तः संज्ञिन इति सर्वेषामतिप्रसङ्गः॥ संज्ञानं संज्ञा ज्ञानमिति चेत् सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानात्मकत्वादतिप्रसङ्गः ॥ आहारादिविषयाभिलाषः सञ्ज्ञेति चेत्तुल्यम्। तस्मात्समनस्का इत्युच्यते ॥ एवं च कृत्वा गर्भाण्डजमूर्च्छितसुषुप्त्याद्यवस्थासु हिताहितपरीक्षाभावेऽपि मनःसन्निधानात्संज्ञित्वमुपपन्नं भवति ॥

यदि हिताहितादिविषयपरिस्पन्दः प्राणिनां मनःप्रणिधानपूर्वकः अथाभिनवशरीरग्रहणं प्रत्यागूर्णस्य विशीर्णपूर्वमूर्तेर्निर्मनस्कस्य यत्कर्म, तत्कुत इत्युच्यते—

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

विग्रहो देहः। विग्रहार्था गतिर्विग्रहगतिः ॥ अथवा **विरुद्धो**

---

१ समनस्कामनस्का इत्यत्र ।।

२ संज्ञापि सैवेति—शिक्षालापग्रहणादिलक्षणा क्रिया संज्ञिनां भवति। सा असंज्ञिनां न. । असंज्ञिनामपि अनादिकालविषयानुभवनाभ्यासदार्ढ्यादाहारभयमैथुनपरिग्रहलक्षणोपलक्षिताश्चतस्रः संज्ञा, अभिलापप्रवृत्त्यादिकं च संगच्छत एव । किंतु शिक्षालापग्रहणादिकं न घटते ।

३ यदा आत्मा एकं शरीरं परित्यज्य उत्तरं शरीरं प्रति गच्छति तदा कार्मणशरीरेण सह योगः संगतिर्वर्तते । तेनायमर्थः कार्मणशरीरधारेण जीवो गत्यन्तरं गच्छति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ग्रहो विग्रहो व्याघातः कर्मादानेऽपि नोकर्मपुद्गलादाननिरोध इत्यर्थः । विग्रहेण गतिर्विग्रहगतिः । सर्वशरीरप्ररोहणबीजभूतं कार्मणं शरीरं कर्मेत्युच्यते । योगो वाङ्मनःकायवर्गणानिमित्त आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः । कर्मणा कृतो योगः कर्मयोगो विग्रहगतौ भवतीत्यर्थः । तेन कर्मादानं देशान्तरसंक्रमश्च भवति ॥

आह जीवपुद्गलानां गतिमास्कन्दतां देशान्तरसंक्रमः किमाकाशप्रदेश-क्रमवृत्त्या भवति, उताविशेषेणेत्यत आह—

॥ अनुश्रेणि गतिः ॥ २६ ॥

लोकमध्यादारभ्य ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च आकाशप्रदेशानां क्रमसन्निविष्टानां पंक्तिः श्रेणिरित्युच्यते । अनुशब्दस्यानुपूर्व्येण वृत्तिः । श्रेणेरानुपूर्व्येणानुश्रेणीति जीवानां पुद्गलानां[1] च गतिर्भवतीत्यर्थः ॥ अनाधिकृतानां पुद्गलानां कथं ग्रहणमिति चेद्गतिग्रहणात् । यदि जीवानामेव गतिरिष्टा स्याद्गतिग्रहणमनर्थकमधिकारात्तत्सिद्धेः । उत्तरत्र जीवग्रहणाच्च पुद्गलसम्प्रत्ययः ।[2]ननु चन्द्रादीनां ज्योतिष्काणां च मेरुप्रदक्षि-णाकाले विद्याधरादीनां च विश्रेणिगतिरपि दृश्यते तत्र किमुच्यते अनु-श्रेणि गतिरिति ? कालदेशनियमोऽत्र वेदितव्यः । तत्र कालनियमस्ताव-ज्जीवानां मरणकाले भवान्तरसंक्रमे मुक्तानां चोर्ध्वगमनकाले अनुश्रेण्येव गतिः ॥ देशनियमोऽपि ऊर्ध्वलोकादधोगतिः । अधोलोकादूर्ध्वगतिः । तिर्यग्लोकादधोगतिः । ऊर्ध्वा वा । तत्रानुश्रेण्येव ॥ पुद्गलानां च या लोकान्तप्रापिणी सा नियमादनुश्रेण्येव । इतरा गतिर्भजनीया ॥ पुनरपि गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥

विग्रहो व्याघातः कौटिल्यमित्यर्थः । स यस्यां न विद्यतेऽ

---

१ परमाणुरूपाणां ॥ २ अनियमिता ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

एवमेतेषु संसारिषु द्विभेदेषु इन्द्रियभेदात्पंचविधेषु ये पञ्चेन्द्रियास्तद्भेदस्यानुक्तस्य प्रतिपादनार्थमाह —

॥ सञ्ज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

मनो व्याख्यातम् । सह तेन ये वर्तन्ते ते **समनस्काः सञ्ज्ञिन** इत्युच्यते । पारिशेष्यादितरे संसारिणः प्राणिनोऽसञ्ज्ञिन इति सिद्धम् ॥ ननु च सञ्ज्ञिन इत्यनेनैव गतार्थत्वात्समनस्का इति विशेषणमनर्थकम् । यतो मनोव्यापारो हिताहितप्राप्तिपरिहारपरीक्षा । संज्ञाऽपि सैवेति ॥ नैतद्युक्तम् । संज्ञाशब्दार्थव्यभिचारात् । संज्ञा नामेत्युच्यते । तद्वन्तः संज्ञिन इति सर्वेषामतिप्रसङ्गः ॥ संज्ञानं संज्ञा ज्ञानमिति चेत् सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानात्मकत्वादतिप्रसङ्गः ॥ आहारादिविषयाभिलाषः सञ्ज्ञेति चेत्तुल्यम् । तस्मात्समनस्का इत्युच्यते ॥ एवं च कृत्वा गर्भाण्डजमूर्च्छितसुषुप्त्याद्यवस्थासु हिताहितपरीक्षाभावेऽपि मनःसन्निधानात्संज्ञित्वमुपपन्नं भवति ॥

यदि हिताहितादिविषयपरिस्पन्दः प्राणिनां मनःप्रणिधानपूर्वकः अथाभिनवशरीरग्रहणं प्रत्यागूर्णस्य विशीर्णपूर्वमूर्तेर्निर्मनस्कस्य यत्कर्म, तत्कृत इत्युच्यते —

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

विग्रहो देहः । विग्रहार्था गतिर्विग्रहगतिः ॥ अथवा विरुद्धो

---

१ समनस्कामनस्का इत्यत्र ॥

२ संज्ञापि सैवेति—शिक्षालापग्रहणादिलक्षणा क्रिया संज्ञिनां भवति । सा असंज्ञिनां न । असंज्ञिनामपि अनादिकालविषयानुभवनाभ्यासदार्ढ्यादाहारभयमैथुनपरिग्रहलक्षणोपलक्षितास्तस्याः संज्ञा, अभिलाषप्रवृत्त्यादिकं च संगच्छत एव । किंतु शिक्षालापग्रहणादिकं न घटते ।

३ यदा आत्मा एकं शरीरं परित्यज्य उत्तरं शरीरं प्रति गच्छति तदा कार्मणशरीरेण सह योगः संगतिर्वर्तते । तेनायमर्थः कार्मणशरीराधारेण जीवो गत्यन्तरं गच्छति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ग्रहो विग्रहो व्याघातः कर्मादानेऽपि नोकर्मपुद्गलादाननिरोध इत्यर्थः। विग्रहेण गतिर्विग्रहगतिः। सर्वशरीरप्ररोहणबीजभूतं कार्मणं शरीरं कर्मेत्युच्यते। योगो वाङ्मनःकायवर्गणानिमित्त आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः। कर्मणा कृतो योगः कर्मयोगो विग्रहगतौ भवतीत्यर्थः। तेन कर्मादानं देशान्तरसंक्रमश्च भवति ॥

आह जीवपुद्गलानां गतिमास्कन्दतां देशान्तरसंक्रमः किमाकाशप्रदेशक्रमवृत्त्या भवति, उताविशेषेणेत्यत आह—

॥ अनुश्रेणि गतिः ॥ २६ ॥

लोकमध्यादारभ्य ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च आकाशप्रदेशानां क्रमसन्निविष्टानां पंक्तिः श्रेणिरित्युच्यते। अनुशब्दस्यानुपूर्व्येण वृत्तिः। श्रेणेरानुपूर्व्येणानुश्रेणीति जीवानां पुद्गलानां च गतिर्भवतीत्यर्थः॥ अनाधिकृतानां पुद्गलानां कथं ग्रहणमिति चेद्गतिग्रहणात्। यदि जीवानामेव गतिरिष्टा स्याद्गतिग्रहणमनर्थकमधिकारात्तत्सिद्धेः। उत्तरत्र जीवग्रहणाच्च पुद्गलसम्प्रत्ययः॥ ननु चन्द्रादीनां ज्योतिष्काणां च मेरुप्रदक्षिणाकाले विद्याधरादीनां च विश्रेणिगतिरपि दृश्यते तत्र किमुच्यते अनुश्रेणि गतिरिति? कालदेशनियमोऽत्र वेदितव्यः। तत्र कालनियमस्तावज्जीवानां मरणकाले भवान्तरसंक्रमे मुक्तानां चोर्ध्वगमनकाले अनुश्रेण्येव गतिः॥ देशनियमोऽपि ऊर्ध्वलोकादधोगतिः। अधोलोकादूर्ध्वगतिः। तिर्यग्लोकादधोगतिः। ऊर्ध्वा वा। तत्रानुश्रेण्येव॥ पुद्गलानां च या लोकान्तप्रापिणी सा नियमादनुश्रेण्येव। इतरा गतिर्भजनीया॥ पुनरपि गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥

विग्रहो व्याघातः कौटिल्यमित्यर्थः। स यस्यां न विद्यतेऽ

---

१ परमाणुरूपाणां॥ २ अनियमिता॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सावविग्रहा गतिः ॥ कस्य ? जीवस्य । कीदृशस्य ? मुक्तस्य ॥ कथं गम्यते मुक्तस्येति ? । उत्तरसूत्रे संसारिग्रहणादिह मुक्तस्येति विज्ञायते ॥ ननु च अनुश्रेणि गतिरित्यनेनैव श्रेण्यन्तरसंक्रमाभावो व्याख्यातः । नार्थोऽनेन ? पूर्वसूत्रे विश्रेणिगतिरपि क्वचिदस्तीति ज्ञापनार्थमिदं वचनम् ॥ ननु तत्रैव देशकालनियम उक्तः किं न ? अतस्तत्सिद्धेः ॥

यद्यसङ्गस्यात्मनोऽप्रतिबन्धेन गतिरालोकान्तादवगतकाला प्रतिज्ञायते, सदेहस्य पुनर्गतिः किं प्रतिबन्धिनी, उत मुक्तात्मवदित्यत आह—

॥ विग्रहवती च संसारिणः प्राक्चतुर्भ्यः ॥ २८ ॥

कालावधारणार्थं प्राक्चतुर्भ्य इत्युच्यते । प्रागिति वचन मर्यादार्थं, चतुर्थात्समयात्प्राग्विग्रहवती गतिर्भवति न चतुर्थे इति ॥ कुत इति चेत्—**सर्वोत्कृष्टविग्रहनिमित्तनिष्कुटक्षेत्रे उत्पित्सुः प्राणी निष्कुटक्षेत्रानुपूर्व्यनुश्रेण्यभावादिषुगत्यभावे निष्कुटक्षेत्रप्रापणनिमित्तां त्रिविग्रहां गतिमारभते नोर्ध्वाम् । तथाविधोपपादक्षेत्राभावात्** ॥ चशब्दः समुच्चयार्थः । विग्रहवती चाविग्रहवती चेति ॥

---

१ लोकाग्रकोणं निष्कुटक्षेत्रम् ॥

२ विग्रहवती चेति–अविग्रहवती गतिरिषुगतिनाम्नी भवति । यथा इषोर्बाणस्य गतिर्गमनं वेध्यपर्यन्तमृज्वी भवति । तदा सिद्धादीनां संसारिणां चाविग्रहा गतिरेकसमयिकी समाना एव । विग्रहवती वक्रगतिः संसारिणामेव भवति । तस्याः त्रयः प्रकारा भवन्ति । पाणिमुक्तालांगलिकागोमुत्रिकाभेदात् । पाणिमुक्ता यथा पाणिना तिर्यक्प्रक्षिप्तस्य गतिरेकवक्रा तथा संसारिणः पाणिमुक्ता गतिरेकवक्रा द्विसमयिकी भवति । लांगलिकागतिर्द्विवक्रा । यथा लाङ्गलं हलं द्विवक्रं भवति तथा संसारिणां द्विवक्रा लांगलिका गतिर्भवति सा त्रैसमयिकी । गोमूत्रिका बहुवक्रा । त्रिवक्रा भवति सा गोमूत्रिका गतिः संसारिणां चतुःसमयिकी भवति अत एवाह 'प्राक्चतुर्भ्यः' सा विग्रहवती गतिश्चतुर्भ्यः समयेभ्यः प्राक् पूर्वं भवति । चतुर्थे समयस्य मध्ये अन्ते वा वक्रगतिर्न भवति इति ज्ञातव्यम् । सा चतुर्थसमये प्रांजलं सरलं गत्वा उत्पत्तिक्षेत्रे प्रविशति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

विग्रहवत्या गतेः कालोऽवधृतः । अविग्रहायाः कियान् काल इत्युच्यते—

॥ एकसमयाऽविग्रहा ॥ २९ ॥

एकः समयो यस्याः सा एकसमया । न विद्यते विग्रहो यस्याः सा अविग्रहा ॥ गतिमतां हि जीवपुद्गलानामव्याघातेनैकसमयिकी गतिरालोकान्तादपीति ॥

अनादिकर्मबन्धसन्ततौ मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययवशात्कर्माण्याददानो विग्रहगतावप्याहारकः प्रसक्तस्ततो नियमार्थमिदमुच्यते—

॥ एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥ ३० ॥

अधिकारात्समयाभिसम्बन्धः । वाशब्दो विकल्पार्थः । विकल्पश्च यथेच्छातिसर्गः ॥ एकं वा द्वौ वा त्रीन्वा समयाननाहारको भवतीत्यर्थः ॥ त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्याप्तीनां योग्यपुद्गलग्रहणमाहारः । तदभावादनाहारकः ॥ कर्मादानं हि निरन्तरं, कार्मणशरीरसद्भावे ॥ उपपादक्षेत्रं प्रति ऋज्व्यां गतावाहारकः । इतरेषु समयेष्वनाहारकः ॥

एवं गच्छतोऽभिनवमूर्त्यन्तरनिर्वृत्तिजन्मप्रकारप्रतिपादनार्थमाह—

॥ सम्मूर्च्छनगर्भोपपादा जन्म ॥३१॥

त्रिषु लोकेषूर्ध्वमधस्तिर्यक् च देहस्य समन्ततो मूर्च्छनं सम्मूर्च्छनमवयवप्रकल्पनम् । स्त्रिया उदरे शुक्रशोणितयोर्गरणं मिश्रणं

---

१ औदारिकवैक्रियिकाहारकाणां ॥ २ नोकर्मापेक्षया ॥ ३ अनाहारक इति- तथा हि पाणिमुक्तायां एकवक्रायां गतौ प्रथमसमये अनाहारको द्वितीयसमये त्वाहारक एव । लाङ्गलिकायां द्विवक्रायां प्रथमसमये द्वितीयसमये चानाहारकः । तृतीयसमये ऋज्व्यां गतावाहारक एव । गोमूत्रिकायां त्रिवक्रायां गतौ प्रथमसमये द्वितीयसमये तृतीयसमये चानाहारकश्चतुर्थसमये ऋज्व्यां गतौ आहारक एव । इषुगतौ तु एकसमयिक्याः माहारक एव ॥ तथा च ऋद्धिप्राप्तस्य यतेराहारकं शरीरमाहारकं भवति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गर्भः । मात्रोपभुक्ताहारगरणाद्वा गर्भः । उपेत्योत्पद्यंतेऽस्मिन्निति **उपपादः** । देवनारकोत्पत्तिस्थानविशेषसञ्ज्ञा ॥ एते त्रयः संसारिणां जीवानां जन्मप्रकाराः शुभाशुभपरिणामनिमित्तकर्मभेदविपाककृताः ॥

अथाधिकृतस्य संसारिविषयोपभोगोपलब्ध्यधिष्ठानप्रवणस्य जन्मनो योनिविकल्पा वक्तव्या इत्यत आह-----

॥ सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः ॥ ३२ ॥

आत्मनश्चैतन्यविशेषपरिणामश्चित्तम् सह चित्तेन वर्तत इति **सचित्तः** ॥ **शीत इति स्पर्शविशेषः** । शुक्लादिवदुभयवचनत्वात्तद्युक्तं द्रव्यमप्याह ॥ **सम्यग्वृतः संवृतः** । **संवृत इति दुरुपलक्ष्यः प्रदेश** उच्यते ॥ सह इतरैर्वर्तन्त इति सेतराः । सप्रतिपक्षा इत्यर्थः ॥ के पुनरितरे ? अचित्तोष्णविवृताः ॥ **उभयात्मको मिश्रः** । सचित्ताचित्तः, शीतोष्णः, संवृतविवृत इति ॥ चशब्दः समुच्चयार्थो मिश्राश्च योनयो भवन्तीति ॥ इतरथा हि पूर्वोक्तानामेव विशेषणं स्यात् । एकश इति वीप्सार्थः । तस्य ग्रहणं क्रममिश्रप्रातिपत्त्यर्थम् ॥ यथैवं विज्ञायेत--सचित्तश्च अचित्तश्च शीतश्च उष्णश्च संवृतश्च विवृतश्चेति ॥ मैवं विज्ञायि सचित्तश्च शीतश्चेत्यादि । तद्ग्रहणं जन्मप्रकारप्रतिनिर्देशार्थम् । तेषां सम्मूर्च्छनादीनां जन्मनां योनय इति त एते नव योनयो वेदितव्याः ॥ योनिजन्मनोरविशेष इति चेन्न आधाराधेयभेदात्तद्भेदः ॥ त एते सचित्तादयो योनय आधाराः । आधेया जन्मप्रकाराः ॥

---

१ उपेत्य देवा नारकाश्च युवान एव उत्पद्यंते ॥

२ शरीरनिष्ठस्य ॥ ३ शुक्लादिशब्दवच्छीतशब्दो गुणगुणिनोर्वाचकत्वाच्छीत-युक्तं द्रव्यमाह ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

यतः सचित्तादियोन्यधिष्ठाने आत्मा सम्मूर्च्छनादिना जन्मना शरीराहारेन्द्रियादियोग्यान्पुद्गलानुपादत्ते ॥ देवनारका अचित्तयोनयः । तेषां हि योनिरुपपाददेशपुद्गलप्रचयोऽचित्तः ॥ गर्भजा मिश्रयोनयः। तेषां हि मातुरुदरे शुक्रशोणितमचित्तं, तदात्मना चित्तवता मिश्रणान्मिश्रयोनिः ॥ सम्मूर्च्छनजास्त्रिविकल्पयोनयः । केचित्सचित्तयोनयः । अन्ये अचित्तयोनयः । अपरे मिश्रयोनयः ॥ सचित्तयोनयः साधारणशरीराः । कुतः ? परस्पराश्रयत्वात् ॥ इतरे अचित्तयोनयो मिश्रयोनयश्च ॥ शीतोष्णयोनयो देवनारकास्तेषां हि उपपादस्थानानि कानिचिच्छीतानि, कानिचिदुष्णानीति ॥ उष्णयोनयस्तेजस्कायिकाः ॥ इतरे त्रिविकल्पयोनयः केचिच्छीतयोनयः, केचिदुष्णयोनयोऽपरे मिश्रयोनय इति ॥ देवनारकैकेन्द्रियाः संवृतयोनयो, विकलेन्द्रिया विवृतयोनयः । गर्भजा मिश्रयोनयः ॥ तद्भेदाश्चतुरशीतिशतसहस्रसंख्या आगमतो वेदितव्याः ॥ उक्तं च-- णिच्चिदरधादु सत्तय तरु दस वियलिंदिएसु छच्चेव । सुरणिरयतिरिय चउरो चोद्दस मणुए सदसहस्सा ॥१॥

एवमेतस्मिन्नवयोनिभेदसंकटे त्रिविधजन्मनि सर्वप्राणभृतामनियमेन प्रसक्ते तदवधारणार्थमाह—

जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः ॥ ३३ ॥

यज्जालवत्प्राणिपरिवरणं विततमांसशोणितं तज्जरायुः । यन्नखत्वक्सदृशमुपात्तकाठिन्यं शुक्लशोणितपरिवरणं परिमण्डलं तदण्डम् । किञ्चित्परिवरणमन्तरेण परिपूर्णावयवो योनिनिर्गत-

१ गर्भजेति--अथवा शुक्रशोणितं यत्र मातुरुदरे पतितं वर्तते तदुदरं सचित्तं वर्तते तेन गर्भजाः सचित्ताचित्तलक्षणमिश्रयोनयः । २द्वीन्द्रियमारभ्य चतुरिन्द्रियपर्यंतं। ३ अस्यायमर्थः—नित्यनिगोदा इतरनिगोदाश्च पृथिव्यप्तेजोवायवश्च प्रत्येकं सप्तलक्षयोनयः, वनस्पतिकायिका दशलक्षयोनयः। द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाश्च प्रत्येकं द्विलक्षयोनयः। सुरनारकास्तिर्यञ्चश्च पृथक् चतुर्लक्षयोनयः। मनुष्याश्चतुर्दशलक्षयोनयः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मात्र एव परिस्पन्दादिसामर्थ्योपेतः पोतः ॥ जरायौ जाता जरायुजाः । अण्डे जाता अण्डजाः । जरायुजाश्च अण्डजाश्च पोताश्च जरायुजाण्डजपोता गर्भयोनयः ॥

यद्यमीषां जरायुजाण्डजपोतानां गर्भोऽवध्रियते, अथोपपादः केषां भवतीत्यत आह—

॥ देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

देवानां नारकाणां च उपपादो जन्म वेदितव्यम् ॥

अथान्येषां किं जन्मेत्यत आह—

शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥ ३५ ॥

गर्भजेभ्य औपपादिकेभ्यश्चान्ये शेषाः । तेषां सम्मूर्च्छनं जन्मेति । एते त्रयोऽपि योगा नियमार्थाः । उभयतो नियमश्च द्रष्टव्यः । जरायुजाण्डजपोतानामेव गर्भः । गर्भ एव च जरायुजाण्डजपोतानाम् । देवनारकाणामेवोपपादः । उपपाद एव देवनारकाणाम् । शेषाणामेव सम्मूर्च्छनम् । सम्मूर्च्छनमेव शेषाणामिति ॥

तेषां पुनः संसारिणां त्रिविधजन्मनामाहितबहुविकल्पनवयोनिभेदानां शुभाशुभनामकर्मविपाकनिर्वर्तितानि बन्धफलानुभवनाधिष्ठानानि शरीराणि कानीत्यत आह—

॥ औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजस-कार्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥

विशिष्टनामकर्मोदयापादितवृत्तीनि शीर्यन्त इति शरीराणि ॥ औदारिकादिप्रकृतिविशेषोदयप्राप्तवृत्तीनि औदारिकादीनि । उदारं

---

१ उपपाद इति–पल्यंकोपरि हंसतूलद्वयमध्ये चतुर्णिकायानां देवानां जन्म जायते । तथा नारकाणां च कंडरकच्छत्रकच्छिद्रसहितस्थानेषु तेषामधोमुखानामुपरिपादानामुत्पत्तिर्भवति ततस्तेऽधः पतन्ति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्थूलम् । उदारे भवमौदारिकम् । उदारं प्रयोजनमस्येति वा औदारिकम् ॥ अष्टगुणैश्वर्ययोगादेकानेकाणुमहच्छरीरविविधकरणं विक्रिया सा प्रयोजनमस्येति वैक्रियिकम् ॥ सूक्ष्मपदार्थनिर्ज्ञानार्थमसंयमपरिजिहीर्षया वा प्रमत्तसंयतेनाह्रियते निर्वर्त्यते तदित्याहारकम् ॥ यत्तेजोनिमित्तं तेजसि वा भवं तत्तैजसम् ॥ कर्मणां कार्यं कार्मणम् ॥ सर्वेषां कर्मनिमित्तत्वेऽपि रूढिवशाद्विशिष्टविषये वृत्तिरवसेया ॥

यथौदारिकस्येन्द्रियैरुपलब्धिस्तथेतरेषां कस्मान्न भवतीत्याह—

॥ परम्परं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

परशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वेऽपि विवक्षातो व्यवस्थार्थगतिः[3] । पृथग्भूतानां शरीराणां सूक्ष्मगुणेन वीप्सानिर्देशः क्रियते परम्परमिति ॥ (औदारिकं स्थूलं, ततः सूक्ष्मं वैक्रियिकं, ततः सूक्ष्ममाहारकं, ततः सूक्ष्मं तैजसं, तैजसात्कार्मणं सूक्ष्ममिति ॥)

---

१ अष्टगुणेति–मूलशरीरं जिनजन्मादिकालेऽपि देवानां न क्वापि गच्छति । उत्तरशरीरं त्वनेकमेकं वा जिनोत्सवादौ सर्वत्र गच्छति ॥

२ आहारकशरीरं किल प्रमत्तसंयतेनैव निष्पाद्यते । प्रमत्तसंयतस्य यदा सूक्ष्मपदार्थसंदेह उत्पद्यते संयमविचारे वा संदेह उत्पद्यते तदा स चिन्तयति । तीर्थंकरपरमदेवदर्शनं विनायं संदेहो न विनश्यति । स भगवानत्र क्षेत्रे नास्ति । किं क्रियतेऽस्माभिरिति चिन्तां कुर्वाणे प्रमत्तसंयते मुनौ सति तस्य तालुप्रदेशे रोमाग्रस्य अष्टमो भागश्छिद्रं वर्तते तस्माद्धस्तप्रमाणं घनघटितस्फटिकबिंबाकारं पुत्तलकं निर्गच्छति । तत्पुत्तलकं यत्र कुत्रापि क्षेत्रे तीर्थंकरपरमदेवो गृहस्थश्छद्मस्थो दीक्षितः केवली वा वर्तते तत्र गच्छति । तस्य शरीरं स्पृष्ट्वा पश्चादायाति । तेनैव तालुच्छिद्रेण तस्मिन्मुनौ प्रविशति तदा तस्य मुनेः संदेहो विनश्यति सुखी भवति च । इत्याहारकशरीरस्वरूपम् ।

३ पूर्वापेक्षया परत्वमिति परशब्दो व्यवस्थार्थः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

यदि परम्परं सूक्ष्मं, प्रदेशतोऽपि न्यूनं परम्परं हीनामिति विपरीतप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थमाह—

॥ प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक्तैजसात् ॥ ३८ ॥

प्रदिश्यन्त इति प्रदेशाः परमाणवः । संख्यामतीतोऽसंख्येयः । असंख्येयो गुणोऽस्य तदिदमसंख्येयगुणम् ॥ कुतः ? प्रदेशतः । नावगाहतः । परम्परमित्यनुवृत्तेराकार्मणात्प्रसङ्गे तन्निवृत्त्यर्थमाह—प्राक्तैजसादिति । (औदारिकादसंख्येयगुणप्रदेशं वैक्रियिकम् । वैक्रियिकादसंख्येयगुणप्रदेशमाहारकमिति ॥ को गुणकारः ? पल्योपमासंख्येयभागः ॥ यद्येवं, परम्परं महापरिमाणं प्राप्नोति ? नैवम् बन्धविशेषात्परिमाणभेदाभावः । तूलनिचयायस्पिण्डवत् ॥)

अथोत्तरयोः किं समप्रदेशत्वमुतास्ति कश्चिद्विशेष इत्यत आह—

॥ अनन्तगुणे परे ॥ ३९ ॥

प्रदेशत इत्यनुवर्तते, तेनैवमभिसम्बन्धः क्रियते—आहारकात्तैजसं प्रदेशतोऽनन्तगुणं, तैजसात्कार्मणं प्रदेशतोऽनन्तगुणमिति ॥ को गुणकारः ? अभव्यानामनन्तगुणः, सिद्धानामनन्तो भागः ॥

तत्रैतत्स्याच्छल्यकवन्मूर्तिमद्द्रव्योपचितत्वात्संसारिणो जीवस्याभिप्रेतगतिनिरोधप्रसङ्ग इति । तन्न । किं कारणम् ? यस्मादुभेऽप्येते—

॥ अप्रतीघाते ॥ ४० ॥

मूर्तिमतो मूर्त्यन्तरेण व्याघातः प्रतीघातः । स नास्त्यनयोरित्यप्रतीघाते ॥ सूक्ष्मपरिमाणादयस्पिण्डे तेजोऽनुप्रवेशवत्तैजसका-

---

१ अतिशयेन अव्ययपदम् ॥ अविभागित्वेन प्ररूप्यन्ते ॥
२ श्रेण्यसंख्येयभागरूपासंख्येयगुणम् ॥ ४ यत्र यत्र अभव्या गृह्यंते तत्र तत्र जघन्ययुक्तानंतप्रमाणं वेदितव्यम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मणयोर्नास्ति वज्रपटलादिषु व्याघातः ॥ ननु च वैक्रियिकाहारकयोरपि नास्ति प्रतीघातः । सर्वत्राप्रतीघातोऽत्र विवक्षितः । यथा तैजसकार्मणयोरालोकान्तात् सर्वत्र नास्ति प्रतीघातः । न तथा वैक्रियिकाहारकयोः ॥

आह किमेतावानेव विशेष उत कश्चिदन्योऽप्यस्तीत्याह—

॥ अनादिसम्बन्धे च ॥ ४१ ॥

चशब्दो विकल्पार्थः । अनादिसम्बन्धे सादिसम्बन्धे चेति ॥ कार्यकारणभावसन्तत्या अनादिसम्बन्धे, विशेषापेक्षया सादिसम्बन्धेऽपि च बीजवृक्षवत् ॥ यथौदारिकवैक्रियिकाहारकाणि जीवस्य कादाचित्कानि, न तथा तैजसकार्मणे, नित्यसम्बन्धिनी हि ते आसंसारक्षयात् ॥

त एते तैजसकार्मणे किं कस्यचिदेव भवत उताविशेषेणेत्यत आह—

॥ सर्वस्य ॥ ४२ ॥

सर्वशब्दो निरवशेषवाची । निरवशेषस्य संसारिणो जीवस्य ते द्वे अपि शरीरे भवत इत्यर्थः ॥

अविशेषाभिधानात्तैरौदारिकादिभिः सर्वस्य संसारिणो यौगपद्येन सम्बन्धप्रसङ्गे सम्भविशरीरप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः ४३

तच्छब्दः प्रकृततैजसकार्मणप्रतिनिर्देशार्थः । ते तैजसकार्मणे आदिर्येषां तानि तदादीनि । भाज्यानि विकल्प्यानि । आ कुतः ? आ चतुर्भ्यः । युगपदेकस्यात्मनः ॥ कस्यचित् द्वे, तैजसकार्मणे । अपरस्य

---

१ विग्रहगतिं प्राप्तस्य ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्रीणि औदारिकतैजसकार्मणानि, वैक्रियिकतैजसकार्मणानि वा । अन्यस्य चत्वारि, औदारिकाहारकतैजसकार्मणानीति विभागः क्रियते ॥

पुनरपि तेषां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ निरुपभोगमन्त्यम् ॥ ४४ ॥

अन्ते भवमन्त्यम् । किं तत् ? । कार्मणम् ॥ **इन्द्रियप्रणालिकया शब्दादीनामुपलब्धिरुपभोगः** । तदभावान्निरुपभोगम् ॥ *विग्रहगतौ सत्यामपि इन्द्रियलब्धौ द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्त्यभावाच्छब्दाद्युपभोगाभाव इति ॥ ननु तैजसमपि निरुपभोगं तत्र किमुच्यते निरुपभोगमन्त्यमिति ? तैजसं शरीरं योगनिमित्तमपि न भवति, ततोऽस्योपभोगविचारेऽनधिकारः॥

एवं तत्रोक्तलक्षणेषु जन्मसु अमूनि शरीराणि प्रादुर्भावमापद्यमानानि किमविशेषेण भवन्ति, उत कश्चिदस्ति प्रतिविशेषः ? इत्यत आह—

॥ गर्भसम्मूर्च्छनजमाद्यम् ॥ ४५ ॥

सूत्रक्रमापेक्षया आदौ भवमाद्यम् । औदारिकमित्यर्थः ॥ यद्गर्भजं यच्च सम्मूर्च्छनजं तत्सर्वमौदारिकं द्रष्टव्यम् ॥

तदनन्तरं यन्निर्दिष्टं, तत्कस्मिञ्जन्मनीत्यत आह—

॥ औपपादिकं वैक्रियिकम् ॥ ४६ ॥

उपपादे भवमौपपादिकम् । तत्सर्वं वैक्रियिकं वेदितव्यम् ॥

यद्यौपपादिकं वैक्रियिकं, अनौपपादिकस्य वैक्रियिकत्वाभाव इत्यत आह—

---

१ भावेन्द्रियनिर्वृत्तिक्षयोपशमरूपलब्धौ ॥ २ भावेन्द्रिये ३ किमर्थम् ४ कार्मणकायेन विग्रहगतावात्मप्रदेशपरिस्पन्दलक्षणो योगो यथा सम्भवति, तथा तैजसेन तावानपि योगो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ५ योगनिमित्तेष्वेव ह्यौदारिकादिषूपभोगो दृष्टस्ततस्तदनिमित्ते तैजसे उपभोगविचारानधिकारः ॥

---

* सर्वस्य विग्रहगतौ इत्यधिकः पाठः क्वचित्पुस्तके दृश्यते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ लब्धिप्रत्ययं च ॥४७॥

चशब्देन वैक्रियिकमभिसम्बध्यते । तपोविशेषादृद्धिप्राप्तिर्लब्धिः। लब्धिः प्रत्ययः कारणमस्य लब्धिप्रत्ययम् । वैक्रियिकं लब्धिप्रत्ययं च भवतीत्यभिसम्बध्यते ॥

किमेतदेव लब्ध्यपेक्षमुतान्यदप्यस्तीत्यत आह—

॥ तैजसमपि ॥ ४८ ॥

अपिशब्देन लब्धिप्रत्ययमभिसम्बध्यते । तैजसमपि लब्धिप्रत्ययं भवतीति ॥

वैक्रियिकानन्तरं यदुपदिष्टं तस्य स्वरूपनिर्द्धारणार्थं स्वामिनिर्देशार्थं चाह—

---

१ कस्यचित्षष्ठगुणस्थानवर्तिनो भवतीति वेदितव्यम् । उत्तरवैक्रियिकशरीरस्य कालस्थितिर्जघन्येनोत्कर्षेण चान्तर्मुहूर्तो भवति । तर्हि तीर्थकरजन्मादौ नंदीश्वरचैत्यालयादिगमने च बह्वीं वेलां विना तत्तत्संबंधि कर्म कथं कर्तुं लभ्येत इत्याह—घटिकाद्वयाद्घटिकाद्वयादुपर्युपर्यन्यदन्यच्छरीरं वैक्रियिकमुत्पादयन्ति । छिन्नपाद्मिनीकंदोभयपार्श्वलग्नतन्तुन्यायेनोत्तरशरीरेष्वात्मप्रदेशानन्तर्मुहूर्तं पूरयन्ति । तेनोत्तरशरीरं यथेष्टकालं तिष्ठति । तर्हि उत्तरशरीरे क्रियमाणे देवानां किमपि कष्टं भविष्यति ? न भाविष्यति प्रत्युत सुखं भवति । उक्तं च— स्वभोगवर्गप्रसिताक्षवर्गोऽप्युर्दीच्यदेहाक्षसुखैः प्रसक्तः ॥ अर्हत्प्रभौ व्यक्तविचित्रभावो भजन्तु मां प्राणतजिष्णुराज्यम् ।

२ तैजसमपि—तैजसं शरीरं द्विप्रकारं भवति । निःसरणात्मकमनिःसरणात्मकं च । कश्चिद्यतिरुग्रचारित्रः केनचिद्विराधितः सन्यदातिक्रुद्धो भवति तदा वामस्कंधाज्जीवप्रदेशसहितं तैजसशरीरं बहिर्निर्गच्छति । तद्द्वादशयोजनदीर्घं नवयोजनविस्तीर्णं काहलाकारं जाज्वल्यमानाग्निपुंजसदृशं दाह्यं वस्तु परिवेष्ट्यावतिष्ठते । यदा तत्र चिरं तिष्ठति तदा दाह्यवस्तु भस्मसात्करोति । व्याघुट्य यतिशरीरे प्रविशत्तं यतिमपि विनाशयति । एतन्निःसरणात्मकं । अनिःसरणात्मकं त्वौदारिकवैक्रियिकाहारकशरीराभ्यंतरवर्ति तेषां त्रयाणामपि दीप्तिहेतुकं भवति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ॥४९॥

शुभकारणत्वाच्छुभव्यपदेशः । शुभकर्मण आहारककाययोगस्य कारणत्वाच्छुभमित्युच्यते । अन्नस्य प्राणव्यपदेशवत् ॥ **विशुद्धकार्यत्वाद्विशुद्धव्यपदेशः** । विशुद्धस्य पुण्यस्य कर्मणोऽशबलस्य निरवद्यस्य कार्यत्वाद्विशुद्धमित्युच्यते । तन्तूनां कार्पासव्यपदेशवत् ॥ **उभयतो व्याघाताभावादव्याघाति** ॥ न ह्याहारकशरीरेणान्यस्य व्याघातः । नाप्यन्येनाहारकस्येति । तस्य प्रयोजनसमुच्चयार्थश्चशब्दः क्रियते ॥ तद्यथा—कदाचिल्लब्धिविशेषसद्भावज्ञापनार्थं, कदाचित्सूक्ष्मपदार्थनिर्द्धारणार्थं, संयमपरिपालनार्थं च । आहारकमिति प्रागुक्तस्य प्रत्याम्नायः ॥ यदाऽऽहारकशरीरं निर्वर्तयितुमारभते, तदा प्रमत्तो भवतीति प्रमत्तसंयतस्येत्युच्यते ॥ इष्टतोऽवधारणार्थमेवकारोपादानम् । यथैवं विज्ञायेत प्रमत्तसंयतस्यैवाहारकं नान्यस्येति । मैवं विज्ञायि, प्रमत्तसँयतस्याहारकमेवेति । माभूदौदारिकादिनिवृत्तिरिति ॥

एवं विभक्तानि शरीराणि बिभ्रतां संसारिणां प्रतिगति किं त्रिलिङ्गसन्निधानं, उत लिङ्गनियमः कश्चिदस्तीत्यत आह—

॥ नारकसम्मूर्च्छिनो नपुँसकानि ॥ ५० ॥

नरकाणि वक्ष्यन्ते, नरकेषु भवा नारकाः । सम्मूर्च्छनं सम्मूर्च्छः स येषामस्तीति सम्मूर्च्छिनः । नारकाश्च सम्मूर्च्छिनश्च नारकसम्मूर्छिनः ॥ **चारित्रमोहविकल्पनोकषायभेदस्य नपुंसकवेदस्याशुभनाम्नश्चो-**

---

१ आहरति गृह्णाति स्वीकरोति तत्त्वज्ञानमित्याहारकं शरीरं । शुभेन ऋद्धिविशेषेण उत्पद्यतेऽतः करणान्मनःप्रीतिकरं शुभमित्युच्यते । शुभकर्मण आहारककाययोगस्य हेतुत्वाद्वा शुभमित्युच्यते । विशुद्धस्य पुण्यकर्मणः संदिग्धार्थनिर्णयस्य अभिन्नस्य निरवद्यस्य कार्यस्य कारणात्संक्लेशरहितं विशुद्धमित्युच्यते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दयान्न स्त्रियो न पुमांस इति नपुंसकानि भवन्ति ॥ नारकसम्मूर्च्छिनो नपुंसकान्येवेति नियमः ॥ तत्र हि स्त्रीपुंसविषयमनोज्ञशब्दगन्धरूपरसस्पर्शसम्बन्धनिमित्ता स्वल्पाऽपि सुखमात्रा नास्ति ॥ यद्येवमवाध्रियते, अर्थादापन्नमेतदुक्तेभ्योऽन्ये संसारिणस्त्रिलिङ्गा इति ॥

यत्रात्यन्तं नपुंसकलिङ्गस्याभावस्तत्प्रतिपादनार्थमाह—

॥ न देवाः ॥ ५१ ॥

स्त्रैणं पौंस्नं च यन्निरातिशयं सुखं शुभगतिनामोदयापेक्षं, तद्देवा अनुभवन्तीति न तेषु नपुंसकलिङ्गानि सन्ति ॥

अथेतरे कियल्लिङ्गा इत्यत आह—

॥ शेषास्त्रिवेदाः ॥ ५२ ॥

त्रयो वेदा येषां ते त्रिवेदाः ॥ के पुनस्ते वेदाः ? स्त्रीत्वं, पुंस्त्वं, नपुंसकत्वमिति ॥ कथं तेषां सिद्धिः ? वेद्यत इति वेदः । लिङ्गमित्यर्थः ॥ तत् द्विविधं द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं चेति ॥ **द्रव्यलिङ्गं योनिमेहनादि नामकर्मोदयनिर्वर्तितम् ॥ नोकषायोदयापादितवृत्ति भावलिंगम् ॥ स्त्रीवेदोदयात् स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति स्त्री । पुंवेदोदयात् सूते जनयत्यपत्यमिति पुमान् । नपुंसकवेदोदयात्तदुभयशक्तिविकलं नपुंसकम् ॥** रूढिशब्दाश्चैते । रूढिषु च क्रिया व्युत्पत्त्यर्थैव । यथा गच्छतीति गौरिति ॥ इतरथा हि गर्भधारणादिक्रियाप्राधान्ये, बालवृद्धानां, तिर्यङ्मनुष्याणां, देवानां, कार्मणकाययोगस्थानां च तदभावात्स्त्रीत्वादिव्यपदेशो न स्यात् ॥ त एते त्रयो वेदाः शेषाणां गर्भजानां भवन्ति ॥

य इमे जन्मयोनिशरीरलिंगसम्बन्धाहितविशेषाः प्राणिनो निर्दिश्यन्ते देवादयो विचित्रधर्माधर्मवशीकृताश्चतसृषु गतिषु शरीराणि धारयन्तस्ते

---

१ भवनवासिव्यंतरज्योतिष्ककल्पोपपन्नकल्पातीताश्च नपुंसकानि न भवन्ति । किंतु अच्युतपर्यंतं स्त्रीत्वं पुंस्त्वं च ॥ तत उत्तरं पुंवेद एव केवलः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

किं यथाकालमुपभुक्तायुषो मूर्त्यन्तराण्यास्कन्दन्ति, उतायथाकालमपीत्यत आह—

॥ औपपादिकचरमोत्तमदेहासंख्येय-वर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥ ५३ ॥

औपपादिका व्याख्याताः देवनारका इति ॥ चरमशब्दोऽन्त्यवाची । उत्तम उत्कृष्टः । **चरम उत्तमो देहो येषां ते चरमोत्तमदेहाः । विपरीतसंसारास्तज्जन्मनिर्वाणार्हा इत्यर्थः** ॥ असंख्येयमतीतसंख्यानमुपमाप्रमाणेन पल्यादिना गम्यमायुर्येषां त इमे असंख्येयवर्षायुषस्तिर्यङ्मनुष्या उत्तरकुर्वादिषु प्रसूताः ॥ औपपादिकाश्च चरमोत्तमदेहाश्च असंख्येयवर्षायुषश्च औपपादिकचरमोत्तमदेहासंख्येयवर्षायुषः ॥ **बाह्यस्योपघातनिमित्तस्य विषशस्त्रादेः सति सन्निधाने ह्रस्वं भवतीत्यपवर्त्यम्** । अपवर्त्यमायुर्येषां त इमे अपवर्त्यायुषः । न अपवर्त्यायुषः अनपवर्त्यायुषः ॥ न ह्येषामौपपादिकादीनां बाह्यनिमित्तवशादायुरपवर्त्यते इत्ययं नियमः । इतरेषामनियमः ॥ चरमस्य देहस्योत्कृष्टत्वप्रदर्शनार्थमुत्तमग्रहणं नार्थान्तरविशेषोऽस्ति ॥ चरमदेहा इति वा पाठः ॥ २ ॥

जीवस्वभावलक्षणसाधनविषयस्वरूपभेदाश्च ।
गतिजन्मयोनिदेहानपवर्त्यायुष्कभेदाश्च ॥
अध्यायेऽस्मिन्निरूपिता भवन्तीति सम्बन्धः ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसंज्ञिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

१ चरमोत्तमदेहास्तज्जन्मनिर्वाणयोग्यास्तीर्थंकरपरमदेवा ज्ञातव्याः । गुरुदत्तपाण्डवानां उपसर्गेण मुक्तत्वदर्शनात् नास्त्यनपवर्त्यायुर्नियम इति न्यायकुमुदचन्द्रोदये प्रभाचन्द्रेणोक्तत्वात् । तथा चोत्तमदेहेऽपि सुभौमब्रह्मदत्तापवर्त्यायुर्दर्शनात् । कृष्णस्य च जरत्कुमारबाणेनापमृत्युदर्शनात्सकलार्द्धचक्रवर्तिनामपि अनपवर्त्यायुर्नियमो नास्ति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणामित्येवमादिषु नारकाः श्रुतास्ततः पृच्छति के ते नारका इति । तत्प्रतिपादनार्थं तदधिकरणनिर्देशः क्रियते ॥

॥ रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभा-भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः ॥ १ ॥

रत्नं च शर्करा च वालुका च पङ्कश्च धूमश्च तमश्च महातमश्च रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमांसि । प्रभाशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । साहचर्यात्ताच्छब्द्यम् ॥ चित्रादिरत्नप्रभासहचरिता भूमी रत्नप्रभा, शर्कराप्रभासहचरिता भूमिः शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभासहचरिता भूमिर्वालुकाप्रभा, पङ्कप्रभासहचरिता भूमिः पङ्कप्रभा, धूमप्रभासहचरिता भूमिर्धूमप्रभा, तमःप्रभासहचरिता भूमिस्तमःप्रभा, महातमःप्रभासहचरिता भूमिर्महातमःप्रभा इति ॥ एताः सञ्ज्ञा अनेनोपायेन व्युत्पाद्यन्ते ॥ भूमिग्रहणमधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ यथा स्वर्गपटलानि भूमिमनाश्रित्य व्यवस्थितानि, न तथा नारकावासाः । किं तर्हि, भूमिमाश्रिता इति ॥ तासां भूमीनामालम्बनानिर्ज्ञानार्थं घनाम्बुवातादिग्रहणं क्रियते ॥ घनाम्बु च वातश्च आकाशं च घनाम्बुवाताकाशानि । तानि

---

१ अत्र वालुकास्थाने वालिका इति पाठोऽपि दृश्यते । तथा वालुकाया वालिकेऽत्यभिधा ज्ञातव्या ।

२ स शब्दो येषां ते तच्छब्दास्तेषां भावस्ताच्छब्द्यमिति व्युत्पत्त्या रत्नप्रभादिशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रतिष्ठा आश्रयो यासां ता घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः ॥ [*घनं च घनो मन्दो महान् आयत इत्यर्थः । अम्बु च जलं उदकमित्यर्थः । वात-शब्दोऽन्त्यदीपकः । तत एवं सम्बन्धनीयः । घनो घनवातः । अम्बु अम्बुवातः । वातस्तनुवात इति महदपेक्षया तनुरिति सामर्थ्यगम्यः । अन्यः पाठः ॥ सिद्धान्तपाठस्तु घनाम्बु च वातं चेति वातशब्दः सोपस्क्रियते । वातस्तनुवात इति वा ॥] सर्वा एता भूमयो घनोदधिवलयप्रतिष्ठाः । घनोदधिवलयं घनवातवलयप्रतिष्ठम् । घनवातवलयं तनुवातवलयप्रतिष्ठम् । तनुवातवलयमाकाशप्रतिष्ठम् । आकाशमात्मप्रतिष्ठं- तस्यैवाधाराधेयत्वात् ॥ त्रीण्यप्येतानि वलयानि प्रत्येकं विंशतियोजनसहस्रबाहुल्यानि ॥ सप्तग्रहणं संख्यान्तरनिवृत्त्यर्थम् । सप्त भूमयो नाष्टौ न नव चेति ॥ अधोऽधोवचनं तिर्यक्प्रचयनिवृत्त्यर्थम् ॥

किं ता भूमयो नारकाणां सर्वत्रावासा आहोस्वित्क्वचित्क्वचिदिति तन्निर्धारणार्थमाह—

॥ तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपंचदशदशत्रिपंचोनैक-नरकशतसहस्राणि पंच चैव यथाक्रमम् ॥ २ ॥

तासु रत्नप्रभादिषु भूमिषु नरकाण्यनेन संख्यायन्ते यथाक्रमम् ॥ रत्नप्रभायां त्रिंशन्नरकशतसहस्राणि, शर्कराप्रभायां पञ्चविंशतिर्नरकशतसहस्राणि, वालुकाप्रभायां पञ्चदश नरकशतसहस्राणि, पङ्कप्रभायां दश नरकशतसहस्राणि, धूमप्रभायां त्रीणि नरकशतसहस्राणि, तमःप्रभायां पञ्चोनमेकं नरकशतसहस्रं, महातमःप्रभायां पञ्च नरकाणि ॥

---

* चतुष्कोणकंसस्थः पाठस्तालपत्रपुस्तके एव वर्तते.

१ एतेषां सप्तनरकाणां नामान्तराणि च भवन्ति । प्रथमा भूमिर्घम्मा । द्वितीया वंशा । तृतीया शैला शिला वा । चतुर्थी अंजना । पंचमी अरिष्टा । षष्ठी मघवी । सप्तमी माघवी ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

रत्नप्रभायां नरकप्रस्तारास्त्रयोदश । ततोऽध आसप्तम्या द्वौ द्वौ नरकप्रस्तारौ हीनौ ॥ इतरो विशेषो लोकानुयोगतो वेदितव्यः ॥

अथ तासु भूमिषु नारकाणां कः प्रतिविशेष इत्यत आह—

॥ नारका नित्याशुभतरलेश्या-
परिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

लेश्यादयो व्याख्यातार्थाः ॥ अशुभतरा इति प्रकर्षनिर्देशः । तिर्यग्गतिविषयाशुभलेश्याद्यपेक्षया, अधोऽधः स्वगत्यपेक्षया च वेदितव्यः ॥ नित्यशब्द आभीक्ष्ण्यवचनः ॥ नित्यमशुभतरा लेश्यादयो येषां ते नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया नारकाः ॥ (प्रथमाद्वितीययोः कापोती लेश्या, तृतीयायामुपरिष्टात्कापोती अधो नीला, चतुर्थ्यां नीला, पञ्चम्यामुपरि नीला अधः कृष्णा, षष्ठ्यां कृष्णा, सप्तम्यां परमकृष्णा ।) स्वायुषः प्रमाणावधृता द्रव्यलेश्या उक्ताः ॥ भावलेश्यास्तु अन्तर्मुहूर्तपरिवर्तिन्यः ॥ परिणामाः स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दाः क्षेत्रविशेषनिमित्तवशादतिदुःखहेतवोऽशुभतराः ॥ देहाश्च तेषामशुभनामकर्मोदयादत्यन्ताशुभतरा विकृताकृतयो हुण्डसंस्थाना दुर्दर्शनाः ॥ (तेषामुत्सेधः—प्रथमायां सप्त धनूंषि, त्रयो हस्ताः षडंगुलयः । अधोऽधो द्विगुणद्विगुण उत्सेधः ॥) अभ्यन्तरासद्वेद्योदये सति अनादिपारिणामिकशीतोष्णबाह्यनिमित्तजनिताः सुतीव्रा वेदना भवन्ति नारकाणाम् ॥ (प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीषु उष्णवेदनान्येव नरकाणि ॥ पंचम्यामुपरि उष्णवेदने द्वे नरकशतसहस्रे । अधः शीतवेदनमेकं शतसहस्रम् । षष्ठीसप्तम्योः शीतवेदनान्येव ।) शुभं करिष्याम इति अशुभतरमेव विकुर्वन्ति, सुखहेतूनुत्पादयाम इति दुःखहेतूनेवोत्पादयन्ति । त एते भावा अधोऽधोऽशुभतरा वेदितव्याः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

किमेतेषां नारकाणां शीतोष्णजनितमेव दुःखमुतान्यथापि भवतीत्यत आह—

॥ परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

कथं परस्परोदीरितदुःखत्वं नारकाणाम्? भवप्रत्ययेनावधिना मिथ्यादर्शनोदयाद्विभङ्गव्यपदेशभाजा च दूरादेव दुःखहेतूनवगम्योत्पन्नदुःखाः, प्रत्यासत्तौ परस्परालोकनाच्च प्रज्वलितकोपाग्नयः, पूर्वभवानुस्मरणाच्चातितीव्रानुबद्धवैराश्च श्वशृगालादिवत्स्वाभिघाते[1] प्रवर्तमानाः स्वविक्रियाकृतासिवासिपरशुभिण्डिमालशक्तितोमरकुन्तायोघनादिभिरायुधैः स्वकरचरणदशनैश्च छेदनभेदनतक्षणदंशनादिभिः परस्परस्यातितीव्रं दुःखमुत्पादयन्ति ॥

किमेतावानेव दुःखोत्पत्तिकारणप्रकार उतान्योऽपि कश्चिदस्तीत्यत आह —

॥ संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक्चतुर्थ्याः ॥ ५ ॥

देवगतिनामकर्मविकल्पस्यासुरत्वसंवर्तनस्य कर्मण उदयादस्यन्ति परानित्यसुराः । पूर्वजन्मनि सम्भावितेनातितीव्रेण संक्लेशपरिणामेन यदुपार्जितं पापकर्म तस्योदयात्सततं क्लिष्टाः संक्लिष्टा असुराः संक्लिष्टासुराः । संक्लिष्टा इति विशेषणान्न सर्वे असुरा नारकाणां दुःखमुत्पादयन्ति । किं तर्हि, अम्बावरीषादय एव केचनेति ॥ अवधिप्रदर्शनार्थं प्राक्चतुर्थ्या इति विशेषणमुपरि तिसृषु पृथ्वीषु संक्लिष्टासुरा बाधाहेतवो नातःपरमिति प्रदर्शनार्थम् ॥ **चशब्दः पूर्वोक्तदुःखहेतुसमुच्चयार्थः** ॥ सुतप्तायोरसपायननिष्टप्तायस्तम्भालिङ्गनकूटशाल्मल्यारोहणावतरणायोघनाभिघातवासीक्षुरतक्षणक्षारतप्ततैलावसेचनायःकुम्भीपाकाम्बरीषभर्जनवैतरणीमज्जनयन्त्रनिष्पीडनादिभिर्नारकाणां दुः-

१ स्वैः क्रियमाणाभिघाते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

खमुत्पादयन्ति ॥ एवं छेदनभेदनादिभिः शकलीकृतमूर्तीनामपि तेषां न मरणमकाले भवति। कुतः ? अनपवर्त्यायुष्कत्वात् ॥

यद्येवं, तदेव तावदुच्यतां नारकाणामायुःपरिमाणमित्यत आह—

॥ तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रय- स्त्रिंशत्सागरोपमा सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥

यथाक्रममित्यनुवर्तते। तेषु नरकेषु भूमिक्रमेण यथासंख्यमेकादयः स्थितयोऽभिसम्बध्यन्ते ॥ रत्नप्रभायामुत्कृष्टा स्थितिरेकसागरोपमा। शर्कराप्रभायां त्रिसागरोपमा। वालुकाप्रभायां सप्तसागरोपमा। पङ्कप्रभायां दशसागरोपमा। धूमप्रभायां सप्तदशसागरोपमा। तमःप्रभायां द्वाविंशतिसागरोपमा। महातमःप्रभायां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा इति ॥ परा उत्कृष्टेत्यर्थः ॥ सत्त्वानामिति वचनं भूमिनिवृत्त्यर्थम् ॥ भूमिषु सत्त्वानामियं स्थितिः। न भूमीनामिति ॥

---

१ तेषु नरकेषु मद्यपायिनो, मांसभक्षका, मखादौ प्राणिघातका, असत्यवादिनः, परस्त्रीलंपटा, महालोभाभिभूता, रात्रिभोजिनः, स्त्रीबालवृद्धर्षिविश्वासघातका, जिनधर्मनिंदका, रौद्रध्यानाविष्टा इत्यादिपापकर्मानुष्ठातारः समुत्पद्यन्ते। उपरिपादा अधोमुखाः सर्वेऽपि ते समुत्पद्याधः पतन्ति दीर्घकालं दुःखान्यनुभवन्ति च। अन्यच्च— असंज्ञिनः प्रथमनरकमेव गच्छन्ति। सरीसृपा द्वितीयनरकमेव गच्छन्ति। पक्षिणस्तृतीयमेव। भुजगाश्चतुर्थमेव। सिंहाः पंचममेव। स्त्रियः षष्ठमेव। मत्स्या मनुष्याः सप्तममेव। यदि प्रथमनरकं कश्चिदविरतं गच्छति तर्हि अष्टवारान्। यदि द्वितीयं नरकं गच्छति तर्हि सप्तवारान्। तृतीयं षड्वारान्। चतुर्थं पंचवारान्। पंचमं चतुर्वारान्। षष्ठं त्रीन्वारान्। सप्तमं द्वौ वाराविति। सप्तमान्नरकान्निर्गतस्तिर्यगेव भवति। पुनश्च नरकं गच्छति। षष्ठान्निर्गतो मनुष्यत्वं यदि प्राप्नोति तर्हि देशव्रतत्वं नाप्नोति। सम्यक्त्वं न तु निषिध्यते। पंचमान्निर्गतो देशव्रतित्वं लभते न महाव्रतित्वं। चतुर्थान्निर्गतः कोऽपि निर्वाणमपि गच्छति। तृतीयाद्द्वितीयात्प्रथमाच्च विनिर्गतः कश्चित्तीर्थकरोऽपि भवति ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उक्तः सप्तभूमिविस्तीर्णोऽधोलोकः ॥ इदानीं तिर्यग्लोको वक्तव्यः । कथं पुनस्तिर्यग्लोकः ? यतोऽसंख्येयाः स्वयम्भूरमणपर्यन्तास्तिर्यक्प्रचयविशेषेणावस्थिता द्वीपसमुद्रास्ततस्तिर्यग्लोक इति ॥ के पुनस्तिर्यग्व्यवस्थिता इत्यत आह—

॥ जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥ ७ ॥

जम्बूद्वीपादयो द्वीपाः । लवणोदादयः समुद्राः । यानि लोके शुभानि नामानि तन्नामानस्ते ॥ तद्यथा— १ जम्बूद्वीपो द्वीपः । लवणोदः समुद्रः । २ धातकीखण्डो द्वीपः । कालोदः समुद्रः । ३ पुष्करवरो द्वीपः । पुष्करवरः समुद्रः । ४ वारुणीवरो द्वीपः । वारुणीवरः समुद्रः । ५ क्षीरवरो द्वीपः । क्षीरवरः समुद्रः । ६ घृतवरो द्वीपः । घृतवरः समुद्रः । ७ इक्षुवरो द्वीपः । इक्षुवरः समुद्रः । ८ नन्दीश्वरवरो द्वीपः । नन्दीश्वरवरः समुद्रः । ९ अरुणवरो द्वीपः । अरुणवरः समुद्रः । इत्येवमसंख्येया द्वीपसमुद्राः स्वयम्भूरमणपर्यन्ता वेदितव्याः ।

अमीषां विष्कम्भसन्निवेशसंस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥ ८ ॥

द्विर्द्विरिति वीप्सायां वृत्तिवचनं विष्कम्भद्विगुणत्वव्याप्त्यर्थम् ॥ आद्यस्य द्वीपस्य यो विष्कम्भस्तद्द्विगुणविष्कम्भो लवणजलधिः । तद्द्विगुणविष्कम्भो द्वितीयो द्वीपः । तद्द्विगुणविष्कम्भो द्वितीयो जलधिरिति ॥ द्विर्द्विर्विष्कम्भो येषां ते द्विर्द्विर्विष्कम्भाः ॥ पूर्वपूर्वपरिक्षेपिवचनं ग्रामनगरादिवद्विनिवेशो मा विज्ञायीति ॥ वलयाकृतिवचनं चतुरस्रादिसंस्थानान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अत्राह, जम्बूद्वीपस्य प्रदेशसंस्थानविष्कम्भा वक्तव्यास्तन्मूलत्वादितरविष्कम्भादिविज्ञानस्येत्युच्यते—

॥ तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशत-
सहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः ॥ ९ ॥

तेषां मध्ये तन्मध्ये । केषां ? पूर्वोक्तद्वीपसमुद्राणाम् । नाभिरिव नाभिर्मध्यम् । मेरुर्नाभिर्यस्य स मेरुनाभिः । वृत्त आदित्यमण्डलोपमानः । शतानां सहस्रं शतसहस्रम् । योजनानां शतसहस्रं योजनशतसहस्रम् । योजनशतसहस्रं विष्कम्भो यस्य सोऽयं योजनशतसहस्रविष्कम्भः ॥ कोऽसौ ? जम्बूद्वीपः ॥ कथं जम्बूद्वीपः ? । जम्बूवृक्षोपलक्षितत्वात् ॥ उत्तरकुरूणां मध्ये जम्बूवृक्षोऽनादिनिधनःपृथिवीपरिमाणोऽकृत्रिमः सपरिवारस्तदुपलक्षितोऽयं द्वीपः ॥

तत्र जम्बूद्वीपे षड्भिः कुलपर्वतैर्विभक्तानि सप्त क्षेत्राणि कानि तानीत्यत आह ॥

॥ भरतहैमवतहरिविदेहरम्यक-
हैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥ १० ॥

भरतादयः सञ्ज्ञा अनादिकालप्रवृत्ता अनिमित्ताः ॥ तत्र १ भरतवर्षः क्व सन्निविष्टः ? दक्षिणदिग्भागे हिमवतोऽद्रेस्त्रयाणां च समु-

---

१ मेरुनाभिः—मेरुः सुदर्शननामा कनकपर्वत एकसहस्रयोजनानि भूमिमध्यस्थितः । नवनवतिसहस्रयोजनानि बहिरुन्नतः । श्रीभद्रशालवनादुपरि पंचशतयोजनलभ्यनन्दनवनः । नंदनवनात्रिषष्टियोजनसहस्रसंप्राप्यसौमनसवनः । सौमनसवनात्सार्धपंचत्रिंशत्सहस्रयोजनगम्यपांडुकवनः । चत्वारिंशद्योजनोन्नतचूलिकः । सा चूलिका सार्धपंचत्रिंशत्सहस्रयोजनमध्ये एव गणनीया । स एवंविधो मेरुर्नाभिर्मध्यप्रदेशो यस्य जंबूद्वीपस्य स मेरुनाभिः ॥

२ क्षेत्राणि क्षियंति अधिवसन्ति प्राणिनो येष्विति क्षेत्राणि ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

द्राणां मध्ये आरोपितचापाकारो **भरतवर्षः** । विजयार्द्धेन गङ्गासिंधुभ्यां च विभक्तः षट्खण्डः ॥ क्षुद्रहिमवन्तमुत्तरेण, दाक्षिणेन महाहिमवन्तं, पूर्वापरसमुद्रयोर्मध्ये २ **हैमवतवर्षः** ॥ निषधस्य दाक्षिणतो, महाहिमवत उत्तरतः, पूर्वापरसमुद्रयोरन्तराले ३ **हरिवर्षः** ॥ निषधस्योत्तरान्नीलतो दक्षिणतः, पूर्वापरसमुद्रयोरन्तरे ४ **विदेहस्य** सन्निवेशो द्रष्टव्यः ॥ नीलत उत्तरो रुक्मिणो दक्षिणः पूर्वापरसमुद्रयोर्मध्ये ५ **रम्यकवर्षः** ॥ रुक्मिण उत्तराच्छिखरिणो दक्षिणात्पूर्वापरसमुद्रयोर्मध्ये सन्निवेशे ६ **हैरण्यवतवर्षः** ॥ शिखरिण उत्तरतस्त्रयाणां च समुद्राणां मध्ये ७ **ऐरावतवर्षः** । स विजयार्द्धेन रक्तारक्तोदाभ्यां च विभक्तः षट्खण्डः ॥

षट्कुलपर्वता इत्युक्तं, के पुनस्ते, कथं वा व्यवस्थिता इत्यत आह—

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥ ११ ॥

तानि क्षेत्राणि विभजन्त इत्येवंशीलास्तद्विभाजिनः ॥ **पूर्वापरायता** इति पूर्वापरकोटिभ्यां लवणजलधिस्पर्शिन इत्यर्थः ॥ हिमवदादयोऽनादिकालप्रवृत्ता अनिमित्तसञ्ज्ञा वर्षविभागहेतुत्वाद्वर्षधरपर्वता इत्युच्यन्ते ॥ तत्र क हिमवान् ? । भरतस्य हैमवतस्य च सीमनि व्यवस्थितः ॥ क्षुद्रहिमवान् योजनशतोच्छ्रायः ॥ हैमवतस्य हरिवर्षस्य च विभागकरो महाहिमवान् द्वियोजनशतोच्छ्रायः ॥ विदेहस्य दक्षिणतो हरिवर्षस्योत्तरतो

---

१ तत्र विजयार्द्धपर्वते च भरतक्षेत्रसंबंधिम्लेच्छखंडेषु चतुर्थकालस्य आद्यन्तसदृशः कालो वर्तते । तत्रोत्कर्षेण पंचशतधनुरुत्सेधमंगं भवति । जघन्येन तु सप्तहस्तप्रमाणं शरीरं भवति । उत्कर्षेण कोटिपूर्वमायुर्भवति । उक्तं च— भरतम्लेच्छखंडेषु । विजयार्धनगेषु च ॥ चतुर्थसमयाद्यंततुल्यकालो न चापरः ॥ जघन्येन पंचविंशत्यग्रशतवर्षाणामायुर्भवति ॥

२ वर्षधरपर्वताः—वर्षाणां भरतादीनां सप्तानां क्षेत्राणां विभागप्रत्ययत्वाद्वर्षधराः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

निषधो नाम पर्वतश्चतुर्योजनशतोच्छ्रायः ॥उत्तरे त्रयोऽपि पर्वताः स्ववर्षविभाजिनो व्याख्याताः ॥ उच्छ्रायश्च तेषां चत्वारि द्वे एकं च योजनशतं वेदितव्यम् ॥ सर्वेषां पर्वतानामुच्छ्रायस्य चतुर्भागोऽवगाहः ॥

तेषां वर्णविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ॥ १२ ॥

त एते हिमवदादयः पर्वता हेमादिमया वेदितव्या यथाक्रमम् ॥ हेममयो हिमवान् चीनपट्टवर्णः । अर्जुनमयो महाहिमवान् शुक्लवर्णः । तपनीयमयो निषधस्तरुणादित्यवर्णः । वैडूर्यमयो नीलो मयूरग्रीवाभः । रजतमयो रुक्मी शुक्लः । हेममयः शिखरी चीनपट्टवर्णः ॥

* पुनरपि तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥ १३ ॥

नानावर्णप्रभादिगुणोपेतैर्मणिभिर्विचित्राणि पार्श्वाणि येषां ते मणिविचित्रपार्श्वाः ॥ अनिष्टस्य संस्थानस्य निवृत्त्यर्थमुपर्यादिवचनं क्रियते ॥ चशब्दो मध्यसमुच्चयार्थः ॥ य एषां मूले विस्तारः स उपरि मध्ये च तुल्यः ॥

तेषां मध्ये लब्धास्पदा ह्रदा उच्यन्ते—

॥ पद्ममहापद्मतिगिंछकेसरिमहापुण्डरीकपुण्डरीका ह्रदास्तेषामुपरि ॥ १४ ॥

पद्मः, महापद्मः, तिगिञ्छः, केसरी, महापुण्डरीकः, पुण्डरीक इति तेषां हिमवदादीनामुपरि यथाक्रममेते ह्रदा वेदितव्याः ॥

---

१ हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेमभिर्निर्वृत्ता हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः । प्रकृतेर्विकारोऽवयवो वा भक्ष्याच्छादनयोर्मयडिति साधुः ॥

* पुनरपि तद्विशेषणार्थमाह इत्यपि पाठः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तत्राद्यस्य संस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

**॥ प्रथमो योजनसहस्रायाम-
स्तदर्द्धविष्कम्भो ह्रदः ॥ १५ ॥**

प्राक्प्रत्यक् योजनसहस्रायाम उदगवाक् पञ्चयोजनशतविस्तारो वज्रमयतलो विविधमणिकनकविचित्रतटः पद्मनामा ह्रदः ॥

तस्यावगाहप्रक्लृप्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ दशयोजनावगाहः ॥ १६ ॥

अवगाहोऽधःप्रवेशो निम्नता । दशयोजनान्यवगाहोऽस्य दशयोजनावगाहः ॥ तन्मध्ये किम्?

॥ तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥ १७ ॥

योजनप्रमाणं योजनं, क्रोशायामपत्रत्वात्क्रोशद्वयविष्कम्भकर्णिकत्वाच्च योजनायामविष्कम्भम् ॥ जलतलात्क्रोशद्वयोच्छ्रायनालं तावद्बहुलपत्रनिचयं पुष्करमवगन्तव्यम् ॥

इतरेषां ह्रदानां पुष्कराणां चायामादिनिर्ज्ञापनार्थमाह—

तद्द्विगुणद्विगुणा ह्रदाः पुष्कराणि च ॥ १८ ॥

स च तच्च ते, तयोर्द्विगुणास्तद्द्विगुणास्तद्द्विगुणद्विगुणा इति द्वित्वं व्याप्तिज्ञापनार्थम् ॥ केन द्विगुणाः? आयामादिना ॥ पद्मह्रदस्य द्विगुणायामविष्कम्भावगाहो महापद्मो ह्रदः । तस्य द्विगुणायामविष्कम्भावगाहस्तिगिञ्छो ह्रदः । पुष्कराणि च किं? द्विगुणानि द्विगुणानीत्यभिसम्बध्यन्ते ॥

तन्निवासिनीनां देवीनां सञ्ज्ञाजीवितपरिवारप्रतिपादनार्थमाह—

**॥ तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः
पल्योपमस्थितयः ससामानिकपारिषत्काः ॥ १९ ॥**

तेषु पुष्करेषु कर्णिकामध्यदेशनिवेशिनः शरद्विमलपूर्णचन्द्रद्युतिहराः

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

क्रोशायामाः क्रोशार्द्धविष्कम्भा देशोनक्रोशोत्सेधाः प्रासादास्तेषु निवसन्तीत्येवंशीलास्तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्मीसंज्ञिकास्तेषु पद्मादिषु यथाक्रमं वेदितव्याः ॥ पल्योपमस्थितय इत्यनेनायुषः प्रमाणमुक्तम् ॥ समाने स्थाने भवाः सामानिकाः । सामानिकाश्च परिषदश्च सामानिकपरिषदः । सह सामानिकपरिषद्भिर्वर्तन्त इति ससामानिकपरिषत्काः ॥ तस्य पद्मस्य परिवारपद्मेषु प्रासादानामुपरि सामानिकाः परिषदश्च वसन्ति ॥

यकाभिः सरिद्भिस्तानि क्षेत्राणि प्रविभक्तानि, ता उच्यन्ते—

॥ गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकान्ता-सीतासीतोदानारीनरकांतासुवर्णरूप्यकूलारक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥ २० ॥

सरितो न वाप्यः । ताः किमन्तरा उत समीपाः ? इत्यत आह—तन्मध्यगाः । तेषां क्षेत्राणां मध्यं, तन्मध्यं, तन्मध्येन वा गच्छन्तीति तन्मध्यगाः ॥

एकत्र सर्वासां प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥ २१ ॥

द्वयोर्द्वयोः सरितोरेकैकं क्षेत्रं विषय इति वाक्यविशेषाभिसम्बन्धादेकत्र सर्वासां प्रसङ्गनिवृत्तिः कृता ॥ पूर्वाः पूर्वगा इति वचनं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ तत्र पूर्वा याः सरितस्ताः पूर्वगाः । पूर्वं जलधिं गच्छ-

---

१ तत्र श्रीह्रीधृतयस्तिस्रो देव्यो निजनिजपरिवारसहिताः सौधर्मेन्द्रस्य संबद्धाः सौधर्मेन्द्रसेवापरा वर्तन्ते । कीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यास्तिस्रः सपरिवारा ईशानेन्द्रस्य संबद्धा वर्तन्ते । एवं पंचस्वपि मेरुषु ये षट् षट् कुलपर्वता वर्तन्ते तेषु षट् षट् देव्यो ज्ञातव्याः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

न्तीति पूर्वगाः ॥ किमपेक्षं पूर्वत्वं ? सूत्रनिर्देशापेक्षम् ॥ यद्येवं गङ्गासिन्ध्वादयः सप्त पूर्वगा इति प्राप्तम्। नैष दोषः । द्वयोर्द्वयोरित्यभिसंबंधाद् द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगा इति वेदितव्याः ॥

इतरासां दिग्विभागप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ शेषास्त्वपरगाः ॥ २२ ॥

द्वयोर्द्वयोर्या अवशिष्टास्ता अपरगाः प्रत्येतव्याः ॥ अपरसमुद्रं गच्छन्तीत्यपरगाः। तत्र पद्मह्रदप्रभवा पूर्वतोरणद्वारनिर्गता गङ्गा। अपरतोरणद्वारनिर्गता सिन्धुः । उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता रोहितास्या। महापद्मह्रदप्रभवा अवाच्यतोरणद्वारनिर्गता रोहित् । उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता हरिकान्ता । तिगिञ्छह्रदप्रभवा दक्षिणतोरणद्वारनिर्गता हरित् । उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता सीतोदा। केसरिह्रदप्रभवा अवाच्यतोरणद्वारनिर्गता सीता । उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता नरकान्ता । महापुण्डरीकह्रदप्रभवा दक्षिणतोरणद्वारनिर्गता नारी। उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता रूप्यकूला।पुण्डरीकह्रदप्रभवा अवाच्यतोरणद्वारनिर्गता सुवर्णकूला। पूर्वतोरणद्वारनिर्गता रक्ता । अपरतोरणद्वारनिर्गता रक्तोदा ॥

तासां परिवारप्रतिपादनार्थमाह—

॥ चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता
गङ्गासिन्ध्वादयो नद्यः ॥ २३ ॥

किमर्थं गङ्गासिन्ध्वादिग्रहणं क्रियते ? नदीग्रहणार्थम्। प्रकृतास्ता अभिसम्बध्यन्ते, नैवं शङ्क्यम् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति अपरगाणामेव ग्रहणं स्यात् ॥ गंगादिग्रहणमेवास्त्विति चेत्पूर्वगाणामेव ग्रहणं स्यात् । अत उभयीनां ग्रहणार्थं गंगासिन्ध्वादिग्रहणं क्रियते ॥ नदीग्रहणं द्विगुणा द्विगुणा इत्यभिसम्बन्धार्थम् ॥ गङ्गा चतुर्दशनदी-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सहस्रपरिवृता । सिन्धुरपि ॥ एवमुत्तरा अपि नद्यः प्रतिक्षेत्रं द्विगुणा द्विगुणा भवन्ति, आविदेहान्तात् ॥ तत उत्तरा अर्द्धार्द्धहीनाः ॥

उक्तानां क्षेत्राणां विष्कम्भप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ भरतः षड्विंशपञ्चयोजनशतविस्तारः
षट्चैकोनविंशतिभागा योजनस्य ॥२४॥

षडधिका विंशतिः षड्विंशतिः । षड्विंशतिरधिकानि येषु तानि षड्विंशानि पञ्चयोजनशतानि विस्तारो यस्य षड्विंशपञ्चयोजनशतविस्तारो भरतः । किमेतावानेव ? नेत्याह । षट्चैकोनविंशतिभागा योजनस्य विस्तारोऽस्येत्यभिसम्बध्यते ॥

इतरेषां विष्कम्भविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा
वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ॥ २५ ॥

ततो भरतात् द्विगुणो द्विगुणो विस्तारो येषां त इमे तद्द्विगुणद्विगुणविस्ताराः ॥ के ते ? वर्षधरवर्षाः ॥ किं सर्वे ? नेत्याह, विदेहान्ता इति ॥

अथोत्तरेषां कथमित्यत आह—

॥ उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २६ ॥

उत्तरा ऐरावतादयो नीलान्ता भरतादिभिर्दक्षिणैस्तुल्या द्रष्टव्याः । अतीतस्य सर्वस्यायं विशेषो वेदितव्यः । तेन ह्रदपुष्करादीनां तुल्यता योज्या ॥

---

१ परिवारनद्यः ॥

२ उत्तरा दक्षिणतुल्याः-अस्यायमर्थः-भरतक्षेत्रस्य यावान्विस्तारस्तावानैरावतक्षेत्रविस्तारः । हिमवत्पर्वतस्य यावान्विस्तारस्तावाञ्छिखरिपर्वतविस्तारः । हैमवतक्षेत्रस्य यावान्विस्तारस्तावान्हैरण्यवतक्षेत्रस्य विस्तारः । महाहिमवत्पर्वतस्य यावान्विस्तारस्तावान् रुक्मिपर्वतविस्तारः । हरिक्षेत्रस्य यावान्विस्तारस्तावान्रम्यकक्षेत्रस्य विस्तारः । निषधपर्वतस्य यावान्विस्तारस्तावान्नीलपर्वतविस्तारः । एवमैरावतादिस्थितं ह्रदपुष्करादिकं भरतादिसदृशं ज्ञातव्यम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अत्राह, उक्तेषु भरतादिषु क्षेत्रेषु मनुष्याणां किं तुल्योऽनुभवादिराहोस्वित्कश्चिदस्ति प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासौ षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ॥ २७ ॥

वृद्धिश्च ह्रासश्च वृद्धिह्रासौ। काभ्यां ? षट्समयाभ्याम्। कयोः ? भरतैरावतयोः। न तयोः क्षेत्रयोर्वृद्धिह्रासौ स्तोऽसम्भवात्। तत्स्थानां मनुष्याणां वृद्धिह्रासौ भवतः॥ अथवा अधिकरणनिर्देशो भरते ऐरावते च मनुष्याणां वृद्धिह्रासाविति॥ **किंकृतौ वृद्धिह्रासौ ? अनुभवायुःप्रमाणादिकृतौ ॥ अनुभव उपभोगः, आयुर्जीवितं प्रमाणं, शरीरोत्सेध इत्येवमादिभिर्वृद्धिह्रासौ मनुष्याणां भवतः॥** किंहेतुकौ पुनस्तौ ? कालहेतुकौ॥ स च कालो द्विविधः। उत्सर्पिणी अवसर्पिणी चेति॥ तद्भेदाः प्रत्येकं षट्॥ अन्वर्थसञ्ज्ञे चैते॥ **अनुभवादिभिरुत्सर्पणशीला उत्सर्पिणी। तैरेवावसर्पणशीला अवसर्पिणी॥** तत्रावसर्पिणी षड्विधा—सुषमसुषमा। सुषमा। सुषमदुष्षमा। दुष्षमसुषमा। दुष्षमा। अतिदुष्षमा॥ उत्सर्पिण्यपि अतिदुष्षमाद्या सुषमसुषमान्ता षड्विधैव भवति॥ अवसर्पिण्याः परिमाणं दशसागरकोटीकोटयः। उत्सर्पिण्या अपि तावत्य एव॥ सोभयी कल्प इत्याख्यायते॥ तत्र सुषमसुषमा चतस्रः सागरोपमकोटीकोटयः। तदादौ मनुष्या उत्तरकुरुमनुष्यतुल्याः॥ ततः क्रमेण हानौ सत्यां सुषमा भवति तिस्रः सागरोपमकोटीकोटयः। तदादौ मनुष्या हरिवर्षमनुष्यसमाः॥ ततः क्रमेण हानौ सत्यां सुषमदुष्षमा भवति द्वे सागरोपमकोटीकोट्यौ। तदादौ मनुष्या हैमवतकमनुष्यसमाः॥ ततः क्रमेण हानौ सत्यां दुष्षमसुषमा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भवति एकसागरोपमकोटीकोटीद्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्रोना तदादौ मनुष्या विदेहजनतुल्या भवन्ति॥ ततः क्रमेण हानौ सत्यां दुष्षमा भवति एकविंश-

---

१ तदादौ मनुष्या विदेहजनतुल्या इति तस्यादौ मानवा विदेहमानवसदृशाः पंचशतधनुरुन्नतास्तदा चतुर्विंशतिस्तीर्थंकरा उत्पद्यन्ते निर्वाणं यान्ति च। द्वादश चक्रवर्तिनो, नवबलभद्रा, नव वासुदेवाः, नव प्रतिवासुदेवा उत्पद्यन्ते। एकादश रुद्रा, नवनारदाश्चोत्पद्यन्ते। चतुर्थकालस्यान्ते विंशत्यधिकशतवर्षायुषो मनुष्याः। सप्तहस्तोन्नताश्च। दुष्षमनामकः पंचमकाल एकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाण स्तदादौ विंशत्यधिकशतवर्षायुषो मनुष्याः सप्तहस्तोन्नताः। तदन्ते विंशति वर्षायुषो मनुष्याः सार्द्धत्रयहस्तोन्नताश्च। ततोऽतिदुष्षमनामा षष्ठः कालः प्रवर्तते। स एकविंशतिवर्षसहस्राणि प्रवर्तते। तदादौ विंशतिवर्षायुषो मनुष्या एकहस्तोन्नताश्च। तदन्ते षोडशवर्षायुषो मनुष्या एकहस्तोन्नताश्च, तदन्ते प्रलय-कालो भवति। तदुक्तं—

सरसं विरसं तीक्ष्णं रूक्षमुष्णं विषं विषम्॥
क्षारमेघाः करिष्यन्ति सप्त सप्त दिनान्यलम्॥

सर्वस्मिन्नार्यखंडे प्रलयं गते सति कुलमनुष्ययुगलानि उद्ध्रियन्ते। चित्राभूमिः समा प्रादुर्भवति। अत्रावसर्पिणी समाप्ता दशकोटिकोटिसागरोपमप्रमाणा। तदनंतरं दशकोटिकोटिसागरोपमप्रमाणो उत्सर्पिणीकाल; प्रवर्तते। तस्यादौ एकोनपंचाशद्दिनपर्यन्तं क्षीरमेघा अहर्निशं वर्षन्ति। तदनंतरं तावद्दिनपर्यन्तं अमृत-मेघा वर्षन्ति। पृथिवी रूक्षतां मुञ्चति। तन्मेघमाहात्म्येन वर्णादिगुणो भवति। औषधितरुगुल्मतृणादीनि सरसानि भवन्ति। पूर्वोक्तानि युगलानि गुहादिभ्यो निर्गत्य ओषध्यादिरसानुपजीव्य जीवन्ति। स कालः एकविंशतिवर्षसहस्राणि प्रवर्तते। तदादौ षोडशवर्षायुषो मनुष्या एकहस्तोत्सेधाश्च तस्य कालस्यान्ते विंशतिवर्षायुषो मनुष्याः सार्धत्रयहस्तोन्नताश्च। तदनंतरं दुःखमानामकः कालः स एकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणः। तदादौ विंशतिवर्षायुषो मनुष्याः सार्धहस्तत्रयोत्सेधाः तस्य द्वितीयकालस्यान्ते वर्षसहस्रावशेषे स्थिते सति चतुर्दशकुलकरा उत्पद्यन्ते। तद्वर्षसहस्रमध्ये विपद्यन्ते। चतुर्दशस्य कुलकरस्य पुत्रस्तीर्थंकरो भवति। तस्य तीर्थंकरस्य पुत्रश्चक्रवर्ती भवति। ततो दुःखमसुखमा कालस्तृतीयो भवति। तस्यादौ विंशत्यधिकशतवर्षायुषो मनुष्या भवन्ति। सप्तहस्तोत्सेधा भवन्ति। स कालः एककोटीकोटीसागरोपमप्रमाणो वर्तते। तन्मध्ये शलाकापुरुषा उत्पद्यन्ते। तस्य कालस्यान्ते कोटिपूर्वायुषो मनुष्याः सपादपंचशतधनुरुत्सेधाः। तदनंतरं सुखमदुः

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तिवर्षसहस्राणि ॥ ततः क्रमेण हानौ सत्यां अतिदुष्षमा भवति एकविंशतिवर्षसहस्राणि ॥ एवमुत्सर्पिण्यपि विपरीतक्रमा वेदितव्या ॥

अथेतरासु भूमिषु काऽवस्थेत्यत आह—

॥ ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ॥ २८ ॥

ताभ्यां भरतैरावताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिता भवन्ति, न हि तत्रोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यौ स्तः ॥

किं तासु भूमिषु मनुष्यास्तुल्यायुष आहोस्वित्कश्चिदस्ति प्रतिविशेष इत्यत आह—

एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतक–
हारिवर्षकदैवकुरवकाः ॥ २९ ॥

हैमवते भवा हैमवतका इत्येवं वुञि सति मनुष्यसम्प्रत्ययो भवति एवमुत्तरयोरपि ॥ हैमवतकादयस्त्रयः । एकादयस्त्रयः । तत्र यथासंख्यम-

---

खमा नाम चतुर्थः कालः प्रवर्तते । स द्विकोटिकोटिसागरोपमप्रमाणः । जघन्यभोगभूमिस्वभावः । तथा सुखमानामकः पंचमः कालस्त्रिसागरोपमकोटिकोटि प्रमाणः । तत्र मध्यमभोगभूमिस्वभावः । तथा सुखमासुखमानामा षष्ठः कालश्चतुःसागरोपमकोटिकोटिप्रमाणः । तत्रोत्तमभोगभूमिस्वभावः । एवं चतुर्थपंचमषष्ठ कालेषु ईतिरेकापि नास्ति । अहोरात्रिविभागो नास्ति । ज्योतिरंगकल्पवृक्षोद्योतेन सदैव दिवसो । मेघवृष्टिर्नास्ति । शीतबाधापि न वर्तते । आतपकष्टं कदाचिदपि नास्ति । क्रूरमृगबाधा नास्त्येव । अत्र दशसागरोपमकोटीकोटीप्रमाण उत्सर्पिणीकालः समाप्तः । तदनन्तरं अवसर्पिणीकालः प्रवर्तते स पूर्वोक्तलक्षणो ज्ञातव्यः । उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्यां कालाभ्यामेकः कल्पो भवति । भोगभूमिजा मनुष्याः स्वभावेन मधुरभाषिणो भवन्ति । सर्वे कलाकुशलाः सर्वेऽपि समभोगा अरजोऽम्बराः निःस्वेदाः ईर्ष्यामात्सर्यादिरहिताः । बलित्वाबालत्वमुक्ताः । आनाचारकार्पण्यकोपाद्यरुचिग्लानिमथविषादकामज्वरोन्मादाविरहलालाशरीरमलनिद्रोन्मेषनिमेषदैन्यचिन्तानिष्टयोगेष्टवियोगान्तकजरारहिताः ॥ क्षुतमात्रेण स्त्रियो म्रियन्ते । जृंभितमात्रेण पुरुषाःपंचत्वं प्राप्नुवन्ति । तत्र नपुंसकः कोऽपि नास्ति । मृगाः सर्वेऽपि विशिष्टतृणचारिणः । समानायुषश्च भवंतीति शेषः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भिसम्बन्धः क्रियते । एकपल्योपमस्थितयो हैमवतकाः । द्विपल्योपमस्थितयो हारिवर्षकाः । त्रिपल्योपमस्थितयो दैवकुरवका इति ॥ (तत्र पंचसु हैमवतेषु सुषमदुष्षमा सदाऽवस्थिता तत्र मनुष्या एकपल्योपमायुषो द्विधनुःसहस्रोच्छ्रिताश्चतुर्थभक्ताहारा नीलोत्पलवर्णाः ॥ पञ्चसु हरिवर्षेषु सुषमा सदाऽवस्थिता । तत्र मनुष्या द्विपल्योपमायुषश्चतुश्चापसहस्रोत्सेधाः षष्ठभक्ताहाराः शंखवर्णाः ॥ पञ्चसु देवकुरुषु सुषमसुषमा सदाऽवस्थिता । तत्र मनुष्यास्त्रिपल्योपमायुषः षड्धनुःसहस्रोच्छ्राया अष्टमभक्ताहाराः कनकवर्णाः ॥)

अथोत्तरेषु काऽवस्थेत्यत आह—

॥ तथोत्तराः ॥ ३० ॥

यथा दक्षिणा व्याख्यातास्तथैवोत्तरा वेदितव्याः ॥ हैरण्यवतका हैमवतकैस्तुल्याः । राम्यका हारिवर्षकैस्तुल्याः । दैवकुरवकैरौत्तरकुरवकाः समाख्याताः ॥

अथ विदेहेष्ववस्थितेषु का स्थितिरित्यत्रोच्यते—

॥ विदेहेषु संख्येयकालाः ॥ ३१ ॥

सर्वेषु पञ्चसु महाविदेहेषु संख्येयकाला मनुष्याः । तत्र कालः

---

१ चतुर्थभक्ताहार एकान्तरेण भुक्तिः । षष्ठभक्ताहारो द्विदिनान्तरेण भुक्तिः । अष्टमभक्ताहारस्त्रिदिनान्तरेण भुक्तिः ।

२ विगतो विनष्टो देहः शरीरं मुनीनां येषु ते विदेहाः । प्रायेण मुक्तिपदप्राप्तिहेतुत्वात् । तेषु विदेहेषु पञ्चानां मेरूणां सम्बन्धिनः पञ्च पूर्वविदेहाः पञ्च अपरविदेहा उभये मिलित्वा पञ्चमहाविदेहाः कथ्यन्ते ॥ ३ संख्यायते गणयितुं शक्यते इति संख्येयः । संख्येयः कालो जीवितं येषां ते संख्येयकालाः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सुषमदुःषमान्तोपमः सदाऽवस्थितः। मनुष्याश्च पञ्चधनुःशतोत्सेधाः। नित्याहाराः। उत्कर्षेणैकपूर्वकोटीस्थितिकाः। जघन्येनान्तर्मुहूर्तायुषः॥ तस्याश्च सम्बन्धे गाथां पठन्ति॥ पुव्वस्स दु परिमाणं सदरिं खलु कोडिसदसहस्साइम्। छप्पण्णं च सहस्सा बोधव्वा वासकोडीणम्॥१॥ ७०५६०००००००००००

उक्तो भरतस्य विष्कम्भः। पुनः प्रकारान्तरेण तत्प्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागः॥ ३२॥

जम्बूद्वीपविष्कम्भस्य योजनशतसहस्रस्य नवतिशतभागीकृतस्यैको भागो भरतस्य विष्कम्भः स पूर्वोक्त एव॥ उक्तं जम्बूद्वीपं परिवृत्य वेदिका स्थिता, ततः परो लवणोदः समुद्रो द्वियोजनशतसहस्रवलयविष्कम्भः। ततः परो धातकीखण्डो द्वीपश्चतुर्योजनशतसहस्रवलयविष्कम्भः॥

---

१ सुषमदुःषमाकालान्तकालसदृश इत्यर्थः॥ अत्र "दुःषमसुषमादिः"

२ पूर्वांगं वर्षलक्षाणामशीतिश्चतुरुत्तरा। ८४०००००॥ तद्वर्गितं भवेत्पूर्वं ७०५६०००००००००० तत्कोटी पूर्वकोट्यसौ॥ ७०५६००००००००००००००००॥ पूर्वस्यायमर्थः— सप्ततिलक्षकोटिवर्षाणि षट्पञ्चाशत्सहस्रकोटिवर्षाणि यदा भवन्ति तदेकं पूर्वमुच्यते॥

३ जंबूद्वीपस्यान्ते या वेदिका वर्तते सा लक्षयोजनमध्ये गणनीया। समुद्रविस्तारमध्ये न गण्यते। एवं सर्वेषां द्वीपानां या वेदिकाः सन्ति ताः सर्वा अपि द्वीपविस्तारमध्ये गण्यन्ते न तु समुद्रविस्तारमध्ये। सर्वेऽप्यब्धय एकयोजनसहस्रगंभीराः। लवणोदस्यैव जलमुन्नतं वर्तते। अन्येषां जलं समं प्रसृतं भवति। लवणोदो लवणस्वादः। वारुणीसमुद्रो मद्यस्वादः। क्षीरोदो दुग्धस्वादः। घृतोदो घृतस्वादः। कालोदः पुष्करोदश्च स्वयंभूरमणश्चैते त्रयोऽम्बुस्वादाः। शेषाः सर्वेऽपि इक्षुस्वादाः।

लवणोदः कालोदः स्वयंभूरमणाब्धिश्च त्रयः कच्छपमत्स्यादिसहिताः; अन्ये सर्वेऽपि निर्जलचराः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तत्र वर्षादीनां संख्याविधिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ द्विर्धातकीखण्डे ॥ ३३ ॥

भरतादीनां द्रव्याणामिहाभ्यावृत्तिर्विवक्षिता । तत्र कथं सुच् ? । अध्याह्रियमाणक्रियाभ्यावृत्तिद्योतनार्थः सुच् ॥ यथा द्विस्तावानयं प्रासादो मीयत इति ॥ एवं द्विर्धातकीखण्डे भरतादयो मीयन्ते इति ॥ तद्यथा— द्वाभ्यामिष्वाकारपर्वताभ्यां दक्षिणोत्तरायताभ्यां लवणोदकालोदवेदिकास्पृष्टकोटिभ्यां विभक्तो धातकीखण्डः पूर्वापर इति ॥ तत्र पूर्वस्य चापरस्य मध्ये द्वौ मन्दरौ । तयोरुभयतो भरतादीनि क्षेत्राणि हिमवदादयश्च वर्षधरपर्वताः ॥ एवं द्वौ भरतौ द्वौ हिमवन्तौ इत्येवमादिसंख्यानं द्विगुणं वेदितव्यम् ॥ जम्बूद्वीपहिमवदादीनां वर्षधराणां यो विष्कम्भस्तद्द्विगुणो धातकीखण्डे हिमवदादीनां वर्षधराणाम् ॥ वर्षधराश्चक्रारवदवस्थिताः ॥ अराविवरसंस्थानानि क्षेत्राणि ॥ जम्बूद्वीपे यत्र जम्बूवृक्षः स्थितस्तत्र, धातकीखण्डे धातकीवृक्षः सपरिवारः । तद्योगाद्धातकीखण्ड इति द्वीपस्य नाम प्रतीतम् ॥ तत्परिक्षेपी कालोदः समुद्रष्टङ्कच्छिन्नतीर्थोऽष्टयोजनशतसहस्रवलयविष्कम्भः ॥ कालोदपरिक्षेपी पुष्करद्वीपः षोडशयोजनशतसहस्रवलयविष्कम्भः ॥

तत्र द्वीपाम्भोनिधिविष्कम्भद्विगुणपरिक्लृप्तिवद्धातकीखण्डवर्षादिद्विगुणवृद्धिप्रसङ्गे विशेषावधारणार्थमाह—

॥ पुष्करार्द्धे च ॥ ३४ ॥

किं ? द्विरित्यनुवर्तते ॥ किमपेक्षा द्विरावृत्तिः—? जम्बूद्वीपभरतहिमवदाद्यपेक्षयैव ॥ जम्बूद्वीपात्पुष्करार्द्धे द्वौ भरतौ द्वौ हिमवन्तौ इत्यादि। कुतः ? व्याख्यानतः ॥ यथा धातकीखण्डे हिमवदादीनां विष्कम्भस्तथा पुष्करार्द्धे हिमवदादीनां विष्कम्भो द्विगुण इति व्याख्यायते ॥ नामानि तान्येव, इष्वाकारौ मन्दरौ च पूर्ववत् । यत्र जम्बूद्वीपे जम्बू-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वृक्षस्तत्र पुष्करं सपरिवारम् । तत एव तस्य द्वीपस्य नाम रूढं पुष्करद्वीप इति ॥ अथ कथं पुष्करार्द्धसञ्ज्ञा ? मानुषोत्तरशैलेन विभक्तार्द्धत्वात्पुष्करार्द्धसञ्ज्ञा ॥

अत्राह किमर्थं जम्बूद्वीपहिमवदादिसंख्या द्विरावृत्ता पुष्करार्द्धे कथ्यते ? न पुनः कृत्स्न एव पुष्करद्वीपे ? इत्यत्रोच्यते—

॥ प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ ३५ ॥

पुष्करद्वीपवहुमध्यदेशभागी वलयवृत्तो मानुषोत्तरो नाम शैलः । तस्मात्प्रागेव मनुष्या न बहिरिति । ततो न बहिः पूर्वोक्तक्षेत्रविभागोऽस्ति । **नास्मादुत्तरं कदाचिदपि विद्याधरा ऋद्धिप्राप्ता अपि मनुष्या गच्छन्ति अन्यत्रोपपादसमुद्धाताभ्यां** । ततोऽस्यान्वर्थसञ्ज्ञा ॥ एवं जम्बूद्वीपादिष्वर्द्धतृतीयेषु द्वयोश्च समुद्रयोर्मनुष्या वेदितव्याः—

ते द्विविधाः—

॥ आर्या म्लेच्छाश्च ॥ ३६ ॥

गुणैर्गुणवद्भिर्वा अर्यन्ते इत्यार्याः । ते द्विविधाः ऋद्धिप्राप्तार्याः, अनृद्धिप्राप्तार्याश्चेति ॥ **अनृद्धिप्राप्तार्याः पञ्चविधाः । क्षेत्रार्या जात्यार्याः, कर्मार्याश्चारित्रार्याः, दर्शनार्याश्चेति ॥ ऋद्धिप्राप्तार्याः**

नास्मादुत्तरमिति—मानुषोत्तराद्बहिरर्द्धे मानवा न सन्ति । बहिर्भागे भरतक्षेत्रादिहिमवत्पर्वतादिविभागोऽपि नास्ति । मानुषोत्तराद्बहिर्विद्याधरा न गच्छन्ति । ऋद्धिप्राप्ता मुनयो न यान्ति । नद्योऽपि बहिर्न गच्छन्ति किंतु मानुषोत्तरपर्वतमाश्रित्य तिष्ठन्ति । मानवक्षेत्रत्रसाश्च बहिर्न व्रजन्ति । (यदा मानुषोत्तरपर्वताद्बहिर्भागे मृतो जीवस्तिर्यग्देवो वा मनुष्यक्षेत्रमागच्छति तदा मानवाविग्रहगत्यानुपूर्व्येण समागच्छन्मानुषोत्तराद्बहिर्भागेऽपि मनुष्य इत्युच्यते । तथा दंडकपाटप्रतरलोकपूरणसमुद्घातकाले च मानुषोत्तरबहिर्भागे च मनुष्या भवन्ति इति लभ्यते ।)

२ : जात्यार्या इत्यादि—निर्णजकादिनाकीर्यादयः शिल्पकर्मार्या ध्वन्यन्ते

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सप्तविधाः । बुद्धिविक्रियातपोबलौषधरसाक्षीणभेदात् ॥ म्लेच्छा द्विविधाः । अन्तर्द्वीपजाः कर्मभूमिजाश्चेति ॥ *तत्रान्तर्द्वीपा लवणोदधेरभ्यन्तरेऽष्टासु दिक्ष्वष्टौ, तदन्तरेषु चाष्टौ, हिमवच्छिखरिणोरुभयोश्च विजयार्द्धयोरन्तेष्वष्टौ ॥ तत्र दिक्षु द्वीपा वेदिकायास्तिर्यक्पंचयोजनशतानि प्रविश्य भवन्ति । शैलान्तेषु द्वीपाः षट्सु योजनशतेषु गतेषु भवन्ति । दिक्षु द्वीपाः शतयोजनविस्ताराः । विदिक्ष्वन्तरेषु च द्वीपास्तदर्धविष्कम्भाः । शैलान्तेषु पञ्चविंशतियोजनविस्ताराः । तत्र पूर्वस्यां दिश्येकोरुकाः । अपरस्यां दिशि लांगूलिनः । उत्तरस्यां दिश्यभाषकाः । दक्षिणस्यां दिशि विषाणिनः । शशकर्णशष्कुलीकर्णप्रावरणकर्णलम्बकर्णा विदिक्षु । अश्वसिंहश्वमहिषवराहव्याघ्रकाककपिमुखा अन्तरेषु । मेघविद्युन्मुखाः शिखरिण उभयोरन्तयोः । मत्स्यमुखकालमुखाः हिमवत उभयोरन्तयोः । हस्तिमुखा आदर्शमुखाः ॥ उत्तरविजयार्द्धस्योभयोरन्तयोः । गोमुखमेषमुखाः दक्षिणदिग्विजयार्द्धस्योभयोरन्तयोः । एकोरुका मृदाहारा गुहावासिनः ॥ शेषाः पुष्पफलाहारा वृक्षवासिनः सर्वे ते पल्योपमायुषः ॥ ते चतुर्विंशतिरपि द्वीपा जलतलादेकयोजनोत्सेधाः ॥ लवणोदधेर्बाह्यपार्श्वेऽप्येवं चतुर्विंशतिर्द्वीपा विज्ञातव्याः ॥ तथा कालोदेऽपि वेदितव्याः ॥ त एतेऽन्तर्द्वीपजा म्लेच्छाः । कर्मभूमिजाश्च शकयवनशबरपुलिन्दादयः ॥

अल्पसावद्यकर्मार्यास्तु श्रावकप्रभृतयः । असावद्यकर्मार्यास्तु यतयः । जात्यार्यास्तु इक्ष्वाकुवंशाद्युद्भवाः । अस्यामवसर्पिण्यां इक्ष्वाकुवंशः स्वयं श्रीवृषभेश्वरः । तस्य कुले भवा इक्ष्वाकुवंश्याः । भरतसुतार्ककीर्तिकुले संजाताः सूर्यवंश्याः । बाहुबलिसुतसोमयशोवंशे भवाः सोमवंश्याः । सोमप्रभश्रेयांसकुले समुत्पन्नाः कुरुवंश्याः । अकंपनमहाराजकुले समुद्भवा नाथवंश्याः । हरिकान्तनृपान्वये संभूता हरिवंश्याः । हरिवंशेऽपि यदुकुलजाता यादवाः । काश्यपकुले संभवा उग्रवंश्याः । इत्येवंविधा जात्यार्याः कथ्यन्ते । कोशलादिदेशोद्भवाः क्षेत्रार्या उच्यन्ते ।

---

* तत्रान्तर्द्वीपा लवणोदेऽष्टासु इत्याद्यन्यः पाठः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

काः पुनः कर्मभूमय इत्यत आह—

॥ भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः ॥ ३७ ॥

भरतैरावतविदेहाश्च पञ्च पञ्च, एताः कर्मभूमय इति व्यपदिश्यन्ते। तत्र विदेहग्रहणाद्देवकुरूत्तरकुरुग्रहणे प्रसक्ते तत्प्रतिषेधार्थमाह 'अन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्य' इति ॥ अन्यत्र शब्दो वर्जनार्थः। देवकुरव, उत्तरकुरवो, हैमवतो, हरिवर्षो, रम्यको, हैरण्यवतोऽन्तर्द्वीपाश्च भोगभूमय इति[1] व्यपदिश्यन्ते ॥ **अथ कथं कर्मभूमित्वं शुभाशुभलक्षणस्य कर्मणोऽधिष्ठानत्वात्** ॥ ननु सर्वलोकत्रितयं कर्मणोऽधिष्ठानमेव, तत एवं **प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—प्रकर्षेण यत्कर्मणोऽधिष्ठानमिति ॥ तत्राशुभकर्मणस्तावत्सप्तमनरकप्रापणस्य भरतादिष्वेवार्जनं, शुभस्य सर्वार्थसिद्ध्यादिस्थानविशेषप्रापणस्य पुण्यकर्मण उपार्जनं तत्रैव।**

---

१ भोगभूमय इति—तत्रायं विशेषो—येऽन्तरद्वीपजास्ते कल्पवृक्षकल्पितभोगा न भवन्ति। तथा सर्वे भोगभूमिजा मृताः सन्तो देवत्वमेवाप्नुवन्ति। पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरेषु ये अन्तर्द्वीपास्तत्रत्याः शुभकर्मभूमिसमीपवर्तित्वाच्चातुर्गतिका भवन्तीति केचिदाहुः। मानुषोत्तरात्परतः स्वयंभूरमणद्वीपमध्यस्थितस्वयंप्रभपर्वतं यावदेकेन्द्रियपंचेन्द्रियास्पदा एव द्वीपाः कुत्सितभोगभूमयः कथ्यन्ते। तत्र पंचेन्द्रियास्तिर्यंच एव न तु मनुष्याः। असंख्येयवर्षायुषो, गव्यूत्युन्नतशरीराः। तेषां चत्वारि गुणस्थानानि भवन्ति। स्वयंप्रभपर्वतान्मानुषोत्तरात्परतश्च आलोकांतं ये तिर्यंचःसन्ति तेषु पंचगुणस्थानानि भवंति। पूर्वकोट्यायुषस्तत्र मत्स्याः सप्तमनरकहेतुकं पापमुपार्जयन्ति। स्थलचरास्तु केचित्स्वर्गादिहेतुपुण्यमप्युपार्जयन्ति। तेन अर्द्धो द्वीपः सर्वः समुद्रश्च समुद्राद्बहिश्चत्वारः कोणाश्च कर्मभूमिरित्युच्यते। इति विशेषः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कृष्यादिलक्षणस्य षड्विधस्य कर्मणः पात्रदानादिसहितस्य तत्रैवारम्भात्कर्मभूमिव्यपदेशो वेदितव्यः ॥ इतरासु दशविधकल्पवृक्षकल्पितभोगानुभवनविषयत्वाद्भोगभूमय इति व्यपदिश्यन्ते ॥

उक्तासु भूमिषु स्थितिपरिच्छेदार्थमाह—

॥ नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥ ३८ ॥

त्रीणि पल्योपमानि यस्याः सा त्रिपल्योपमा। अन्तर्गतो मुहूर्तो यस्याः सा अन्तर्मुहूर्ता। यथासंख्येन सम्बन्धः—मनुष्याणां परा उत्कृष्टा स्थितिः त्रिपल्योपमा॥ अपरा जघन्या अन्तर्मुहूर्ता। मध्ये अनेकविकल्पा॥ तत्र पल्यं त्रिविधं व्यवहारपल्यमुद्धारपल्यमद्धापल्यमिति। अन्वर्थसञ्ज्ञा एताः। आद्यं व्यवहारपल्यमित्युच्यते उत्तरपल्यद्वयस्य व्यवहारबीजत्वात् नानेन किञ्चित्परिच्छेद्यमस्तीति। द्वितीयमुद्धारपल्यं। तत उद्धृतलोमकच्छेदैर्द्वीपसमुद्राः संख्यायन्त इति। तृतीयमद्धापल्यमद्धा कालस्थितिरित्यर्थः॥ तत्राद्यस्य प्रमाणं कथ्यते। तद्यथा—प्रमाणांगुलपरिमितयोजनविष्कम्भायामावगाहानि त्रीणि पल्यानि

---

१ असिर्मषिः कृषिर्विद्या वाणिज्यं शिल्पमित्यपि। कर्माणि षड्विधानि स्युः प्रजाजीवनहेतवः ॥ १ ॥ अत्रासिकर्म सेवायां मषिर्लिपिविधौ स्मृता। कृषिर्भूकर्षणे प्रोक्ता विद्या शास्त्रोपजीवने ॥ २ ॥ वाणिज्यं वणिजां कर्म शिल्पं स्यात्करकौशलम्। तच्च चित्रकलापत्रच्छेदादि बहुधा स्मृतम् ॥ ३ ॥

२ देवपूजा गुरूपास्तिः स्वाध्यायः संयमस्तपः। दानं चेति गृहस्थानां षट्कर्माणि दिने दिने ॥ १ ॥

३ प्रमाणांगुलेति—किं तत्प्रमाणांगुलं? अवसर्पिण्याः संबंधी प्रथमचक्रवर्ती तस्यांगुलं प्रमाणांगुलं। अथवा उत्सर्पिण्याः संबंधी चरमश्चक्रवर्ती तस्यांगुलं प्रमाणांगुलं तेन प्रमाणांगुलेन, इति। चतुर्विंशत्यंगुला हस्तः। तैश्चतुर्भिर्हस्तैर्मापित एको दण्डः, तैर्द्विसहस्रैर्दण्डैर्मापिता एका प्रमाणगव्यूतिः। ताभिश्चतुर्भिर्गव्यूतिभिर्मा-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कुसूला इत्यर्थः ।। एकादिसप्तान्ताहोरात्रजाताविवालाग्राणि तावच्छिन्नानि यावद्द्वितीयं कर्तरिच्छेदं नाप्नुवन्ति, तादृशैर्लोमच्छेदैः परिपूर्णं घनीकृतं व्यवहारपल्यमित्युच्यते ॥ ततो वर्षशते वर्षशते एकैकलोमापकर्षणविधिना यावता कालेन तद्रिक्तं भवेत्तावान्कालो व्यवहारपल्योपमाख्यः ॥ तैरेव लोमच्छेदैः प्रत्येकमसंख्येयवर्षकोटीसमयमात्रच्छिन्नैस्तत्पूर्णमुद्धारपल्यम् ॥ ततः समये समये एकैकस्मिन्रोमच्छेदेऽपकृष्यमाणे यावता कालेन तद्रिक्तं भवति तावान्काल उद्धारपल्योपमाख्यः ॥ येषामुद्धारपल्यानां दशकोटीकोट्य एकमुद्धारसागरोपमम् ॥ अर्धतृतीयोद्धारसागरोपमाणां यावन्तो रोमच्छेदास्तावन्तो द्वीपसमुद्राः ॥ पुनरुद्धारपल्यरोमच्छेदैर्वर्षशतमात्रच्छिन्नैः पूर्णमुद्धारपल्यम् ॥ ततः समये समये एकैकस्मिन्रोमच्छेदेऽपकृष्यमाणे यावता कालेन तद्रिक्तं भवति तावान्कालोऽद्धापल्योपमाख्यः ॥ एषामद्धापल्यानां दशकोटीकोट्य एकमद्धासागरोपमम् ॥ दशाद्धासागरोपमकोटीकोटय एकावसर्पिणी ॥ तावत्येवोत्सर्पिणी ॥ अनेनाद्धापल्येन नारकतैर्यग्योनानां देवमनुष्याणां च कर्मस्थितिर्भवस्थितिरायुःस्थितिः कायस्थितिश्च परिच्छेत्तव्या ॥ उक्ता च संग्रहगाथा—ववहारुद्धारद्धा पल्ला तिण्णेव होंति बोद्धव्वा। संखा—दीव-समुद्दा कम्मठिदि वण्णिदा तदिये ॥ १ ॥ यथैवेते उत्कृष्टजघन्ये स्थिती नृणां तथैव—

पितं एकं मानवयोजनमित्यर्थः । मानवानां पंचशतयोजनैरेकं प्रमाणयोजनं । किं तन्मानवयोजनं येन प्रमाणयोजनं दिव्ययोजनं ज्ञायते ? अष्टाभिः परमाणुभिरेकस्त्रसरेणुः । अष्टभिस्त्रसरेणुभिः पिंडितैरेका रथरेणुः । अष्टभी रथरेणुभिः पिंडिताभिरेकं चिकुराग्रमुच्यते । अष्टाभिश्चिकुराग्रैः पिंडितैरेका लिक्षा। अष्टभिर्लिक्षाभिरेकः श्वेतसिद्धार्थ उच्यते । अष्टभिः श्वेतसिद्धार्थैः पिंडितैरेको यव उच्यते । अष्टाभिर्यवैरंगुलमुच्यते । षड्भिरंगुलैः पाद उच्यते । द्वाभ्यां पादाभ्यां वितास्तिः कथ्यते । द्वाभ्यां वितास्तिभ्यां अरत्निः । चतुर्भिररत्निभिर्दंडः । द्विसहस्रदण्डैर्गव्यूतिः । चतुर्गव्यूतिभिर्मानवयोजनं भवति । पंचशतमानवयोजनैरेकं महायोजनं प्रमाणयोजनं दिव्ययोजनं भवति । तद्योजनप्रमाणा सा खनिः क्रियते । मूले मध्ये उपरि च समाना वर्तुलाकारा सातिरेकात्रिगुणा परिधिः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ तिर्यग्योनिजानां च ॥ ३९ ॥

तिरश्चां योनिस्तिर्यग्योनिः । तिर्यग्गतिनामकर्मोदयापादितं जन्मेत्यर्थः। तिर्यग्योनौ जातास्तिर्यग्योनिजाः । तेषां तिर्यग्योनिजानामुत्कृष्टा भवस्थितिस्त्रिपल्योपमा ॥ जघन्यान्तर्मुहूर्ता ॥ मध्येऽनेकविकल्पा ॥ ६ ॥

भूबिललेश्याद्यायुर्द्वीपोदधिवास्यगिरिसरःसरिताम् ॥
मानं नृणां च भेदः स्थितिस्तिरश्चामपि तृतीयाध्याये।१

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणामित्येवमादिष्वसकृद्देवशब्द उक्तस्तत्र न ज्ञायन्ते के देवाः कतिविधा इति वा तन्निर्णयार्थमाह—

॥ देवाश्चतुर्णिकायाः ॥ १ ॥

देवगतिनामकर्मोदये सत्यभ्यन्तरे हेतौ बाह्यविभूतिविशेषैर्द्वीपाद्रिसमुद्रादिषु प्रदेशेषु यथेष्टं दीव्यन्ति क्रीडन्तीति देवाः ॥ इहैकवचननिर्देशो युक्तः ' देवश्चतुर्णिकायः ' इति, जात्यभिधानाद्बहूनां प्रतिपादको भवति ॥ बहुत्वनिर्देशस्तदन्तर्गतभेदप्रतिपत्त्यर्थः । इन्द्रसामानिकादयो बहवो भेदाः सन्ति स्थित्यादिकृताश्च तत्सूचनार्थः ॥ देवगति-

---

१ आदिशब्देन, देवनारकाणामुपपादः । न देवाः । इति सूत्रद्वयं ग्राह्यम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नामकर्मोदयस्य स्वधर्मविशेषापादितभेदस्य सामर्थ्यान्निचीयन्त इति निकायाः संघाता इत्यर्थः। चत्वारो निकाया येषां ते चतुर्णिकायाः॥ के पुनस्ते? भवनवासिनो, व्यन्तरा, ज्योतिष्का, वैमानिकाश्चेति॥

तेषां लेश्यावधारणार्थमुच्यते—

॥ आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः ॥ २ ॥

आदित इत्युच्यते अन्ते मध्ये (अन्यथा) वा ग्रहणं मा विज्ञायीति। आदौ आदितः॥ द्वयोरेकस्य च निवृत्त्यर्थं त्रिग्रहणं क्रियते॥ अथ चतुर्णां निवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति?। आदित इति वचनात्॥ षड्लेश्या उक्तास्तत्र चतसृणां लेश्यानां ग्रहणार्थं पीतान्तग्रहणं क्रियते॥ पीतं तेज इत्यर्थः। पीता अन्ते यासां ताः पीतान्ता लेश्या येषां ते पीतान्तलेश्याः॥ एतदुक्तं भवति—आदितस्त्रिषु भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्कनामसु देवानां कृष्णा, नीला, कापोता पीतेति चतस्रो लेश्या भवन्ति॥

तेषां निकायानामन्तर्विकल्पप्रतिपादनार्थमाह—

॥ दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥ ३ ॥

चतुर्णां देवनिकायानां दशादिभिः संख्याशब्दैर्यथासंख्यमभिसम्बन्धो वेदितव्यः॥ दशविकल्पा भवनवासिनः। अष्टविकल्पा व्यन्तराः।

---

१ स्वधर्मशब्देन भवनवासित्वादीनामसुरत्वादीनां च ग्रहणं कर्तव्यम्॥

२ 'भवणतिया पुण्णगे असुहा' इतिवचनादपर्याप्तेषु भावनवानज्योतिष्केषु कृष्णनीलकपोतलेश्यात्रयं भवति। पर्याप्तेषु तेषु जघन्या तेजोलेश्या भवतीत्ययं विशेषोऽत्र ज्ञातव्यः॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पञ्चविकल्पा ज्योतिष्काः। द्वादशविकल्पा वैमानिका इति ॥ [१]सर्ववैमानिकानां द्वादशविकल्पान्तःपातित्वे प्रसक्ते ग्रैवेयकादिनिवृत्त्यर्थं विशेषणमुपादीयते कल्पोपपन्नपर्यन्ता इति ॥ अथ कथं कल्पसञ्ज्ञा ? इन्द्रादयः प्रकारा दश एतेषु कल्प्यन्त इति कल्पाः ॥ भवनवासिषु तत्कल्पनासम्भवेऽपि [२]रूढिवशाद्वैमानिकेष्वेव वर्तते कल्पशब्दः ॥ कल्पेषूपपन्नाः कल्पोपपन्नाः। कल्पोपपन्नाः पर्यन्ता येषां ते कल्पोपपन्नपर्यन्ताः॥

पुनरपि तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषदात्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

अन्यदेवासाधारणाणिमादिगुणयोगादिन्दन्तीति [३]इन्द्राः ॥ आज्ञैश्वर्यवर्जितं यत्समानायुर्वीर्यपरिवारभोगोपभोगादि तत्समानं तस्मिन्समाने भवाः सामानिकाः महत्तराः पितृगुरूपाध्यायतुल्याः ॥ मन्त्रिपुरोहितस्थानीयास्त्रायस्त्रिंशाः। त्रयस्त्रिंशदेव त्रायस्त्रिंशाः॥ वयस्यपीठमर्दसदृशाः [४]परिषदि भवाः पारिषदाः ॥ [५]आत्मरक्षाः [६]शिरोरक्षोपमानाः ॥ [७]अर्थचरारक्षकसमानाः लोकपालाः लोकं पालयन्तीति लोकपालाः ॥ पदात्यादीनि सप्त [८]अनीकानि दण्डस्थानीयानि ॥

---

१ कल्पेषु षोडशस्वर्गेषु उपपन्ना उत्पन्नाः कल्पोपपन्नाः। ग्रैवेयकादिषु अहमिन्द्रत्वं विना कोऽपि विकल्पो नास्ति। २ रूढिर्योगमपहरति ॥ ३ इंदन्ति परमैश्वर्यं प्राप्नुवन्ति अपरामरासमानाणिमादिगुणयोगादिति इंद्राः। ४ सन्धानकारी। ५ आत्मन इंद्रस्य रक्षा येभ्यस्ते आत्मरक्षाः। ६ अंगरक्षोपमानाः ॥ ७ अर्थचरा अर्थेषु चरन्ति पर्यटन्ति इति अर्थचराः / कोषनियुक्ताः कनकाध्यक्षादिसदृशाः। कोट्टपालाः पत्तनरक्षका महातलवरा दुर्गपालापरनामानस्तत्समाना लोकपाला इत्यर्थः। ८ सेना।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रकीर्णकाः पौरजानपदकल्पाः। आभियोग्या दाससमाना वाहनादिकर्मणि प्रवृत्ताः ॥ अन्तेवासिस्थानीयाः किल्विषं पापं येषामस्ति ते किल्विषिकाः[1] ॥ एकैकस्य निकायस्य एकशः ॥

एते इन्द्रादयो दश विकल्पाश्चतुर्षु निकायेषूत्सर्गेण प्रसक्तास्ततोऽपवादार्थमाह—

॥ त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या व्यन्तरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

व्यन्तरेषु ज्योतिष्केषु च त्रायस्त्रिंशाँल्लोकपालांश्च वर्जयित्वा[2] इतरेऽष्टौ विकल्पा द्रष्टव्याः ॥

अथ तेषु निकायेषु किमेकैक इन्द्र उतान्यः प्रतिनियमः कश्चिदस्तीत्यत आह—

॥ पूर्वयोर्द्वीन्द्राः ॥ ६ ॥

पूर्वयोर्निकाययोर्भवनवासिव्यन्तरनिकाययोः ॥ कथं द्वितीयस्य पूर्वत्वम् ? सामीप्यात्पूर्वत्वमुपचर्योक्तम् ॥ द्वीन्द्रा इति अन्तर्नीतवीप्सार्थः । द्वौ द्वौ इन्द्रौ येषां ते द्वीन्द्राः इति । यथा सप्तपर्णोऽष्टापद इति ॥ तद्यथा—भवनवासिषु तावदसुरकुमाराणां[3] द्वाविन्द्रौ चमरो वैरोचनश्च । नागकुमाराणां धरणो भूतानन्दश्च । विद्युत्कुमाराणां हरिसिंहो हरिकान्तश्च । सुपर्णकुमाराणां वेणुदेवो[4] वेणुधारी च । अग्निकुमाराणां अग्निशिखोऽग्निमाणवश्च । वातकुमाराणां वैलम्बः प्रभञ्जनश्च ।

---

१ किल्विषिका द्विवाकीर्तिसदृशाः । २ वर्जयित्वेति-अयमर्थ इन्द्रादयो दशापि भेदा भवनवासिषु कल्पवासिषु च वर्तन्ते ।

३ असुरादीनां । ४ वेणुदेव इत्यत्र वेणुदण्ड इत्यपि पाठान्तरम् ॥ अत्र वेणुताली इत्यपि पाठभेदः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्तनितकुमाराणां सुघोषो महाघोषश्च । उदधिकुमाराणां जलकान्तो जलप्रभश्च । द्वीपकुमाराणां पूर्णो वशिष्टश्च । दिक्कुमाराणां अमितगतिरमितवाहनश्चेति ॥ व्यन्तरेष्वपि किन्नराणां द्वाविन्द्रौ किन्नरः किम्पुरुषश्च । किम्पुरुषाणां सत्पुरुषो महापुरुषश्चेति । महोरगाणां अतिकायो महाकायश्च । गन्धर्वाणां गीतरतिर्गीतयशाश्च । यक्षाणां पूर्णभद्रो माणिभद्रश्च । राक्षसानां भीमो महाभीमश्च । भूतानां प्रतिरूपोऽप्रतिरूपश्च । पिशाचानां कालो महाकालश्च ॥

अथैषां देवानां सुखं कीदृशमित्युक्ते सुखावबोधनार्थमाह—

॥ कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ७ ॥

प्रवीचारो मैथुनोपसेवनम् । कायेन प्रवीचारो येषां ते कायप्रवीचाराः ॥ आङ् अभिविध्यर्थः[1] । असंहितया निर्देशोऽसन्देहार्थः ॥ एते भवनवास्यादय ऐशानान्ताः संक्लिष्टकर्मत्वान्मनुष्यवत्स्त्रीविषयसुखमनुभवन्तीत्यर्थः ॥

अवधिग्रहणादितरेषां सुखविभागेऽनिर्ज्ञाते तत्प्रतिपादनार्थमाह—

॥ शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ ८ ॥

---

१ आङिति—एकस्तावदाङ् ङकारानुबंधो द्वितीयस्त्वाकारमात्रो निरनुबंधस्तत्र द्वयोर्मध्ये यः सानुबंधो-ङकारानुबंधः स मर्यादायां, अभिविधौ, क्रियायोगे, ईषदर्थे च वर्तते । यस्तु वाक्ये स्मरणार्थे च वर्तते स निरनुबंधः स्वरे परे संधिं न प्राप्नोति । यस्तु मर्यादादिषु चतुर्ष्वर्थेषु वर्तते स स्वरे परे सानुबंधत्वात्संधिं प्राप्नोत्येवास्मिन्नर्थे सूत्रमिदं वर्तते । इदं किं ? ' नाजेदन्तोऽनाङ् निप्लुतश्च ' । अस्यायमर्थः—न इति संधिं न प्राप्नोति । कोऽसौ ? अच् स्वरमात्रः । यथा अ अर्हन्प्रसीद । इ इंद्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । ओदन्त ओकारान्तो निपातः संधिं न प्राप्नोति । यथा अहो अर्हन्तं पश्य । तथानाङ् आङ्वर्जितः, निनिपातः संधिं न प्राप्नोति । यथा आ एवं किल स्वरूपमस्य इति वाक्ये आकारमात्रः । स्मरणे यथा आ एवं तन्मया कृतम् । आङ्पुनः संधिं प्राप्नोत्येव । यथा आ आत्मज्ञानं मर्यादीकृत्य आत्मज्ञानात् । आ एकदेशं अभिव्याप्यैकदेशात् । क्रियायोगे यथा—आसमंतात् आलोकि समन्ताद्दृष्टो जिन इत्यर्थः । ईषदर्थे यथा—आ ईषत् उपरतः ओपरतः । प्लुतश्च संधिं न प्राप्नोति । यथा—आगच्छ भो जिनदत्त ३ अत्र । उक्तं च—मर्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । आकारः स च ङित्प्रोक्तो वाक्यस्मरणयो्रङित् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उक्तावशिष्टग्रहणार्थं शेषग्रहणम् ॥ के पुनरुक्तावशिष्टाः ? कल्पवासिनः ॥ स्पर्शश्च रूपं च शब्दश्च मनश्च स्पर्शरूपशब्दमनांसि, तेषु प्रवीचारो येषां ते स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ कथमभिसम्बन्धः ? आर्षाविरोधेन । कुतः पुनः प्रवीचारग्रहणं ? इष्टसम्प्रत्ययार्थमिति ॥ कः पुनरिष्टोऽभिसम्बन्धः ? आर्षाविरोधी । सानत्कुमारमाहेन्द्रयोर्देवा देवाङ्गनास्पर्शमात्रादेव परां प्रीतिमुपलभन्ते, तथा देव्योऽपि । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलांतवकापिष्टेषु देवा दिव्याङ्गनानां शृंगाराकारविलासचतुरमनोज्ञवेषरूपावलोकनमात्रादेव परमसुखमाप्नुवन्ति । शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु देवा देववनितानां मधुरसंगीतमृदुहसितललितकथितभूषणरवश्रवणमात्रादेव परां प्रीतिमास्कन्दन्ति । आनतप्राणतारणाच्युतकल्पेषु देवाः स्वांगनामनःसंकल्पमात्रादेव परं सुखमाप्नुवन्ति ॥

अथोत्तरेषां किंप्रकारं सुखमित्युक्ते तन्निश्चयार्थमाह—

॥ परेऽप्रवीचाराः ॥ ९ ॥

रक्ति ॥ तदुदाहरणेषु श्लोकोऽयं—आत्मज्ञानादैकदेशादालोक्योपरतैर्जिनैः । आ एवं तत्त्वमस्यार्थ आ एवं तत्कृतं मया ॥ इति युक्त्या आङ्संधि प्राप्नोत्येव । कथमुमास्वामिभिर्भगवद्भिः आ ऐशानादित्यत्र संधिकार्यं न कृतम् ? सत्यमुक्तं भवता असंहितया सूत्रे निर्देशोऽसंदेहार्थं इति ॥

१ कल्पवासिनः— ईशानान्तान्देवान्परिहृत्य सानत्कुमारादयोऽच्युतस्वर्गपर्यन्ता अमराः शेषा इत्युच्यन्ते ॥

वे काये,वे फासे,चउ रूवे तहेव चउ सद्दे ॥
चउरो य मणवियारा,सेसा सुर बंभयारीया ॥
धादुविहीणत्तादो रेदक्खलणं ण होइ देवाणं ॥
संकप्पसुहं जायदि वेदस्सोदीरणाविगमे ॥

२ परे नवग्रैवेयकनवानुदिशपंचानुत्तरसंजाताः सुमनसस्तेऽप्रवीचाराः । मनसाऽपि मैथुनसुखानुभवनसहिता न भवन्तीति भावः । तेषां कल्पवासिभ्योऽपि परमप्रकर्षहर्षलक्षणं सुखमुत्कृष्टं वर्तते । यतः प्रवीचारो हि कामसंभववेदनाप्रतीकारः । स तु कामसंभवस्तेषां कदाचिदपि न वर्तते । तेनाहमिन्द्राणामनवच्छिन्नं सुखमेव भवतीत्यायातम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

परग्रहणमितराशेषसंग्रहार्थम्। अप्रवीचारग्रहणं परमसुखप्रतिपत्त्यर्थम्॥ प्रवीचारो हि वेदनाप्रतीकारः। तदभावे तेषां परमसुखमनवरतं भवति॥

उक्ता ये आदिनिकायदेवा दशविकल्पा इति तेषां सामान्यविशेषसञ्ज्ञाविज्ञापनार्थमिदमुच्यते—

॥ भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥ १० ॥

भवनेषु वसन्तीत्येवंशीला भवनवासिनः। आदिनिकायस्येयं सामान्यसञ्ज्ञा। असुरादयो विशेषसञ्ज्ञा विशिष्टनामकर्मोदयापादितवृत्तयः। सर्वेषां देवानामवस्थितवयःस्वभावत्वेऽपि वेषभूषायुधयानवाहनक्रीडनादिकुमारवदेषामाभासन्त इति भवनवासिषु कुमारव्यपदेशो रूढः। स प्रत्येकं परिसमाप्यते असुरकुमारा इत्येवमादि॥ क्व तेषां भवनानीति चेदुच्यते—रत्नप्रभायाः पङ्कबहुलभागेऽसुरकुमाराणां भवनानि। खरपृथिवीभागे उपर्यधश्च एकैकयोजनसहस्रं वर्जयित्वा शेषनवानां कुमाराणामावासाः॥

---

१ भवनवासीति सामान्येनोत्सर्गेण संज्ञा वर्तते। अथापवादेन विशेषतया तेषां निर्जराणां संज्ञाः संज्ञाप्यन्ते। असून्प्राणान्रान्ति गृह्णन्ति परस्परयोधनेन नारकाणां दुःखमुत्पादयन्तीति असुराः। न सुरा वा असुराः। प्रायेण संक्लिष्टपरिणामत्वात्। नगेषु पर्वतेषु चंदनादिषु वृक्षेषु वा भवा नागाः। विद्योतन्ते इति विद्युतः। सुष्ठु शोभनानि पर्णानि पक्षा येषां ते सुपर्णाः। अगंति पातालं विहाय क्रीडार्थमूर्ध्वे आगच्छन्ति इति अग्नयः। वांति तीर्थंकरविहारमार्गं शोधयन्ति ते वाताः। स्तनंति शब्दं कुर्वन्ति, स्तनः शब्दः संजातो वा येषां ते स्तनिताः॥ उदानि उदकानि धीयंते येषु ते उदधयः। उदधिक्रीडायोगात्त्रिदशा अपि उदधयः। द्वीपक्रीडायोगाद्दिविषदोऽपि द्वीपाः। दिशन्ति अतिसर्जयन्ति अवकाशमिति दिशः दिक्क्रीडायोगादमृतांधसोऽपि दिशः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

द्वितीयनिकायस्य सामान्यविशेषसञ्ज्ञावधारणार्थमाह—

॥ व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्व-यक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥ ११ ॥

विविधदेशान्तराणि येषां निवासास्ते व्यन्तरा इत्यन्वर्था सामान्यसञ्ज्ञेयमष्टानामपि विकल्पानाम् ॥ तेषां व्यन्तराणामष्टौ विकल्पाः किन्नरादयो वेदितव्या नामकर्मोदयविशेषापादिताः ॥ क्व पुनस्तेषामावासा इति चेदुच्यते—अस्माज्जम्बूद्वीपादसंख्येयान्द्वीपसमुद्रानतीत्य उपरिष्टे खरपृथिवीभागे सप्तानां व्यन्तराणामावासाः, राक्षसानां पङ्कबहुलभागे ॥

तृतीयस्य निकायस्य सामान्यविशेषसञ्ज्ञासङ्कीर्तनार्थमाह—

॥ ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥ १२ ॥

ज्योतिस्स्वभावत्वादेषां पञ्चानामपि **ज्योतिष्का** इति सामान्यसञ्ज्ञा अन्वर्था ॥ **सूर्यादयस्तद्विशेषसञ्ज्ञा नामकर्मोदयप्रत्ययाः** ॥ सूर्याचन्द्रमसाविति पृथग्ग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम् ॥ किं कृतं पुनः प्राधान्यं? प्रभावादिकृतम् ॥ क्व पुनस्तेषामावासाः ? इत्यत्रोच्यते अस्मात्समानभूमिभागादूर्ध्वं सप्तयोजनशतानि नवत्युत्तराणि ७९० उत्पत्य सर्वज्योतिषामधोभागविन्यस्तास्तारकाश्चरन्ति । ततो दशयोजनान्युत्प्लुत्य सूर्याश्चरन्ति । ततोऽशीतियोजनान्युत्पत्य चन्द्रमसो भ्रमन्ति । ततश्चत्वारि योजनान्युत्पत्य नक्षत्राणि । ततश्चत्वारि योजनान्युत्पत्य बुधाः । ततस्त्रीणि योज-

---

१ सूर्यादधो मनागूनयोजने केतुर्वर्तते । चंद्रादधोभागे ईषदूनयोजने च राहुर्वर्तते । चंद्रसूर्यग्रहान्वर्जयित्वा शेषा नक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च एकस्मिन्निजनिजमार्गे व्रजन्ति ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नान्युत्पत्य शुक्राः। ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्य बृहस्पतयः। ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्याङ्गारकाः। ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्य शनैश्चराश्चरन्ति। स एष ज्योतिर्गणगोचरो नभोऽवकाशो दशाधिकयोजनशतबहलस्तिर्यगसंख्यातद्वीपसमुद्रप्रमाणो घनोदधिपर्यन्तः॥ उक्तं च-णउदुत्तरसत्तसया दस सीदी चदुदुगं तियचउक्कं। तारारविससिरिक्खा बुहभग्गवअंगिरारसणी॥ १॥ ११०

ज्योतिष्काणां गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ॥ १३ ॥

मेरोः प्रदक्षिणा मेरुप्रदक्षिणाः। मेरुप्रदक्षिणा इति वचनं गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं विपरीतगतिर्मा विज्ञायीति॥ नित्यगतय इति विशेषणमनुपरतक्रियाप्रतिपादनार्थम्। नृलोकग्रहणं विषयार्थम्। अर्धतृतीयेषु

---

१ नित्यगतय इति—सर्वे ज्योतिष्का मेरुप्रदक्षिणेन गत्वा भ्रमन्ति। नित्यगतयः। क्षणमपि तेषां गतिः केनापि भेत्तुं न शक्यते। ते तु मनुष्यलोकोपरिस्थिता ज्योतिष्काः सदागतयो भवन्ति। आधाराधेययोरैक्योपचारात्। ज्योतिष्कैरारूढा विमाना भ्रमन्ति। मानुषोत्तरपर्वताद्बहिर्ज्योतिष्का न भ्रमन्ति। अथ विशेषः—जंबूद्वीपोपरि द्वौ सूर्यौ वर्तेते। षट्पंचाशन्नक्षत्राणि वर्तन्ते। षट्सप्तत्याधिकमेकं शतं ग्रहाणां च वर्तते। लवणोदसमुद्रोपरि दिनमणयश्चत्वारः सन्ति। द्वादशाधिकं शतमुडूनां च वर्तते। द्वापंचाशदधिकं शतत्रयं ग्रहाणां च वर्तते। धातकीखंडोपरि प्रद्योतना द्वादश वर्तन्ते। षट्त्रिंशदधिकं शतत्रयं ऋक्षाणां च वर्तन्ते। षट्पंचाशदधिकं सहस्रं ग्रहाणामस्ति। कालोदसमुद्रोपरि ग्रथीतननो द्वाचत्वारिंशत्सन्ति। षट्सप्तत्यधिकानि एकादशशतानि नक्षत्राणां च वर्तन्ते। षण्णवत्यधिकानि षट्त्रिंशच्छतानि ग्रहाणां सन्ति। पुष्करार्द्धद्वीपोपरि द्वासप्ततिरंशुमालिनो वर्तन्ते। षोडशाधिकं सहस्रद्वयं नक्षत्राणां च वर्तते। षट्त्रिंशदधिकानि त्रिषष्टिशतानि ग्रहणां वर्तन्ते। मानुषोत्तराद्बहिः पुष्करार्द्धे पुष्करसमुद्रे च सूर्यादीनां संख्या परमागमाद्वेदितव्या। यत्र यावन्तः सूर्यास्तत्र तावन्तश्चंद्रमसोऽपि वेदितव्याः। बहुविधगणानि च नक्षत्राणि ज्ञातव्यानि॥ अथवा सर्वत्र एकैकस्य कुमुदबांधवस्य संबंधिनो ग्रहा अष्टाशीतिरष्टाशीतिर्भवन्ति। एकैकस्य जैवातृकस्य अष्टाविंशतिनक्षत्राणि भवन्ति। मानुषोत्तराभ्यन्तरेऽयं निर्णयः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

द्वीपेषु द्वयोश्च समुद्रयोर्ज्योतिष्का नित्यगतयो नान्यत्रेति ॥ ज्योतिष्कविमानानां गतिहेत्वभावात्तद्वृत्त्यभाव इति चेन्न, असिद्धत्वात् ॥ गतिरताभियोग्यदेवप्रेरितगतिपरिणामात्कर्मविपाकस्य वैचित्र्यात्तेषां हि गतिमुखेनैव कर्म विपच्यत इति ॥ एकादशभिर्योजनशतैरेकविंशैर्मेरुमप्राप्य ज्योतिष्काः प्रदक्षिणाश्चरन्ति ॥

गतिमज्ज्योतिस्सम्बन्धेन व्यवहारकालप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ तत्कृतः कालविभागः ॥ १४ ॥

तद्ग्रहणं गतिमज्ज्योतिःप्रतिनिर्देशार्थम् । न केवलया गत्या नापि केवलैर्ज्योतिर्भिः कालः परिच्छिद्यते, अनुपलब्धेरपरिवर्तनाच्च ॥ कालो द्विविधो व्यावहारिको मुख्यश्च ॥ व्यावहारिकः कालविभागस्तत्कृतः समयावलिकादिः क्रियाविशेषपरिच्छिन्नोऽन्यस्यापरिच्छिन्नस्य परिच्छेदहेतुः ॥ मुख्योऽन्यो वक्ष्यमाणलक्षणः ॥

इतरत्र ज्योतिषामवस्थानप्रतिपादनार्थमाह—

॥ बहिरवस्थिताः ॥ १५ ॥

बहिरित्युच्यते, कुतो बहिः ? नृलोकात् ॥ कथमवगम्यते ? अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवति ॥ ननु च नृलोके नित्यगतिवचनादन्यत्रावस्थानं ज्योतिष्काणां सिद्धं । अतो बहिरवस्थिता इति वचनमनर्थकमिति । तन्न । किंकारणम् ? नृलोकादन्यत्र बहिर्ज्योतिषामस्तित्वमवस्थानं चासिद्धम् । अतस्तदुभयसिद्ध्यर्थं बहिरवस्थिता इत्युच्यते ॥ विपरीतगतिनिवृत्त्यर्थं कादाचित्कगतिनिवृत्त्यर्थं च सूत्रमारब्धम् ॥

तुरीयस्य निकायस्य सामान्यसञ्ज्ञासङ्कीर्तनार्थमाह —

॥ वैमानिकाः ॥ १६ ॥

---

१ निश्चला वर्तन्ते इत्यर्थः । २ अप्रदक्षिणागतिनिवृत्त्यर्थम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वैमानिकग्रहणमधिकारार्थम् । इत उत्तरं ये वक्ष्यन्ते तेषां वैमानिकसम्प्रत्ययो यथा स्यादित्यधिकारः क्रियते ॥ **विशेषेणात्मस्थान् सुकृतिनो मानयन्तीति विमानानि । विमानेषु भवा वैमानिकाः ॥** (तानि विमानानि त्रिविधानि । **इन्द्रकश्रेणिपुष्पप्रकीर्णकभेदेन ॥** तत्र **इन्द्रकविमानानि इन्द्रवन्मध्ये व्यवस्थितानि । तेषां चतसृषु दिक्षु आकाशप्रदेशश्रेणिवदवस्थानात् श्रेणिविमानानि । विदिक्षु प्रकीर्णपुष्पवदवस्थानात्पुष्पप्रकीर्णकानि** ।[1])

तेषां वैमानिकानां भेदावबोधनार्थमाह—

॥ कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १७ ॥

कल्पेषूपपन्नाः कल्पोपपन्नाः[2], कल्पानतीताः कल्पातीताश्चेति द्विविधा वैमानिकाः ॥

तेषामवस्थानविशेषनिर्ज्ञापनार्थमाह—

उपर्युपरि[3] ॥ १८ ॥

---

१ पुष्पप्रकीर्णकानीति—अत्र विशेषः— जैनचैत्यालया ये शाश्वता वर्तन्ते । विमानेषु च ये देवप्रासादा वर्तन्ते । ते सर्वेऽपि यद्यप्यकृत्रिमा वर्तन्ते तथापि तेषां मानं मानवयोजनक्रोशादिकृतं ज्ञातव्यं । अन्यानि शाश्वतस्थानानि प्रमाणयोजनादिभिर्ज्ञातव्यानीति परिभाषेयं । परिभाषेति कोऽर्थः अनियमे नियमकारिणी परिभाषा ॥

२ कल्पेषु षोडशस्वर्गेषु उपपन्नाः संबद्धाः कल्पोपपन्नाः, कल्पेभ्योऽतीताः अतिक्रान्ता उपरितनक्षेत्रवर्तिनो नवग्रैवेयकदेवाः, नवानुदिशामृताशनाश्च पंचानुत्तरनिवासिनो निर्जराश्च त्रिप्रकारा अपि अहमिंद्राः कल्पातीताः कथ्यन्ते । ननु भवनवासिषु व्यंतरेषु ज्योतिष्केषु च इंद्रादीनां कल्पनं वर्तते । तेऽपि कल्पोपपन्नाः कथं नोच्यन्ते? इत्याह सत्यं, यद्यपि तेषु इंद्रादिषु कल्पो वर्तते । तथापि वैमानिका एव कल्पोपपन्ना इति रूढिं गताः । तथा गच्छतीति गौः, धेनुर्वृषभ एव गौरुच्यते । गमनाक्रियापरिणतोऽप्यश्वादिर्न गौरुच्यते ।

३ उपर्युपरीत्ययं शब्दः समीपवाची च वर्तते । तत्रैवमर्थघटना कर्तव्या । यस्मिन्पटले सौधर्मस्वर्गो दक्षिणदिशि वर्तते तस्मिन्नेव पटले उत्तरदिशि समीपवर्तीशानस्वर्गोऽस्ति । एवं प्रतिपटलं यथासंभवं द्विद्विस्वर्गविचारोऽच्युतान्तं कर्तव्यः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

किमर्थमिदमुच्यते ? तिर्यगवस्थितिप्रतिषेधार्थमुच्यते ॥ न ज्योतिष्कवत्तिर्यगवस्थिताः । न व्यन्तरवदसमावस्थितय उपर्युपरीत्युच्यन्ते ॥ के ते ? कल्पाः ॥

यद्येवं, कियत्सु कल्पविमानेषु ते देवा भवन्तीत्यत आह—

॥ सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिध्दौ च ॥ १९ ॥

कथमेषां सौधर्मादिशब्दानां कल्पाभिधानं ? चातुरर्थिकेनाणा, स्वभावतो वा कल्पस्याभिधानं भवति ॥ अथ कथमिन्द्राभिधानं ? स्वभावतः साहचर्याद्वा ॥ तत्कथमिति चेदुच्यते—**सुधर्मा नाम सभा, साऽस्मिन्नस्तीति सौधर्मः कल्पः । तदस्मिन्नस्तीत्यण् । तत्कल्पसाहचर्यादिन्द्रोऽपि सौधर्मः** ॥ ईशानो नाम इन्द्रः स्वभावतः । ईशा-

---

१ सर्वार्थसिद्धिशब्दस्य पृथग्विभक्तिदानं सर्वेभ्योऽपि उत्तमोत्तमत्वसूचनार्थं । नामप्रकृतिषु तीर्थकरत्वं च । सर्वार्थसिद्धिविमानं परमशुक्लं जंबूद्वीपप्रमाणं च वर्तते । सौधर्मैशानयोरुच्चत्वं सार्धैका रज्जुर्मेरुबुध्नाद्बोद्धव्या । सानत्कुमारमाहेन्द्रयोरपि सार्धैका रज्जुरस्ति । ब्रह्मस्वर्गमारभ्याच्युतान्तं द्वयोर्द्वयोः स्वर्गयोरुच्चता अर्द्धार्द्धा रज्जुः । तेन द्वादशस्वर्गाणां समुदितास्तिस्रो रज्जवः । ग्रैवेयकादिमुक्तिपर्यन्तमेका रज्जुरुच्यते । अत्र यावन्ति विमानानि ऊर्ध्वलोके सन्ति तावन्ति जिनमंदिराणि सन्ति । तेषां नमस्कारवंदनास्तु ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नस्य निवासः कल्प ऐशानस्तस्य निवास इत्यण् । तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि ऐशानः ॥ सनत्कुमारो नाम्न इन्द्रः स्वभावतः । तस्य निवास इत्यण् । सानत्कुमारः कल्पः । तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि सानत्कुमारः ॥ माहेन्द्रो नामेन्द्रः स्वभावतस्तस्य निवासः कल्पो माहेन्द्रः । तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि माहेन्द्रः ॥ एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ आगमापेक्षया व्यवस्था भवतीति, उपर्युपरीत्यनेन द्वयोर्द्वयोरभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ प्रथमौ सौधर्मैशानकल्पौ, तयोरुपरि सानत्कुमारमाहेन्द्रौ, तयोरुपरि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरौ, तयोरुपरि लान्तवकापिष्ठौ, तयोरुपरि शुक्रमहाशुक्रौ, तयोरुपरि शतारसहस्रारौ, तयोरुपरि आनतप्राणतौ, तयोरुपरि आरणाच्युतौ ॥ **अध उपरि च प्रत्येकमिन्द्रसम्बन्धो वेदितव्यः । मध्ये तु प्रतिद्वयम् ॥ सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्राणां चतुर्णां चत्वार इन्द्राः । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोरेको ब्रह्मेन्द्रो नाम । लान्तवकापिष्ठयोरेको लान्तवाख्यः । शुक्रमहाशुक्रयोरेकः शुक्रसञ्ज्ञः । शतारसहस्रारयोरेकः शतारनामा । आनतप्राणतारणाच्युतानां चतुर्णां चत्वार एवं कल्पवासिनां द्वादश इन्द्रा भवन्ति ॥** जम्बूद्वीपे महामन्दरो योजनसहस्रावगाहो भवति नवनवतियोजनसहस्रोच्छ्रायः । तस्याधस्तादधोलोकः । **बाहुल्येन तत्प्रमाण- (मेरुप्रमाण) स्तिर्यक्प्रसृतस्तिर्यग्लोकः ।** तस्योपरिष्टादूर्ध्वलोकः । मेरुचूलिका चत्वारिंशद्योजनोच्छ्राया । तस्या उपरि केशान्तरमात्रे व्यवस्थितमृजुविमानमिन्द्रकं सौधर्मस्य ॥ सर्वमन्यल्लोकानुयोगाद्वेदितव्यम् ॥ नवसु ग्रैवेयकेष्विति नवशब्दस्य पृथग्वचनं किमर्थम् ? । अन्यान्यपि नवविमानानि अनुदिशसञ्ज्ञकानि सन्तीति ज्ञापनार्थम् । तेनानुदिशानां ग्रहणं वेदितव्यम् ॥

एषामधिकृतानां वैमानिकानां परस्परतो विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥ २० ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्वोपात्तस्यायुष उदयात्तस्मिन्भवे शरीरेण सहावस्थानं स्थितिः। शापानुग्रहशक्तिः प्रभावः। सुखमिन्द्रियार्थानुभवः। शरीरवसनाभरणादिदीप्तिः द्युतिः। लेश्या उक्ता। लेश्याया विशुद्धि-र्लेश्याविशुद्धिः। इन्द्रियाणामवधेश्च विषय इन्द्रियावधिविषयः। तेभ्यस्तै-र्वाऽधिका इति॥ तस्मिन्नुपर्युपरि प्रतिकल्पं प्रतिप्रस्तारं च वैमानिकाः स्थित्यादिभिरधिका इत्यर्थः॥

यथा स्थित्यादिभिरुपर्युपर्यधिका एवं गत्यादिभिरपीत्यतिप्रसङ्गे तन्निवृत्त्यर्थमाह—

॥ गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥ २१ ॥

देशाद्देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गतिः। शरीरं वैक्रियिकमुक्तम्। लोभ-कषायोदयाद्विषयेषु सङ्गः परिग्रहः। मानकषायादुत्पन्नोऽहङ्कारोऽ-भिमानः। एतैर्गत्यादिभिरुपर्युपरि हीनाः॥ देशान्तरविषयक्रीडारति-प्रकर्षाभावादुपर्युपरि गतिहीनाः॥ शरीरं सौधर्मैशानयोर्देवानां सप्तारत्नि-प्रमाणम्॥ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः षडरत्निप्रमाणम्॥ ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तर लान्तवकापिष्टेषु पञ्चारत्निप्रमाणम्॥ शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु चतुर-रत्निप्रमाणम्॥ आनतप्राणतयोरर्द्धचतुर्थारत्निप्रमाणम्॥ आरणाच्युतयो-स्त्र्यरत्निप्रमाणम्॥ अधोग्रैवेयकेषु अर्द्धतृतीयारत्निप्रमाणम्॥ मध्यग्रैवेयके-ष्वरत्निद्वयप्रमाणम्॥ उपरिमग्रैवेयकेषु च अध्यर्द्धारत्निप्रमाणम्॥ अनु-त्तरेष्वरत्निप्रमाणम्॥ परिग्रहश्च विमानपरिच्छेदादिरुपर्युपरि हीनः॥ अभिमानश्चोपर्युपरि तनुकषायत्वाद्धीनः॥ पुरस्तात्त्रिषु निकायेषु देवानां लेश्याविधिरुक्तः॥

इदानीं वैमानिकेषु लेश्याविधिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २२ ॥

---

१ इंद्रियावधीनां विषयः गोचरः गम्यः पदार्थः इंद्रियावधिविषयः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पीता च पद्मा च शुक्ला च ताः पीतपद्मशुक्लाः। पीतपद्मशुक्ला लेश्या येषां ते पीतपद्मशुक्ललेश्याः॥ कथं ह्रस्वत्वम्? । औत्तरपदिकम्। यथाहुः— द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानमिति॥ अथवा पीतश्च शुक्लश्च पीतपद्मशुक्ला वर्णवन्तोऽर्थाः। तेषामिव लेश्या येषां ते पीतपद्मशुक्ललेश्याः॥ तत्र कस्य का लेश्येत्यत्रोच्यते—सौधर्मैशानयोः पीतलेश्याः। सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः पीतपद्मलेश्याः। ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तर-लान्तवकापिष्टेषु पद्मलेश्याः। शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु पद्मशुक्ललेश्याः। आनतादिषु शुक्ललेश्याः। तत्राप्यनुदिशानुत्तरेषु परमशुक्ललेश्याः। सूत्रेऽन-भिहितं कथं मिश्रग्रहणं? साहचर्याल्लोकवत्॥ तद्यथा—छत्रिणो गच्छन्ति इति अच्छत्रिषु छत्रिव्यवहारः। एवमिहापि मिश्रयोरन्यतरग्रहणं भवति॥ अयमर्थः सूत्रतः कथं गम्यते? इति चेदुच्यते—एवमभिसम्बन्धः क्रियते, द्वयोः कल्पयुगलयोः पीतलेश्या। सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः पद्म-लेश्याया अविवक्षातः॥ ब्रह्मलोकादिषु त्रिषु कल्पयुगलेषु पद्मलेश्या। शुक्रमहाशुक्रयोः शुक्ललेश्याया अविवक्षातः॥ शेषेषु शतारादिषु शुक्ल-लेश्या। पद्मलेश्याया अविवक्षात इति नास्ति दोषः॥

आह कल्पोपपन्ना इत्युक्तं तत्रेदं न ज्ञायते के कल्पा इत्यत्रोच्यते—

॥ प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पाः ॥ २३ ॥

इदं न ज्ञायते इत आरभ्य कल्पा भवन्तीति सौधर्मादिग्रहणमनु-वर्तते। तेनायमर्थो लभ्यते— सौधर्मादयः प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पा इति पारिशेष्यादितरे कल्पातीता इति॥

लौकान्तिका देवा वैमानिकाः सन्तः क गृह्यन्ते? कल्पोपपन्नेषु। कथमिति चेदुच्यते—

ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ॥ २४ ॥

एत्य तस्मिन् लीयन्त इति आलयः आवासः। ब्रह्मलोक आलयो

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तेषां ते ब्रह्मलोकालया लौकान्तिका देवा वेदितव्याः । यद्येवं सर्वेषां ब्रह्मलोकालयानां देवानां लौकान्तिकत्वं प्रसक्तं ? । अन्वर्थसञ्ज्ञाग्रहणाद्दोषः ॥ ॥ ब्रह्मलोको लोकस्तस्यान्तो लोकान्तस्तस्मिन्भवा लौकान्तिका इति न सर्वेषां ग्रहणम् । तेषां हि विमानानि ब्रह्मलोकस्यान्तेषु स्थितानि ॥ अथवा जन्मजरामरणाकीर्णो लोकः संसारस्तस्यान्तो लोकान्तः । लोकान्ते भवा लौकान्तिकाः ते सर्वे परीतसंसाराः । ततश्च्युता एकं गर्भावासं प्राप्य परिनिर्वास्यन्ति ॥

तेषां सामान्येनोपदिष्टानां भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोय-

तुषिताव्याबाधारिष्टाश्च ॥ २५ ॥

क्व इमे सारस्वतादयः ? अष्टास्वपि पूर्वोत्तरादिषु दिक्षु यथाक्रममेते सारस्वतादयो देवगणा वेदितव्याः । तद्यथा—पूर्वोत्तरकोणे सारस्वतविमानं, पूर्वस्यां दिशि आदित्यविमानं, पूर्वदक्षिणस्यां दिशि वह्निविमानं, दक्षिणस्यां दिशि अरुणविमानं, दक्षिणापरकोणे गर्दतोयविमानं, अपरस्यां दिशि तुषितविमानं, उत्तरापरस्यां दिशि अव्याबाधविमानं, उत्तरस्यां दिशि अरिष्टविमानम् ॥ चशब्दसमुच्चितास्तेषामन्तरे द्वौ द्वौ देवगणौ ॥ तद्यथा—सारस्वतादित्यान्तरे अग्न्याभसूर्याभाः । आदित्यस्य च वह्नेश्चान्तरे चन्द्राभसत्याभाः । वह्न्यरुणान्तराले श्रेयस्करक्षेमंकराः । अरुणगर्दतोयान्तराले वृषभेष्टकामचराः । गर्दतोयतुषितमध्ये निर्माणरजोदिगन्तरक्षिताः । तुषिताव्याबाधमध्ये आत्मरक्षितसर्वरक्षिताः । अव्याबाधारिष्टान्तराले मरुद्वसवः । अरिष्टसारस्वतान्तराले अश्वविश्वाः ॥ **सर्वे एते स्वतन्त्रा हीनाधिकत्वाभावात्, विषयरतिविरहाद्देवर्षयः, इतरेषां देवानाम-**

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

र्चनीयाः, चतुर्दशपूर्वधराः, तीर्थङ्करनिष्क्रमणप्रतिबोधनपरा वेदितव्याः ॥

आह उक्ता लौकान्तिकास्ततश्च्युत्वैकं गर्भवासमवाप्य निर्वास्यन्तीत्युक्ताः। किमेवमन्येष्वपि निर्वाणप्राप्तिकालविभागो विद्यते ? इत्यत आह—

॥ विजयादिषु द्विचरमाः ॥ २६ ॥

आदिशब्दः प्रकारार्थे वर्तते, तेन विजयवैजयन्तजयन्तापराजितानुदिशविमानानामिष्टानां ग्रहणं सिद्धं भवति ॥ कः पुनरत्र प्रकारः ? अहमिन्द्रत्वे सति सम्यग्दृष्ट्युपपादः। सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्ग इति चेन्न तेषां परमोत्कृष्टत्वात्। अन्वर्थसञ्ज्ञात एकचरमत्वासिद्धेः ॥ चरमत्वं देहस्य। मनुष्यभवापेक्षया द्वौ चरमौ देहौ येषां ते द्विचरमाः। विजयादिभ्यश्च्युता अप्रतिपतितसम्यक्त्वा मनुष्येषूत्पद्य संयममाराध्य पुनर्विजयादिषूत्पद्य ततश्च्युताः पुनर्मनुष्यभवमवाप्य सिध्यन्तीति द्विचरमदेहत्वम् ॥

आह जीवस्यौदयिकेषु भावेषु तिर्यग्योनिगतिरौदयिकीत्युक्तं, पुनश्च स्थितौ तिर्यग्योनिजानां चेति। तत्र न ज्ञायते के तिर्यग्योनयः ? इत्यत्रोच्यते—

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ २७ ॥

औपपादिका उक्ता देवनारकाः। मनुष्याश्च निर्दिष्टाः "प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्या" इति। एभ्योऽन्ये संसारिणो जीवाः शेषास्तिर्यग्योनयो वेदितव्याः ॥ तेषां तिरश्चां देवादीनामिव क्षेत्रविभागः पुनर्निर्देष्टव्यः। सर्वलोकव्यापित्वात्तेषां क्षेत्रविभागो नोक्तः ॥

---

१ लौकान्तिकदेवसंख्यानिरूपकः श्लोकः—

चतुर्लक्षतया सप्त सहस्राणि शताष्टकम् ॥
विंशतिर्मिलिता ह्येते सर्वे लौकान्तिकाः स्मृताः ॥

४०७८२०

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आह स्थितिरुक्ता नारकाणां, मनुष्याणां, तिरश्चां च। देवानां नोक्ता। तस्यां वक्तव्यायामादावुद्दिष्टानां भवनवासिनां स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

॥ स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्द्धहीनमिता ॥ २८ ॥

असुरादीनां सागरोपमादिभिर्यथाक्रममत्राभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ इयं स्थितिरुत्कृष्टा। जघन्याऽप्युत्तरत्र वक्ष्यते ॥ तद्यथा—**असुराणां सागरोपमा स्थितिः। नागानां त्रिपल्योपमा स्थितिः। सुपर्णानामर्द्धतृतीयानि। द्वीपानां द्वे। शेषाणां षण्णामध्यर्द्धपल्योपमम् ॥**

आद्यदेवनिकायस्थित्यभिधानादनन्तरं व्यन्तरज्योतिष्कस्थितिवचने क्रम प्राप्ते सति तदुल्लङ्घ्य वैमानिकानां स्थितिरुच्यते। कुतः? तयोरुत्तरत्र लघुनोपायेन स्थितिवचनात् ॥ तेषु चादावुद्दिष्टयोः कल्पयोः स्थितिविधानार्थमाह—

॥ सौधर्मैशानयोः सागरोपमे अधिके ॥ २९ ॥

सागरोपमे इति द्विवचननिर्देशात् द्वित्वगतिः। अधिके इत्ययमधिकारः। आ कुतः? आ सहस्रारात्। आ इदं तु कुतो ज्ञायते इति चेदुत्तरत्र तुशब्दग्रहणात्। तेन सौधर्मैशानयोर्देवानां द्वे सागरोपमे सातिरेके प्रत्येतव्ये ॥

उत्तरयोः स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त ॥ ३० ॥

---

१ घातायुष्कसम्यग्दृष्ट्यपेक्षया किञ्चिदूनार्द्धसागरोपममधिकं भवति सौधर्मकल्पात्सहस्रारपर्यन्तम् ॥ "उवमे घादेऊणं सायरदळमहियमासहस्सारा" इति वचनात् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अनयोः कल्पयोर्देवानां सप्तसागरोपमाणि साधिकान्युत्कृष्टा स्थितिः ॥

ब्रह्मलोकादिष्वच्युतावसानेषु स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु ३१॥

सप्तग्रहणं प्रकृतं, तस्येह त्र्यादिभिरिष्टैरभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ सप्त त्रिभिरधिकानि, सप्त सप्तभिरधिकानीत्यादि, द्वयोर्द्वयोरभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ तुशब्दो विशेषणार्थः ॥ किं विशिनष्टि ? अधिकशब्दोऽनुवर्तमानश्चतुर्भिरभिसम्बध्यते नोत्तराभ्यामित्ययमर्थो विशिष्यते ॥ तेनायमर्थो भवति— ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोर्दशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ लान्तवकापिष्टयोश्चतुर्दशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ शुक्रमहाशुक्रयोः षोडशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ शतारसहस्रारयोरष्टादशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ आनतप्राणतयोर्विंशतिसागरोपमाणि ॥ आरणाच्युतयोर्द्वाविंशतिसागरोपमाणि ॥

तत ऊर्ध्वं स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥

अधिकग्रहणमनुवर्तते । तेनेहाभिसम्बन्धो वेदितव्यः । एकैकेनाधिकानीति ॥ नवग्रहणं किमर्थम् ? प्रत्येकमेकैकमधिकमिति ज्ञापनार्थम् ॥

---

१ नवग्रैवेयकाणां नामान्येवमाहुराचार्याः—

१ सुदर्शनम् २ अमोघम् ३ सुप्रबुद्धम् ४ यशोधरम् ५ सुभद्रम् ६ सुविशालम् ७ सुमनसम् ८ सौमनसम् ९ प्रीतिंकरम् । नवानुदिशानां नामानि—

१ आर्चिः २ आर्चिमालिनी ३ वैरं ४ वैरोचनं एतानि पूर्वादिदिक्चतुष्के । ५ सौम्यं ६ सौम्यरूपं ७ अंकं ८ स्फटिकं चेति विदिक्चतुष्के । मध्ये आदित्येन्द्रकं विमानं । एवं नवानुत्तराणि ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

इतरथा हि ग्रैवेयकेष्वेकमेवाधिकं स्यात् ॥ विजयादिष्विति आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादनुदिशानामपि ग्रहणम् ॥ सर्वार्थसिद्धेस्तु पृथग्ग्रहणं जघन्याभावप्रतिपादनार्थम् ॥ तेनायमर्थः, अधोग्रैवेयकेषु प्रथमे त्रयोविंशतिः । द्वितीये चतुर्विंशतिः । तृतीये पञ्चविंशतिः ॥ मध्यमग्रैवेयकेषु प्रथमे षड्विंशतिः । द्वितीये सप्तविंशतिः । तृतीयेऽष्टाविंशतिः ॥ उपरिमग्रैवेयकेषु प्रथमे एकोनत्रिंशत् ॥ द्वितीये त्रिंशत् । तृतीये एकात्रिंशत् ॥ अनुदिशाविमानेषु द्वात्रिंशत् ॥ विजयादिषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्युत्कृष्टा स्थितिः । सर्वार्थसिद्धेस्त्रयस्त्रिंशदेवेति ॥

निर्दिष्टोत्कृष्टस्थितिकेषु जघन्यस्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

॥ अपरा पल्योपममधिकम् ॥ ३३ ॥

पल्योपमं व्याख्यातम् । अपरा जघन्यस्थितिः । पल्योपमं साधिकम् ॥ केषां ? सौधर्मैशानीयानाम् ॥ कथं गम्यते ? परतः परत इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥

तत ऊर्ध्वं जघन्यस्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

परतः परतः पूर्वापूर्वाऽनन्तरा ॥ ३४ ॥

परस्मिन्देशे परतः । वीप्सायां द्वित्वम् । पूर्वशब्दस्यापि । अधिकग्रहणमनुवर्तते ॥ तेनैवमभिसम्बन्धः क्रियते— सौधर्मैशानयोर्द्वे सागरोपमे साधिके उक्ते, ते साधिके सानत्कुमारमाहेन्द्रयोर्जघन्यस्थितिः ॥ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः परा स्थितिः सप्तसागरोपमाणि साधिकानि, तानि ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोर्जघन्या स्थितिरित्यादि ॥

नारकाणामुत्कृष्टा स्थितिरुक्ता । जघन्यां सूत्रेऽनुपात्तामप्रकृतामपि

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

लघुनोपायेन प्रतिपादयितुमिच्छन्नाह—

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥ ३५ ॥

चशब्दः किमर्थः ? । प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ किं च प्रकृतं ? । परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरा अपरा स्थितिरिति ॥ तेनायमर्थो लभ्यते—(रत्नप्रभायां नारकाणां परा स्थितिरेकं सागरोपमम्। सा शर्कराप्रभायां जघन्या। शर्कराप्रभायामुत्कृष्टा स्थितिस्त्रीणि सागरोपमाणि। सा वालुकाप्रभायां जघन्येत्यादि ॥ एवं द्वितीयादिषु जघन्या स्थितिरुक्ता ॥)

प्रथमायां का जघन्येति तत्प्रदर्शनार्थमाह—

॥ दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ३६ ॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । रत्नप्रभायां दशवर्षसहस्राणि अपरा स्थितिर्वेदितव्या ॥

अथ भवनवासिनां का जघन्या स्थितिरित्यत आह—

भवनेषु च ॥ ३७ ॥

चशब्दः किमर्थः ? प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ तेन भवनवासिनामपरा स्थितिर्दशवर्षसहस्राणीत्यभिसम्बध्यते ॥

व्यन्तराणां तर्हि का जघन्या स्थितिरित्यत आह—

व्यंतराणां च ॥ ३८ ॥

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ तेन व्यन्तराणामपरा स्थितिर्दशवर्ष-

---

१ रत्नप्रभायामिति—सा तु प्रथमपटले सीमंतकनाम्न्येव । द्वितीयपटले नवतिवर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिः । तृतीयपटले नवतिवर्षलक्षाणि । इत्यादि सर्वत्र समयाधिका सती जघन्या स्थितिर्ज्ञातव्या ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सहस्राणीत्यत्रगम्यते ॥

अथैषां परा स्थितिः का इत्यत्रोच्यते—

परा पल्योपममधिकम् ॥ ३९ ॥

परा उत्कृष्टा स्थितिर्व्यन्तराणां पल्योपममधिकम्[1] ॥

इदानीं ज्योतिष्काणां परा स्थितिर्वक्तव्येत्यत आह—

ज्योतिष्काणां च ॥ ४० ॥

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ तेनैवमभिसम्बन्धः । ज्योतिष्काणां परा स्थितिः पल्योपममधिकमिति ॥

अथापरा कियतीत्यत आह—

तदष्टभागोऽपरा ॥ ४१ ॥

तस्य पल्योपमस्याष्टभागो ज्योतिष्काणामपरा स्थितिरित्यर्थः ॥

अथ लौकान्तिकानां विशेषोक्तानां स्थितिविशेषो नोक्तः । स कियानित्यत्रोच्यते—

लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम् ॥४२॥

अविशिष्टाः सर्वे ते शुक्ललेश्याः पञ्चहस्तोत्सेधशरीराः ॥

---

१ पल्योपममधिकमिति—अत्र विशेषः—चंद्राणां पल्यमेकं वर्षलक्षाधिकं । सूर्याणां पल्यमेकं वर्षसहस्राधिकं । शुक्राणां वर्षशताधिकं पल्यम् । बृहस्पतीनां पल्योपममेकमेव । बुधानां पल्यार्धं । नक्षत्राणां च पल्यार्द्धं । प्रकीर्णकतारकाणां पल्यचतुर्थभागः परा स्थितिर्वेदितव्या । प्रकीर्णकतारकाणां नक्षत्राणां च जघन्या स्थितिः पल्योपमाष्टमो भागः । सूर्यादीनां जघन्या स्थितिः पल्योपमचतुर्थो भागः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ चतुर्णिकायदेवानां । स्थानं भेदाः सुखादिकम् ॥
॥ परापरास्थितिर्लेश्या । तुर्याध्याये निरूपितम् ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

पंचमोऽध्यायः ॥

इदानीं, सम्यग्दर्शनस्य विषयभावेनोपक्षिप्तेषु जीवादिषु जीवपदार्थो व्याख्यातार्थः । अथाजीवपदार्थो विचारप्राप्तस्तस्य सञ्ज्ञाभेदसङ्कीर्तनार्थमिदमुच्यते—

अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥

कायशब्दः शरीरे व्युत्पादितः । इहोपचारादध्यारोप्यते । कुत उपचारः ? । **यथा शरीरं पुद्गलद्रव्यप्रचयात्मकं तथा धर्मादिष्वपि प्रदेशप्रचयापेक्षया काया इव काया इति** । अजीवाश्च ते कायाश्च अजीवकायाः ॥ विशेषणं विशेष्येणेति वृत्तिः ॥ ननु च नीलोत्पलादिषु व्यभिचारे सति विशेषणविशेष्ययोगः । इहापि व्यभिचारयोगोऽस्ति । अजीवशब्दोऽकाये कालेऽपि वर्तते, कायोऽपि जीवे । **किमर्थः कायशब्दः ? । प्रदेशबहुत्वज्ञापनार्थः । धर्मादीनां प्रदेशा बहव इति** ॥ ननु च असंख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानामित्यनेनैव प्रदेशबहुत्वं ज्ञापितम् । सत्यमिदम् । परं किन्त्वस्मिन्विधौ सति तदवधारणं विज्ञायते, असंख्येयाः प्रदेशा न संख्येया नाप्यनन्ता इति ॥ कालस्य

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रदेशप्रचयाभावज्ञापनार्थं च इह कायग्रहणम् । कालो वक्ष्यते । तस्य प्रदेश-प्रतिषेधार्थमिह कायग्रहणम् ॥ यथाऽणोः प्रदेशमात्रत्वाद्द्वितीयादयोऽस्य न सन्तीत्यप्रदेशोऽणुः । तथा कालपरमाणुरप्येकप्रदेशत्वादप्रदेश इति ॥ तेषां धर्मादीनामजीव इति सामान्यसञ्ज्ञा जीवलक्षणाभावमुखेन प्रवृत्ता ॥ धर्माधर्माकाशपुद्गला इति विशेषसञ्ज्ञाः सामयिक्यः ॥

अत्राह सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्येत्येवमादिषु द्रव्याण्युक्तानि, कानि तानीत्युच्यंते—

॥ द्रव्याणि ॥ २ ॥

यथास्वं पर्यायैर्द्रूयन्ते द्रवन्ति वा तानि द्रव्याणि ॥ द्रव्य-त्वयोगाद्द्रव्यमिति चेन्न । उभयासिद्धेः ॥ यथा दण्डदण्डिनोर्योगो भवति पृथक्सिद्धयोः, न च तथा द्रव्यद्रव्यत्वे पृथक्सिद्धे स्तः ॥ यद्यपृथक्सिद्ध-योरपि योगः स्यादाकाशकुसुमस्य प्रकृतिपुरुषस्य द्वितीयशिरसश्च योगः स्यादिति ॥ अथ पृथक्सिद्धिरभ्युपगम्यते, द्रव्यत्वकल्पना निरर्थिका । गुणसमुदायो द्रव्यमिति चेत्तत्रापि गुणानां समुदायस्य च भेदाभावे तद्व्यपदेशो नोपपद्यते । भेदाभ्युपगमे च पूर्वोक्त एव दोषः ॥ ननु **गुणान्द्रवन्ति गुणैर्वा द्रूयन्त इति विग्रहेऽपि स एव दोष इति चेन्न । कथञ्चिद्भेदाभेदोपपत्तेस्तद्व्यपदेशसिद्धिः, व्यतिरेकेणानुप-**

---

१ तथा कालपरमाणुरिति— पुद्गलपरमाणोर्यद्यपि निश्चयनयेनैकप्रदेशत्वमुक्तं तथापि उपचारेण बहुप्रदेशत्वमस्त्येव । यतः पुद्गलपरमाणुरन्यपुद्गलपरमाणुभिः सह मिलति । एकत्र कायवत्पिंडीभवति । तेन उपचारेण काय उच्यते । कालपर-माणुस्तूपचारेणापि काय इति नोच्यते । स तु स्वभावेन रत्नराशिरिव मुक्ताफलस-मूहवद्वा पृथक्तिष्ठति ।

२ यथास्वमिति—द्रूयन्ते गम्यन्ते प्राप्यन्ते यथास्वं यथायथं आत्मीयैः पर्यायैर्यानि तानि द्रव्याणि । द्रवन्ति वा पर्यायैः प्रवर्तंते यानि तानि द्रव्याणि ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

-लब्धरभेदः सञ्ज्ञालक्षणप्रयोजनादिभेदाद्भेद इति ॥ प्रकृता धर्मा-द्यो बहवस्तत्सामानाधिकरण्याद्बहुत्वनिर्देशः । स्यादेतत्संख्यानुवृत्तिवत्पु-ल्लिङ्गानुवृत्तिरपि प्राप्नोति । नैष दोष आविष्टलिङ्गाः शब्दाः कदाचि-ल्लिङ्गं न व्यभिचरन्ति । अतो धर्मादयो द्रव्याणि भवन्तीति ॥

अनन्तरत्वाच्चतुर्णामेव द्रव्यव्यपदेशप्रसङ्गेऽध्यारोपार्थमिदमुच्यते—

॥ जीवाश्च ॥ ३ ॥

जीवशब्दो, व्याख्यातार्थः । बहुत्वनिर्देशो व्याख्यातभेदप्रतिपत्त्यर्थः । चशब्दो द्रव्यसञ्ज्ञानुकर्षणार्थः, जीवाश्च द्रव्याणीति ॥ एवमेतानि वक्ष्य-माणेन कालेन सह षट् द्रव्याणि भवन्ति ॥ ननु द्रव्यस्य लक्षणं वक्ष्यते 'गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति' तल्लक्षणयोगाद्धर्मादीनां द्रव्यत्वव्यपदेशो भवति नार्थः परिगणनेन ? ॥ परिगणनमवधारणार्थं तेनान्यवादिपरिकल्पितानां पृथिव्यादीनां निवृत्तिः कृता भवति ॥ कथं ? पृथिव्यप्तेजोवायुमनांसि पुद्गलद्रव्येऽन्तर्भवन्ति रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वाच्चक्षुरिन्द्रियवत् ॥ वायुमनसो रूपादियोगाभाव इति चेन्न । वायुस्तावद्रूपादिमा-न्स्पर्शवत्त्वाद्घटादिवत् ॥ चक्षुरादिकरणग्राह्यत्वाभावाद्रूपाद्यभाव इति चेत्परमाण्वादिष्वतिप्रसङ्गः स्यात् ॥ आपो गन्धवत्यः स्पर्शवत्त्वात्पृथिवीवत् । तेजोऽपि रसगन्धवत् रूपवत्त्वात् तद्वदेव मनोऽपि द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्चेति । तत्र भावमनो ज्ञानम्, तस्य जीवगुणत्वादात्मन्यन्तर्भावः । द्रव्यमनश्च रूपादियोगा-

पृथ्व्यप्तेज इति--एषां पुद्गलद्रव्येऽन्तर्भावः । उक्तं च—

पुढवी जलं च छाया चउरिंदिय विसयकम्मपरमाणू ।
छव्विहभेयं भणियं पुग्गलदव्वं जिणिंदेहिं ॥
अइथूलथूल थूलं थूलं सुहुमं च थूलसुहुमं च ॥
सुहुमं च सुहुमसुहुमं धराइयं होइ छब्भेयं ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्पुद्गलद्रव्यविकारः ॥ रूपादिमन्मनः ज्ञानोपयोगकारणत्वाच्चक्षुरिन्द्रियवत् ॥ ननु अमूर्तेऽपि शब्दे ज्ञानोपयोगकारणत्वदर्शनाद्व्यभिचारी हेतुरिति चेन्न तस्य पौद्गलिकत्वान्मूर्तिमत्त्वोपपत्तेः ॥ ननु यथा परमाणूनां रूपादिमत्कार्यत्वदर्शनाद्रूपादिमत्त्वम्, न तथा वायुमनसो रूपादिमत्कार्यं दृश्यते इति चेन्न । तेषामपि तदुपपत्तेः । सर्वेषां परमाणूनां सर्वरूपादिमत्कार्यत्वप्राप्तियोग्यताऽभ्युपगमात् ॥ न च केचित्पार्थिवादिजातिविशेषयुक्ताः परमाणवः सन्ति, जातिसंकरेणारम्भदर्शनात् ॥ दिशोऽप्याकाशेऽन्तर्भावः । आदित्योदयाद्यपेक्षया आकाशप्रदेशपंक्तिषु इत इदमिति व्यवहारोपपत्तेः ॥

उक्तानां द्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ४ ॥

नित्यं ध्रुवमित्यर्थः । नेः ध्रुवे त्यः इति निष्पादितत्वात् ॥ धर्मादीनि द्रव्याणि गतिहेतुत्वादिविशेषलक्षणद्रव्यार्थादेशादस्तित्वादिसामान्यलक्षणद्रव्यार्थादेशाच्च कदाचिदपि न व्ययन्तीति नित्यानि । वक्ष्यते हि तद्भावाव्ययं नित्यमिति । इयत्ताऽव्यभिचारादवस्थितानि धर्मादीनि षडपि द्रव्याणि कदाचिदपि षडिति इयत्त्वं नातिवर्तन्ते ततोऽवस्थितानीत्युच्यन्ते ॥ न विद्यते रूपमेषामित्यरूपाणि, रूपप्रतिषेधेन तत्सहचारिणां रसादीनामपि प्रतिषेधः । तेनारूपाण्यमूर्तानीत्यर्थः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanaṣi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

यथा सर्वेषां द्रव्याणां नित्यावस्थितानित्येतत्साधारणं लक्षणं तथा अरूपित्वं पुद्गलानामपि प्राप्तम् । अतस्तदपवादार्थमाह—

॥ रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥

रूपं मूर्तिरित्यर्थः ॥ का मूर्तिः ? **रूपादिसंस्थानपरिणामो मूर्तिः ॥ रूपमेषामस्तीति रूपिणः । मूर्तिमन्त इत्यर्थः** ॥ अथवा रूपमिति गुणविशेषवचनशब्दस्तदेषामस्तीति रूपिणः ॥ रसाद्यग्रहणमिति चेन्न । **तदविनाभावात्तदन्तर्भावः** ॥ पुद्गला इति बहुवचनं भेदप्रतिपादनार्थम् ॥ भिन्ना हि पुद्गलाः स्कन्धपरमाणुभेदात्तद्विकल्प उपरिष्टाद्वक्ष्यते ॥ यदि प्रधानवदरूपत्वमेकत्वं चेष्टं स्याद्विश्वरूपकार्यदर्शनविरोधः स्यात् ॥

आह किं पुद्गलवद्धर्मादीन्यपि द्रव्याणि प्रत्येकं भिन्नानीत्यत्रोच्यते—

॥ आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥ ६ ॥

आङ् अयमभिविध्यर्थः । सौत्रीमानुपूर्वीमनुसृत्यैतदुक्तं, तेन धर्माऽधर्माकाशानि गृह्यन्ते । एकशब्दः संख्यावचनस्तेन द्रव्यं विशिष्यते, एकं द्रव्यं एकद्रव्यमिति ॥ यद्येवं बहुवचनमयुक्तं, **धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धिर्भवति** ॥ एकस्यानेकार्थप्रत्यायनशक्तियोगादे-

---

१ रूपमिति—रूपरसादिसंस्थानलक्षणा मूर्तिर्विद्यते येषां ते रूपिणः । अत्र नित्ययोगे इन्प्रत्ययः । तदुक्तं—भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्ति विवक्षायां मत्वादयो भवन्त्यमी ॥

२ सकृत्सकलगतिपरिणामानां सान्निध्याधानाद्धर्मः । ३ सकृत्सकलस्थितिपरिणामसान्निध्याधानादधर्मः । ४ आकाशन्तेऽस्मिन्द्रव्याणि स्वयं वाऽऽकाशत इत्याकाशम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कैकमित्यस्तु लघुत्वाद्द्रव्यग्रहणमनर्थकं, तथापि द्रव्यापेक्षया एकत्वख्यापनार्थं द्रव्यग्रहणं ॥ क्षेत्रभावाद्यपेक्षया असंख्येयत्वानन्तत्वविकल्पस्येष्टत्वात् । न जीवपुद्गलवदेषां[1] बहुत्वमित्येतदनेन ख्याप्यते ॥

अधिकृतानामेव एकद्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ निष्क्रियाणि च ॥ ७ ॥

उभयनिमित्तवशादुत्पद्यमानः[2] पर्यायो द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः क्रिया, तस्या निष्क्रान्तानि निष्क्रियाणि ॥ अत्र चोद्यते— धर्मादीनि द्रव्याणि यदि निष्क्रियाणि ततस्तेषामुत्पादो न भवेत् । क्रियापूर्वको हि घटादीनामुत्पादो दृष्टः । उत्पादाभावाच्च व्ययाभाव इति ॥ अतः सर्वद्रव्याणामुत्पादादित्रितयकल्पनाव्याघात इति ॥ तन्न । किं कारणम् ? । अन्यथोपपत्तेः ॥ क्रियानिमित्तोत्पादाभावेऽप्येषां धर्मादीनामन्यथोत्पादः कल्प्यते ॥ तद्यथा—द्विविध उत्पादः स्वनिमित्तस्तावदनन्तानामगुरुलघुगुणानामागमप्रामाण्यादभ्युपगम्यमानानां षट्स्थानपतितया वृद्ध्या हान्या च प्रवर्तमानानां स्वभावादेतेषामुत्पादो व्ययश्च ॥ परप्रत्ययोऽपि अश्वादिगतिस्थित्यवगाहनहेतुत्वात्क्षणे क्षणे तेषां भेदात्तद्धेतुत्वमपि भिन्नमिति परप्रत्ययापेक्ष उत्पादो विनाशश्च व्यवह्रियते ॥ ननु यदि निष्क्रियाणि धर्मादीनि,

---

१. न जीवपुद्गलवदिति–यथा जीवद्रव्यं नानाजीवापेक्षया भिन्नं वर्तते । पुद्गलद्रव्यं च प्रदेशस्कंधत्वापेक्षया भिन्नमस्ति तथा धर्मोऽधर्मश्चाकाशश्च द्रव्यं भिन्नं भिन्नं वर्तते ।

२. क्रियापरिणामशक्तियुक्तं द्रव्यमभ्यन्तरनिमित्तं प्रेरणादिकं बाह्यनिमित्तं तद्वशादित्यर्थः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

जीवपुद्गलानां गत्यादिहेतुत्वं नोपपद्यते, जलादीनि हि क्रियावन्ति मत्स्यादीनां गत्यादिनिमित्तानि दृष्टानीति ॥ नैष दोषः ॥ **बलाधाननिमित्तत्वाच्चक्षुर्वत् । यथा रूपोपलब्धौ चक्षुर्निमित्तमपि न व्याक्षिप्तमनस्कस्यापि भवति** ॥ अधिकृतानां धर्माधर्माकाशानां निष्क्रियत्वेऽभ्युपगते जीवपुद्गलानां सक्रियत्वमर्थादापन्नम् ॥ कालस्यापि सक्रियत्वमिति चेन्न । अनधिकारात् ॥ अत एवासावेतैः सह नाधिक्रियते ॥

अजीवकाया इत्यत्र कायग्रहणेन प्रदेशास्तित्वमात्रं निर्ज्ञातं न त्वियत्तावधारिता प्रदेशानामतस्तन्निर्धारणार्थमिदमुच्यते—

॥ असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम् ॥ ८ ॥

संख्यामतीता असंख्येयाः । असंख्येयस्त्रिविधो जघन्य उत्कृष्टोऽजघन्योत्कृष्टश्चेति ॥ तत्रेहाजघन्योत्कृष्टासंख्येयः परिगृह्यते ॥ **प्रदिश्यत इति प्रदेशः ॥ वक्ष्यमाणलक्षणः परमाणुः स यावति क्षेत्रे व्यवतिष्ठते स प्रदेश इति व्यवह्रियते** ॥ धर्माधर्मैकजीवास्तुल्यासंख्येयप्रदेशाः ॥ **तत्र धर्माधर्मौ निष्क्रियौ लोकाकाशं व्याप्य स्थितौ । जीवस्तावत्प्रदेशोऽपि सन् संहरणविसर्पणस्वभावत्वात्कर्मनिर्वर्तितं शरीरमणुमहद्वाऽधितिष्ठंस्तावदवगाह्य वर्तते, यदा तु लोकपूरणं भवति मन्दरस्याधश्चित्रवज्रपटलमध्ये जीवस्याष्टौ मध्यप्रदेशा व्यवतिष्ठन्ते । इतरे प्रदेशा ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् कृत्स्नं लोकाकाशं व्यश्नुवते ॥**

---

१ गत्यादिपरिणतस्य बलाधानं कुर्वन्ति, न तु स्वयं प्रेरयन्तीति भावः ।

२ यदा त्विति--लोकपूरणं चतुर्भिः समयैः करोति चतुर्भिः संहरति । एवं लोकपूरणकरणेऽष्टौ समया लगन्ति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अथाकाशस्य कति प्रदेशा इत्यत आह—

॥ आकाशस्यानन्ताः ॥ ९ ॥

लोकेऽलोके चाकाशं वर्तते ॥ अविद्यमानोऽन्तो येषां ते अनन्ताः॥ के ? प्रदेशाः । कस्य ? आकाशस्य पूर्ववदस्यापि प्रदेशकल्पनाऽवसेया ॥ उक्तममूर्तानां प्रदेशपरिमाणम् ॥

इदानीं मूर्तानां पुद्गलानां प्रदेशपरिमाणं निर्ज्ञातव्यमित्यत आह—

॥ संख्येयाऽसंख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥

चशब्देनानन्ताश्चेत्यनुकृष्यते । कस्यचित्पुद्गलद्रव्यस्य द्व्यणुकादेः संख्येयाः प्रदेशाः, कस्यचिदसंख्येया, अनन्ताश्च ॥ अनंतानन्तोपसंख्यानमिति चेन्न । अनन्तसामान्यात् ॥ अनन्तप्रमाणं त्रिविधमुक्तं परीतानन्तं युक्तानन्तमनन्तानन्तं चेति । तत्सर्वमनन्तसामान्येन गृह्यते ॥ स्यादेतदसंख्यातप्रदेशो लोकः अनन्तप्रदेशस्यानन्तानन्तप्रदेशस्य च स्कन्धस्याधिकरणमिति विरोधः ? ततो नानन्त्यमिति ? नैष दोषः । सूक्ष्मपरिणामावगाहनशक्तियोगात्परमाण्वादयोऽहि सूक्ष्मभावेन परिणता एकैकस्मिन्नप्याकाशप्रदेशेऽनन्तानन्ता अवतिष्ठन्ते, अवगाहनशक्तिश्चैषामव्याहताऽस्ति तस्मादेकस्मिन्नपि प्रदेशेऽनन्तानन्तानामवस्थानं न विरुध्यते ॥

२ आकाशमिति–आसमंताल्लोके अलोके च काशते इति आकाशम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पुद्गलानामित्यविशेषवचनात्परमाणोरपि प्रदेशवत्त्वप्रसंगे तत्प्रतिषेधार्थमाह—

॥ नाणोः ॥ ११ ॥

अणोः प्रदेशा न सन्तीति वाक्यशेषः ॥ कुतो न सन्तीति चेत् प्रदेशमात्रत्वात् । यथा[1] आकाशप्रदेशस्यैकस्य प्रदेशभेदाभावादप्रदेशत्वमेवमणोरपि प्रदेशमात्रत्वात्प्रदेशभेदाभावः ॥ किं च ततोऽल्पपरिमाणाभावान्न ह्यणोरल्पीयानन्योऽस्ति । यतोऽस्य प्रदेशा भिद्येरन् ॥

एषामवधृतप्रदेशानां धर्मादीनामाधारप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ लोकाकाशेऽवगाहः[2] ॥ १२ ॥

उक्तानां धर्मादीनां द्रव्याणां लोकाकाशेऽवगाहो न बहिरित्यर्थः ॥ यदि धर्मादीनां लोकाकाशमाधार आकाशस्य क आधार इति ? ॥ आकाशस्य नास्त्यन्य आधारः । स्वप्रतिष्ठमाकाशम् ॥ यद्याकाशं स्वप्रतिष्ठं, धर्मादीन्यपि स्वप्रतिष्ठान्येव । अथ धर्मादीनामन्य आधारः कल्प्यते, आकाशस्याप्यन्य आधारः कल्प्यः । तथा सत्यनवस्थाप्रसङ्ग इति चेन्नैष दोषः । नाकाशादन्यदधिकपरिमाणं द्रव्यमस्ति । यत्राकाशं स्थित-

---

१ यथेति—यथा एकाकाशप्रदेशस्यापि प्रदेशभेदाभावादप्रदेशत्वं तथैकस्य अविभागस्य परमाणोरपि अप्रदेशत्वं ज्ञातव्यं । यत एकस्याणोर्भेदः केनापि कर्तुं न शक्यते । ' परमाणोः परं नाल्पं नभसो न परं महत्, इति वचनादणोरप्यणीयानपरो न विद्यते । कथमणोः प्रदेशा भिद्यन्ते ?

२ लोकाकाश इति—लोक्यन्ते धर्मादयः पदार्था यस्मिन्निति लोकः । लोकस्य संबंधी आकाशो लोकाकाशस्तस्मिन् लोकाकाशे ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मित्युच्यते । सर्वतोऽनन्तं हि तत् ॥ ततो धर्मादीनां पुनरधिकरणमाकाशमित्युच्यते व्यवहारनयवशात् । एवम्भूतनयापेक्षया तु सर्वाणि द्रव्याणि स्वप्रतिष्ठान्येव ॥ तथा चोक्तं, क भावानास्ते ? आत्मनीति ॥ धर्मादीनि लोकाकाशान्न बहिः सन्तीति एतावदत्राधाराधेयकल्पनासाध्यं फलम् ॥ ननु च लोके पूर्वोत्तरकालभाविनामाधाराधेयभावो दृष्टो यथा कुण्डे बदरादीनां । न तथाऽऽकाशं पूर्वम् । धर्मादीन्युत्तरकालभावीनि । अतो व्यवहारनयापेक्षयाऽपि आधाराधेयकल्पनानुपपत्तिरिति ॥ नैष दोषः ॥ युगपद्भाविनामपि आधाराधेयभावो दृश्यते । वटे रूपादयः शरीरे हस्तादय इति ॥ लोक इत्युच्यते । को लोकः ? । धर्माधर्मादीनि द्रव्याणि यत्र लोक्यन्ते स लोक इति ॥ अधिकरणसाधने घञ् ॥ आकाशं द्विधा विभक्तं । लोकाकाशमलोकाकाशं चेति ॥ लोक उक्तः । स यत्र तल्लोकाकाशम् । ततो बहिः सर्वतोऽनन्तमलोकाकाशम् ॥ लोकालोकविभागश्च धर्माधर्मास्तिकायसद्भावाद्विज्ञेयः ॥ असति हि तस्मिन्धर्मास्तिकाये जीवपुद्गलानां गतिनियमहेत्वभावाद्विभागो न स्यात् । असति चाधर्मास्तिकाये स्थितेराश्रयनिमित्ताभावात् स्थितेरभावः । तस्या अभावे लोकालोकविभागाभावो वा स्यात् । तस्मादुभयसद्भावाल्लोकालोकविभागसिद्धिः ॥

---

१ एवंभूतनयापेक्षयेति--निश्चयनयापेक्षयेत्यर्थः ।

२ लोकाकाशमलोकाकाशं चेति--अत्राह कश्चित् स्थितिदानस्वभावस्याधर्मद्रव्यस्य लोकाकाशे स्थितस्य परतोऽभावात्कथमलोकाकाशः स्थितिं करोति । तथा कालद्रव्यं विना कथमलोकाकाशो वर्तते ? सत्यं यथा तप्तायःपिण्डो जलपार्श्वे स्थित एकस्मिन्पार्श्वे जलावकर्षणं करोति । तज्जलं सर्वत्र लोहपिंडं व्याप्नोति । तथा लोकस्य पार्श्वे स्थितमलोकाकाशं अधर्मं कालद्रव्यं च स्पृशत् स्थितिं करोति वर्तते च ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तत्रावध्रियमाणानामवस्थानभेदसम्भवाद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

कृत्स्नवचनमशेषव्याप्तिप्रदर्शनार्थम् । अगारेऽवस्थितो घट इति यथा तथा धर्माधर्मयोर्लोकाकाशेऽवगाहो न भवति । किं तर्हि ? कृत्स्ने, तिलेषु तैलवदिति ॥ अन्योन्यप्रदेशप्रवेशव्याघाताभावोऽवगाहनशक्तियोगाद्वेदितव्यः ॥

अतो विपरीतानां मूर्तिमतामप्रदेशसंख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशानां पुद्गलानामवगाहविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥

एक एव प्रदेश एकप्रदेशः । एकप्रदेश आदिर्येषां त इमे एकप्रदेशादयः । तेषु पुद्गलानामवगाहो भाज्यो विकल्प्यः ॥ अवयवेन विग्रहःसमुदायः समासार्थ इति एकप्रदेशोऽपि गृह्यते ॥ तद्यथा—एकस्मिन्नाकाशप्रदेशे परमाणोरवगाहः । द्वयोरेकत्रोभयत्र च बद्धयोरबद्धयोश्च । त्रयाणामेकत्र द्वयोस्त्रिषु च बद्धानामबद्धानां च । एवं संख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशानां स्कन्धानामेकसंख्येयासंख्येयप्रदेशेषु लोकाकाशेऽवस्थानं प्रत्येतव्यम् ॥ ननु युक्तं तावदमूर्तयोर्धर्माधर्मयोरेकत्राविरोधेनावरोध इति । मूर्तिमतां पुद्गलानां कथमित्यत्रोच्यते—अवगाहनस्वभावत्वात्सूक्ष्मपरिणामाच्च मूर्तिमतामप्यवगाहो न विरुध्यते । एकापवरके अनेकदीपप्रकाशावस्थानवत् ॥ आगमप्रामाण्याच्च तथाऽध्यवसेयम् ॥ तदुक्तम्—ओगाढगाढणिचिओ पुग्गलकाएहिं सव्वदो लोगो । सुहुमेहिं बादरेहिं अणंताणंतेहिं विविहेहिं ॥ १ ॥

१-भाज्यो विकल्पनीयो भापणीय इत्यर्थः । यथा व्याकरणेऽवयवेन विग्रहो भवति समुदायः समासार्थो भवति । तथा एकप्रदेशोऽपि गृह्यते बहवश्च प्रदेशा गृह्यन्ते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अथ जीवानां कथमवगाहनमित्यत्रोच्यते—

॥ असंख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ १५ ॥

लोकाकाशे इत्यनुवर्तते। तस्यासंख्येयभागीकृतस्यैको भागोऽसंख्येयभाग इत्युच्यते स आदिर्येषां तेऽसंख्येयभागादयः। तेषु जीवानामवगाहो वेदितव्यः॥ तद्यथा—**एकस्मिन्नसंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते एवं द्वित्रिचतुरादिष्वप्यसंख्येयभागेषु आ सर्वलोकादवगाहः प्रत्येतव्यः॥ नानाजीवानां तु सर्वलोक एव॥** यद्येकस्मिन्नसंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते, कथं द्रव्यप्रमाणेनानन्तानन्तो जीवराशिः सशरीरोऽवतिष्ठते? । **लोकाकाशे सूक्ष्मबादरभेदादवस्थानं प्रत्येतव्यम्। बादरास्तावत्सप्रतिघातशरीराः। सूक्ष्मास्तु सशरीरा अपि सूक्ष्मभावादेकनिगोदजीवावगाहेऽपि प्रदेशे साधारणशरीरा अनन्तानन्ता वसन्ति॥ न ते परस्परेण बादरैश्च व्याहन्यन्त इति नास्त्यवगाहविरोधः॥**

अत्राह लोकाकाशतुल्यप्रदेश एकजीव इत्युक्तं, तस्य कथं लोकस्यासंख्येयभागादिषु वृत्तिः। ननु सर्वलोकव्याप्त्यैव भवितव्यमित्यत्रोच्यते—

॥ प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

अमूर्तस्वभावस्यात्मनोऽनादिबन्धं प्रत्येकत्वात् कथञ्चिन्मूर्ततां बिभ्रतः कार्मणशरीरवशान्महदणु च शरीरमधिष्ठितस्तद्वशात्प्रदेशसंहरणविसर्पणस्वभावस्य तावत्प्रमाणतायां सत्यामसंख्येयभागादिषु वृत्तिरुपपद्यते, प्रदीपवत्॥ यथा निरावरणव्योमप्रदेशेऽनवधृतप्रकाशपरिमाणस्य प्रदीपस्य शरावमानिकापवरका-

१ एकस्मिन्निति–जीवन्ति, जीविष्यन्ति, जीवितपूर्वा वा जीवास्तेषां जीवानां लोकाकाशेऽसंख्येयभागादिष्ववगाहो भवति। कोर्थः? लोकाकाशस्य असंख्येया भागाः क्रियन्ते तेषां मध्ये एको भागो गृह्यते तस्मिन्नेकस्मिन्भागे एको जीवस्तिष्ठति।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ध्यावरणवशात्तत्परिमाणतेति ॥ अत्राह धर्मादीनामन्योन्यप्रदेशानुप्रवेशात्सङ्करे सत्येकत्वं प्राप्नोतीति । तन्न । **परस्परमत्यन्तसंश्लेषे सत्यपि स्वभावं न जहति ॥ उक्तं च—अण्णोण्णं पविसंता दिंता ओगासमण्णमण्णस्स ॥ मेलंता विय णिच्चं सगसब्भावं ण विजहंति ॥ १ ॥**

यद्येवं धर्मादीनां स्वभावभेद उच्यतामित्यत आह—

॥ गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १७ ॥

देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गतिः। तद्विपरीता स्थितिः। उपगृह्यत इत्युपग्रहः। गतिश्च स्थितिश्च गतिस्थिती । गतिस्थिती एव उपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहौ॥ धर्माधर्मयोरिति कर्तृनिर्देशः ॥ उपक्रियत इत्युपकारः । कः पुनरसौ ? गत्युपग्रहः स्थित्युपग्रहश्च ॥ यद्येवं द्वित्वनिर्देशः प्राप्नोति ? ॥ नैष दोषः **सामान्येन व्युत्पादित उपात्तसंख्यः शब्दः शब्दान्तरसम्बन्धे सत्यपि न पूर्वोपात्तां संख्यां जहाति ॥ यथा—साधोः कार्यं तपःश्रुते इति ॥ एतदुक्तं भवति-गतिपरिणामिनां जीवपुद्गलानां गत्युपग्रहे कर्तव्ये धर्मास्तिकायः साधारणाश्रयो जलवन्मत्स्यगमने ॥ तथा स्थितिपरिणामिनां जीवपुद्गलानां स्थित्युपग्रहे कर्तव्ये अधर्मास्तिकायः साधारणाश्रयः पृथिवीधातुरिवाश्वादिस्थिताविति ॥** ननु च उपग्रहवचनमनर्थकमुपकार इत्येवं सिद्धत्वात् । गतिस्थिती धर्माधर्मयोरुपकार इति ॥ नैष दोषः यथासंख्यनिवृत्त्यर्थमुपग्रहवचनम् । धर्माधर्मयोर्गतिस्थित्योश्च यथासंख्यं भवति, एवं जीवपुद्गलानां यथासंख्यं प्राप्नोति धर्मस्योपकारो जीवानां गतिः अधर्मस्योपकारः पुद्गलानां स्थितिरिति । तन्निवृत्त्यर्थमुपग्रहवचनं क्रियते ॥ आह धर्माधर्मयोर्य उपकारः स आकाशस्य युक्तः सर्वगतत्वादिति चेत्— **तदयुक्तं, तस्या-**

---

१ अश्वादिस्थितौ भूम्याधारत्वादित्यर्थः। दधातीति धातुराधार इत्यर्थः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

न्योपकारसद्भावात् । सर्वेषां धर्मादीनां द्रव्याणामवगाहनं तत्प्रयोजनम्। एकस्यानेकप्रयोजनकल्पनायां लोकालोकविभागाभावः॥ भूमिजलादीन्येव तत्प्रयोजनसमर्थानि नार्थो धर्माधर्माभ्यामिति चेन्न- असाधारणाश्रय इति विशिष्योक्तत्वात् । अनेककारणसाध्यत्वाच्चैकस्य कार्यस्य॥ तुल्यबलत्वात्तयोर्गतिस्थितिप्रतिबन्ध इति चेन्न—अप्रेरकत्वात् ॥ अनुपलब्धेर्न तौ स्तः खरविषाणवदिति चेन्न—सर्वप्रवाद्यविप्रतिपत्तेः । सर्वे हि प्रवादिनः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षानर्थानभिवाञ्छति ॥ अस्मान्प्रतिहेतोरसिद्धेश्च । सर्वज्ञेन निरतिशयप्रत्यक्षज्ञानचक्षुषा धर्मादयः सर्वे उपलभ्यन्ते । तदुपदेशाच्च श्रुतज्ञानिभिरपि ॥

अत्राह यद्यतीन्द्रिययोर्धर्माधर्मयोरुपकारसम्बन्धेनास्तित्वमवध्रियते,तदनन्तरमुद्दिष्टस्य नभसोऽतीन्द्रियस्याधिगमे क उपकार इत्युच्यते—

॥ आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

उपकार इत्यनुवर्तते ॥ जीवपुद्गलादीनामवगाहिनामवकाशदानमवगाह आकाशस्योपकारो वेदितव्यः ॥ आह जीवपुद्गलानां क्रियावतामवगाहिनामवकाशदानं युक्तम् । धर्मास्तिकायादयः पुनर्निष्क्रिया नित्यसम्बन्धास्तेषां कथमवगाह इति चेन्न—उपचारतस्तत्सिद्धेः । यथा गमनाभावेऽपि सर्वगतमाकाशमित्युच्यते सर्वत्र सद्भावात्; एवं धर्माधर्मावपि अवगाहक्रियाभावेऽपि सर्वत्र व्याप्तिदर्शनादवगाहिनावित्युपचर्येते ॥ आह यद्यवकाशदानमस्य स्वभावो वज्रादिभिर्लोष्टादीनां भित्त्यादिभिर्गवादीनां च व्याघातो न प्राप्नोति । दृश्यते च व्याघातः । तस्मादस्यावकाशदानं हीयते इति ॥ नैष दोषः । वज्रलोष्टादीनां स्थूलानां परस्परव्याघात इति नास्यावकाशदानसामर्थ्यं हीयते ।

२ 'प्रतिपक्षिकार्यकारणत्वे सति.' इति शेषः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तत्रावगाहिनामेव व्याघातात्। वज्रादयः पुनः स्थूलत्वात्परस्परं प्रत्यवकाशदानं न कुर्वन्तीति नासावाकाशदोषः। ये खलु पुद्गलाः सूक्ष्मास्ते परस्परं प्रत्यवकाशदानं कुर्वन्ति॥ यद्येवं नेदमाकाशस्यासाधारणं लक्षणमितरेषामपि तत्सद्भावादिति। तन्न सर्वपदार्थानां साधारणावगाहनहेतुत्वमस्यासाधारणं लक्षणमिति नास्ति दोषः। अलोकाकाशे तदभावादभाव इति चेन्न– स्वभावापरित्यागात्॥

उक्त आकाशस्योपकारः। अथ तदनन्तरोद्दिष्टानां पुद्गलानां क उपकार इत्यत्रोच्यते—

॥ शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥ १९ ॥

इदमयुक्तं वर्तते। किमत्रायुक्तम्? पुद्गलानां क उपकार इति परिप्रश्ने पुद्गलानां लक्षणमुच्यते भवता शरीरादीनि पुद्गलमयानीति॥ नैतदयुक्तम्। पुद्गलानां लक्षणमुत्तरत्र "स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गला इत्यत्र" वक्ष्यते। इदं तु जीवान् प्रति पुद्गलानामुपकारप्रतिपादनार्थमेवेति उपकारप्रकरण उच्यते॥ शरीराण्युक्तान्यौदारिकादीनि, सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षाणि, तदुदयोपपादितवृत्तीन्युपचयशरीराणि कानिचित्प्रत्यक्षाणि कानिचिदप्रत्यक्षाणि॥ एतेषां कारणभूतानि कर्माण्यपि शरीरग्रहणेन गृह्यन्ते॥ एतानि पौद्गलिकानीति कृत्वा जीवानामुपकारे पुद्गलाः प्रवर्तन्ते॥

---

१ तस्य अवगाहदानस्य इत्यर्थः। अवकाशदानाभावश्च अवगाह्यद्रव्याभावात्॥

२ शरीरादीनि–शीर्यन्ते विघटंत इति शरीराणि, उच्यते इति वाक्। मन्यते इति मनः। प्राणिति जीवति येन जीवः स प्राणः। अपानिति हर्षेण जीवति विकृत्या वा जीवति येन जीवः सोऽपानः।

३ पौद्गलिकानि इति–आत्मपरिणामं निमित्तमात्रं प्राप्य पुद्गलाः कर्मतया परिणमन्ते। तैस्तु कर्मभिरौदारिकादीनि शरीराण्युत्पद्यन्ते तेन सर्वाणि शरीराणि पौद्गलिकानि भवन्ति जीवानामुपकारेषु वर्तन्ते। तथा चोक्तं–जीवकृतं परिणामं निमित्तमात्रं प्रपद्य पुनरन्ये। स्वयमेव परिणमन्तेऽत्र पुद्गलाः कर्मभावेन॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्यान्मतं कार्मणमपौद्गलिकमनाकारत्वादाकाशवत् । आकारवतां हि औदारिकादीनां पौद्गलिकत्वं युक्तमिति ॥ तन्न । तदपि पौद्गलिकमेव, तद्विपाकस्य मूर्तिमत्सम्बन्धनिमित्तत्वात् ॥ दृश्यते हि व्रीह्यादीनामुदकादिद्रव्यसम्बन्धप्रापितपरिपाकानां पौद्गलिकत्वम् । तथा कार्मणमपि गुडकण्टकादिमूर्तिमद्द्रव्योपनिपाते सति विपच्यमानत्वात्पौद्गलिकमित्यवसेयम् ॥वाक् द्विविधा द्रव्यवाक् भाववागिति तत्र भाववाक्[1] तावद्वीर्यान्तरायमतिश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभनिमित्तत्वात् पौद्गलिकी । तदभावे तद्वृत्त्यभावात् ॥ तत्सामर्थ्योपेतेन क्रियावता[2]ऽऽत्मना प्रेर्यमाणाः पुद्गला वाक्त्वेन विपरिणमन्त इति द्रव्यवागपि पौद्गलिकी श्रोत्रेन्द्रियविषयत्वात्॥ इतरेन्द्रियविषया कस्मान्न भवति ? तद्ग्रहणायोग्यत्वात् । घ्राणग्राह्ये गन्धद्रव्ये रसाद्यनुपलब्धिवत् ॥ अमूर्ता वागिति चेन्न— मूर्तिमद्ग्रहणावरो[3]धव्याघाताभिभवादि[4]दर्शनान्मूर्तिम[5]—

---

१ भाववागिति—यदि पूर्वोक्तकर्मपुद्गलक्षयोपशमो न भवति अंगोपांगनामकर्मलाभश्च न स्यात्तदा वागुच्चारणे उत्साहो नोत्पद्येत तेन भाववाक् पौद्गलिकी भवति ।

२ ताल्वोष्ठपुटव्यापारवता । ३ मूर्तिमता इन्द्रियेण ग्रहणम् । मूर्तिमता कुड्यादिनावरणम् । मूर्तिमता प्रतिकूलवाय्वादिना व्याघातः । ४ बलीयसा ध्वन्यन्तरेणाभिभवः ॥

५ कथममूर्ता वाग्भवद्भिः पौद्गलिकीत्युच्यते ? सत्यं मूर्तिमद्ग्रहणावरोधव्याघाताभिभवादिसद्भावाद्वाङ्मूर्तिमत्येव । अस्यायमर्थः । वाङ्मूर्तिमता कर्णेन्द्रियेण यदि गृह्यते तर्हि कथममूर्ता ? तथा मूर्तिमता कुड्यादिना यदि अवरुध्यते प्रतिबध्यते तर्हि कथं वाङमूर्ता ? तथा वाग्ग्राहकमपि श्रोत्रेन्द्रियं काहलादिना शब्देनान्तरितं अपरं शब्दं ग्रहीतुं न शक्नोति । बधिरत्वलक्षणो व्याघातो भवति । शब्देन व्याहन्यमाना वाक्कथममूर्ता ? तथा प्रातिकूलेन मरुता वाक् व्याहन्यते कथममूर्ता ? तथाभिमतप्रदेशे गच्छतः पदार्थस्य व्यावर्तनमाभिभव उच्यते । कर्णेन्द्रियस्य झटिति शब्दस्य ग्रहणसामर्थ्यं घटादिशब्दैः खंडयते । तिर्यग्वातेन च शब्दोऽभिभूयते कथं वागमूर्तिः ? तथा पटहादिशब्दैर्मशकादिशब्दा अभिभूयन्ते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्वासिद्धेः ॥ मनो द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्चेति ॥ भावमनस्ता-वल्लब्ध्युपयोगलक्षणं पुद्गलावलम्बनत्वात् पौद्गलिकम् ॥ द्रव्यम-नश्च, ज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमांगोपांगनामलाभप्रत्यया गु-णदोषविचारस्मरणादिप्रणिधानाभिमुखस्यात्मनोऽनुग्राहकाः पु-द्गला मनस्त्वेन परिणता इति पौद्गलिकम् ॥ कश्चिदाह मनो द्रव्या-न्तरं रूपादिपरिणामरहितमणुमात्रं तस्य पौद्गलिकत्वमयुक्तमिति ॥ तद-युक्तम् ॥ कथम ? उच्यते— तदिन्द्रियेणात्मना च सम्बद्धं वा स्यादस-म्बद्धं वा ? । यद्यसम्बद्धं, तन्नात्मन उपकारकं भवितुमर्हति । इन्द्रियस्य च साचिव्यं न करोति ॥ अथ सम्बद्धं, एकस्मिन्प्रदेशे सम्बद्धं सत्तदणु इतरेषु प्रदेशेषु उपकारं न कुर्यात् ॥ अदृष्टवशादस्य अलातचक्रवत्परिभ्रम-णमिति चेन्न—तत्सामर्थ्याभावात् । अमूर्तस्यात्मनो निष्क्रियस्यादृष्टो गुणः, स निष्क्रियः सन्नन्यत्र क्रियारम्भे न समर्थः । दृष्टो हि वायुद्रव्यविशेषः क्रियावान्स्पर्शवान्प्राप्तवनस्पतौ परिस्पन्दहेतुस्तद्विपरीतलक्षणश्चायमिति क्रियाहेतुत्वाभावः ॥ वीर्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गना-मोदयापेक्षिणाऽऽत्मनोदस्यमानः कोष्ठ्यो वायुरुच्छ्वासल-क्षणः प्राण इत्युच्यते ॥ तेनैवात्मना बाह्यो वायुरभ्यन्तरीक्रिय-माणो निःश्वासलक्षणोऽपान इत्याख्यायते ॥ एवं तावप्यात्मा-नुग्राहिणौ जीवितहेतुत्वात् ॥ तेषां मनःप्राणापानानां मूर्तिमत्त्व-मवसेयम् । कुतः ? मूर्तिमद्भिः प्रतिघातादिदर्शनात् ॥ प्रतिभय-हेतुभिरशनिपातादिभिर्मनसः प्रतिघातो दृश्यते । सुरादिभिश्चा-भिभवः ॥ हस्ततलपुटादिभिरास्यसंवरणात्प्राणापानयोः प्रतिघात उपलभ्यते । श्लेष्मणा चाभिभवः ॥ न चामूर्तस्य मूर्तिमद्भि-रभिघातादयः स्युः ॥ अत एवात्मास्तित्वसिद्धिः । यथा यन्त्रप्रतिमाचेष्टितं प्रयोक्तुरास्तित्वं गमयति, तथा प्राणापानादिकर्मापि क्रियावन्तमात्मानं साधयति ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

किमेतावानेव पुद्गलकृत उपकार आहोस्विदन्योऽप्यस्तीत्यत आह—

॥ सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

सदसद्वेद्येऽन्तरङ्गहेतौ सति बाह्यद्रव्यादिपरिपाकनिमित्तवशादुत्पद्यमानः प्रीतिपरितापरूपः परिणामः सुखदुःखमित्याख्यायते । भवधारणकारणायुराख्यकर्मोदयाद्भवस्थितिमादधानस्य जीवस्य पूर्वोक्तप्राणापानक्रियाविशेषाव्युच्छेदो जीवितमित्युच्यते । तदुच्छेदो मरणम् । एतानि सुखादीनि जीवस्य पुद्गलकृत उपकारः ॥ कुतः ? मूर्तिमद्धेतुसान्निधाने सति तदुत्पत्तेः ॥ उपकाराधिकारादुपग्रहवचनमनर्थकम् । नानर्थकम् । स्वोपग्रहप्रदर्शनार्थमिदम् । पुद्गलानां पुद्गलकृत उपकार इति ॥ तद्यथा—कांस्यादीनां भस्मादिभिर्जलादीनां कतकादिभिरयःप्रभृतीनामुदकादिभिरुपकारः क्रियते ॥ चशब्दः किमर्थः ? समुच्चयार्थः । अन्योऽपि पुद्गलकृत उपकारोऽस्तीति समुच्चीयते । यथा शरीराणि एवं चक्षुरादीनीन्द्रियाण्यपीति ॥

एवमाद्यमजीवकृतमुपकारं प्रदर्श्य जीवकृतोपकारप्रदर्शनार्थमाह—

॥ परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

परस्परशब्दः कर्मव्यतिहारे वर्तते । कर्मव्यतिहारश्च क्रियाव्यतिहारः । परस्परस्योपग्रहः परस्परोपग्रहः । जीवानामुपकारः ॥ कः पुनरसौ ? ।

---

१ अन्वर्थकानि वचनानि किंचिदिष्टं ज्ञापयन्त्याचार्यस्येति न्यायोऽत्रावगन्तव्यः । अन्यत्रापि यथासंभवमयं योजनीयः ॥ २ खड्गधाराश्रितं तोयं भिनत्ति गजमस्तकम् ॥ ३ यथा शरीराणि पुद्गलकृत उपकारस्तथेन्द्रियाण्यपि तत्कृतोऽन्य उपकार इत्यर्थः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कः पुनरसौ? । स्वामी भृत्यः, आचार्यः शिष्यः, इत्येवमादिभावेन वृत्तिः परस्परोपग्रहः ॥ स्वामी तावद्वित्तत्यागादिना भृत्यानामुपकारे वर्तते । भृत्याश्च हितप्रतिपादनेनाहितप्रतिषेधेन च ॥ आचार्य उभयलोकफलप्रदोपदेशदर्शनेन तदुपदेशविहितक्रियानुष्ठापनेन च शिष्याणामनुग्रहे वर्तते । शिष्या अपि तदानुकूल्यवृत्त्या आचार्याणामुपकाराधिकारे ॥ पुनरुपग्रहवचनं किमर्थम्? **पूर्वोक्तसुखादिचतुष्टयप्रदर्शनार्थं पुनरुपग्रहवचनं क्रियते ॥ सुखादीन्यपि जीवानां जीवकृत उपकार इति ॥**

आह यद्यवश्यं सतोपकारिणा भवितव्यं संश्च कालोऽभिमतस्तस्य क उपकार इत्यत्रोच्यते—

॥ वर्तनापरिणामक्रियाः परत्वापरत्वे च कालस्य॥२२

णृतेर्णिजन्तात्कर्मणि भावे वा युटि स्त्रीलिङ्गे वर्तनेति भवति । वर्त्यते वर्तनमात्रं वा वर्तना इति ॥ धर्मादीनां द्रव्याणां स्वपर्यायनिर्वृत्तिं प्रति स्वात्मनैव वर्तमानानां बाह्योपग्रहाद्विना तद्वृत्त्यभावात्तत्प्रवर्तनोपलक्षितः काल इति कृत्वा वर्तना कालस्योपकारः ॥ को णिजर्थः? । वर्तते द्रव्यपर्यायस्तस्य वर्तयिता कालः॥ यद्येवं कालस्य क्रियावत्त्वं प्राप्नोति । यथा शिष्योऽधीते, उपाध्यायोऽध्यापयतीति ॥ नैष दोषः । **निमित्तमात्रेऽपि हेतुकर्तृव्यपदेशो दृष्टः । यथा कारीषोऽग्निरध्यापयति । एवं कालस्य हेतुकर्तृता** ॥ स कथं काल इत्यवसीयते? **समयादीनां क्रियाविशेषाणां समयादिभिर्निर्व-**

---

१ जीवानामिति--यो जीवो यस्य जीवस्य सुखं करोति स जीवस्तं जीवं बहुवारं सुखयति । यो दुःखयति स तं बहुवारान्दुःखयति । यो जीवयति स तं बहुवारं जीवयति । यो मारयति स, तं बहुवारं मारयति । तथा चाह योगीन्द्रो भगवान्--मारिवि चूरिवि जीवडा जं तुहु दुक्खु करीसि । तं तह पासि अणंतगुणु अवसें जीव लहीसि ॥ मारिवि जीवहं लक्खडा जं तुहु पाव करीसि । पुत्तकलत्तह कारणे तं तुह एक्कु सहीसि ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

र्त्यमानानां च पाकादीनां समयः पाक इत्येवमादिस्वसञ्ज्ञारूढि-सद्भावेऽपि समयः कालः, ओदनपाककाल इत्यध्यारोप्यमाणः कालव्यपदेशस्तद्व्यपदेशनिमित्तस्य मुख्यस्य कालस्यास्तित्वं गमयति। कुतः? गौणस्य मुख्यापेक्षत्वात्॥ द्रव्यस्य पर्यायो धर्मान्तरनिवृत्तिधर्मान्तरोपजननरूपः; अपरिस्पन्दात्मकः परिणामो, जीवस्य क्रोधादिः, । पुद्गलस्य वर्णादिः धर्माधर्माकाशानामगुरुलघुगुणवृद्धिहानिकृतः॥ क्रिया परिस्पन्दात्मिका। सा द्विविधा प्रायोगिकवैस्रसिकभेदात्। तत्र प्रायोगिकी शकटादीनां, वैस्रसिकी मेघादीनाम्॥ परत्वापरत्वे क्षेत्रकृते स्तः। ते अत्र कालोपकरणात्कालकृते गृह्येते॥ त एते वर्तनादय उपकाराः कालस्यास्तित्वं गमयन्ति॥ ननु वर्तनाग्रहणमेवास्तु, तद्भेदाः परिणामादयस्तेषां पृथग्ग्रहणमनर्थकम्। नानर्थकम्। कालद्वयसूचनार्थत्वात्प्रपञ्चस्य॥ कालो हि द्विविधः परमार्थकालो व्यवहारकालश्च। परमार्थकालो वर्तनालक्षणः। परिणामादिलक्षणो व्यवहारकालः॥ अन्येन परिच्छिन्नोऽ-

---

१ समयः पाक इति--अत्र लोकप्रसिद्धो दृष्टान्तः कथ्यते। यथा तंदुलानां विक्लेदनं पचनं पाक उच्यते। ते तु तंदुलाः पच्यमानाः शनैः शनैरोदनत्वेन परिणमन्ते। तंदुलानां स्थूलत्वदर्शनात् समयं समयं प्रति सूक्ष्मः पाको भवतीति निश्चीयते। यदि प्रतिक्षणं तंदुलानां सूक्ष्मः पाको न भवेत् तदा स्थूलपाकस्यालाभो भवेत। एवं सर्वेषां द्रव्याणां प्रतिसमयं स्थूलपर्यायविलोकनाद् स्वयमेव वर्तनस्वभावत्वेन बाह्यं निश्चयकालं परमाणुरूपं अपेक्ष्य प्रतिक्षणं उत्तरोत्तरसूक्ष्मपर्यायेषु वर्तनं परिणमनं यद्भवति सा वर्तना निर्णीयते चेद्द्रव्याणां प्रतिसमयं परिणामो नैव भवेत्। तर्हि द्रव्याणां स्थूलपर्यायोऽपि न स्यात् तेन सा वर्तना अणुरूपस्य मुख्यस्य कालस्य निमित्तभूतेतिकारणाद्वर्त्तनया कृत्वा मुख्यकालोऽणुरूपोऽस्तीति निश्चीयते। वर्तनालक्षणो निश्चयकालस्योपकार इत्यायातम्।

२ परत्वापरत्वे इति--अतिसमीपदेशवर्तिनि अतिवृद्धे व्रतादिगुणहीने चांडाले परत्वव्यवहारो वर्तते। दूरदेशवर्तिनि गर्भरूपे व्रतादिगुणसहिते च अपरत्वव्यवहारो वर्तते। ते द्वेऽपि परत्वापरत्वे उक्तलक्षणे कालकृते ज्ञातव्ये कालोपकार इत्यर्थः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

न्यस्य परिच्छेदहेतुः क्रियाविशेषः काल इति व्यवह्रियते । स त्रिधा व्यवतिष्ठते भूतो वर्तमानो भविष्यन्निति ॥ तत्र **परमार्थकाले कालव्यपदेशो मुख्यः । भूतादिव्यपदेशो गौणः ॥ व्यवहारकाले भूतादिव्यपदेशो मुख्यः । कालव्यपदेशो गौणः । क्रियावद्द्रव्यापेक्षत्वात्कालकृतत्वाच्च ॥**

अत्राह धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवकालानामुपकारा उक्ताः । लक्षणं चोक्तम् " उपयोगो लक्षणमित्येवमादि " । पुद्गलानां तु सामान्यलक्षणमुक्तं " अजीवकाया इति " विशेषलक्षणं नोक्तम् । तत्किमित्यत्रोच्यते—

॥ स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्पृश्यते स्पर्शनमात्रं वा स्पर्शः । सोऽष्टविधः । मृदुकठिनगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षभेदात् ॥ रस्यते रसनमात्रं वा रसः । स पञ्चविधः । तिक्ताम्लकटुमधुरकषायभेदात् ॥ गन्ध्यते गन्धनमात्रं वा गन्धः । स द्वेधा । सुरभिरसुरभिरिति ॥ वर्ण्यते वर्णनमात्रं वा वर्णः । स पञ्चविधः । कृष्णनीलपीतशुक्ललोहितभेदात् ॥ त एते मूलभेदाः प्रत्येकं संख्येयासंख्येयानन्तभेदाश्च भवन्ति ॥ **स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च वर्णश्च स्पर्शरसगन्धवर्णास्त एतेषां सन्तीति स्पर्शरसगन्धवर्णवन्त इति ।** नित्ययोगे वन्निर्देशः ॥ यथा क्षीरिणो न्यग्रोधा इति ॥ ननु च रूपिणः पुद्गला इत्यत्र पुद्गलानां रूपवत्त्वमुक्तं तदविनाभाविनश्च रसादयस्तत्रैव परिगृहीता इति व्याख्यातं तस्मात्तेनैव पुद्गलानां रूपादिमत्त्वासिद्धेः सूत्रमिदमनर्थकमिति ॥ नैष दोषः । नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्यत्र धर्मादीनां नित्यत्वादिनिरूपणेन पुद्गलानामरूपत्वप्रसङ्गे तदपाकरणार्थं तदुक्तम् ॥ इदं तु तेषां स्वरूपविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

---

१ तिक्तेति—लवणरसस्य मधुररसेऽन्तर्भावो वेदितव्योऽथवा सर्वेषां रसानां व्यंजको लवणरस इति कारणात्पंचस्वपि रसेष्वन्तर्भावः । येषु च जलादिषु एको द्वौ त्रयो वा गंधादयः प्रकटा न ज्ञायन्ते । तत्र स्पर्शसद्भावात् अप्रकटाः सन्तीति निश्चीयन्ते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अथाशिष्टपुद्गलविकारप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतम-

श्छायाऽऽतपोद्योतवन्तश्च ॥ २४ ॥

शब्दो द्विविधो भाषालक्षणो विपरीतश्चेति ॥ भाषालक्षणो द्विविधः साक्षरोऽनक्षरश्चेति ॥ अक्षरीकृतः शास्त्राभिव्यञ्जकः संस्कृतविपरीतभेदादार्यम्लेच्छव्यवहारहेतुः ॥ अनक्षरात्मको द्वीन्द्रियादीनामतिशयज्ञानस्वरूपप्रतिपादनहेतुः स एष सर्वः, प्रायोगिकः । अभाषात्मको द्विविधः । प्रायोगिको वैस्रसिकश्चेति ॥ वैस्रसिको बलाहकादिप्रभवः । प्रायोगिकश्चतुर्धा, ततविततघनसौषिरभेदात् ॥ तत्र चर्मतननिमित्तः पुष्करभेरीदर्दुरादिप्रभवस्ततः। तन्त्रीकृतवीणासुघोषादिसमुद्भवो विततः। तालघण्टालालनाद्यभिघातजो घनः। वंशशंखादिनिमित्तः सौषिरः ॥ बन्धो द्विविधो वैस्रसिकः प्रायोगिकश्च ॥ पुरुषप्रयोगानपेक्षो वैस्रसिकः । तद्यथा—स्निग्धरूक्षत्वगुणनिमित्तो विद्युदुल्काजलधाराग्नीन्द्रधनुरादिविषयः ॥ पुरुषप्रयोगनिमित्तः प्रायोगिकः, अजीवविषयो जीवाजीवविषयश्चेति द्विधा भिन्नः ।

---

१ अनक्षरात्मक इति—अनक्षरः शब्दो द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियप्राणिनां ज्ञानातिशयस्वभावकथनप्रत्ययः । ज्ञानातिशयस्तु एकेन्द्रियापेक्षया ज्ञातव्यः । एकेन्द्रियाणां तु ज्ञानमात्रं वर्तते । अतिशयज्ञानं नास्ति । अतिशयज्ञानहेत्वभावात् । अतिशयज्ञानवता सर्वज्ञेन एकेन्द्रियाणां स्वरूपं निरूप्यते । स भगवान्परमातिशयज्ञावान् । अन्यः पुमान्रथ्यापुरुषसदृशो नाममात्रेण सर्वज्ञो हरिहरादिकः । अत्र केचित्सर्वज्ञस्य अनक्षरात्मकं शब्दं प्रतिपादयन्ति । नष्टवर्णात्मकं शब्दं प्रतिपादयन्ति । नष्टवर्णात्मको ध्वनिरिति वचनात् तन्न संगच्छते। अनक्षरात्मकेन शब्देनार्थप्रतीतेरभावात् । तथा चोक्तम्—देवकृतो ध्वनिरित्यसदेतद्देवगुणस्य तथा विहतिः स्यात्। साक्षर एव च वर्णसमूहो नैव विनार्थगतिर्जगति स्यात्।

२ वीणाभेदः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तत्राजीवविषयो जतुकाष्ठादिलक्षणः । जीवाजीवविषयः कर्मनोकर्मबन्धः ॥ सौक्ष्म्यं द्विविधं, अन्त्यमापेक्षिकं च ॥ तत्रान्त्यं परमाणूनाम् । आपेक्षिकं बिल्वामलकबदरादीनाम् ॥ स्थौल्यमपि द्विविधं, अन्त्यमापेक्षिकं चेति ॥ तत्रान्त्यं जगद्व्यापिनि महास्कन्धे। आपेक्षिकं बदरामलकबिल्वतालादिषु ॥ संस्थानमाकृतिः । तद्द्विविधं, इत्थंलक्षणमनित्थंलक्षणं चेति ॥ वृत्तत्र्यस्रचतुरस्रायतपरिमण्डलादीनामित्थंलक्षणम् । ततोऽन्यन्मेघादीनां संस्थानमनेकविधमित्थमिदमिति निरूपणाभावादनित्थंलक्षणम् ॥ भेदाः षोढा, उत्करचूर्णखण्डचूर्णिकाप्रतराणुचटनविकल्पात् ॥ तत्रोत्करः काष्ठादीनां करपत्रादिभिरुत्करणम् । चूर्णो यवगोधूमादीनां सक्तुकणिकादिः । खण्डो घटादीनां कपालशर्करादिः । चूर्णिका माषमुद्गादीनाम् । प्रतरोऽभ्रपटलादीनाम् । अणुचटनं सन्तप्तायःपिण्डादिषु अयोघनादिभिरभिहन्यमानेषु स्फुलिंगनिर्गमः ॥ तमो दृष्टिप्रतिबन्धकारणं प्रकाशविरोधि॥ छाया प्रकाशावरणनिमित्ता । सा द्वेधा, वर्णादिविकारपरिणता प्रतिबिंबमात्रात्मिका चेति ॥ आतपः आदित्यादिनिमित्त उष्णप्रकाशलक्षणः ॥ उद्योतश्चन्द्रमणिखद्योतादिप्रभवः प्रकाशः ॥ त एते शब्दादयः पुद्गलद्रव्यविकाराः त एषां सन्तीति शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायाऽऽतपोद्योतवन्तः पुद्गला इत्यभिसम्बध्यते ॥ चशब्देन नोदनाभिघातादयः पुद्गलपरिणामा आगमे प्रसिद्धाः समुच्चीयन्ते ॥

---

१ दर्पणादिसंस्थानम् । २ गोलकसंस्थानम् । ३ क्रकचादिभिः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उक्तानां पुद्गलानां भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ अणवः स्कन्धाश्च ॥ २५ ॥

प्रदेशमात्रभाविस्पर्शादिपर्यायप्रसवसामर्थ्येनाण्यन्ते शब्द्यन्त इत्यणवः ॥ सौक्ष्म्यादात्मादय आत्ममध्या आत्मान्ताश्च ॥ उक्तं च—अत्तादि अत्तमज्झं अत्तत्तं णेव इंदिये गेज्झम् ॥ ज दव्वं अविभागी तं परमाणुं विआणेहि ॥ १ ॥ स्थूलभावेन ग्रहणनिक्षेपणादिव्यापारस्कन्धनात्स्कन्धा इति सञ्ज्ञायन्ते ॥ रूढौ क्रिया क्वाचित्सती उपलक्षणत्वेनाश्रीयते इति ग्रहणादिव्यापारायोग्येष्वपि द्व्यणुकादिषु स्कन्धाख्या प्रवर्तते ॥ अनन्तभेदा अपि पुद्गला अणुजात्या स्कन्धजात्या च द्वैविध्यमापद्यमानाः सर्वे गृह्यन्त इति तज्जात्याधारानन्तभेदसंसूचनार्थं बहुवचनं क्रियते ॥ अणवः स्कन्धा इति भेदाभिधानं पूर्वोक्तसूत्रद्वयभेदसम्बन्धनार्थम् ॥ स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तोऽणवः । स्कन्धाः पुनः शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवन्तश्च स्पर्शादिमन्तश्चेति ॥

आह किमेषां पुद्गलानामणुस्कन्धलक्षणः परिणामोऽनादिरुत आदिमानित्युच्यते । स खलूत्पत्तिमत्त्वादादिमान्प्रतिज्ञायते ॥ यद्येवं तस्मादभिधीयतां कस्मान्निमित्तादुत्पद्यन्त इति ॥ तत्र स्कन्धानां तावदुत्पत्तिहेतुप्रतिपादनार्थमुच्यते—

---

१ अणव इति-प्रदेशमात्रभाविना स्पर्शादिपर्यायाणामुत्पत्तिसामर्थ्येन परमागमे अण्यन्ते साध्यन्ते कार्यलिंगं विलोक्य सद्रूपतया प्रतिपाद्यन्ते इति अणवः । तथा चोक्तं—

अणवः कार्यलिंगाः स्युर्द्विस्पर्शाः परिमंडलाः ।
एकवर्णरसा नित्याः स्युरनित्याश्च पर्ययैः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भेदसङ्घातेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २६ ॥

संघातानां द्वितीयनिमित्तवशाद्विदारणं भेदः । पृथग्भूतानामेकत्वापत्तिः संघातः ॥ ननु च द्वित्वाद्द्विवचनेन भवितव्यम् ॥ बहुवचननिर्देशस्तृतीयसंग्रहार्थः । भेदात्संघाताद्भेदसंघाताभ्यां च उत्पद्यन्त इति ॥ तद्यथा—द्वयोः परमाण्वोः संघाताद्द्विप्रदेशः स्कन्ध उत्पद्यते । द्विप्रदेशस्याणोश्च त्रयाणां वा अणूनां संघातात्त्रिप्रदेशः । द्वयोर्द्विप्रदेशयोस्त्रिप्रदेशस्याणोश्चतुर्णां वा अणूनां संघाताच्चतुःप्रदेशः । एवं संख्येयासंख्येयानन्तानामनन्तानन्तानां च संघातात्तावत्प्रदेशाः । एषामेव भेदात्तावद्द्विप्रदेशपर्यन्ताः स्कन्धा उत्पद्यन्ते ॥ एवं भेदसंघाताभ्यामेकसमयिकाभ्यां द्विप्रदेशादयः स्कन्धा उत्पद्यन्ते अन्यतो भेदेनान्यस्य संघातेनेति ॥ एवं स्कन्धानामुत्पत्तिहेतुरुक्तः ॥

अणोरुत्पत्तिहेतुप्रदर्शनार्थमाह—

॥ भेदादणुः ॥ २७ ॥

सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमार्थो भवति । अणोरुत्पत्तिर्भेदादेव, न संघातान्नापि भेदसंघाताभ्यामिति ॥

आह संघातादेव स्कन्धानामात्मलाभे सिद्धे भेदग्रहणमनर्थकमिति ॥ तद्ग्रहणप्रयोजनप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ॥ २८ ॥

अनन्तानन्तपरमाणुसमुदयनिष्पाद्योऽपि कश्चिच्चाक्षुषः कश्चिदचाक्षुषः । तत्र योऽचाक्षुषः स कथं चाक्षुषो भवतीति चेदुच्यते । भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः । न भेदादिति ॥ का तत्रोपपत्तिरिति चेत्—ब्रूमः । सूक्ष्मपरिणामस्य स्कन्धस्य भेदे सौक्ष्म्यापरित्यागादचाक्षुषत्वमेव ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सौक्ष्म्यपरिणतः पुनरपरः सत्यपि तद्भेदेऽन्यसंघातान्तरसँयोगात्सौक्ष्म्यपरिणामोपरमे स्थौल्योत्पत्तौ चाक्षुषो भवति ॥

आह धर्मादीनां द्रव्याणां विशेषलक्षणान्युक्तानि, सामान्यलक्षणं नोक्तं, तद्वक्तव्यम् ॥ उच्यते—

सत् द्रव्यलक्षणम् ॥ २९ ॥

यत्सत्तद्द्रव्यमित्यर्थः ॥

यद्येवं तदेव तावद्वक्तव्यं किं सत् ? इत्यत आह—

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ ३० ॥

चेतनस्याचेतनस्य वा द्रव्यस्य स्वां जातिमजहत उभयनिमित्तवशाद्भावान्तरावाप्तिरुत्पादनमुत्पादः । मृत्पिण्डस्य घटपर्यायवत् ॥ तथा पूर्वभावविगमनं व्ययः । यथा घटोत्पत्तौ पिण्डाकृतेः ॥ अनादिपारिणमिकस्वभावेन व्ययोदयाभावात् ध्रुवति स्थिरीभवतीति ध्रुवः । ध्रुवस्य भावः कर्म वा ध्रौव्यम् । यथा मृत्पिण्डघटाद्यवस्थासु मृदाद्यन्वयः ॥ तैरुत्पादव्ययध्रौव्यैर्युक्तं सदिति ॥ आह भेदे सति युक्तशब्दो दृष्टः । यथा दण्डेन युक्तो देवदत्त इति ॥ तथा सति तेषां त्रयाणां तैर्युक्तस्य द्रव्यस्य चाभावः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अभेदेऽपि कथञ्चिदभेदनयापेक्षया युक्तशब्दो दृष्टः । यथा सारयुक्तः स्तम्भ इति ॥ तथा

---

१ अन्तरङ्गबहिरङ्गाभ्यां ॥ २ अभेदेऽपि कथञ्चिद्भेदापेक्षया इत्यपि पाठान्तरम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सति तेषामविनाभावात्तद्व्यपदेशो युक्तः, समाधिवचनो वा युक्तशब्दः। युक्तः समाहितस्तदात्मक इत्यर्थः। उत्पादव्यय ध्रौव्यात्मकमिति यावत्। एतदुक्तं भवति—**उत्पादादीनि त्रीणि द्रव्यस्य लक्षणानि। द्रव्यं लक्ष्यम्। तत्र पर्यायार्थिकनयापेक्षया परस्परतो द्रव्याच्चार्थान्तरभावः॥ द्रव्यार्थिकनयापेक्षया व्यतिरेकेणानुपलब्धेरनर्थान्तरभावः॥ इति लक्ष्यलक्षणभावसिद्धिः॥**

आह नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्युक्तं तत्र न ज्ञायते किं नित्यमित्यत आह—

॥ तद्भावाव्ययं नित्यम् ॥ ३१ ॥

तद्भाव इत्युच्यते। कस्तद्भावः?। **प्रत्यभिज्ञानहेतुता।** तदेवेदमिति स्मरणं प्रत्यभिज्ञानम्। तदकस्मान्न भवतीति योऽस्य हेतुः स तद्भावः। भवनं भावस्तस्य भावस्तद्भावः॥ **येनात्मना प्राग्दृष्टं वस्तु तेनैवात्मना पुनरपि भावात्तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते॥** यद्यत्यन्तविरोधोऽभिन-

---

१ समाधिवचनेति—अथवा युजिर योगे सति रुधादिको धातुर्न भवति किं तर्हि युज समाधाविति दैवादिकोऽयं धातुस्तथा सति 'उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं' उत्पादव्ययध्रौव्यसमाहितं—उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं—उत्पादव्ययध्रौव्यमयं। उत्पाद' व्ययध्रौव्यस्वभावं यद्वस्तु तत्सदुच्यते। तथा चोक्तं—

स्थितिजननिरोधलक्षणं चरमचरं च जगत्प्रतिक्षणम्॥
इति जिन! सकलज्ञलाञ्छनं वचनमिदं वदतां वरस्य ते॥

अस्मिन्सूत्रे उत्पादव्ययध्रौव्याणि द्रव्यस्य लक्षणान्युक्तानि। द्रव्यं तु लक्ष्म प्रोक्तम्। पर्यायार्थिकनयेन उत्पादादीनामर्थान्तरभावो द्रव्यात्। द्रव्यार्थिकनयेन तु परस्परं व्यतिरेको नास्ति किन्तु तन्मयत्वं वर्तते।

२ तदिति—तत्प्रत्यभिज्ञानं अकस्मान्निर्हेतुकं न भवति। यद्यत्यंतविरोधो भवति विनाशः स्यात्तदाभिनवप्रादुर्भावमात्रमेव स्यात् मूलद्रव्यविलोपो भवति। घटांगीकारे मृत्पिंडमृत्तिकाद्रव्यवत्। तस्मात्तत्कारणात्तद्भावेन नित्यं निश्चीयते। मृत्पिंडाद्घटपर्यायस्तु उपसर्जनीभूतऽप्रधानभूतः। तद्भावस्तु प्रधानभूतस्तेन नित्यमिति। तन्नित्यं कथंचिद्वेदितव्यं केनाचिन्नयप्रकारेण ज्ञातव्यं द्रव्यार्थिकनयेन ज्ञातव्यमित्यर्थः। सर्वथा नित्यत्वेऽन्यथाभावस्याभावः स्यात्। तथा सति संसारविनिवृत्तिहेतुभूतक्रियाविरोधो भवति।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वप्रादुर्भावमात्रमेव वा स्यात्ततः स्मरणानुपपत्तिः। तदधीनो लोकसंव्यवहारो विरुध्यते। ततस्तद्भावेनाव्ययं नित्यमिति निश्चीयते॥ **तत्तु कथञ्चिद्वेदितव्यम्। सर्वथानित्यत्वे अन्यथाभावाभावात्संसारतन्निवृत्तिकारणप्रक्रियाविरोधः स्यात्॥**

ननु इदमेव विरुद्धं तदेव नित्यं तदेवानित्यमिति। यदि नित्यं व्ययोदयाभावादनित्यताव्याघातः। अथानित्यत्वमेव स्थित्यभावान्नित्यताव्याघात इति॥ नैतद्विरुद्धं कुतः?—

॥ अर्पितानर्पितसिद्धेः॥ ३२॥

अनेकान्तात्मकस्य वस्तुनः प्रयोजनवशाद्यस्य कस्यचिद्धर्मस्य विवक्षया प्रापितं प्राधान्यमर्पितमुपनीतमिति यावत्। तद्विपरीतमनर्पितम्। प्रयोजनाभावात् सतोऽप्यविवक्षा भवतीत्युपसर्जनीभूतमनर्पितमित्युच्यते। अर्पितं चानर्पितं चार्पितानर्पिते। ताभ्यां सिद्धेरर्पितानर्पितसिद्धेर्नास्ति विरोधः॥ तद्यथा—एकस्य देवदत्तस्य

---

१ आत्मनः सर्वथा नित्यत्वे नरनारकादिरूपेण संसारस्तद्विनिवृत्तिरूपमोक्षश्च न घटते। ततः संसारस्वरूपकथनं मोक्षोपायकथनं च विरुध्यत इति भावः॥

एते पित्रादय आपेक्षिका अपि परमार्थिका एव। धूमादेः स्वसाध्यापेक्षयाऽन्यसाध्यापेक्षया च साधनत्वासाधनत्ववत्॥

२ तद्यथेति—यथा कश्चित्पुमान् पिता इत्युच्यते स पिता कस्य चित्पुत्रस्य विवक्षया पिता भवति। तत्रापि पितुरपि कश्चित्पिता वर्तते तद्विवक्षया स एव पिता पुत्र इत्युच्यते। तथा स एव पुत्रत्वेन विवक्षितः पिता भ्रातापि कथ्यते। कस्मात्? तस्य पुत्रत्वेन पितृत्वेन विवक्षितस्य पुंसोऽन्यः कश्चिद्भ्राता वर्तते तदपेक्षया स एव पुमान्भ्रातापि कथ्यते। इत्यादयः सम्बन्धा एकस्यापि पुरुषस्य जनकत्वजन्यत्वादिकारणाद्बहवो भवन्तीति नास्ति विरोधः। तथा द्रव्यमपि सामान्यविवक्षया अर्पणया नित्यमुच्यते। विशेषाविवक्षया निर्देशार्पणया नित्यमपि वस्तु अनित्यमुच्यते। अनित्याकारसंदर्शनान्मृत इत्यादिवत्। तत्रापि नास्ति विरोधः। तौ च सामान्यविशेषौ केनचिन्नयप्रकारेण कथंचिद्भेदाभेदाभ्यां व्यवहारकारणं भवतः। एवमर्पितानर्पितसिद्धिवशात् नित्यत्वानित्यत्वे, नीलत्वानीलत्वे, एकत्वानेकत्वे, भिन्नाभिन्नत्वे, अपेक्षितत्वानपेक्षितत्वे, दैवत्वपुरुषत्वे, पुण्यपापत्वे इत्यादयो धर्मा एकस्मिन्पदार्थे योजितव्याः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पिता, पुत्रो, भ्राता, भागिनेय इत्येवमादयः सम्बन्धा जनकत्वजन्यत्वादिनिमित्ता न विरुध्यन्ते अर्पणाभेदात् ॥ पुत्रापेक्षया पिता, पित्रपेक्षया पुत्र इत्येवमादिः । **तथा द्रव्यमपि सामान्यार्पणया नित्यं, विशेषार्पणयाऽनित्यमिति नास्ति विरोधः ॥ तौ च सामान्यविशेषौ कथञ्चित् भेदाभेदाभ्यां व्यवहारहेतू भवतः ॥**

अत्राह—सतोऽनेकनयव्यवहारतन्त्रत्वात् उपपन्ना भेदसंघातेभ्यः सतां स्कन्धात्मनोत्पत्तिरिदं तु सन्दिग्धं किं संघातः संयोगादेव द्व्यणुकादिलक्षणो भवति, उत कश्चिद्विशेषोऽवध्रियत इति ? । उच्यते—सति संयोगे बन्धादेकत्वपरिणामात्मकात्संघातो निष्पद्यते । यद्येवमिदमुच्यतां कुतो न खलु पुद्गलजात्यपरित्यागे सति भवति केषांचिद्बन्धोऽन्येषां च नेति ? उच्यते—यस्मात्तेषां पुद्गलात्माविशेषेऽप्यनन्तपर्यायाणां परस्परविलक्षणपरिणामाहितसामर्थ्याद्भवन्प्रतीतः—

॥ स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्धः ॥ ३३ ॥

बाह्याभ्यन्तरकारणवशात् स्नेहपर्यायाविर्भावात् स्निह्यते स्मेति स्निग्धः । तथा रूक्षणाद्रूक्षः । स्निग्धश्च रूक्षश्च स्निग्धरूक्षौ तयोर्भावः स्निग्धरूक्षत्वं । स्निग्धत्वं चिक्कणगुणलक्षणः पर्यायः । तद्विपरीतपरिणामो रूक्षत्वं ॥ स्निग्धरूक्षत्वादिति हेतुनिर्देशः । तत्कृतो बन्धो द्व्यणुकादिपरिणामः । द्वयोः स्निग्धरूक्षयोरण्वोः परस्परश्लेषलक्षणे बन्धे सति द्व्यणुकस्कन्धो भवति ॥ एवं संख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशःस्कन्धो योज्यः । तत्र स्नेहगुण एकद्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयानन्तविकल्पः ॥ तथा रूक्षगुणोऽपि ॥ तद्गुणाः परमाणवः सन्ति । यथा तोयाजागोमहिष्युष्ट्रीक्षीरघृतेषु स्नेहगुणः प्रकर्षाप्रकर्षेण प्रवर्तते । पांशुकणिकाशर्करादिषु च रूक्षगुणो दृष्टः । तथा परमाणुष्वपि स्निग्धरूक्षगुणयोर्वृत्तिः प्रकर्षाप्रकर्षेणानुमीयते ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्निग्धरूक्षत्वगुणनिमित्ते बन्धेऽविशेषेण प्रसक्ते अनिष्टगुणनिवृत्त्यर्थमाह—

॥ न जघन्यगुणानाम् ॥ ३४ ॥

जघन्यो निकृष्टो गुणो भागः । जघन्यो गुणो येषां ते जघन्यगुणाः । तेषां जघन्यगुणानां नास्ति बन्धः । तद्यथा—एकगुणस्निग्धस्यैकगुणस्निग्धेन द्व्यादिसंख्येयासंख्येयानन्तगुणस्निग्धेन च नास्ति बन्धः । तस्यैवैकगुणस्निग्धस्य एकगुणरूक्षेण द्व्यादिसंख्येयासंख्येयानन्तगुणरूक्षेण वा नास्ति बन्धः । तथा एकगुणरूक्षस्यापि योज्यमिति ॥

एतौ जघन्यगुणस्निग्धरूक्षौ वर्जयित्वान्येषां स्निग्धानां रूक्षाणां च परस्परेण बन्धो भवतीत्यविशेषेण प्रसङ्गे तत्रापि प्रतिषेधविषयख्यापनार्थमाह—

---

१ जघन्येति-तथाहि जघनमेव जघन्यं शरीरावयवेषु किल निकृष्टोऽवयवस्तस्थान्योऽपि यो निकृष्टः स जघन्य उच्यते । यदुगवादित इत्यनेन सूत्रेण यत्प्रत्यये सति जघन्यशब्दः सिद्धः । केचिच्छाखादित्वात् यं प्रत्ययं मन्यन्ते । यथा शाखायां भवः शाख्यः । तथा जघने भवो जघन्यः । गुणशब्दस्तु अनेकार्थः । क्वचिदप्रधानेऽर्थे यथा-'गुणप्रधानार्थमिदं हि वाक्यं' अप्रधानार्थमित्यर्थः । क्वचिद्रज्जौ यथा द्विगुणा रज्जुः समावयवा इत्यर्थः । द्वे रज्जू एकत्र वुनिते इत्यर्थः । क्वचिद्द्रव्ये गुणशब्दो वर्तते यथा गुणवान्मालवो देशः गोधूमादिप्रचुरद्रव्यवानित्यर्थः । क्वचिद्रूपादिषु गुणशब्दो वर्तते यथा गुणा रूपरसादयः । क्वचिद्दोषविपरीतार्थे यथा गुणवान्साधुः ज्ञानादिमानित्यर्थः । क्वचिद्विशेषणे किंगुणोऽयम् । क्वचिद्भागे यथा द्विगुणेषु चणकेषु त्रिगुणा गोधूमाः । द्विभागेषु चणकेषु त्रिभागा गोधूमा इत्यर्थः । अत्र भागार्थो गुणशब्दो ज्ञातव्यस्तेनायं विग्रहो जघन्या निकृष्टा गुणा भागा येषां अण्वादीनां ते जघन्यगुणास्तेषां जघन्यगुणानां बंधो न भवति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥ ३५ ॥

सदृशग्रहणं तुल्यजातीयसंप्रत्ययार्थं । गुणसाम्यग्रहणं तुल्यभागसंप्रत्ययार्थम् ॥ – एतदुक्तं भवति—द्विगुणस्निग्धानां द्विगुणस्निग्धैः, द्विगुणरूक्षाणां द्विगुणरूक्षैः, त्रिगुणस्निग्धानां त्रिगुणरूक्षैश्चेत्येवमादिषु नास्ति बन्ध इति । यद्येवं सदृशग्रहणं किमर्थं ? गुणवैषम्ये सदृशानामपि बंधप्रतिपत्त्यर्थं सदृशग्रहणं क्रियते ॥

अतो विषमगुणानां तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानां चानियमेन बन्धप्रसक्तौ विशिष्टार्थसंप्रत्ययार्थमिदमुच्यते—

॥ द्व्यधिकादिगुणानां तु ॥ ३६ ॥

द्वाभ्यां गुणाभ्यामधिको द्व्यधिकः । कः पुनरसौ ? चतुर्गुणः ॥ आदिशब्दः प्रकारार्थः । कः पुनरसौ प्रकारः ? द्व्याधिकता । तेन पञ्चगुणादीनां सम्प्रत्ययो न भवति । तेन द्व्यधिकादिगुणानां तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानां च बन्ध उक्तो भवति नेतरेषाम् ॥ तद्यथा– द्विगुणस्निग्धस्य परमाणोरेकगुणस्निग्धेन, द्विगुणस्निग्धेन, त्रिगुणस्निग्धेन वा नास्ति बन्धश्चतुर्गुणस्निग्धेन पुनरस्ति बन्धः ॥ तस्यैव पुनर्द्विगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन षट्सप्ताष्टसंख्येयासंख्येयानन्तगुणस्निग्धेन वा बन्धो नास्ति । एवं त्रिगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन बन्धोऽस्ति ॥ शेषैः पूर्वोत्तरैर्न भवति ॥ चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति बन्धः । शेषैः पूर्वोत्तरैर्नास्ति । एवं शेषेष्वपि योज्यः ॥

---

१ तुशब्दः पादपूरणावधारणविशेषणसमुच्चयेषु चतुर्ष्वर्थेषु यद्यपि वर्तते तथाप्यत्र सूत्रे विशेषणार्थे ज्ञातव्यः । किं तद्विशेषणं ? न जघन्यगुणानां, गुणसाम्यं सदृशानां इति सूत्रद्वये यो बंधप्रतिषेध उक्तस्तं प्रतिषेधाधिकारं प्रतिक्षिप्य बंधं विशेषयति बंधो भवतीति कथयत्ययं तु शब्दः । विसदृशानां तु बन्धः स्निग्धरूक्षत्वादित्यनेन सिद्ध एव । अनेन सदृशग्रहणेन विसदृशानामपि योग्यत्वे सति बन्धविधिः स्थापित इत्यर्थः ॥ न जघन्यगुणानामिति सूत्रादनुवर्तमानम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तथा द्विगुणरूक्षस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षैर्नास्ति बन्धः । चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति बन्धः ॥ तस्यैव द्विगुणरूक्षस्य पञ्चगुणरूक्षादिभिरुत्तरैर्नास्ति बन्धः ॥ एवं त्रिगुणरूक्षादीनामपि द्विगुणाधिकैर्बन्धो योज्यः ॥ एवं भिन्नजातीयेष्वपि योज्यः ॥ उक्तं च—णिद्धस्स णिद्धेण दुराधिएण । लुक्खस्स लुक्खेण दुराधिएण ॥ णिद्धस्स लुक्खेण हवेज्ज बंधो । जहण्णवज्जे विसमे समे वा ॥ १ ॥ तुशब्दो विशेषणार्थः प्रतिषेधं व्यावर्तयति बन्धं च विशेषयति ॥

किमर्थमधिकगुणविषयो बन्धो व्याख्यातो न समगुणविषय इत्यत आह—

॥ बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ ॥ ३७ ॥

अधिकारात् गुणशब्दः सम्बध्यते । अधिकगुणावधिकाविति । **भावान्तरापादनं पारिणामिकत्वं क्लिन्नगुडवत्** ॥ गुडोऽधिकमधुररसः परीतानां रेण्वादीनां स्वगुणोत्पादनात् पारिणामिकः । तथाऽन्योऽप्यधिकगुणोऽल्पीयसः पारिणामिक इति कृत्वा द्विगुणादिस्निग्धरूक्षस्य चतुर्गुणादिस्निग्धरूक्षः परिणामिको भवति । ततः **पूर्वावस्थाप्रच्यवनपूर्वकं तार्तीयिकमवस्थान्तरं प्रादुर्भवतीत्येकत्वमुपपद्यते ॥ इतरथा हि शुक्लकृष्णतंतुवत् संयोगे सत्यप्यपारिणामिकत्वात्सर्वं विविक्तरूपेणैवावतिष्ठेत** ॥ उक्तेन विधिना बंधे पुनः सति ज्ञानावरणादीनां कर्मणां त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यादिस्थितिरुपपन्ना भवति ॥

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति द्रव्यलक्षणमुक्तं पुनरपरेण प्रकारेण द्रव्यलक्षणप्रतिपादनार्थमाह—

---

१ तथेति—अत्र यथा गुडरेणुदृष्टान्तो दत्तस्तथा जलसक्तुदृष्टान्तोऽपि ज्ञातव्यः। यथा रूक्षाः सक्तवो जलकणास्तु स्निग्धा द्वाभ्यां गुणाभ्यां अधिका भवन्ति। ते जलकणाः पारिणामिकस्थानीया रूक्षगुणानां सक्तूनां पिंडत्वेन पारिणामिका विलोक्यन्ते । तथा परमाणवोऽपि । तथा चोक्तं तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके—बंधेऽधिकौ गुणौ यस्मादन्येषां पारिणामिकौ ॥ दृष्टौ सक्तुजलादीनां नान्यथेत्यत्र युक्तिवाक् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गुणपर्यायवत् द्रव्यम् ॥ ३८ ॥

गुणाश्च पर्यायाश्च गुणपर्यायास्तेऽस्य संतीति गुणपर्यायवद्द्रव्यम् ॥ अत्र मतोरुत्पत्तावुक्त एव समाधिः। कथंचित् भेदोपपत्तेरिति ॥ के गुणाः? के पर्यायाः? **अन्वयिनो गुणा व्यतिरेकिणः पर्यायाः। उभयैरुपेतं द्रव्यमिति** ॥ उक्तं च—गुण इदि दव्वविहाणं दव्ववियारो हि पज्जवो भणिदो। तेहिं अणूणं दव्वं अजुदपसिद्धं हवे णिच्चं ॥ १ ॥ इति ॥ एतदुक्तं भवति—**द्रव्यं द्रव्यांतराद्येन विशिष्यते स गुणः। तेन हि तद्द्रव्यं विधीयते। असति तस्मिन् द्रव्यसंकरप्रसंगः स्यात्** तद्यथा—जीवः पुद्गलादिभ्यो ज्ञानादिभिर्गुणैर्विशिष्यते पुद्गलादयश्च रूपादिभिः। ततश्चाविशेषे संकरः स्यात् ॥ ततः **सामान्यापेक्षया अन्वयिनो ज्ञानादयो जीवस्य गुणाः। पुद्गलादीनां च रूपादयः। तेषां विकारा विशेषात्मना भिद्यमानाः पर्यायाः** ॥ घटज्ञानं क्रोधो मानो गंधो वर्णस्तीव्रो मंद इत्येवमादयः। **तेभ्योऽन्यत्वं कथंचिदापद्यमानः समुदायो द्रव्यव्यपदेशभाक्** ॥ यदि हि सर्वथा समुदायोऽनर्थांतरभूत एव स्यात् सर्वाभावः स्यात् ॥ तद्यथा—परस्परविलक्षणानां समुदाये सति एकानर्थांतरभावात् समुदायस्य सर्वाभावः परस्परतोऽर्थांतरभूतत्वात् ॥ यदिदं रूपं तस्मादर्थांतरभूता रसादयः। ततः समुदयोऽनर्थांतरभूतः। यश्च रसादिभ्योऽर्थांतरभूताद्रूपादनर्थांतरभूतः समुदायः स कथं रसादिभ्योऽर्थांतरभूतो न भवेत्। ततश्च रूपमात्रं समुदायः प्रसक्तः ॥ न चैकं रूपं समुदायो भवितुमर्हति। ततः समुदायाभावः समुदायाभावाच्च तदनर्थांतरभूतानां समुदायिनामप्यभाव इति सर्वाभावः।

---

१ गुण इति-गुण्यते विशिष्यते पृथक्क्रियते द्रव्यं द्रव्यान्तराद्यैस्ते गुणाः ॥

२ पर्यया इति-स्वभावविभावरूपतया परि समन्तात्परिप्राप्नुवन्ति परिगच्छन्ति ये ते पर्ययाः। पर्ययणं पर्ययं इति वा स्वभावविभावपर्यायरूपतया परिप्राप्तिरित्यर्थः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

एवं रसादिष्वपि योज्यम् ॥ तस्मात्समुदायमिच्छता कथंचिदर्थान्तरभाव एषितव्यः ॥

उक्तानां द्रव्याणां लक्षणनिर्देशात्तद्विषय एव द्रव्याध्यवसाये प्रसक्ते अनुक्तद्रव्यसंसूचनार्थमिदमाह—

कालश्च ॥ ३९ ॥

किम् ? द्रव्यमिति वाक्यशेषः ॥ कुतः ? । तल्लक्षणोपेतत्वात् ॥ द्विविधं लक्षणमुक्तं "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्" "गुणपर्ययवद्द्रव्य" मिति च ॥ तदुभयं लक्षणं कालस्य विद्यते । तद्यथा—ध्रौव्यं तावत्कालस्य स्वप्रत्ययं स्वभावव्यवस्थानात् ॥ व्ययोदयौ परप्रत्ययौ अगुरुलघुगुणवृद्धिहान्यपेक्षया स्वप्रत्ययौ च ॥ तथा गुणा अपि कालस्य साधारणासाधारणरूपाः सन्ति ॥ तत्रासाधारणो वर्तनाहेतुत्वं, साधारणाश्चाचेतनत्वामूर्तत्वसूक्ष्मत्वागुरुलघुत्वादयः ॥ पर्यायाश्च व्ययोत्पादलक्षणा योज्याः ॥ तस्माद्द्विप्रकारलक्षणोपेतत्वादाकाशादिवत्कालस्य द्रव्यत्वं सिद्धम् ॥ तस्यास्तित्वलिङ्गं धर्मादिवद्व्याख्यातं वर्तनालक्षणः काल इति । किमर्थमयं कालः पृथगुच्यते ? । यत्रैव धर्मादय उक्तास्तत्रैवायमपि वक्तव्यः । अजीवकाया धर्माधर्माकाशकालपुद्गला इति ॥ नैवं शंक्यम् । तत्रोपदेशे सति कायत्वमस्य स्यात् । **नेष्यते च मुख्योपचारप्रदेशप्रचयकल्पनाभावात्** ॥ धर्मादीनां तावन्मुख्यप्रदेशप्रचय उक्तः ; असंख्येयाः प्रदेशा इत्येवमादिना ॥ **अणोरप्येकप्रदेशस्य पूर्वोत्तरप्रज्ञापननयापेक्षयोपचारकल्पनया प्रदेशप्रचय उक्तः । कालस्य पुनर्द्वेधाऽपि प्रदेशप्रचयकल्पना नास्तीत्यकायत्वम्** ॥ अपि च तत्र पाठे निष्क्रियाणि चेत्यत्र धर्मादीनामाकाशान्तानां निष्क्रियत्वे प्रतिपादिते इतरेषां

---

१ द्रव्यमिति—द्रवति गच्छति प्राप्नोति, द्रोष्यति गमिष्यति प्राप्स्यति, अदुद्रुवत अगमत् प्राप्तवत्तांस्तान्पर्यायानिति द्रव्यं । स्वराद्यः इति साधुः ॥ अनाद्यनिधने द्रव्ये स्वपर्यायाः प्रतिक्षणं । उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति जलकल्लोलवज्जले ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

जीवपुद्गलादीनां सक्रियत्वप्रातिवत्कालस्यापि सक्रियत्वं स्यात् ॥ अथाकाशात्प्राकाल उद्दिश्येत ? तन्न आ आकाशादेकद्रव्याणीत्येकद्रव्यत्वमस्य स्यात् । तस्मात्पृथगिह कालोद्देशः क्रियते ॥ अनेकद्रव्यत्वे संति किमस्य प्रमाणं ? । लोकाकाशस्य यावन्तः प्रदेशास्तावन्तः कालाणवो निष्क्रिया एकैकाकाशप्रदेशे एकैकवृत्त्या लोकं व्याप्य व्यवस्थिताः ॥ उक्तं च—लोगागासपदेसे एक्केक्के जे ट्ठिया हु एक्केक्के ॥ रयणाणं रासीविव ते कालाणू असंखदव्वाणि ॥ १ ॥ रूपादिगुणविरहादमूर्ताः ॥

वर्तनालक्षणस्य मुख्यस्य कालस्य प्रमाणमुक्तम् । परिणामादिगम्यस्य व्यवहारकालस्य किं प्रमाणमित्यत इदमुच्यते—

॥ सोऽनन्तसमयः ॥ ४० ॥

साम्प्रतिकस्यैकसमयिकत्वेऽपि अतीता अनागताश्च समया अनन्ता इति कृत्वा अनन्तसमय इत्युच्यते ॥ अथवा मुख्यस्यैव कालस्य प्रमाणावधारणार्थमिदमुच्यते ॥ अनन्तपर्यायवर्तनाहेतुत्वादेकोऽपि कालाणुरनन्त इत्युपचर्यते । समयः पुनः परमनिरुद्धः[1] कालांशस्तत्प्रचयविशेष आवलिकादिरवगन्तव्यः ॥

आह गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्युक्तं तत्र के गुणा इत्यत्रोच्यते—

॥ द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४१ ॥

द्रव्यमाश्रयो येषां ते द्रव्याश्रयाः । निष्क्रान्ता गुणेभ्यो निर्गुणाः । एवमुभयलक्षणोपेता गुणा इति ॥ निर्गुणा इति विशेषणं द्व्यणुकादि-

---

१ परमेति—परमनिरुद्ध इति कोऽर्थः ? बुद्ध्या अविभागभेदेन भेदितः परमाणुवद्भेत्तुं न शक्यते इत्यर्थः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

निवृत्त्यर्थम् । तान्यपि हि कारणभूतपरमाणुद्रव्याश्रयाणि गुणवन्ति तु तस्मान्निर्गुणा इति विशेषणात्तानि निवर्तितानि भवंति ॥ ननु पर्याया अपि घटसंस्थानादयो द्रव्याश्रया निर्गुणाश्च तेषामपि गुणत्वं प्राप्नोति ॥ द्रव्याश्रया इति वचनान्नित्यं द्रव्यमाश्रित्य वर्तन्ते गुणा इति विशेषणत्वात्पर्यायाश्च निवार्तिता भवान्ति । ते हि कादाचित्का इति ॥

असकृत्परिणामशब्द उक्तः । तस्य कोऽर्थ इति प्रश्ने उत्तरमाह—

॥ तद्भावः परिणामः ॥ ४२ ॥

अथवा गुणा द्रव्यादर्थान्तरभूता इति केषाञ्चिद्दर्शनं तत्किं भवतोऽभिमतं नेत्याह—यद्यपि कथञ्चिद्व्यपदेशादिभेदहेत्वपेक्षया द्रव्यादन्ये, तथापि तदव्यतिरेकात्तत्परिणामाच्च नान्ये ॥ यद्येवं स उच्यतां कः परिणाम इति तन्निश्चयार्थमिदमुच्यते— **धर्मादीनि द्रव्याणि येनात्मना भवन्ति तद्भावस्तत्त्वं परिणाम** इति व्याख्यायते ॥ **स द्विविधोऽनादिरादिमांश्च । तत्रानादिर्धर्मादीनां गत्युपग्रहादिः सामान्यापेक्षया । स एवादिमांश्च भवति विशेषापेक्षया** ॥ ५ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां पंचमोऽध्यायः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथाजीवपदार्थो व्याख्यात इदानीं तदनन्तरोद्देशभागास्रवपदार्थो व्याख्येय इति ततस्तत्प्रसिध्यर्थमिदमुच्यते—

॥ कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥

कायादयः शब्दा व्याख्यातार्थाः । कर्म क्रिया इत्यनर्थांतरम् ॥ कायवाङ्मनसां कर्म कायवाङ्मनःकर्म, योग इत्याख्यायते आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योगः । स निमित्तभेदात्त्रिधा भिद्यते ॥ काययोगो वाग्योगो मनोयोग इति ॥ तद्यथा—वीर्यान्तरायक्षयोपशमसद्भावे सति औदारिकादिसप्तविधकायवर्गणान्यतमालंबनापेक्ष आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः काययोगः । शरीरनामकर्मोदयापादितवाग्वर्गणालम्बने सति वीर्यान्तरायमत्यक्षराद्यावरणक्षयोपशमापादिताभ्यन्तरवाग्लब्धिसान्निध्ये वाक्परिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो वाग्योगः ॥ अभ्यंतरवीर्यान्तरायनोइन्द्रियावरणक्षयोपशमात्मकमनोलब्धिसन्निधाने बाह्यनिमित्तमनोवर्गणालम्बने च सति मनःपरिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशरिस्पन्दो मनोयोगः ॥ क्षयेऽपि त्रिविधवर्गणापेक्षः सयोगकेवलिन आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योगो वेदितव्यः ॥

आह अभ्युपगत आहितत्रैविध्यक्रियो योग इति॥ प्रकृत इदानीं निर्दिश्यतां किंलक्षण आस्रव इत्युच्यते। योऽयं योगशब्दाभिधेयः संसारिणः पुरुषस्य—

॥ स आस्रवः ॥ २ ॥

१ आस्रव इति—स पूर्वस्त्रिविधोऽपि योग आस्रवः कथ्यते । आस्रवति आगच्छति आत्मदेशसमीपस्थोऽपि पुद्गलपरमाणुसमूहः कर्मत्वेन परिणमतीत्यास्रवः। दंडकवाटप्रतरलोकपूरणलक्षणो योगो वर्तते । स योगोऽनास्रवरूपोऽप्यस्ति । यथा आर्द्रमंशुकं समंतान्मरुदानीतं रजःसमूहं गृह्णाति तथा कषायजलेनार्द्रो जीवस्त्रिविधयोगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैरुपादत्तेऽथवान्योऽप्यत्ति दृष्टान्तो यथा तप्तलोहपिण्डः पयसि निक्षिप्तः समन्ताद्वारि गृह्णाति तथा कषायसंतप्तात्मा त्रिविधयोगानीतं परिगृह्णाति । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बंधहेतव इति वेदितव्यम्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

यथा सरस्सलिलावाहिद्वारं तदाऽस्रवकारणत्वात् आस्रव इत्याख्यायते तथा योगप्रणालिकया आत्मनः कर्म आस्रवतीति योग आस्रव इति व्यपदेशमर्हति ॥

आह कर्म द्विविधं पुण्यं पापं चेति । तस्य किमविशेषेण योग आस्रवणहेतुराहोस्विदस्ति कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

॥ शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्य ॥ ३ ॥

कः शुभयोगः को वा अशुभः ? प्राणातिपातादत्तादानमैथुनादिरशुभः काययोगः । अनृतभाषणपरुषासभ्यवचनादिरशुभो वाग्योगः । वधचिन्तनेर्ष्यासूयादिरशुभो मनोयोगः॥ ततो विपरीतः शुभः॥ कथं योगस्य शुभाशुभत्वं ॥ शुभपरिणामनिर्वृत्तो योगः शुभः॥ अशुभपरिणामनिर्वृत्तश्चाशुभः, न पुनः शुभाशुभकर्मकारणत्वेन ॥ यद्येवमुच्यते शुभयोग एव न स्यात् । शुभयोगस्यापि ज्ञानावरणादिबन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् ॥[1] पुनात्यात्मानं, पूयतेऽनेनेति वा पुण्यम् । तत्सद्वेद्यादि ॥ पाति रक्षति आत्मानं शुभादिति पापम् । असद्वेद्यादि ॥

---

१ यद्येवमिति—ननु शुभयोगोऽपि ज्ञानावरणादिबंधहेतुर्वर्तते । यथा केनचिदुक्तं-भो विद्वन् ! त्वमुपोषितो वर्तसे तेन त्वं पठनं मा कुरु विश्राम्यतामिति । तेन हितेऽप्युक्तेऽपि ज्ञानावरणादिः मयोक्तुर्भवति । तेन एक एवाशुभो योगोऽङ्गीक्रियतां शुभयोग एव नास्ति । सत्यम् । स यदा हि तेन परिणामेन पठन्तं विश्रमयति तदा तस्य चेतस्येवं मनोभिप्रायो वर्तते । यदीदानीमयं विश्राम्यति तदाग्रेऽस्य बहुतरं तपःश्रुतादिकं भविष्यति इत्यभिप्रायेण तपःश्रुतं वारयन्नपि अशुभास्रवभाग् न स्यात् । विशुद्धिभाक्परिणामहेतुत्वात् । तदुक्तं—विशुद्धिसंक्लेशाङ्गं चेत्स्वपरस्थं सुखासुखं । पुण्यपापास्रवो युक्तो न चेद्व्यर्थस्तवार्हतः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आह किमयमास्रवः सर्वसंसारिणां समानफलारम्भहेतुराहोस्वित्कश्चिदस्ति विशेष इत्यत्रोच्यते—

॥ सकषायाकषाययोः साम्परायिकेर्यापथयोः ॥ ४ ॥

स्वामिभेदादास्रवभेदः। स्वामिनौ द्वौ सकषायोऽकषायश्चेति ॥ **कषायः क्रोधादिः। कषाय इव कषायः। क उपमार्थः? यथा कषायो नैयग्रोधादिः श्लेषहेतुस्तथा क्रोधादिरप्यात्मनः कर्मश्लेषहेतुत्वात् कषाय इव कषाय इत्युच्यते** ॥ सह कषायेण वर्तत इति सकषायः। न विद्यते कषायो यस्येत्यकषायः। सकषायश्चाकषायश्च सकषायाकषायौ तयोः सकषायाकषाययोः ॥ **सम्परायः संसारस्तत्प्रयोजनं कर्म साम्परायिकम्। ईरणमीर्या योगो गतिरित्यर्थः। तद्द्वारकं कर्म ईर्यापथम्।** साम्परायिकं च ईर्यापथं च साम्परायिकेर्यापथे। तयोः साम्परायिकेर्यापथयोः ॥ यथासंख्यमभिसम्बन्धः ॥ **सकषायस्यात्मनो मिथ्यादृष्टेः साम्परायिकस्य कर्मण**

१ कष हिंसायां, कषति हिनस्त्यात्मानं दुर्गतिं प्रापयति इति कषायः। अथवा कषायो न्यग्रोधत्वक् बिभीतकहरीतकादिकं, वस्त्रे मंजिष्ठादिरागश्लेषहेतुर्यथा तथा क्रोधमानमायालोभलक्षणः कषायः कषाय इवात्मनः कर्मश्लेषहेतुः।

२ सम्पराय इति--सं सम्यक् पर उत्कृष्टः अयो गतिः पर्यटनं प्राणिनां यत्र स भवति संपरायः। संसार इत्यर्थः। संसारपर्यटनकारकं कर्म सांपरायिकमित्युच्यते ॥

३ ईर गतौ कंपने च, ईरणं ईर्या ईर्येति कोऽर्थः? योगो गतिर्योगप्रवृत्तिः कायवाङ्मनोव्यापारः कायवाङ्मनोवर्गणालंबी आत्मप्रदेशपरिस्पंदो जीवप्रदेशचलनं ईर्येति भण्यते। तद्द्वारकं कर्म ईर्यापथमुच्यते। तदेवाकषायादिकं द्वारमास्रवमार्गो यस्य कर्मणस्तत्तद्द्वारकं। ईर्यापथकर्मास्रवः संसारापरिभ्रमणकारणस्य आस्रवो भवति। अकषायस्योपशांतकषायादेर्योगवशादुपात्तस्य कर्मणः कषायाभावाद्बंधाभावे सति शुष्ककुड्यपतितलोष्ठवत् अनंतरसमये निवर्तमानस्येर्यापथस्यास्रवो न बंधकारणं भवति। यस्मात् सकषायस्य त्वात्मनो मिथ्यादृष्ट्यादेर्योगवशादानीतस्य स्थित्यनुभागबंधकारकसांपरायिकस्य कर्मण आस्रवो भवकारणं भवति।

Gaṇesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आस्रवो भवति ॥ अकषायस्योपशान्तकषायादेरीर्यापथस्य कर्मण आस्रवो भवति ॥

आदावुद्दिष्टस्यास्रवस्य भेदप्रतिपादनार्थमाह—

॥ इन्द्रियकषायाव्रतक्रियाः पंचचतुःपंचपंचविंशतिसङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥ ५ ॥

इंद्रियादीनां पंचादिभिर्यथासंख्यमभिसंबन्धो वेदितव्यः ॥ इंद्रियाणि पंच । चत्वारः कषायाः । पंचाव्रतानि । पंचविंशतिक्रिया इति ॥ तत्र पंचेंद्रियाणि स्पर्शनादीन्युक्तानि ॥ चत्वारः कषायाः क्रोधादयः ॥ पंचाव्रतानि प्राणव्यपरोपणादीनि वक्ष्यन्ते ॥ पंचविंशतिक्रिया उच्यन्ते— चैत्यगुरुप्रवचनपूजादिलक्षणा सम्यक्त्ववर्धिनी क्रिया सम्यक्त्वक्रिया । अन्यदेवतास्तवनादिरूपा मिथ्यात्वहेतुका प्रवृत्तिर्मिथ्यात्वक्रिया ॥ गमनागमनादिप्रवर्तनं कायादिभिः प्रयोगक्रिया । संयतस्य सतोऽविरतिं प्रत्याभिमुख्यं समादानक्रिया । ईर्यापथनिमित्तेर्यापथक्रिया । ता एताः पंच क्रियाः ॥ क्रोधावेशात्प्रादोषिकी क्रिया । प्रदुष्टस्य सतोऽभ्युद्यमः कायिकी क्रिया । हिंसोपकरणादानादाधिकरणिकी क्रिया । सत्त्वदुःखोत्पत्तितन्त्रत्वात्पारितापिकी क्रिया । आयुरिन्द्रियबलप्राणानां वियोगकरणात्प्राणातिपातिकी क्रिया । ता एताः पञ्चक्रियाः ॥ रागार्द्रीकृतत्वात्प्रमादिनो रमणीयरूपालोकनाभिप्रायो दर्शनक्रिया । प्रमाद

---

१ प्रमादेति–प्रमादपरतंत्रस्य कमनीयकामिनीस्पर्शानुबंधः स्पर्शनक्रिया । अपूर्वहिंसादिप्रत्ययविधानं प्रात्ययिकी क्रिया । कर्मकरादिकरणीयक्रियायाः स्वयमेव करणं स्वहस्तक्रिया ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वशात्स्प्रष्टव्यसञ्चेतनानुबन्धः स्पर्शनक्रिया । अपूर्वाधिकरणोत्पादनात्प्रात्ययिकी क्रिया । स्त्रीपुरुषपशुसम्पातिदेशेऽन्तर्मलोत्सर्गकरणं समन्तानुपातनक्रिया । अप्रमृष्टादृष्टभूमौ कायादिनिक्षेपोऽनाभोगक्रिया । ता एताः पंचक्रियाः ॥ यां परेण निर्वर्त्यां क्रियां स्वयं करोति सा स्वहस्तक्रिया । पापादानादिप्रवृत्तिविशेषाभ्यनुज्ञानं निसर्गक्रिया। पराचरितसावद्यादिप्रकाशनं विदारणक्रिया। यथोक्तामाज्ञामावश्यकादि चारित्रमोहोदयात्कर्तुमशक्नुवतोऽन्यथा प्ररूपणादाज्ञाव्यापादिकी क्रिया। शाठ्यालस्याभ्यां प्रवचनोपदिष्टविधिकर्तव्यतानादरोऽनाकांक्षाक्रिया । ता एताः पंचक्रियाः ॥ छेदनभेदनविशसनादिक्रियापरत्वमन्येन वा क्रियमाणे प्रहर्षः प्रारम्भक्रिया । परिग्रहाविनाशार्था पारिग्राहिकी क्रिया । ज्ञानदर्शनादिषु निकृतिर्वंचनं मायाक्रिया । अन्यं मिथ्यादर्शनक्रियाकरणकारणाविष्टं प्रशंसादिभिर्दृढयति यथा साधु करोषीति सा मिथ्यादर्शनक्रिया । संयमघातिकर्मोदयवशादनिवृत्तिरप्रत्याख्यानक्रिया । ता एताः पञ्चक्रियाः ॥ एतानीन्द्रियादीनि कार्यकारणभेदाद्भेदमापद्यमानानि साम्परायिकस्य कर्मण आस्रवद्वाराणि भवन्ति ॥

अत्राह योगत्रयस्य सर्वात्मकार्यत्वात्सर्वेषां संसारिणां साधारणस्य ततो बन्धफलानुभवनम्प्रत्यविशेष इत्यत्रोच्यते । नैतदेवम् । यस्मात् सत्यपि प्रत्यात्मसम्भवे तेषां जीवपरिणामेभ्योऽनन्तविकल्पेभ्यो विशेषोऽभ्यनुज्ञायते । कथमिति चेदुच्यते—

॥ तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥ ६ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

बाह्याभ्यन्तरहेतूदीरणवशादुद्रिक्तः परिणामस्तीव्रः। तद्विपरीतो मन्दः। अयं प्राणी हन्तव्य इति ज्ञात्वा प्रवृत्तिर्ज्ञातमित्युच्यते। मदात्प्रमादाद्वाऽनवबुध्य प्रवृत्तिरज्ञातम्। अधिक्रियन्तेऽस्मिन्नर्था इत्यधिकरणं द्रव्यमित्यर्थः। द्रव्यस्य स्वशक्तिविशेषो वीर्यम्। भावशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते– तीव्रभावः, मन्दभाव इत्यादिः। एतेभ्यस्तस्यास्रवस्य विशेषो भवति, कारणभेदाद्धि कार्यभेद इति ॥

अत्राह अधिकरणमित्युक्तं, तत्स्वरूपमनिर्ज्ञातमतस्तदुच्यतामिति। तत्र भेदप्रतिपादनद्वारेणाधिकरणस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमाह—

---

१ बाह्येति बहिरन्तःकारणोदीरणवशात्तीव्रते स्थूलो भवति, उद्रेकं प्राप्नोति, उत्कटो भवति यः परिणाम सः तीव्र इत्युच्यते। मंदते अल्पो भवति, अनुत्कटः संजायते यः परिणाम स मंद उच्यते। हानिष्यामि तं पुमांसमिति ज्ञात्वा प्रवर्तनं ज्ञातमित्युच्यते। द्रव्यस्य पुरुषादेर्निजशक्तिविशेषो वीर्यम्।

२ क्रोधरागद्वेषविशिष्टप्राणिसंयोगाद्देशकालाद्यनेकबाह्यकारणवशाच्च इंद्रियकषायाव्रतक्रियाणां कुत्रचिदात्मनि मंदो भावो भवति निर्बलः परिणामः स्यात्तस्य मंदास्रवो भवति। इंद्रियकषायाव्रताक्रियाप्रवृत्तस्य कस्यचिदात्मनो ज्ञातत्वं भवति तस्य महानास्रवः स्यात्। तथाधिकरणविशेषे सति आस्रवस्य विशेषः स्यात्। यथा वेश्यादीनामालिंगनेऽल्पास्रवः स्यात्, राजपत्नीलिंगिनीप्रभृत्यालिंगने महानास्रवो भवति। वीर्यविशेषे च वज्रवृषभनाराचसंहननमंडितपुरुषहत्यापादिकादेर्व्यापारे महानास्रवो भवति। अपरसंहननसंयुक्तपुरुषपापकरणेऽल्पास्रवो भवति। अल्पादप्यल्पो भवति तत्रापि वीर्यविशेषान्तर्भावात्। एवं क्षेत्रकालादावप्यास्रवविशेषो वेदितव्यः। गृहे ब्रह्मचर्यभंगे अल्पास्रवः स्यात्। देवभवने ब्रह्मचर्यभंगे महानास्रवः स्यात्। तस्मादपि तीर्थमार्गे महानास्रवःस्यात्। तीर्थमार्गादपि तीर्थे महानास्रवो भवेत्। कालादौ देववंदनाकालेऽपरकालान्महानास्रवः स्यात्। एवं पुस्तकादिद्रव्यादौ आस्रवभेदो मन्तव्यः। तस्य भेदा अनंता इति कारणभेदात्कार्यभेदः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ७ ॥

उक्तलक्षणा जीवाजीवाः ॥ यद्युक्तलक्षणाः पुनर्वचनं किमर्थम् । अधिकरणविशेषज्ञापनार्थं पुनर्वचनम् ॥ जीवाजीवा अधिकरणमित्ययं विशेषो ज्ञापयितव्य इत्यर्थः ॥ कः पुनरसौ ? हिंसाद्युपकरणभाव इति ॥ स्यादेतन्मूलपदार्थयोर्द्वित्वाज्जीवाजीवाविति द्विर्वचनं न्यायप्राप्तमिति ॥ तन्न— पर्यायाणामधिकरणत्वात् । येन केनचित्पर्यायेण विशिष्टं द्रव्यमधिकरणं न सामान्यमिति बहुवचनं कृतम् ॥ जीवाजीवा अधिकरणं कस्य ? आस्रवस्येत्यर्थवशादभिसम्बन्धो भवति ॥

तत्र जीवाधिकरणभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ आद्यं संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥ ८ ॥

प्राणव्यपरोपणादिषु प्रमादवतः प्रयत्नावेशः संरम्भः । साधनसमभ्यासीकरणं समारम्भः । प्रक्रम आरम्भः । योगशब्दो व्याख्यातार्थः । कृतवचनं स्वातन्त्र्यप्रतिपत्त्यर्थम् । कारिताभिधानं परप्रयोगापेक्षम् । अनुमतशब्दः प्रयोजकस्य मानसपरिणामप्रदर्शनार्थः । अभिहितलक्षणाः कषायाः क्रोधादयः ।

---

१ अधिकरणमिति यद्द्रव्यमाश्रित्यास्रव उत्पद्यते तद्द्रव्यमधिकरणमुच्यते । सर्वोऽपि शुभाशुभलक्षण आस्रवो यद्यप्यात्मनो भवति जीवस्य संजायते तथापि य आस्रवो मुख्यभूतेन जीवेन उत्पाद्यते तस्यास्रवस्याधिकरणं जीवद्रव्यमाश्रयो भवति । यस्तु आस्रवोऽजीवद्रव्यमाश्रित्य जीवस्योत्पद्यते तस्यास्रवस्याधिकरणमाश्रयोऽजीवद्रव्यमुच्यते ।

२ केनचित् क्रियमाणे प्राणव्यपरोपणादावनुमोदनं ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

विशिष्यतेऽर्थोऽर्थान्तरादिति विशेषः। स प्रत्येकमभिसम्बध्यते—संरम्भविशेषः, समारम्भविशेष इत्यादि॥ आद्यं जीवाधिकरणमेतैर्विशेषैर्भिद्यत इति वाक्यशेषः॥ एते चत्वारः सुजन्तास्त्र्यादिशब्दा यथाक्रममभिसंबध्यन्ते। संरम्भसमारम्भारम्भास्त्रयः। योगास्त्रयः। कृतकारितानुमतास्त्रयः। कषायाश्चत्वार इति॥ एतेषां गणनाभ्यावृत्तिः सुचा द्योत्यते॥ एकश इति वीप्सानिर्देशः। एकैकं त्र्यादीन् भेदान् नयेदित्यर्थः॥ तद्यथा—क्रोधकृतकायसंरम्भः। मानकृतकायसंरम्भः। मायाकृतकायसंरम्भः। लोभकृतकायसंरम्भः। क्रोधकारितकायसंरम्भः। मानकारितकायसंरम्भः। मायाकारितकायसंरम्भः। लोभकारितकायसंरम्भः। क्रोधानुमतकायसंरम्भः। मानानुमतकायसंरम्भः। मायानुमतकायसंरम्भः। लोभानुमतकायसंरम्भश्चेति द्वादशधा कायसंरम्भः। एवं वाग्योगे मनोयोगे च द्वादशधा संरम्भः। त एते संपिण्डिताः षट्त्रिंशत्, तथा समारम्भा अपि षट्त्रिंशत्। आरम्भा अपि षट्त्रिंशत्। एते संपिण्डिता जीवाधिकरणास्रवभेदा अष्टोत्तरशतसंख्याः सम्भवन्ति॥ चशब्दोऽनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्ज्वलनकषायभेदकृतान्तर्भेदसमुच्चयार्थः।

परस्याजीवस्याधिकरणस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परम्॥ ९॥

निर्वर्त्यत इति निर्वर्तना निष्पादना। निक्षिप्यत इति निक्षेपः स्थापना। संयुज्यते इति संयोगो मिश्रीकृतं। निसृज्यत इति निसर्गः प्रवर्तनम्॥ एते द्व्यादिभिर्यथाक्रममभिसम्बध्यन्ते—निर्वर्तना द्विभेदा। निक्षेपश्चतुर्भेदः। संयोगो

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

द्विभेदः। निसर्गस्त्रिभेद इति॥त एते भेदा अजीवाधिकरणस्य वेदितव्याः॥ परवचनमनर्थकम्, पूर्वसूत्रे आद्यमिति वचनादिदमवशिष्टार्थं भवतीति ॥ नानर्थकम्। अन्यार्थः परशब्दः। संरम्भादिभ्योऽन्यानि निर्वर्तनादीनि। इतरथा हि निर्वर्तनादीनामात्मपरिणामसद्भावाज्जीवाधिकरणविकल्पा एवेति विज्ञायन्ते॥ निर्वर्तनाधिकरणं द्विविधम्, मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमुत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणञ्चेति॥ तत्र **मूलगुणनिर्वर्तनं पञ्चविधम्। शरीरवाङ्मनःप्राणापानाश्च। उत्तरगुणनिर्वर्तनं काष्ठपुस्तचित्रकर्मादि**[1]॥ निक्षेपश्चतुर्विधः। **अप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरणं, दुष्प्रमृष्टनिक्षेपाधिकरणं, सहसानिक्षेपाधिकरणमनाभोगनिक्षेपाधिकरणं**[2] **चेति**॥ संयोगो द्विविधः **भक्तपानसंयोगाधिकरणमुपकरणसंयोगाधिकरणं** चेति॥ निसर्गस्त्रिविधः। **कायनिसर्गाधिकरणं, वाग्निसर्गाधिकरणं, मनोनिसर्गाधिकरणञ्चेति**॥ उक्तः सामान्येन कर्मास्रवभेदः॥

इदानीं कर्मविशेषास्रवभेदो वक्तव्यः। तस्मिन् वक्तव्ये आद्ययोर्ज्ञानदर्शनावरणयोरास्रवभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ १० ॥

तत्त्वज्ञानस्य मोक्षसाधनस्य कीर्तने कृते कस्यचिदनभिव्याहरतोऽन्तःपैशुन्यपरिणामः प्रदोषः। कुतश्चित्कारणान्नास्ति, न वेद्मीत्यादि ज्ञानस्य व्यपलपनं निह्नवः। कुतश्चित्कारणाद्भावितमपि विज्ञानं दानार्हमपि यतो न दीयते तन्मात्सर्यम्। ज्ञान-

---

१ काष्ठपाषाणपुस्तचित्रकर्मादिनिष्पादनं जीवरूपादिनिष्पादनं लेखनं चेत्यनेकविधम्। २ अनाभोग इति कोऽर्थः? अनालोकितरूपतया उपकरणादिस्थापितमनाभोग इत्यर्थः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

व्यवच्छेदकरणमन्तरायः । कायेन वाचा च परप्रकाश्यज्ञानस्य वर्जनमासादनम् । प्रशस्तज्ञानदूषणमुपघातः ! आसादनमेवेति चेत्— सतो ज्ञानस्य विनयप्रदानादिगुणकीर्तनाननुष्ठानमासादनम् । उपघातस्तु ज्ञानमज्ञानमेवेति ज्ञाननाशाभिप्राय इत्यनयोरयं भेदः ॥ तच्छब्देन ज्ञानदर्शनयोः प्रतिनिर्देशः क्रियते । कथं[1] पुनरप्रकृतयोरनिर्दिष्टयोस्तच्छब्देन परामर्शः कर्तुं शक्यः ? प्रश्नापेक्षया ॥ ज्ञानदर्शनावरणयोः क आस्रव इति प्रश्ने कृते तदपेक्षया तच्छब्दो ज्ञानदर्शने प्रतिनिर्दिशति ॥ एतेन ज्ञानदर्शनवत्सु तत्साधनेषु च प्रदोषादयो योज्यास्तन्निमित्तत्वात् ॥ त एते ज्ञानदर्शनावरणयोरास्रवहेतवः ॥ एककारणसाध्यस्य कार्यस्यानेकस्य दर्शनात् तुल्येऽपि प्रदोषादौ ज्ञानदर्शनावरणास्रवसिद्धिः ॥ अथवा—विषयभेदादास्रवभेदः ॥ ज्ञानविषयाः प्रदोषादयो ज्ञानावरणस्य । दर्शनविषयाः प्रदोषादयो दर्शनावरणस्येति ॥

यथाऽनयोःकर्मप्रकृत्योरास्रवभेदास्तथा—

दुःखशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यस्य ॥ ११ ॥

पीडालक्षणः परिणामो दुःखम् । अनुग्राहकसम्बन्धविच्छेदे वैक्लव्यविशेषः शोकः । परिवादादिनिमित्तादाविलान्तःकरणस्य

१ कथमिति— ननु तच्छब्देन कथं ज्ञानदर्शने लभ्येते । पूर्वं ज्ञानदर्शनयोरनिर्देशात् । सत्यं श्रौतानुमितयोः श्रौतसंबंधो विधिर्बलवान् । इति परिभाषासूत्रबलात् तच्छब्देन ज्ञानं दर्शनं च लभ्यते । ज्ञानदर्शनावरणयोरिति सूत्रे शब्दश्रवणात् तेन पूर्वसूत्रोक्तनिर्वर्तनादिकं न शंकनीयम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तीव्रानुशयसंतापः । परितापजाताश्रुपातप्रचुरविलापादिभिर्व्यक्तक्रन्दनमाक्रन्दनम् । आयुरिन्द्रियबलप्राणवियोगकरणं वधः । संक्लेशपरिणामावलम्बनं गुणस्मरणानुकीर्तनपूर्वकं स्वपरानुग्रहाभिलाषविषयमनुकम्पाप्रचुरं रोदनं परिदेवनम् ॥ ननु च—शोकादीनां दुःखविशेषत्वात् दुःखग्रहणमेवास्तु । सत्यमेवम् । तथापि कतिपयविशेषप्रतिपादनेन दुःखजात्यन्तरविधानं क्रियते । यथा गौरित्युक्ते अनिर्ज्ञाते विशेषे तत्प्रतिपादनार्थं खण्डमुण्डकृष्णशुक्लाद्युपादानं क्रियते, तथा दुःखविषयास्रवासंख्येयलोकभेदसम्भवात् दुःखमित्युक्ते विशेषानिर्ज्ञानात्कतिपयविशेषनिर्देशेन तद्विशेषप्रतिपत्तिः क्रियते ॥ तान्येतानि दुःखादीनि क्रोधावेशादात्मस्थानि भवन्ति परस्थान्युभयस्थानि च ॥ एतानि सर्वाण्यसद्वेद्यास्रवकारणानि वेदितव्यानि ॥ अत्र चोद्यते—यदि दुःखादीन्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यास्रवनिमित्तानि, किमर्थमार्हतैः केशलुञ्चनानशनातपस्थानादीनि दुःखनिमित्तान्यास्थीयन्ते परेषु च प्रतिपाद्यन्ते इति ॥ नैष दोषः—अन्तरङ्गक्रोधाद्यावेशपूर्वकाणि दुःखादीन्यसद्वेद्यास्रवनिमित्तानीति विशेष्योक्तत्वात् ॥ यथा कस्यचिद्भिषजः परमकरुणाशयस्य निःशल्यस्य संयतस्योपरि गण्डं पाटयतो दुःखहेतुत्वे सत्यपि न पापबन्धो बाह्यनिमित्तमात्रादेव भवति । एवं संसारविषयमहादुःखादुद्विग्नस्य भिक्षोस्तन्निवृत्त्युपायं प्रति समाहितमनस्कस्य शास्त्रविहिते कर्मणि प्रवर्तमानस्य संक्लेशपरिणामाभावात् दुःखनिमित्तत्वे

---

१ तापनं तापो निंदाकारणात् मानभंगाविधानाच्च कर्कशवचनादेश्च संजात आविलान्तःकरणस्य कलुषिताचित्तस्य तीव्रानुशयोऽतिचयेन पश्चात्तापः खेद इत्यर्थः ।

२ अत्र दुःखजात्यनुविधानमिति पाठान्तरम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सत्यपि न पापबन्धः ॥ उक्तञ्च– नै दुःखं न सुखं यद्वद्धेतुर्दृष्टश्चिकित्सिते ॥ चिकित्सायां तु युक्तस्य स्यात् दुःखमथवा सुखम् ॥ १ ॥ न दुःखं न सुखं तद्वद्धेतुर्मोक्षस्य साधने ॥ मोक्षोपाये तु युक्तस्य स्यात् दुःखमथवा सुखम् ॥ २ ॥

उक्ता असद्वेद्यास्रवहेतवः सद्वेद्यस्य पुनः क इत्यत्रोच्यते—

॥ भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादियोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥

तासु तासु गतिषु कर्मोदयवशाद्भवन्तीति भूतानि प्राणिन इत्यर्थः । व्रतान्यहिंसादीनि वक्ष्यन्ते, तद्वन्तो व्रतिनः ॥ ते द्विविधाः । अगारम्प्रतिनिवृत्तौत्सुक्याः संयताः, गृहिणश्च संयतासंयताः । अनुग्रहार्द्रीकृतचेतसः परपीडामात्मस्थामिव कुर्वतोऽनुकम्पनमनुकम्पा । भूतेषु व्रतिषु चानुकम्पा भूतव्रत्यनुकम्पा । परानुग्रहबुद्ध्या स्वस्यातिसर्जनं दानम् । संसारकारणनिवृत्तिम्प्रत्यागूर्णोऽक्षीणाशयः सराग इत्युच्यते । प्राणीन्द्रियेष्वशुभप्रवृत्तेर्विरतिः संयमः ।

---

१ न दुःखमिति श्लोकद्वयं व्याख्याति—यथा चिकित्सिते चिकित्साकरणे हेतुः शस्त्रादिकं स्वयं दुःखं न भवति सुखं च न भवति । कस्मादचेतनत्वादित्यर्थः । चिकित्सायां तु प्रतीकारे प्रवृत्तस्य वैद्यस्य दुःखमथवा सुखं स्यादेव भवत्येव । कथं ? यदि वैद्यः क्रोधादिना शस्त्रेण स्फोटं पाटयति तदाऽधर्मकर्मोपार्जनाद्भिषजो दुःखं भवति । यदा तु कारुण्यं कृत्वा तद्व्याधिविनाशार्थं मुनेः सुखजननार्थं विस्फोटं पाटयति तदा क्रोधाद्यभावाद्धर्मकर्मोपार्जनाद्वैद्यस्य सुखमेव भवति । दृष्टान्तश्लोको गतः । इदानीं दार्ष्टान्तश्लोको व्याख्यायते । एवं मोहक्षयसाधनहेतुरुपवासलोचादिको न स्वयमेव सुखदुःखरूपो भवति । किंतु य उपवासादिकं करोति कारयति वा शिष्यं गुर्वादिकः । तस्य दुःखं सुखं वा भवति । यदि वा गुरुः क्रोधादिनोपवासादिकं करोति कारयति वा तदाऽधर्मकर्मोपार्जनादसुखमेव प्राप्नोति यदा तु कारुण्येन सुखदुःखविनाशार्थं उपवासादिकं कारयति करोति वा धर्मकर्मोपार्जनात्सुखमेव प्राप्नोति ॥

२ प्राणीति–षड्जीवनिकायेषु षडिन्द्रियेषु च पापवृत्तेर्निवृत्तिः संयमः । योगः सम्यक् चिंतनादिकं । क्रोधमानमायानां निवृत्तिः क्षान्तिः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सरागस्य संयमः सरागो वा संयमः सरागसंयमः । आदिशब्देन संयमासंयमाकामानिर्जराबालतपोऽनुरोधः । योगः समाधिः सम्यक्प्रणिधानमित्यर्थः ॥ भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादीनां योगो भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादियोगः । क्रोधादिनिवृत्तिः क्षान्तिः । लोभप्रकाराणामुपरमः शौचम् ॥ इतिशब्दः प्रकारार्थः । के पुनस्ते प्रकाराः ? । अर्हत्पूजाकरणपरताबालवृद्धतपस्विवैयावृत्त्यादयः ॥ भूतग्रहणात् सिद्धे व्रतिग्रहणं तद्विषयानुकम्पाप्राधान्यख्यापनार्थम्॥त एते सद्वेद्यस्यास्रवा ज्ञेयाः ॥

अथ तदनन्तरोद्देशभाजो मोहस्यास्रवहेतौ वक्तव्ये तद्भेदस्य दर्शनमोहस्यास्रवहेतुप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

केवलिश्रुतसंघधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १३ ॥

निरावरणज्ञानाः केवलिनः । तदुपदिष्टं बुध्यतिशयर्द्धियुक्तगणधरानुस्मृतं ग्रन्थरचनं श्रुतं भवति । रत्नत्रयोपेतश्रमणगणः संघः । अहिंसालक्षणस्तदागमदेशितो धर्मः । देवाश्चतुर्णिकाया उक्ताः । गुणवत्सु महत्सु असद्भूतदोषोद्भावनमवर्णवादः ॥ एतेष्ववर्णवादो दर्शनमोहस्यास्रवहेतुः । कवलाभ्यवहारजीविनः केवलिन इत्येवमादिवचनं केवलिनामवर्णवादः । मांसभक्षणाद्यभिधानं श्रुतावर्णवादः ।

---

१ ननु व्रतिनः किं भूतानि न भवंति यत्पृथक् गृह्यन्ते ? युक्तमुक्तं भवता । भूतग्रहणात्सिद्धे सति यद्व्रतिशब्दग्रहणं तद्व्रतिनामनुकम्पा प्रधानतया कर्तव्येति सूचनार्थम् ।

२ कवलेति–केवलिनः किल केवलज्ञानिनः कवलाहारजीविनः । तेषां च रोगो भवति, उपसर्गश्च जायते । नग्ना भवन्त्येव परं वस्त्राभरणमंडिता दृश्यन्ते इत्यादिकं केवलिनामवर्णवादः । मांसभक्षणं, मद्यपानं, मातृस्वस्रादिमैथुनं, रात्रिभोजनं, जलागालनं, कंदमूलभक्षणं महापापमित्यादिकमाचरणं किलशास्त्रोक्तमिति श्रुतस्यावर्णवादः । एते दिगंबराः खलु उत्सूत्रा अशुचयोऽस्नाताः त्रयीबहिर्भूताः कलिकालोद्भूता इत्यादि गुणवतां महतां दिगम्बराणां असद्भूतदोषोद्भावनं संघस्यावर्णवादः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शूद्रत्वाशुचित्वाद्याविर्भावना सङ्घावर्णवादः । जिनोपदिष्टो धर्मो निर्गुणस्तदुपसेविनो ये ते चासुरा भविष्यन्तीत्येवमभिधानं धर्मावर्णवादः। सुरामांसोपसेवाद्याघोषणं देवावर्णवादः ॥

द्वितीयस्य मोहस्यास्रवभेदप्रतिपादनार्थमाह—

॥ कषायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १४ ॥

कषाया उक्ताः । उदयो विपाकः । कषायाणामुदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्यास्रवो वेदितव्यः ॥ तत्र स्वपरकषायोत्पादनं तपस्विजनवृत्तदूषणं संक्लिष्टलिङ्गव्रतधारणादिः कषायवेदनीयस्यास्रवः ॥ सद्धर्मोपहसनदीनातिहासबहुविप्रलापोपहासशीलतादिर्हास्यवेदनीयस्य । विचित्रक्रीडनपरतावतशीलारुच्यादी रतिवेदनीयस्य । परारतिप्रादुर्भावनारतिविनाशनपापशीलसंसर्गादिररतिवेदनीयस्य । स्वशोकोत्पादनापरशोकप्लुताभिनन्दनादिः शोकवेदनीयस्य । स्वभयपरिणामः परभयोत्पादनादिर्भयवेदनीयस्य । कुशलक्रियाचारजुगुप्सादिर्जुगुप्सावेदनीयस्य । अलीकाभिधायितातिसन्धानपरत्वं पररन्ध्रापेक्षित्वप्रवृद्धरागादिः स्त्रीवेदनीयस्य । स्तोकक्रोधानुत्सुकत्वस्वदारसन्तोषादिः पुंवेदनीयस्य । प्रचुरकषायगुह्येन्द्रियव्यपरोपणपराङ्गनास्कन्दादिर्नपुंसकवेदनीयस्य ॥

निर्दिष्टो मोहनीयस्यास्रवभेदः । इदानीं तदनन्तरनिर्दिष्टस्यायुषः कारणप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

॥ बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥ १५ ॥

आरम्भः प्राणिपीडाहेतुर्व्यापारः । ममेदंबुद्धिलक्षणः परिग्रहः । आरम्भाश्च परिग्रहाश्च आरम्भपरिग्रहाः । बहव आरम्भपरिग्रहा यस्य स बह्वारम्भपरिग्रहः । तस्य भावो बह्वारम्भपरिग्रहत्वम् ॥ हिंसादिक्रूरकर्माजस्रप्रवर्तनपरस्वहरणविषयातिगृद्धिकृष्णलेश्या—

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भिजातरौद्रध्यानमरणकालतादिलक्षणो नारकस्यायुष आस्रवो भवति ॥

आह उक्तो नारकस्यायुष आस्रवः । तैर्यग्योनस्येदानीं वक्तव्य इत्यत्रोच्यते—

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

चारित्रमोहकर्मविशेषस्योदयादाविर्भूत आत्मनः कुटिलभावो माया निकृतिस्तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवो वेदितव्यः । तत्प्रपञ्चो मिथ्यात्वोपेतधर्मदेशना, निःशीलता, सन्धानप्रियता, नीलकपोतलेश्यार्त्तध्यानमरणकालतादिः ॥

आह व्याख्यातस्तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवः । इदानीं मानुषस्यायुषः को हेतुरित्यत्रोच्यते—

॥ अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥

नारकायुरास्रवो व्याख्यातः । तद्विपरीतो मानुषस्यायुष इति सङ्क्षेपः ॥ तद्व्यासः—विनीतस्वभावप्रकृतिभद्रताप्रगुणव्यवहारतातनुकषायत्वमरणकालासंक्लेशतादिः ॥

किमेतावानेव मानुषस्यायुष आस्रव इत्यत्रोच्यते—

॥ स्वभावमार्दवञ्च ॥ १८ ॥

मृदोर्भावो मार्दवम् । स्वभावेन मार्दवं स्वभावमार्दवम् । उपदेशानपेक्षमित्यर्थः ॥ एतदपि मानुषस्यायुष आस्रवः ॥ पृथग्योगकरणं किमर्थं ? उत्तरार्थम् । देवायुष आस्रवोऽयमपि यथा स्यादिति ॥

---

१ मिनोति प्रक्षिपति चतुर्गतिगर्तमध्ये प्राणिनं या सा माया ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

किमेतदेव द्वितीयं मानुषस्यास्रवो ? नेत्युच्यते—

॥ निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

चशब्दोऽधिकृतसमुच्चयार्थः। अल्पारम्भपरिग्रहत्वञ्च निःशीलव्रतत्वञ्च ॥ शीलानि च व्रतानि च शीलव्रतानि वक्ष्यन्ते । निष्क्रान्तः शीलव्रतेभ्यो निःशीलव्रतः। तस्य भावो निःशीलव्रतत्वम् ॥ सर्वेषां ग्रहणं सकलायुरास्रवप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ किं देवायुषोऽपि भवति ? । सत्यम्, भवति भोगभूमिजापेक्षया ॥

अथ चतुर्थस्यायुषः क आस्रव इत्यत्रो यते—

॥ सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जरा-
बालतपांसि दैवस्य ॥ २० ॥

सरागसंयमः संयमासंयमश्च व्याख्यातौ । अकामनिर्जरा—अकामश्चारकनिरोधबन्धनबद्धेषु स्वाभिलाषमन्तरेणापरनिरोधाद्बंधन क्षुत्तृष्णानिरोधब्रह्मचर्यभूशय्यामलधारणपरितापादिसहनं । अकामेन निर्जरा अकामनिर्जरा । बालतपो मिथ्यादर्शनोपेतमनुपायकायक्लेशप्रचुरं निकृतिबहुलव्रतधारणम् ॥ तान्येतानि दैवस्यायुष आस्रवहेतवो वेदितव्याः ॥

---

१ किं देवायुष इति—ये शीलव्रतरहितास्तेषां देवायुरास्रवः कथं संगच्छते ? युक्तमुक्तं भवता । भोगभूमिजाः शीलव्रतरहिता अपि ईशानस्वर्गपर्यन्तं गच्छन्ति। तदपेक्षया सर्वेषामिति ग्रहणम् । केचिदल्पारंभपरिग्रहा अपि अन्यदुराचारसहिता नारकादिगतिं प्राप्नुवन्ति तदर्थं च सर्वेषामिति गृहीतम् ।

२ अकामनिर्जरेति—अकामेन निर्जरा। यः पुमान् चारकनिरोधबंधनबद्धः कोऽर्थः ? चारकेण बंधविशेषेण निरोधबंधनबद्धो गाढबंधनबद्धश्चारकानिरोधबंधनबद्धस्तादृशः पुमान् पराधीनपराक्रमः सन् बुभुक्षानिरोधं तृष्णादुःखं ब्रह्मचर्यकृच्छ्रं भूशयनकष्टं मलधारणं परितापादिकं च सहमानः सहनेच्छारहितः सन् यदीषत्कर्म निर्जरयति सा अकामनिर्जरा इत्युच्यते ।

३ बालानां मिथ्यादृष्टितापससांन्यासिकपाशुपतपरिव्राजकैकदंडत्रिदंडपरमहंसादीनां तपःकायक्लेशादिलक्षणं निकृतिबहुलव्रतधारणं च बालतप उच्यते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

किमेतावानेव दैवस्यायुष आस्रवो ? नेत्याह—

॥ सम्यक्त्वं च ॥ २१ ॥

किं ? । दैवस्यायुष आस्रव इत्यनुवर्तते ॥ अविशेषाभिधानेऽपि सौधर्मादिविशेषगतिः । कुतः ? पृथक्करणात् ॥ यद्येवं, पूर्वसूत्रे उक्त आस्रवाविभिरविशेषेण प्रसक्तः; तेन सरागसंयमसंयमासंयमावपि भवनवास्याद्यायुष आस्रवौ प्राप्नुतः ॥ नैष दोषः—**सम्यक्त्वाभावे तद्व्यपदेशाभावात्तदुभयमप्यत्रान्तर्भवति** ॥

आयुषोऽनन्तरमुद्दिष्टस्य नाम्न आस्रवविधौ वक्तव्ये, तत्राऽशुभनाम्न आस्रवप्रतिपत्त्यर्थमाह—

योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥

योगस्त्रिप्रकारो व्याख्यातस्तस्य **वक्रता कौटिल्यम्** । **विसंवादनमन्यथाप्रवर्तनम्** ॥ ननु च नार्थभेदो योगवक्रतैवान्यथाप्रवर्तनम् ॥ सत्यमेवमेतत्—स्वगता योगवक्रतेत्युच्यते परगतं विसंवादनं । सम्यगभ्युदयनिःश्रेयसार्थासु क्रियासु प्रवर्तमानमन्यं तद्विपरीतकायवाङ्मनोभिर्विसंवादयति मैवं कार्षीरेवं कुर्विति ॥ एतदुभयमशुभनामकर्मास्रवकारणं वेदितव्यम् ॥ चशब्देन **मिथ्यादर्शनपैशुन्यास्थिरचित्तताकूटमानतुलाकरणपरनिन्दाऽऽत्मप्रशंसादिः** समुच्चीयते ॥

---

१ अविशेषेति— यद्यपि 'सम्यक्त्व' मिति देवायुरास्रवकारणमिति अविशेषेणोक्तं तथापि सम्यक्त्ववान्पुमान् सौधर्मादिविशेषस्वर्गेदेवेषूत्पद्यते । न तु भवनादिष्वन्यत्र पूर्वबद्धायुष्कात् । तदपि कस्मात्पृथग्योगात् । अन्यथा सम्यक्त्वसरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जराबालतपांसि दैवस्येति सूत्रं कुर्यात् । यदा तु सम्यक्त्वहीनः पुमान्भवति तदा सरागसंयमादिमंडितोऽपि भवनवासित्रयं सौधर्मादिकं च यथागममुभयमपि प्राप्नोति ।

२ कायेनान्यत्करोति वचसान्यद्ब्रवीति मनसान्यच्चिन्तयति । एवंविधा योगवक्रता ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अथ शुभनामकर्मणः क आस्रव इत्यत्रोच्यते—

तद्विपरीतं शुभस्य ॥ २३ ॥

कायवाङ्मनसामृजुत्वमविसंवादनं च तद्विपरीतम् ॥ चशब्देन समुच्चितस्य च विपरीतं ग्राह्यम् । धार्मिकदर्शनसंभ्रमसद्भावोपनयनसंसरणभीरुताप्रमादवर्जनादि ॥ तदेतच्छुभनामकर्मास्रवकारणं वेदितव्यम् ॥

आह किमेतावानेव शुभनाम्न आस्रवविधिरुत कश्चिदस्ति प्रतिविशेषः ? इत्यत्रोच्यते— यदिदं तीर्थकरनामकर्मानन्तानुपमप्रभावमचिन्त्यविभूतिविशेषकारणं त्रैलोक्यविजयकरं तस्यास्रवविधिविशेषोऽस्तीति ॥

यद्येवमुच्यतां के तस्यास्रवाः ? इत्यत इदमारभ्यते—

दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतीचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी साधुसमाधिर्वैयावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ॥ २४ ॥

जिनेन भगवताऽर्हत्परमेष्ठिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थलक्षणे मोक्षवर्त्मनि रुचिर्दर्शनविशुद्धिः प्रागुक्तलक्षणा । तस्या अष्टावङ्गानि निःशङ्कि-

---

१ संभ्रम आदरः । सद्भावेन अमायया उप समीपगमनं ।

२ दर्शनस्य सम्यक्त्वस्य विशुद्धिर्निर्मलता दर्शनविशुद्धिस्तथा मूढत्रयरहितत्वं, षडायतनवर्जनमष्टमदरहितत्वमजिनजलस्यानास्वादनं मूलकपद्मिनी, कंदपलांडुतुंबकलिंगसूरणकंदसर्वपुष्पसंधानकभक्षणनिराकरणं चेत्यादिकं दर्शनविशुद्धिरुच्यते । पृथङ्निर्देशः किमर्थं ? सम्यक्त्वं किल जिनभक्तिरूपं तत्त्वार्थश्रद्धानरूपं वा । केवलमपि तीर्थकरत्वनामकर्मास्रवकारणं भवति । तदुक्तम्—
एकापि समर्थेयं जिनभक्तिर्दुर्गतिं निवारयितुं । पुण्यानि च पूरयितुं दातुं मुक्तिश्रियं कृतिनः ॥ इतिकारणाद्दर्शनविशुद्धेरद्वितीयतासूचनार्थं पृथङ्निर्देशः कृतः । यतस्तत्पूर्वा अन्याः पंचदश भावना व्यस्ताः समस्ता वा तीर्थकरत्वनामकारणं भवंति तेन रहिता तु एकापि भावना कारणं न भवति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्वं, निष्काङ्क्षिता, विचिकित्साविरहता, अमूढदृष्टिता, उपबृंहणं, स्थितीकरणं, वात्सल्यं, प्रभावनं चेति ॥ सम्यग्ज्ञानादिषु मोक्षसाधनेषु तत्साधनेषु च गुर्वादिषु स्वयोग्यवृत्त्या सत्कार आदरो विनयस्तेन सम्पन्नता विनयसम्पन्नता ॥ अहिंसादिषु व्रतेषु तत्प्रतिपालनार्थेषु च क्रोधवर्जनादिषु शीलेषु निरवद्या वृत्तिः शीलव्रतेष्वनतीचारः ॥ जीवादिपदार्थस्वतत्त्वविषये सम्यग्ज्ञाने नित्यं युक्तता अभीक्ष्णज्ञानोपयोगः ॥ संसारदुःखान्नित्यभीरुता संवेगः ॥ त्यागो दानं, तत्त्रिविधमाहारदानमभयदानं ज्ञानदानं चेति । तच्छक्तितो यथाविधि प्रयुज्यमानं त्याग इत्युच्यते ॥ अनिगूहितवीर्यस्य मार्गाविरोधिकायक्लेशस्तपः ॥ यथा भाण्डागारे दहने समुत्थिते तत्प्रशमनमनुष्ठीयते बहूपकारत्वात्तथाऽनेकव्रतशीलसमृद्धस्य मुनेस्तपसः कुतश्चित्प्रत्यूहे समुपस्थिते तत्सन्धारणं समाधिः ॥ गुणवद्दुःखोपनिपाते निरवद्येन विधिना तदपहरणं वैयावृत्त्यम् ॥ अर्हदाचार्यबहुश्रुतेषु प्रवचनेषु च भावविशुद्धियुक्तोऽनुरागो भक्तिः ॥ षण्णामावश्यकक्रियाणां यथाकालं प्रवर्तनमावश्यकापरिहाणिः ॥ ज्ञानतपोजिनपूजाविधिना धर्मप्रकाशनं मार्गप्रभावना ॥ वत्से धेनुवत्सधर्माणि स्नेहः प्रवचनवत्सलत्वम् ॥ तान्येतानि षोडशकारणानि सम्यग्भाव्यमानानि व्यस्तानि समस्तानि च तीर्थकरनामकर्मास्रवकारणानि प्रत्येतव्यानि ॥

इदानीं नामास्रवाभिधानानन्तरं गोत्रास्रवे वक्तव्ये सति नीचैर्गोत्रस्यास्रवविधानार्थमिदमाह—

॥ परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणोच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ॥ २५ ॥

तथ्यस्य वा अतथ्यस्य वा दोषस्योद्भावनं प्रति इच्छा निन्दा ।

१. प्रकटीकृतसामर्थ्यस्य । २ प्रत्यूहे विघ्ने ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गुणोद्भवनाभिप्रायः प्रशंसा । यथासंख्यमभिसम्बन्धः—परनिन्दा, आत्म प्रशंसेति ॥ **प्रतिबन्धकहेतुसान्निधाने सति अनुद्भूतवृत्तिता अनाविर्भाव उच्छादनम्** । **प्रतिबन्धकाभावेन प्रकाशवृत्तिता उद्भावनम्** ॥ अत्रापि च यथाक्रममभिसम्बन्धः—सद्गुणोच्छादनमसद्गुणोद्भावनमिति तान्येतानि नीचैर्गोत्रस्यास्रवकारणानि वेदितव्यानि ॥

अथोच्चैर्गोत्रस्य क आस्रवविधिरत्रोच्यते—

॥ तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २६ ॥

तदित्यनेन प्रत्यासत्तेर्नीचैर्गोत्रस्यास्रवः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ अन्येन प्रकारेण वृत्तिर्विपर्ययः तस्य विपर्ययस्तद्विपर्ययः ॥ कः पुनरसौ विपर्ययः ? । आत्मनिन्दा, परप्रशंसा, सद्गुणोद्भावनमसद्गुणोच्छादनं च ॥ **गुणोत्कृष्टेषु विनयेनावनतिर्नीचैर्वृत्तिः** । **विज्ञानादिभिरुत्कृष्टस्यापि सतस्तत्कृतमदविरहोऽनहङ्कारताऽनुत्सेकः** । तान्येतान्युत्तरस्योच्चैर्गोत्रस्यास्रवकारणानि भवन्ति ॥

अथ गोत्रानन्तरमुद्दिष्टस्यान्तरायस्य क आस्रव इत्युच्यते—

॥ विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ २७ ॥

दानादीन्युक्तानि दानलाभभोगोपभोगवीर्याणि चेत्यत्र ॥ तेषां विहननं विघ्नः । विघ्नस्य करणं विघ्नकरणमन्तरायस्यास्रवविधिर्वेदितव्यः ॥ अत्र चोद्यते—तत्प्रदोषनिह्नवादयो ज्ञानदर्शनावरणादीनां प्रतिनियता आस्रवहेतवो वर्णिताः; किं ते प्रतिनियतज्ञानावरणाद्यास्रवहेतव एव उताविशेषेणेति । यदि प्रतिनियतज्ञानावरणाद्यास्रवहेतव एव, आगमविरोधः प्रसज्यते । आगमे हि सप्तकर्माणि आयुर्वर्ज्यानि प्रतिक्षणं युगपदास्रवन्तीत्युक्तम् । तद्विरोधः स्यात् ॥ अथाविशेषेणास्रवहेतवो विशेषनिर्देशो न युक्त इति ॥ अत्रोच्यते—**यद्यपि तत्प्रदोषादिभिर्ज्ञानावरणादीनां सर्वासां कर्मप्र-**

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कृतीनां प्रदेशबन्धनियमो नास्ति। तथाप्यनुभागनियमहेतुत्वेन तत्प्रदोषनिह्नवादयो विभज्यन्ते॥

इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां षष्ठोऽध्यायः॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

आस्रवपदार्थो व्याख्यातस्तत्प्रारम्भकाल एवोक्तं "शुभः पुण्यस्येति" तत्सामान्येनोक्तम्। तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं कः पुनः शुभ इत्युक्ते इदमुच्यते—

हिंसाऽनृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् ॥ १ ॥

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्येवमादिभिः सूत्रैर्हिंसादयो निर्देक्ष्यन्ते। तेभ्यो विरमणं विरतिर्व्रतमित्युच्यते॥ व्रतमभिसन्धिकृतो नियमः॥ इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति वा। ननु च—हिंसादयः परिणामविशेषा अध्रुवाः कथं तेषामपादानत्वमुच्यते? बुद्ध्यपाये[1] ध्रुवत्वविवक्षोपपत्तेः॥ यथा धर्माद्विरमतीत्यत्र य एष मनुष्यः सम्भिन्नबुद्धिः[2] स पश्यति[3]—दुष्करो धर्मः फलं चास्य श्रद्धामात्रगम्यमिति स्वबुध्या सम्प्राप्य निवर्तते॥ एवमिहापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी स

---

१ बुद्धेरभावे सति विरमणलक्षणे विश्लेषे सति हिंसादीनामाचार्येण ध्रुवत्वं विवक्षितम्। वक्तुर्विवक्षितपूर्विका शब्दार्थप्रतिपत्तिरिति परिभाषणादत्र पंचमी विभक्तिर्घटते॥

२ विपरीतमतिरित्यभिप्रायः

३ आलोचयति।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पश्यति—य एते हिंसादयः परिणामास्ते पापहेतवः पापकर्माणि प्रवर्तमानानिहैव राजानो दण्डयन्ति परत्र च दुःखमाप्नुवन्तीति—स्वबुध्या सम्प्राप्य निवर्तते ॥ ततो बुध्या ध्रुवत्वविवक्षोपपत्तेरपादानत्वं युक्तम् ॥विरतिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते—हिंसाया विरतिः, अनृताद्विरतिरित्येवमादि॥ (तत्र—अहिंसाव्रतमादौ क्रियते प्रधानत्वात् । सत्यादीनि हि तत्परिपालनार्थानि सस्यस्य वृतिपरिक्षेपवत् ॥) सर्वसावद्यनिवृत्तिलक्षणसामायिकापेक्षया एकं व्रतं, तदेव छेदोपस्थापनापेक्षया पञ्चविधमिहोच्यते ॥ ननु च— अस्य व्रतस्यास्रवहेतुत्वमनुपपन्नं संवरहेतुष्वन्तर्भावात् । सँवरहेतवो वक्ष्यन्ते गुप्तिसमित्यादयः। तत्र दशविधे धर्मे सँयमे वा व्रतानामन्तर्भाव इति ॥ नैष दोषः— तत्र संवरो निवृत्तिलक्षणो वक्ष्यते। प्रवृत्तिश्चात्र दृश्यते हिंसानृतादत्तादानादिपरित्यागेऽहिंसासत्यवचनदत्तदानादिक्रियाप्रतीतेः, गुप्त्यादिसँवरपरिकर्मत्वाच्च ॥ व्रतेषु हि कृतपरिकर्मा साधुः सुखेन सँवरं करोतीतितः पृथक्त्वेनोपदेशः क्रियते ॥ ननु च— षष्ठमणुव्रतमस्ति रात्रिभोजनविरमणं तदिहोपसंख्यातव्यम् । न । अहिंसाव्रतभावनास्वन्तर्भावात्। अहिंसाव्रतभावना हि वक्ष्यन्ते तत्र आलोकितपानभोजनभावना कार्येति ॥

तस्य पञ्चतयस्य व्रतस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ देशसर्वतोऽणुमहती ॥ २ ॥

देश एकदेशः । सर्वः सकलः। देशश्च सर्वश्च देशसर्वौ ताभ्यां देशसर्वतः । विरतिरित्यनुवर्तते। अणु च महच्चाणुमहती। व्रताभिसम्बन्धान्नपुंसकलिङ्गनिर्देशः ॥ यथासंख्यमभिसम्बध्यते । देशतो

१ अत्र तु अहिंसासत्यदत्तादानब्रह्मचर्यस्वीकारापरिग्रहत्वाङ्गीकारतया-प्रवृत्तिर्वर्तते तेनास्रवहेतवो घटन्ते व्रतानि । व्रतेषु कृतपरिकर्मा साधुः विहितानुष्ठानः सुखेन संवरं करोति ।

२ इति सूत्रेण श्रावकाचारो यत्याचारश्च क्रमेण सूत्रितो भवति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

विरतिरणुव्रतं सर्वतो विरतिर्महाव्रतमिति द्विधा भिद्यते प्रत्येकं व्रतम् ॥

एतानि व्रतानि भावितानि वरौषधवद्यत्नवते दुःखनिवृत्तिनिमित्तानि भवन्ति ॥

किमर्थं कथं वा भावनं तेषामित्यत्रोच्यते—

॥ तत्स्थैर्यार्थं भावना: पञ्च पञ्च ॥ ३ ॥

तेषां व्रतानां स्थिरीकरणार्थमेकैकस्य व्रतस्य पंच पंच भावना वेदितव्याः ॥

यद्येवमाद्यस्याहिंसाव्रतस्य भावनाः का इत्यत्रोच्यते—

॥ वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनानि पञ्च ॥ ४ ॥

वाग्गुप्तिः । मनोगुप्तिः । ईर्यासमितिः । आदाननिक्षेपणसमितिः । आलोकितपानभोजनमित्येताः पञ्चाहिंसाव्रतस्य भावनाः ॥

अथ द्वितीयस्य व्रतस्य का इत्यत्रोच्यते—

क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पञ्च ॥ ५ ॥

क्रोधप्रत्याख्यानम् । लोभप्रत्याख्यानम् । भीरुत्वप्रत्याख्यानम् । हास्यप्रत्याख्यानम् । अनुवीचिभाषणं चेत्येताः पञ्चभावनाः सत्यव्रतस्य ज्ञेयाः ॥ अनुवीचिभाषणं निरवद्यानुभाषणमित्यर्थः ॥

---

१ यथोत्तममौषधं लिकुचफलरसादिभिर्भावितं रुग्दुःखविनाशकं भवति तथा व्रतमपि भावनाभिर्भावितं सत् कर्मभोगदुःखविनाशकं भवति । भावनाभिर्व्रतानां स्थैर्यं जायते ।

२ आलोकिते सूर्यप्रकाशेन पुनःपुनर्निरीक्षिते ये पानभोजने ।

३ विचार्य भाषणं अनवद्यभाषणं वा । क्रोधप्रत्याख्यानादीनि चत्वारि निषेधरूपाणि पंचमं विधिरूपं कर्तव्यसयानुष्ठानं ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

इदानीं तृतीयस्य व्रतस्य का भावना इत्यत्राह —

॥ शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्षशुद्धि-
सधर्माविसंवादाः पञ्च ॥ ६ ॥

शून्यागारेषु गिरिगुहातरुकोटरादिष्वावासः। परकीयेषु च विमोचितेष्वावासः। परेषामुपरोधाकरणम्। आचारशास्त्रमार्गेण भैक्षशुद्धिः। ममेदं तवेदमिति सधर्मभिरविसंवादः। इत्येताः पञ्चादत्तादानविरमणव्रतस्य भावनाः॥

अथेदानीं ब्रह्मचर्यव्रतस्य भावना वक्तव्या इत्यत्राह —

॥ स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरता-
नुस्मरणवृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पंच ॥७॥

त्यागशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते। स्त्रीरागकथाश्रवणत्यागः। तन्मनोहराङ्गनिरीक्षणत्यागः। पूर्वरतानुस्मरणत्यागः। वृष्येष्टरसत्यागः। शरीरसंस्कारत्यागश्चेति चतुर्थव्रतस्य भावनाः पञ्च विज्ञेयाः॥

---

१ पर्वतगुहावृक्षकोटरनदीतटप्रभृतीनि अस्वामिकानि स्थानानि शून्यागाराणि। विमोचितेति—उद्वसग्रामनगरपत्तनानि शत्रुभिरुद्वासितानि स्थानानि विमोचितान्युच्यन्ते। परेति-परेषां उपरोधस्य हठस्य अकरणं परोपरोधाकरणं। भैक्षेति—उत्पादनादिदोषरहितता आहारस्य भैक्षशुद्धिरुच्यते। अंतरायादिपरिपालनेन मनसा सह चौर्यं न भवति।

२ विरूपकं संमुखीभूय वदनं तवेदं ममेदं इति भाषणं विसंवादः। सधर्मभिः सह विसंवादे जिनवचनस्तैन्यं भवति तदभावे तत्स्थिरं भवति। शून्यागारविमोचितावासेषु वसतो मनःस्थैर्यं भवति ततश्च तस्यादत्तादानविरमणव्रतं स्थिरं भवति तथा परोपरोधाकरणेनापि।

३ वृषे वृषभे साधवो वृष्या येषु रसेषु भुक्तेषु पुमान् वृषभवदुन्मत्तकामो भवतीति ते रसा वृष्या उच्यन्ते। उपलक्षणत्वात् येषु रसेषु भुक्तेषु वा जीवोऽश्ववदुन्मत्तकामो भवति ते वाजीकरणरसा वृषशब्देन उपलक्षणकेनोपलक्ष्यन्ते। इष्टा मनोरसनानुरंजका वृष्याश्च ते इष्टाश्च ते रसाः इंद्रियाणामुत्कटत्वसंपादका उत्कटरसा इत्यर्थः। स्वेति—दंतनखकेशादिशृंगारः स्वशरीरसंस्कारः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अथ पञ्चमव्रतस्य भावनाः का इत्यत्रोच्यते—

॥ मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पञ्च ८

पञ्चानामिन्द्रियाणां स्पर्शनादीनामिष्टानिष्टेषु विषयेषूपनिपतितेषु स्पर्शादिषु रागद्वेषवर्जनानि पञ्च आकिंचन्यस्य व्रतस्य भावनाः प्रत्येतव्याः।

किञ्चान्यद्यथाऽमीषां व्रतानां द्रढिमार्थं भावनाः प्रतीयन्ते तद्विपक्षैर्द्विरिति भावनोपदेशस्तथा तदर्थं तद्विरोधिष्वपीत्याह—

॥ हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनम् ॥ ९ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसार्थानां क्रियाणां विनाशकः प्रयोगोऽपायः। अवद्यं[1] गर्ह्यम्। अपायश्चावद्यं चापायावद्ये तयोर्दर्शनमपायावद्यदर्शनं भावयितव्यम् ॥ क्व ? इहामुत्र च। केषु ? हिंसादिषु ॥ कथमिति चेदुच्यते— हिंसायां तावत्, हिंस्रो हि नित्योद्वेजनीयः सततानुबद्धवैरश्च इह च वधबन्धपरिक्लेशादीन् प्रतिलभते। प्रेत्य चाशुभां गतिम्। गर्हितश्च भवतीति हिंसाया व्युपरमः श्रेयान् ॥ तथा अनृतवादी अश्रद्धेयो भवति इहैव च जिह्वाच्छेदादीन् प्रतिलभते। मिथ्याख्यान[2]दुःखितेभ्यश्च बद्धवैरेभ्यो बहूनि व्यसनान्यवाप्नोति प्रेत्य चाशुभां गतिं, गर्हितश्च भवतीति अनृतवचनात् व्युपरमः श्रेयान् ॥ तथा स्तेनः परद्रव्यापहरणासक्तः सर्वस्योद्वेजनीयो भवति। इहैव चाभिघातवधबन्धहस्तपादकर्णनासोत्तरौष्ठच्छेदनभेदनसर्वस्वहरणादीन् प्रतिलभते प्रेत्य चाशुभां गतिं, गर्हितश्च भवतीति स्तेयात् व्युपरतिः श्रेयसी ॥ तथा अब्रह्मचारी मदविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तो वनगज इव वासिता[3]वञ्चितो विवशो वधबन्धनपरिक्लेशाननुभवति। मोहाभिभूतत्वाच्च कार्याकार्यानभिज्ञो न किञ्चित्कुशलमाचरति।

---

१ अवद्यं न उदितुं योग्यं अवद्यं निंदनमित्यर्थः। २ मिथ्याख्यानं मिथ्यावचनम्। ३ वासितावञ्चितो हस्तिनीवंचितः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पराङ्गनालिङ्गनसङ्गकृतरतिश्चेहैव वैरानुबन्धिनो लिङ्गच्छेदनवधबन्धसर्वस्वहरणादीनपायान् प्राप्नोति । प्रेत्य चाशुभां गतिमश्नुते, गर्हितश्च भवति, अतो विरतिरात्महिता ॥ तथा परिग्रहवान् शकुनिरिव गृहीतमांसखण्डोऽन्येषां तदर्थिनां पतत्रिणामिहैव तस्करादीनामभिभवनीयो भवति । तदर्जनरक्षणप्रयत्नकृतांश्च दोषान् बहूनवाप्नोति न चास्य तृप्तिर्भवति इन्धनैरिवाग्नेः । लोभाभिभूतत्वाच्च कार्याकार्यानपेक्षो भवति प्रेत्य चाशुभां गतिमास्कन्दति । लुब्धोऽयमिति गर्हितश्च भवतीति तद्विरमणं श्रेयः ॥ **एवं हिंसादिष्वपायावद्यदर्शनं भावनीयम्** ॥

हिंसादिषु भावनान्तरप्रतिपादनार्थमाह—

॥ दुःखमेव वा ॥ १० ॥

हिंसादयो दुःखमेवेति भावयितव्याः ॥ कथं हिंसादयो दुःखम् ? दुःखकारणत्वात् । यथा अन्नं वै प्राणा इति ॥ कारणस्य कारणत्वाद्वा यथा धनं प्राणा इति । धनकारणमन्नपानं अन्नपानकारणाः प्राणा इति ॥ तथा हिंसादयोऽसद्वेद्यकर्मकारणम् । असद्वेद्यकर्म च दुःखकारणमिति दुःखकारणकारणे वा दुःखोपचारः ॥ **तदेतद्दुःखमेवेति भावनं परात्मसाक्षिकमवगन्तव्यम्**[1] ॥ ननु च तत्सर्वं न दुःखमेव विषयरतिसुखसद्भावात् । न तत्सुखं वेदनाप्रतिकारत्वात्कच्छूकण्डूयनवत् ॥

पुनरपि भावनान्तरार्थमाह—

॥ मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनेयेषु ॥ ११ ॥

परेषां दुःखानुत्पत्त्यभिलाषो मैत्री । वदनप्रसादादिभिर-

---

१ अत्र 'परत्रात्मसाक्षिकमिति पाठस्तालपत्रपुस्तके वर्तते । परत्रात्मसाक्षिकमित्यन्यः पाठस्तृतीयपुस्तके वर्तते ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भिव्यज्यमानान्तर्भक्तिरागः प्रमोदः। दीनानुग्रहभावः कारुण्यम्। रागद्वेषपूर्वकपक्षपाताभावो माध्यस्थम्। दुष्कर्मविपाकवशान्नानायोनिषु सीदन्तीति सत्त्वा जीवाः। सम्यग्ज्ञानादिभिः प्रकृष्टा गुणाधिकाः। असद्वेद्योदयापादितक्लेशाः क्लिश्यमानाः। तत्त्वार्थश्रवणग्रहणाभ्यामसम्पादितगुणा अविनेयाः[१]। एतेषु सत्त्वादिषु यथासंख्यं मैत्र्यादीनि भावयितव्यानि॥ सर्वसत्त्वेषु मैत्री, गुणाधिकेषु प्रमोदः, क्लिश्यमानेषु कारुण्यं, अविनेयेषु माध्यस्थमित्येवं भावयतः पूर्णान्यहिंसादीनि व्रतानि भवन्ति॥

पुनरपि भावनान्तरमाह—

॥ जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम् ॥१२॥

जगत्स्वभावस्तावदनादिरनिधनो वेत्रासनझल्लरीमृदङ्गनिभः[२]। अत्र जीवा अनादिसंसारेऽनन्तकालं नानायोनिषु दुःखं भोजं भोजं[३] पर्यटन्ति। न चात्र किञ्चिन्नियतमस्ति। जलबुद्बुदोपमं जीवितं, विद्युन्मेघादिविकारचपला भोगसम्पद इत्येवमादिजगत्स्वभावचिन्तनात्संसारात्संवेगो भवति॥ कायस्वभावश्च अनित्यता, दुःखहेतुत्वं, निःसारता, अशुचित्वमित्येवमादि॥ कायस्वभावचिन्तनाद्विषयरागनिवृत्तेर्वैराग्यमुपजायते इति जगत्कायस्वभावौ भावयितव्यौ॥

अत्राह उक्तं भगवता हिंसादिनिवृत्तिर्व्रतमिति, तत्र न जानीमः के हिंसादयः क्रियाविशेषा इत्यत्रोच्यते। युगपद्वक्तुमशक्यत्वात्तल्लक्षणनिर्देशस्य क्रमप्रसङ्गे याऽसावादौ चोदिता सैव तावदुच्यते—

॥ प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥

---

१ तत्त्वार्थाकर्णनस्वीकरणाभ्यामृतेऽनुत्पन्नसम्यक्त्वादिगुणा न विनेतुं शक्यन्ते ये ते अविनेया मिथ्यादृष्टयो जिनधर्मबाह्याः। २ अधोजगद्वेत्रासनाकारं, मध्यं जगज्झल्लरीसदृशं, ऊर्ध्वं जगन्मर्दलाकारम्। ३ दुःखं भोजं भोजं दुःखं भुक्त्वा भुक्त्वा।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रमादः सकषायत्वं, तद्वानात्मपरिणामः प्रमत्तः, प्रमत्तस्य योगः प्रमत्तयोगः तस्मात्प्रमत्तयोगात्। इंद्रियादयो दशप्राणास्तेषां यथासंभवं व्यपरोपणं वियोगकरणं हिंसेत्यभिधीयते ॥ सा प्राणिनो दुःखहेतुत्वादधर्महेतुः। प्रमत्तयोगादिति विशेषणं केवलं प्राणव्यपरोपणं नाधर्मायेति ज्ञापनार्थम् ॥ उक्तं च— वियोजयति चासुभिर्न च वधेन संयुज्यते इति ॥ उक्तं च— उच्चालिदंमि पादे इरियासमिदस्स णिग्ग-

---

१ प्रमाद्यतीति प्रमत्तः प्रमादयुक्तः पुमान् कषायसंयुक्तात्मपरिणाम इत्यर्थः। अथवा इंद्रियाणां प्रचारमनवधार्य अविचार्य यः पुमान्प्रवर्तते स प्रमत्तः। अथवा प्रवृद्धकषायोदयप्रतिष्ठः प्राणातिपातहेतुषु स्थितोऽहिंसायां शाठ्येन यतते कपटेन यत्नं करोति न परमार्थेन स प्रमत्त उच्यते। अथवा पंचदशप्रमादोपेतः प्रमत्तः। के ते पंचदशप्रमादाः—चतस्रो विकथाः, चत्वारः कषायाः, पंचेन्द्रियाणि, निद्रा प्रमादश्च। प्रमत्तस्य योगः कायवाङ्मनःकर्मरूपः प्रमत्तयोगस्तस्मात्।

२ एकेन्द्रियादिषु यावतां सम्भवस्तावतां व्यपरोपणम्।

३ उच्चालिदंम्मि इति णहि तस्स इति गाथयोरर्थसूचनं यथा--पादे चरणे। उच्चालिदम्मि गमने प्रवृत्ते सति। इरियासमिदस्स ईर्यासिमितियुक्तस्य। णिग्गमणठाणे निर्गमनस्थाने पादयोरारोपणस्थाने। आवादेज्ज यदि आपतेदागच्छेत्पादेन चंपिते। कुलिंगो सूक्ष्मजीवः। मरेज्ज म्रियेत वा। तज्जोगमासेज्ज पादसंयोगमाश्रित्य। ण हि तस्स तं णिमित्ते नहि नैव भवति, तस्य जंतुचंपकस्य मुनेः मरणादिकारणमात्रेऽपि सति। किं न भवति? बंधो कर्मबंधः। कियान्? सुहुमोवि स्तोकोऽपि। समये जिनसूत्रे। ण हि देसिदो नैवेह कथितः। अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन दृढयति। मुच्छापरिग्गहोत्ति य कांक्षापरिग्रहश्चैव किल परिग्रहणकांक्षा परिग्रह उच्यते। कुतः? अज्झप्पपमाणदो अध्यात्मप्रमाणतः। अंतःसंकल्पानतिक्रमेणेत्यर्थः। तथा हिंसा पीति। भणिदो परिग्रहः कथितः। एतेन किमुक्तं भवति। प्राणातिपाताभावेऽपि प्रमत्तयोगमात्राद्धिंसा भवत्येव ॥ मरदु व इत्यस्यायमर्थः— म्रियतां जीवतु वा जीवः। अयदाचारस्स अयत्नपरस्य जीवस्य। णिच्छिदा निश्चिता हिंसा भवति। हिंसायामकृतायामपि अयत्नवतः पुरुषस्य पापं लगत्येव। पयदस्स प्रयत्नपरस्य पुंसो बंधो न भवत्येव। केन हिंसामित्तेण हिंसामात्रेण समिदस्स समितिपरस्य। अत्र परिणामस्य प्राधान्यमुक्तं। तथा चोक्तम्— अघ्नन्नपि भवेत्पापी निघ्नन्नपि न पापभाक्। परिणामविशेषेण यथा धीवरकर्षकौ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

णट्ठाणे । आबादेज्ज कुलिंगो मरेज्ज तं जोगमासेज्ज ॥ १ ॥ णहि तस्स तण्णिमित्तो बन्धो सुहमोवि देसिदो समये ॥ मुच्छापरिग्गहोत्ति य अज्झप्पमाणदो भणिदो ॥ २ ॥ ननु च प्राणव्यपरोपणाभावेऽपि प्रमत्तयोगमात्रादेव हिंसेष्यते । उक्तं च—मरदु व जियदु व जीवो अयदाचारस्स णिच्छिदा हिंसा । पयदस्स णत्थि बन्धो हिंसामित्तेण समिदस्स ॥ १ ॥ इति । नैष दोषः । अत्रापि **प्राणव्यपरोपणमस्ति भावलक्षणम्** ॥ तथा चोक्तम्— स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं हिनस्त्यात्मा प्रमादवान् ॥ पूर्वं प्राण्यन्तराणान्तु पश्चात्स्याद्वा न वा वधः ॥ १ ॥ इति ॥

आह अभिहितलक्षणा हिंसा; तदनन्तरोद्दिष्टमनृतं किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

असदभिधानमनृतम् ॥ १४ ॥

सच्छब्दः प्रशंसावाची न सदसदप्रशस्तमिति यावत् । असतोऽर्थस्याभिधानमसदभिधानमनृतम् ॥ ऋतं सत्यं न ऋतमनृतम् ॥ किं पुनरप्रशस्तं ? **प्राणिपीडाकरं यत्तदप्रशस्तं । विद्यमानार्थविषयं वा अविद्यमानार्थविषयं वा** ॥ उक्तं च प्रागेवाहिंसाप्रतिपालनार्थमितरद्व्रतमिति । **तस्माद्धिंसाकर्मवचोऽनृतमिति** निश्चेयम् ॥

---

१ म्रियेत २ पादयोगप् ३ अबाध ४ अध्यात्म प्रमाणतः ।

५ विद्यमानार्थस्याविद्यमानार्थस्य वा प्राणिपीडाकरस्य वचनस्य यत्कथनं तत् अनृतं भवति यत्प्रमत्तयोगादुच्यते तदनृतमित्यर्थः । यद्धिंसात्मकं वचनं तदनृतमिति निश्चितं । अत्र दृष्टान्तो वसुनृपो धनश्रीश्च । तथा यद्वचनं कर्णकर्कशं कर्णशूलप्रायं, हृदयनिष्ठुरं मनःपीडाकरं, विप्रलापप्रायं विरुद्धप्रलापप्रायं, विरुद्धवचनमिति यावत् । प्राणिवधबंधनादिकरं, वैरकरं, कलहादिकरं, उत्त्रासकरं, गुर्वाद्यवज्ञाकरं तत्सर्वमनृतमित्युच्यते । अनृतस्य विवक्षापि अनृतवचनोपायचिन्तनमपि प्रमत्तयोगादनृतमुच्यते । त्याज्यानुष्ठानाद्यनुवदनमपि नानृतं प्रमत्तयोगाभावात् । प्रमत्तयोगादित्युत्तरत्रापि योज्यम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अथानृतानन्तरमुद्दिष्टं यत्स्तेयं तस्य किं लक्षणमित्यत आह—

अदत्तादानं स्तेयम् ॥ १५ ॥

आदानं ग्रहणमदत्तस्यादानमदत्तादानं स्तेयमित्युच्यते । यद्येवं कर्मनोकर्मग्रहणमपि स्तेयं प्राप्नोति अन्येनादत्तत्वात् ॥ नैष दोषः । **दानादाने यत्र सम्भवतस्तत्रैव स्तेयव्यवहारः** । कुतः ? अदत्तग्रहणसामर्थ्यात् ॥ एवमपि भिक्षोर्ग्रामनगरादिषु भ्रमणकाले रथ्याद्वारादिप्रवेशाददत्तादानं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । सामान्येन मुक्तत्वात् । तथाहि—अयं भिक्षुः पिहितद्वारादिषु न प्रविशति अमुक्तत्वात् ॥ अथवा प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते प्रमत्तयोगाददत्तादानं यत् तत्स्तेयमित्युच्यते ॥ न च रथ्यादि प्रविशतः प्रमत्तयोगोऽस्ति । तेनैतदुक्तं भवति **यत्र संक्लेशपरिणामेन प्रवृत्तिस्तत्र स्तेयं भवति बाह्यवस्तुनो ग्रहणे चाऽग्रहणे च** ॥

अथ चतुर्थमब्रह्म किंलक्षणमित्यत्रोच्यते—

॥ मैथुनमब्रह्म ॥ १६ ॥

स्त्रीपुंसयोश्चारित्रमोहोदये सति रागपरिणामाविष्टयोः परस्परस्पर्शनं प्रति इच्छा मिथुनम् । मिथुनस्य कर्म मैथुनमित्युच्यते । न सर्वं कर्म । कुतः—लोके शास्त्रे च तथा प्रसिद्धेः । लोके तावदागोपालांगनादिप्रसिद्धं स्त्रीपुंसरागपरिणामनिमित्तं चेष्टितं मैथुनमिति । शास्त्रेऽपि अश्ववृषभयोर्मैथुनेच्छायामित्येवमादिषु तदेव गृह्यते ॥ अपि च प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते तेन स्त्रीपुंसमिथुनविषयं रतिसुखार्थं चेष्टितं मैथुनमिति

१ स्तेयमिति—यल्लोकैःस्वीकृतं सर्वलोकप्रवृत्तिगोचरं यद्वस्तु अदत्तं तस्य ग्रहणं जिघृक्षा वा ग्रहणोपायचिंतनं वा तत्स्तेयमुच्यते । कर्मनोकर्मग्रहणे दायको नास्ति कोऽपि अन्यत्रात्मपरिणामात् । त्रिभुवनभृततद्योग्याणुवर्गणानामस्वामिकत्वात् नात्र स्तेयव्यवहारः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गृह्यते न सर्वम् ॥ **अहिंसादयो धर्मा यस्मिन् परिपाल्यमाने बृंहन्ति वृद्धिमुपयान्ति तद्ब्रह्म ।** न ब्रह्म अब्रह्म । किं तत् ? मैथुनम् ॥ तत्र हिंसादयो दोषाः पुष्यन्ति ॥ [1]यस्मान्मैथुनसेवनप्रवणः स्थास्नूंश्चरिष्णून् प्राणिनो हिनस्ति । मृषावादमाचष्टे । अदत्तमादत्ते । सचेतनमितरच्च परिग्रहं गृह्णाति ॥

अथ पञ्चमस्य परिग्रहस्य किं लक्षणमित्यत आह—

॥ [2]मूर्च्छा परिग्रहः ॥ १७ ॥

मूर्च्छेत्युच्यते । का मूर्च्छा ? **बाह्यानां गोमहिषमणिमुक्तादीनां चेतनाचेतनानां रागादीनामुपधीनां च संरक्षणार्जनसंस्कारादिलक्षणा व्यापृतिर्मूर्च्छा** ॥ ननु च—लोके वातादिप्रकोपविशेषस्य मूर्च्छेति प्रसिद्धिरस्ति तद्ग्रहणं कस्मान्न भवति ? सत्यमेवैतत् । मूर्च्छातिरयं मोहसामान्ये वर्तते । "सामान्यचोदनाश्च विशेषेष्ववतिष्ठन्त" इत्युक्ते विशेषे व्यवस्थितः परिगृह्यते परिग्रहप्रकरणात् ॥ एवमपि बाह्यस्य परिग्रहत्वं न प्राप्नोति । आध्यात्मिकस्य संग्रहणात् ॥ सत्यमेवैतत्—प्रधानत्वादभ्यन्तर एव संगृह्यते । असत्यपि बाह्ये ममेदमिति सङ्कल्पवान् सपरिग्रहो भवति ॥ अथ बाह्यः परिग्रहो न भवत्येव ? **भवति च मूर्च्छाकारणत्वात् ।** यदि ममेदमिति, सङ्कल्पःपरिग्रहःसञ्ज्ञानाद्यपि परिग्रहः प्राप्नोति; तदपि हि ममेदमिति सङ्कल्प्यते रागादिपरिणामवत् ॥ नैष दोषः—प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते । ततो **ज्ञानदर्शनचारित्रवतोऽप्रमत्तस्य मोहाभावान्न**

---

१ मैथुने प्रवर्तमानो जीवो हिंसादिकं करोति । तथा चोक्तम्-मैथुनाचरणे मूढ ! म्रियन्ते जन्तुकोटयः । योनिरन्ध्रसमुत्पन्ना लिंगसंघट्टपीडनात् ॥ घाते घातेऽसंख्येयाः कोट्यो जन्तवो म्रियन्ते इत्यर्थः । तथा कक्षाद्वये स्तनान्तरे, नाभौ, स्मरमंदिरे च स्त्रीणां प्राणिन उत्पद्यन्ते तत्र करादिव्यापारे म्रियन्ते च ।

२ ममेदमिति रागादिमनोभिलाषः परिग्रहस्तथा चोक्तम्-बाह्यग्रंथविहीना दरिद्रमनुजाः स्वपापतः सन्ति । पुनरभ्यन्तरसंगत्यागी लोकेषु दुर्लभो जीवः ॥

 Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मूर्च्छाऽस्तीति निःपरिग्रहत्वं सिद्धम्। किञ्च तेषां ज्ञानादीनामहेयत्वादात्मस्वभावत्वादपरिग्रहत्वं। रागादयः पुनः कर्मोदयतन्त्रा इति अनात्मस्वभावत्वाद्धेयाः। ततस्तेषु सङ्कल्पः परिग्रह इति युज्यते। तन्मूलाः सर्वे दोषाः॥ ममेदमिति हि सति संकल्पे संरक्षणादयः सञ्जायन्ते। तत्र च हिंसाऽवश्यम्भाविनी। तदर्थमनृतं जल्पति। चौर्यं चाचरति। मैथुने च कर्मणि प्रयतते। तत्प्रभवा नरकादिषु दुःखप्रकाराः॥

एवमुक्तेन प्रकारेण हिंसादिदोषदर्शिनोऽहिंसादिगुणाहितचेतसः परमप्रयत्नस्याहिंसादीनि व्रतानि यस्य सन्ति सः—

॥ निश्शल्यो व्रती ॥ १८ ॥

शृणाति हिनस्तीति शल्यम्। शरीरानुप्रवेशिकाण्डादिप्रहरणं तच्छल्यमिव शल्यं; यथा तत् प्राणिनो बाधाकरं तथा शारीरमानसबाधाहेतुत्वात्कर्मोदयविकारः शल्यमित्युपचर्यते॥ तत्त्रिविधम्—मायाशल्यम्, निदानशल्यम्, मिथ्यादर्शनशल्यमिति॥ माया निकृतिर्वञ्चना। निदानं विषयभोगाकांक्षा। मिथ्यादर्शनमतत्त्वश्रद्धानम्। एतस्मात्त्रिविधाच्छल्यान्निष्क्रान्तो निश्शल्यो व्रती इत्युच्यते॥ अत्र चोद्यते—शल्याभावान्निःशल्यो, व्रताभिसम्बन्धाद्व्रती, न निश्शल्यत्वाद्व्रती भवितुमर्हति। नहि देवदत्तो दण्डसम्बन्धाच्छत्री भवति इत्यत्रोच्यते—उभयविशेषणविशिष्टत्वान्न हिंसाद्युपरतिमात्रसम्बन्धात् व्रती भवत्यन्तरेण शल्याभावम्। सति शल्यापगमे व्रतसम्बन्धात् व्रती विवक्षितो यथा बहुक्षीरघृतो गोमानिति व्यपदिश्यते। बहुक्षीरघृताभावात्सतीष्वपि गोषु न गोमांस्तथा सशल्यत्वात्सत्स्वपि व्रतेषु न व्रती॥

यस्तु निःशल्यः स व्रती। तस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

---

१ निःशल्यस्तु व्रती सन्नहिंसादिव्रतानां विशिष्टं फलं लभते। अहिंसादिव्रतानां विशिष्टंफलं शल्यवान्न विंदति।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अगार्यनगारश्च ॥ १९ ॥

प्रतिश्रयार्थिभिरङ्ग्यते इति अगारं वेश्म, तद्वानगारी । न विद्यते अगारमस्येत्यनगारः ॥ द्विविधो व्रती अगारी अनगारश्चेति ॥ ननु चात्र विपर्ययोऽपि प्राप्नोति–शून्यागारदेवकुलाद्यावासस्य मुनेरगारित्वं, अनिवृत्तविषयतृष्णस्य कुतश्चित्कारणाद् गृहं विमुच्य वने वसतोऽनगारत्वञ्च प्राप्नोतीति ॥ नैष दोषः । भावागारस्य विवक्षितत्वात् ॥ चारित्रमोहोदये सत्यगारसम्बन्धं प्रत्यनिवृत्तः परिणामो भावागारमित्युच्यते स यस्यास्त्यगारी ॥ वने वसन्नपि च गृहे वसन्नपि तदभावादनगार इति च भवति ॥ ननु चागारिणो व्रतित्वं न प्राप्नोति असकलव्रतत्वात् ॥ नैष दोषः । नैगमादिनयापेक्षया अगारिणोऽपि व्रतित्वमुपपद्यते नगरावासवत् ॥ यथा गृहे अपवरके वा वसन्नपि नगरावास इत्युच्यते । तथा असकलव्रतोऽपि नैगमसंग्रहव्यवहारनयापेक्षया व्रतीति व्यपदिश्यते ॥

अत्राह किं हिंसादीनामन्यतमस्माद्यः प्रतिनिवृत्तः स खल्वगारी व्रती ? । नैवम् ॥ किं तर्हि ? । पञ्चतय्या अपि विरतेर्वैकल्येन विवक्षित इत्युच्यते—

॥ अणुव्रतोऽगारी ॥ २० ॥

अणुशब्दोऽल्पवचनः । अणूनि व्रतान्यस्य अणुव्रतोऽगारीत्युच्यते ॥ कथमस्य व्रतानामणुत्वं ? सर्वसावद्यनिवृत्त्यसम्भवात् ॥ कुतस्तर्ह्यसौ निवृत्तः ? त्रसप्राणिव्यपरोपणान्निवृत्तोऽगारीत्याद्यमणुव्रतम् ॥ स्नेहमोहादिवशाद् गृहविनाशे ग्रामविनाशे वा कारणमित्यभिमतादसत्यवचनान्निवृत्तो गृहीति द्वितीयमणुव्रतम् ।

---

१ अंग्यते प्रतिश्रयार्थिभिः पुरुषैर्गृहप्रयोजनवद्भिरित्यगारं । अगारं, गृहं, पुस्त्यमावासो विद्यते यस्य सोऽनगारः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अन्यपीडाकरपार्थिवभयादिवशादवश्यं परित्यक्तमपि यददत्तं ततः प्रतिनिवृत्तादरः श्रावक[1] इति तृतीयमणुव्रतम् ॥ उपात्ताया अनुपात्तायाश्च पराङ्गनायाः सङ्गान्निवृत्तरतिर्गृहीति चतुर्थमणुव्रतम् ॥ धनधान्यक्षेत्रादीनामिच्छावशात् कृतपरिच्छेदो गृहीति पञ्चममणुव्रतम् ॥

आह अपरित्यक्तागारस्य किमेतावानेव विशेष आहोस्विदस्ति कश्चिदन्योऽपीत्यत आह—

दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च॥

विरतिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । दिग्विरतिः । देशविरतिः । अनर्थदण्डविरतिरिति । एतानि त्रीणि गुणव्रतानि ॥ व्रतशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात् । तथा सामायिकव्रतम् । प्रोषधोपवासव्रतम् । उपभोगपरिभोगपरिमाणव्रतम् ॥ अतिथिसंविभागव्रतमिति ॥ एतैर्व्रतैः सम्पन्नो गृही विरताविरत इत्युच्यते । तद्यथा—**दिक्प्राच्यादिस्तत्र प्रसिद्धेरभिज्ञानैरवधिं कृत्वा नियमनं दिग्विरतिव्रतम्** ॥ ततो बहिस्त्रसस्थावरव्यपरोपणनिवृत्तेर्महाव्रतत्वमवसेयम् ॥ तत्र लाभे सत्यपि परिणामस्य निवृत्तेर्लोभनिरासश्च कृतो भवति ॥ **ग्रामादीनामवधृतपरिमाणप्रदेशो देशः । ततो बहिर्निवृत्तिर्देशविरतिव्रतम्**[2] । पूर्ववद्बहिर्महाव्रतं

---

१ श्रावक इत्युक्ते श्राविकापि लभ्यते । तस्या अपि तृतीयमणुव्रतं भवति । एवं यथासंभवं श्रावकशब्दस्यार्थो वेदितव्यः ।

२ इदं हि व्रतं दिग्विरतिव्रतमध्येऽन्तर्व्रतमुत्पन्नं विशेषेण तु सपापस्थाने, व्रतभंगसद्भावस्थाने, सुरापानस्थाने, मखस्थानादौ गमनवर्जनं देशविरतिर्व्रतमुच्यते । दिग्व्रतादीनि त्रीणि पंचानामणुव्रतानां गुणस्य कारकत्वादनुवर्द्धनत्वाद्गुणव्रतानीति कथ्यन्ते ।

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

व्यवस्थाप्यम् ।। असत्युपकारे पापादानहेतुरनर्थदण्डः । ततो विरतिरनर्थदण्डविरतिः ।। अनर्थदण्डः पंचविधः । अपध्यानम् । पापोपदेशः । प्रमादाचरितम् । हिंसाप्रदानं । अशुभश्रुतिरिति ।। तत्र परेषां जयपराजयवधबन्धनांगच्छेदपरस्वहरणादि कथं स्यादिति मनसा चिन्तनमपध्यानम् ।। तिर्यक्क्लेशवाणिज्यप्राणिवधकारम्भादिषु पापसंयुक्तं वचनं पापोपदेशः ।। प्रयोजनमन्तरेण वृक्षादिच्छेदनभूमिकुट्टनसलिलसेचनाद्यवद्यकार्यं प्रमादाचरितम् ।। विषकण्टकशस्त्राग्निरज्जुकशादण्डादिहिंसोपकरणप्रदानं हिंसाप्रदानं । हिंसारागादिप्रवर्धनदुष्टकथाश्रवणशिक्षणव्यापृतिरशुभश्रुतिः ।। समेकीभावे वर्तते । तद्यथा संगतं घृतं संगतं तैलमित्युच्यते एकीभूतमिति गम्यते । एकत्वेन अयनं गमनं समयः, समय एव सामायिकं, समयः प्रयोजनमस्येति वा विगृह्य सामायिकं ।। इयति देशे एतावति काले इत्यवधारिते सामायिके स्थितस्य महाव्रतत्वं पूर्ववद्वेदितव्यं ।। अणुस्थूलकृतहिंसादिनिवृत्तेस्संयमप्रसंग इति चेन्न । तद्घातिकर्मोदयसद्भावात् ।। महाव्रतत्वाभाव इति चेदुपचाराद्राजकुले सर्वगतचैत्राभिधानवत् ।। प्रोषधशब्दः पर्वपर्यायवाची ।। शब्दादिग्रहणं प्रति निवृत्तौत्सुक्यानि पञ्चापीन्द्रियाण्युपेत्य तस्मिन् वसन्तीत्युपवासः । चतुर्विधाहारपरित्याग इत्यर्थः ।। प्रोषधे उपवासः प्रोषधोपवासः। स्वशरीरसंस्कारकारणस्नानगन्धमाल्याभरणादिविरहितः शुभावकाशे,साधुनिवासे,चैत्यालये,स्वप्रोषधोपवासगृहे वा धर्मकथाश्रवणश्रावणचिन्तनावहितान्तरंगः सन्नुपवसेत् निरारम्भश्रावकः।। उपभोगोऽशनपानगन्धमाल्यादिः । परिभोग आच्छा-

---

१ अष्टमी चतुर्दशी च पर्वद्वयं प्रोषध उच्यते । केतकीति—केतकी निंबकुसुमार्द्रमूलकसर्वपुष्पानंतकाथिकछिद्रशाकनालीनलादिकं बहुजन्तुयोनिस्थानं तदपि यावज्जीवं परिहर्तव्यं बहुघाताल्पफलत्वात् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दनप्रावरणालङ्कारशयनासनगृहयानवाहनादिः । तयोः परिमाणमुपभोगपरिभोगपरिमाणम् ॥ मधु, मांसं, मद्यञ्च सदा परिहर्त्तव्यं त्रसघातान्निवृत्तचेतसा ॥ केतक्यर्जुनपुष्पादीनि शृंगबेरमूलकादीनि बहुजन्तुयोनिस्थानान्यनन्तकायव्यपदेशार्हाणि परिहर्तव्यानि बहुघाताल्पफलत्वात् ॥ यानवाहनाभरणादिष्वेतावदेवेष्टमतोऽन्यदनिष्टमित्यनिष्टान्निवर्तनं कर्तव्यं कालनियमेन यावज्जीवं वा यथाशक्ति ॥ [1]सँयममविनाशयन्नततीत्यतिथिः । अथवा नास्य तिथिरस्तीत्यतिथिरनियतकालागमन इत्यर्थः ॥ अतिथये सँविभागोऽतिथिसँविभागः । स चतुर्विधः— भिक्षोपकरणौषधप्रतिश्रयभेदात् ॥ मोक्षार्थमभ्युद्यतायातिथये सँयमपरायणाय शुद्धाय शुद्धचेतसा निरवद्या भिक्षा देया । धर्मोपकरणानि च सम्यग्दर्शनाद्युपबृंहणानि दातव्यानि । औषधमपि योग्यमुपयोजनीयम् । प्रतिश्रयश्च परमधर्मश्रद्धया प्रतिपादयितव्य इति ॥ च शब्दो वक्ष्यमाणगृहस्थधर्मसमुच्चयार्थः ॥

कः पुनरसौ ?—

॥ मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥ २२ ॥

---

१ अथवा न विद्यते तिथिः प्रतिपद्द्वितीयातृतीयादिका यस्य स अतिथिः । अनियतकालभिक्षागमनः ॥ अतिथये समीचीनो विभागो निजभोजनाद्विशिष्टभोजनप्रदानमतिथिसंविभागः ॥ अस्मिन्नेव व्रते जिनस्नपनपूजादिकं चान्तर्भवति । मातापित्रादिवचनवदपत्यानामणुव्रतानां शिक्षाप्रदायकानि अविनाशकानीत्यर्थः ।

२ तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ॥ अतिथिं तं विजानीयाच्छेषमभ्यागतं विदुः ॥ १ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्वपरिणामोपात्तस्यायुष इन्द्रियाणां बलानां च कारणवशात्संक्षयो मरणम्। अन्तग्रहणं तद्भवमरणप्रतिपत्त्यर्थम्। मरणमन्तः मरणान्तः। स प्रयोजनमस्य इति मारणान्तिकी॥ **सम्यक्कायकषायलेखना सल्लेखना। कायस्य बाह्यस्याभ्यन्तराणां च कषायाणां तत्कारणहापनक्रमेण सम्यग्लेखना सल्लेखना।** तां मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता सेविता गृहीत्यभिसम्बध्यते॥ ननु च विस्पष्टार्थं सेवितेत्येवं वक्तव्यम्। न। अर्थविशेषोपपत्तेः। न केवलं सेवनमिह परिगृह्यते किं तर्हि? प्रीत्यर्थोऽपि— यस्मादसत्यां प्रीतौ बलान्न सल्लेखना कार्यते। सत्यां हि प्रीतौ स्वयमेव करोति॥ स्यान्मतमात्मवधं प्राप्नोति स्वाभिसन्धिपूर्वकायुरादिनिवृत्तेः॥ नैष दोषः। अप्रमत्तत्वात्। प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्युक्तम्। न चास्य प्रमादयोगोऽस्ति। कुतः? रागाद्यभावात्। **रागद्वेषमोहाविष्टस्य हि विषशस्त्राद्युपकरणप्रयोगवशादात्मानं घ्नतः स्वघातो भवति,** न सल्लेखनां प्रतिपन्नस्य रागादयः सन्ति ततो नात्मवधदोषः॥ उक्तं च— रागादीणमणुप्पा अहिंसगत्तेति भासिदं समये। तेसिं चेदुप्पत्ती हिंसेत्ति जिणेहिं णिद्दिट्ठा॥ १॥ किञ्च मरणस्यानिष्टत्वाद्यथा वणिजो विविधपण्यदानादानसञ्चयपरस्य

---

१ कायस्य सल्लेखना बाह्यसल्लेखना, कषायाणां च सल्लेखनाभ्यन्तरसल्लेखना। सम्यक्लेखना कायस्य कषायाणां च कृशीकरणं तनूकरणं सल्लेखना। तां सल्लेखनां जोषिता प्रीत्या सेविता पुमान् अगारी गृही भवति। पूर्वोक्तचकारात् मारणांतिकीं सल्लेखनां जोषिता यतिश्च भवति।

२ यस्तु पुमान्रागद्वेषमोहादिभिराविष्टः सन्विषेण, शस्त्रेण, गलपाशकेन; दहनप्रवेशेन, कूपादौ निमज्जनेन, भृगुपातेन, रसनाखंडनादिप्रयोगेनात्मानमाहन्ति स आत्मघातकी भवत्येव। तथा च श्रुतिः—असूर्यानाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः॥ तेन सल्लेखनां प्रतिपन्नस्य पुंसः आत्मघातपापं नास्ति। कदलीघातवद्युगपत्कायविनाशे समुपस्थिते सति यथा व्रतशीलादिगुणानां विनाशो न स्यात्तथा प्रयततेऽतः कथमात्मवधः स्यात्। ३ अनुत्पाद इत्यर्थः। ४ अहिंसकत्वमिति।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्वगृहविनाशोऽनिष्टः, तद्विनाशकारणे च कुतश्चिदुपस्थिते यथाशक्ति परिहरति, दुःपरिहारे च पण्यविनाशो यथा न भवति तथा यतते एवं गृहस्थोऽपि व्रतशीलपण्यसञ्चये प्रवर्तमानस्तदाश्रयस्य न पातमभिवाञ्छति। तदुपप्लवकारणे चोपस्थिते स्वगुणाविरोधेन परिहरति। दुःपरिहारे च यथा स्वगुणविनाशो न भवति तथा प्रयतत इति कथमात्मवधो भवेत्?

अत्राह निःशल्यो व्रतीत्युक्तं तत्र च तृतीयं शल्यं मिथ्यादर्शनम्। ततः सम्यग्दृष्टिना व्रतिना निःशल्येन भवितव्यमित्युक्तं तत्सम्यग्दर्शनं किं सापवादं निरपवादमिति? उच्यते—कस्यचिन्मोहनीयावस्थाविशेषात्कदाचिदिमे भवन्त्यपवादाः—

॥ शंकाकांक्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतीचाराः ॥ २३ ॥

निःशङ्कितत्वादयो व्याख्याता दर्शनविशुद्धिरित्यत्र। तत्प्रतिपक्षभूताः शङ्कादयो वेदितव्याः। अथ प्रशंसासंस्तवयोः को विशेषः? मनसा मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानचारित्रगुणोद्भावनं प्रशंसा, भूताभूतगुणोद्भावनवचनं संस्तव इत्ययमनयोर्भेदः॥ ननु च सम्यग्दर्शनमष्टाङ्गमुक्तं तस्यातिचारैरप्यष्टभिर्भवितव्यम्॥ नैष दोषः॥ व्रतशीलेषु पञ्चपञ्चातिचारा इत्युत्तरत्र विवक्षुणाऽऽचार्येण प्रशंसासंस्तवयोरितरानतिचारानन्तर्भाव्य[1] पञ्चैवातिचारा उक्ताः॥

आह सम्यग्दृष्टेरतीचारा उक्ताः किमेवं व्रतशीलेष्वपि भवन्तीति। ओमित्युक्त्वा[2] तदतिचारसंख्यानिर्देशार्थमाह—

---

१ प्रशंसासंस्तवयोरितरेषां त्रयाणामतिचाराणामन्तर्भावितत्वादष्टावतिचारा वेदितव्याः। कथमिति चेदुच्यते—यः पुमान्मिथ्यादृष्टीनां मनसा प्रशंसां करोति स तावन्मूढमतिः प्रमादाज्ञानकारणोद्भवं रत्नत्रयमंडितानां दोषं नोपगूहति। तेषां स्थितीकरणं च न करोति। वात्सल्यं तु दूरे तिष्ठतु, शासनप्रभावनां तु कथं कुरुते? तेन अन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवनयोर्मध्येऽनुपगूहनादयो दोषा अन्तर्गर्भिता भवन्तीति विदितव्यम्॥ २ ओमिति-ओमिति कोऽर्थः? ओमित्यंगीकारे।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ २४ ॥

व्रतानि च शीलानि च व्रतशीलानि तेषु व्रतशीलेषु । शीलग्रहणमनर्थकम्, व्रतग्रहणेनैव सिद्धेः ॥ नानर्थकम्— विशेषज्ञापनार्थं व्रतपरिरक्षणार्थं शीलमिति दिग्विरत्यादीनीह शीलग्रहणेन गृह्यन्ते अगार्यधिकारात् । अगारिणो व्रतशीलेषु पंच पंचातिचारा वक्ष्यमाणा यथाक्रमं वेदितव्याः । तद्यथा—आद्यस्य तावदहिंसाव्रतस्य—

बन्धवधच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥ २५ ॥

अभिमतदेशगतिनिरोधहेतुर्बंधः ॥ दण्डकशावेत्रादिभिरभिघातः प्राणिनां वधः । न प्राणव्यपरोपणम् । ततः प्रागेवास्य विनिवृत्तत्वात् ॥ कर्णनासिकादीनामवयवानामपनयनं छेदः ॥ न्याय्यभारादतिरिक्तवाहनमतिभारारोपणम् ॥ गवादीनां क्षुत्पिपासाबाधाकरणमन्नपाननिरोधः ॥ एते पंचाहिंसाणुव्रतस्यातिचाराः ॥

मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहारसाकारमन्त्रभेदाः ॥ २६ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसार्थेषु क्रियाविशेषेषु अन्यस्यान्यथा प्रवर्त्तनमतिसन्धापनं वा मिथ्योपदेशः । यत्स्त्रीपुंसाभ्यामेकांतेऽनुष्ठितस्य क्रियाविशेषस्य प्रकाशनं तद्रहोभ्याख्यानं वेदितव्यम् ।

---

१ इन्द्रपदं तीर्थंकरगर्भावतारजन्माभिषेकसाम्राज्यचक्रवर्तिपदनिःक्रमणकल्याणमहामंडलेश्वरादिकं सर्वार्थसिद्धिपदपर्यन्तमहमिन्द्रपदं सर्वं सांसारिकं विशिष्टमविशिष्टं सुखमभ्युदयमित्युच्यते । केवलज्ञानकल्याणं निर्वाणकल्याणमनन्तचतुष्टयं परमानिर्वाणपदं च निःश्रेयसमुच्यते । ततोऽभ्युदयनिःश्रेयसयोर्निमित्तं या क्रिया सत्यरूपा वर्तते तस्याः क्रियाया मुग्धलोकस्य अन्यथाकथनं अन्यथा प्रवर्तनं धनादिनिमित्तं परवंचनं च मिथ्योपदेश उच्यते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अन्येनानुक्तं यत्किंचित्परप्रयोगवशादेवं तेनोक्तमनुष्ठितमिति वंचनानिमित्तं लेखनं कूटलेखक्रिया । हिरण्यादेर्द्रव्यस्य निक्षेप्तुर्विस्मृतसंख्यस्याल्पसंख्येयमाददानस्यैवमित्यनुज्ञानवचनं न्यासापहारः । अर्थप्रकरणाङ्गविकारभ्रूनिक्षेपणादिभिः पराकूतमुपलभ्य तदाविष्करणमसूयादिनिमित्तं यत्तत्साकारमन्त्रभेद इति कथ्यते ॥ त एते सत्याणुव्रतस्य पंचातिचारा बोद्धव्याः ॥

स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २७ ॥

मुष्णन्तं स्वयमेव वा प्रयुंक्तेऽन्येन वा प्रयोजयति प्रयुक्तमनुमन्यते वा यतः स स्तेनप्रयोगः । अप्रयुक्तेनाननुमतेन च चौरेणानीतस्य ग्रहणं तदाहृतादानम् । उचितन्यायादन्येन प्रकारेण दानग्रहणमतिक्रमः । विरुद्धं राज्यं विरुद्धराज्यं विरुद्धराज्येऽतिक्रमः विरुद्धराज्यातिक्रमः । तत्र ह्यल्पमूल्यलभ्यानि महार्घ्याणि द्रव्याणीति प्रयत्नः ॥ प्रस्थादि मानं, तुलाद्युन्मानमेतेन न्यूनेनान्यस्मै देयमधिकेनात्मनो ग्राह्यमित्येवमादिकूटप्रयोगो हीना-

---

१ कश्चित्पुमांश्चौरीं करोति अन्यस्तु कश्चित्तं चोरयन्तं स्वयं प्रेरयति मनसा वाचा कायेन, अन्येन वा केनचित्पुंसा तं प्रेरयति मनसा वाचा कायेन, स्वयमन्येन वा प्रेर्यमाणं चौरीं कुर्वन्तमनुमन्यते मनसा वाचा कायेन, एवंविधाः सर्वेऽपि प्रकाराःस्तेयशब्देन लभ्यन्ते ।

२ राज्ञ आज्ञादिकरणं यदविरुद्धं कर्म तद्राज्यमुच्यते । उचितमूल्येन अनुचितदानं ग्रहणं च अतिक्रम उच्यते । विरुद्धराज्ये अतिक्रमो विरुद्धराज्यातिक्रमः । यस्मात्कारणात् राज्ञा घोषणा अन्यथा दापिता दानमानं च अन्यथा करोति स विरुद्धराज्यातिक्रमः । अथवा राजघोषणं विनापि यद्वणिजो व्यवहरंति तं व्यवहारं यदि राजा तथैव मन्यते तदा तु स विरुद्धराज्यातिक्रमो न भवति ।

३ प्रस्थं चतुःशरप्रमाणं तत्काष्ठादिना घटितं मानमुच्यते । उन्मानं तु तुला ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

धिकमानोन्मानम् ॥ कृत्रिमैर्हिरण्यादिभिर्वंचनापूर्वको व्यवहारः प्रतिरूपकव्यवहारः ॥ त एते पंचादत्तादानाणुव्रतस्यातिचाराः ॥

परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीतागमनानङ्गक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशाः ॥ २८ ॥

कन्यादानं विवाहः परस्य विवाहः परविवाहः परविवाहस्य करणं परविवाहकरणम् । **परपुरुषानेति गच्छतीत्येवंशीला इत्वरी,** कुत्सायां क इत्वरिका । **या एकपुरुषभर्तृका सा परिगृहीता । या गणिकात्वेन पुंश्चलित्वेन वा परपुरुषगमनशीला अस्वामिका सा अपरिगृहीता ।** परिगृहीता चापरिगृहीता च परिगृहीतापरिगृहीते । इत्वरिके च ते परिगृहीतापरिगृहीते च इत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीते, तयोर्गमने इत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमने । अङ्गं प्रजननं योनिश्च ततोऽन्यत्र क्रीडा अनङ्गक्रीडा । कामस्य प्रवृद्धः परिणामः कामतीव्राभिनिवेशः । त एते पञ्च स्वदारसन्तोषव्रतस्यातिचाराः ॥

---

१ ताम्रेण घटिता, रूप्येण सुवर्णेन च घटितास्ताम्ररूप्याभ्यां च घटिता ये द्रम्मास्ताद्धिरण्यमुच्यते । तत्सदृशाः केनचिल्लोकवंचनार्थं घटिता द्रम्माः प्रतिरूपका उच्यन्ते तैर्व्यवहारः क्रयविक्रयः प्रतिरूपकव्यवहारः कथ्यते ।

२ या एकपुरुषभर्तृका सधवा विधवा वा सा परिगृहीता संबद्धा कथ्यते । या वारांगनात्वेन पुंश्चलीभावेन परपुरुषानुभवनशीला निःस्वामिका सा अपरिगृहीता असंबद्धा कथ्यते । तयोर्गमनं प्रवृत्तिः । गमनमिति कोऽर्थः जघनस्तनवदनादिनिरीक्षणसंभाषणपाणिभ्रूचक्षुरन्तादिसंज्ञाविधानमित्येवमादिकं निखिलं रागित्वेन दुश्चेष्टितं गमनमित्युच्यते ।

३ कामस्य मदनस्य तीव्रः प्रवृद्धोऽभिनिवेशोऽनुपरतप्रवृत्तिपरिणामः कामतीव्राभिनिवेश इत्यर्थः । यस्मिन्काले स्त्रियामप्रवृत्तिरुक्ता तस्मिन्नपि काले प्रवृत्तिः कामतीव्राभिनिवेशः । दीक्षितातिबालातिर्यग्योन्यादिगमनमपि कामतीव्राभिनिवेशः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदास-
कुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २९ ॥

क्षेत्रं सस्याधिकरणम् । वास्तु अगारम् । **हिरण्यं रूप्यादि** व्यवहारतन्त्रम् । सुवर्णं प्रतीतम् । **धनं गवादि । धान्यं व्रीह्यादि । दासीदासं भृत्यस्त्रीपुंसवर्गः । कुप्यं क्षौमकार्पासकौशेयचन्दनादि ।** क्षेत्रं च वास्तु च क्षेत्रवास्तु, हिरण्यं च सुवर्णं च हिरण्यसुवर्णं, धनं च धान्यं च धनधान्यं, दासी च दासश्च दासीदासं, क्षेत्रवास्तु च हिरण्यसुवर्णं च धनधान्यं च दासी दासं च कुप्यं च— क्षेत्रवास्तु हिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यानि । एतावानेव परिग्रहो मम नान्य इति **परिच्छिन्नात्प्रमाणात्क्षेत्रवास्त्वादिविषयादतिरेका अतिलोभवशात्प्रमाणातिक्रमा** [रेका] इति प्रत्याख्यायन्ते ॥ त एते पंचपरिग्रहपरिमाणव्रतस्यातिचाराः ॥

उक्ता व्रतानामतिचाराः शीलानामतिचारा वक्ष्यन्ते, तद्यथा—

ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धि-
स्मृत्यन्तराधानानि ॥ ३० ॥

परिमितस्य दिगवधेरतिलङ्घनमतिक्रमः । स समासतस्त्रिविधः— **ऊर्ध्वातिक्रमः । अधोऽतिक्रमः । तिर्यगतिक्रमश्च । तत्र पर्वताद्यारोहणादूर्ध्वातिक्रमः । कूपावतरणादेरधोऽतिक्रमः । बिलप्रवेशादे-**

---

१ धान्यं च व्रीह्याद्यष्टादशभेदं । तदुक्तं-गोधूमशालियवसर्षपमाषमुद्गाः । श्यामाककङ्गुतिलकोद्रवराजमाषाः । कीनाशनालमकुवैणवमाढकी च । सिंबाकुलत्थ चणकादिषु बीजधान्यम् ॥ कीनाशो लांगलास्त्रिपुट इति यावत्, नालं मकुष्टां मठ- वेणवं रुच्छारि आढकी तुवरी ॥ तुवर्यश्चणकामाषमुद्गगोधूमशालयः । यवाश्च मिश्रिताः खलधान्यमाहुर्मनीषिणः । तिलशालियवास्त्रिधान्यं ॥

२ व्यतिक्रमः विशेषेण अतिलंघनं व्यतिपात इति यावत् । ३ क्षेत्रवृद्धिः—मान्य खेटावस्थितेन केनचिच्छ्रावकेण परिमाणं कृतं यद्धारापुरीलंघनं मया न कर्त- व्यमिति पश्चादुज्जयिन्यामन्येन भांडेन महाल्लाभो भवतीति तत्र गमनाकांक्षा गमनं च क्षेत्रवृद्धिः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्तिर्यग्व्यतिक्रमः॥ परिगृहीताया दिशो लोभावेशादाधिक्याभिसन्धिः क्षेत्रवृद्धिः। स एषोऽतिक्रमः प्रमादान्मोहाद्वासङ्गाद्वा भवतीत्यवसेयः॥ अननुस्मरणं स्मृत्यन्तराधानम्॥ त एते दिग्विरमणस्यातिचाराः॥

॥ आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ३१

आत्मना सङ्कल्पिते देशे स्थितस्य प्रयोजनवशाद्यत्किञ्चिदानयेत्याज्ञापनमानयनम्। एवं कुर्विति नियोगः प्रेष्यप्रयोगः। व्यापारकरान्पुरुषान्प्रत्यभ्युत्कासिकादिकरणं शब्दानुपातः। स्वविग्रहदर्शनं रूपानुपातः। लोष्टादिनिपातः पुद्गलक्षेपः॥ त एते देशविरमणस्य पञ्चातिचाराः॥

कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि॥ ३२॥

रागोद्रेकात्प्रहासमिश्रोऽशिष्टवाक्प्रयोगः कन्दर्पः। तदेवोभयं परत्र दुष्टकायकर्मप्रयुक्तं कौत्कुच्यम्। धार्ष्ट्यप्रायं यत्किञ्चनानर्थकं बहुप्रलपितं मौखर्यम्। असमीक्ष्य प्रयोजनमाधिक्येन करणमसमीक्ष्याधिकरणम्। यावताऽर्थेनोपभोगपरिभोगौ सोऽर्थस्ततोऽन्यस्याधिक्यमानर्थक्यम्॥ त एते पञ्चानर्थदण्डविरतेरतिचाराः॥

---

१ आनयनप्रेष्यप्रयोगाविति--आत्मसंकल्पिते देशे स्थितोऽपि प्रतिषिद्धदेशस्थितानि वस्तूनि कार्यवशात्तद्वस्तुस्वामिनं कथयित्वा निजदेशमध्ये आनाय्य क्रयविक्रयादिकं यत्करोति तदानयनमुच्यते। २ प्रतिषिद्धदेशे प्रेष्यप्रयोगेणैव अभिप्रेतव्यापारसाधनं एवं विधेहीति प्रयोगः प्रेष्यप्रयोगः।

२ असमीक्ष्याविचार्य अधिकस्य करणं तत्क्रिया भवति मनोगतं—मिथ्यादृष्टीनामनर्थकं काव्यादिचिन्तनं। वाग्गतं--निःप्रयोजनकथनं परपीडावचनं यत्किञ्चित्कृत्यादिकम्। कायगतं—निष्प्रयोजनं सचित्ताचित्तदलफलपुष्पादिच्छेदनादिकं अग्निविषशस्त्रादिप्रदानादिकम्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥

योगो व्याख्यातस्त्रिविधः । तस्य दुष्टं प्रणिधानं योगदुष्प्रणिधानम् कायदुष्प्रणिधानम् । वाग्दुष्प्रणिधानम् । मनोदुष्प्रणिधानमिति अनादरोऽनुत्साहः । अनैकाग्र्यं स्मृत्यनुपस्थानम् ॥ त एते पंच सामायिकस्यातिक्रमाः ॥

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणा-नादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥

जन्तवः सन्ति न सन्ति वेति प्रत्यवेक्षणं चक्षुर्व्यापारः । मृदुनोपकरणेन यत्क्रियते प्रयोजनं तत्प्रमार्जितम् । तदुभयं प्रतिषेधविशिष्टमुत्सर्गादिभिरभिसम्बध्यते—अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्ग इत्येवमादि ॥ तत्र अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितायां भूमौ मूत्रपुरीषोत्सर्गः अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गः, अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्यार्हदाचार्यपूजोपकरणस्य गन्धमाल्यधूपादेरात्मपरिधानाद्यर्थस्य च वस्त्रादेरादानमप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितादानम् । अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य प्रावरणादेः संस्तरस्योपक्रमणं, अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितसंस्तरोपक्रमणम् । क्षुदभ्यर्दितत्वादावश्यकेष्वनादरोऽनुत्साहः । स्मृत्यनुपस्थानं व्याख्यातम् ॥ त एते पञ्च प्रोषधोपवासस्यातिचाराः ॥

सचित्तसम्बन्धसम्मिश्राभिषवदुःपक्वाहाराः ॥ ३५ ॥

सह चित्तेन वर्तते इति सचित्तं चेतनावद्द्रव्यम् ॥ तदुप-

---

१ योगेति स्मृतीति च सामायिकावसरे क्रोधमानमायालोभसहिताः कायवाङ्मनसां दुष्प्रवृत्तयः, शरीरावयवानां अनिभृतत्वं कायस्यान्यथा प्रवृत्तिः । संस्काररहितार्थागमकवर्णपदप्रयोगो वचोऽन्यथा प्रवृत्तिः । उदासीनत्वं मनोऽन्यथा प्रवृत्तिः । एवं त्रिप्रकारं योगदुष्प्रणिधानम् ॥ न ज्ञायते किं मया पठितं किंवा न पठितं एकाग्रतारहितत्वमित्यर्थः स्मृत्यनुपस्थापनम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

श्लिष्टः सम्बन्धः । तद्व्यतिकीर्णः सम्मिश्रः । कथं पुनरस्य सचित्तादिषु प्रवृत्तिः स्यात् ? प्रमादसम्मोहाभ्याम् । द्रवो वृष्यो वाऽभिषवः । असम्यक्पक्वो दुष्पक्वः एतैराहारो विशेष्यते—सचित्ताहारः, सम्बन्धाहारः, सम्मिश्राहारोऽभिषवाहारो, दुःपक्वाहार इति ॥ त एते पञ्च भोगोपभोगपरिसंख्यानस्यातिचाराः ॥

सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ॥ ३६ ॥

सचित्ते पद्मपत्रादौ निक्षेपः सचित्तनिक्षेपः । अपिधानमा-

---

१ कथं शीलवतः सचित्तादिषु प्रवृत्तिरिति चेदुच्यते । मोहेन प्रमादेन वा बुभुक्षापिपासातुरः पुमानन्नपानलेपनाच्छादनादिषु सचित्तादिविशिष्टेषु द्रव्येषु वर्तते ।

२ रात्रिचतुःप्रहरैः प्रक्लिन्न ओदनो द्रव उच्यते । ३ इंद्रियबलवर्धनो माषविकारादिर्वृष्यः कथ्यते । वृषवत्कामी भवति येनाहारेण स वृष्यः । द्रवो वृष्यश्च उभयोऽभिषवः कथ्यते ४ असम्यक्पक्वोऽतिपक्वो वा दुष्पक्वः । अस्विन्नोऽतिक्लेदनेन दुष्टो वा पक्वो दग्धपक्वस्तस्याहारो दुष्पक्वाहारः । वृषदुःपक्वयोः सेवने सति इंद्रियमदवृद्धिः, रुचित्तोपयोगो, वातादिप्रकोपोदरपीडादिप्रतीकारेऽग्न्यादिप्रज्वालने महानसंयमः स्यादिति तत्परिहार एव श्रेयान् ।

५ अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति परिभाषणात्सचित्तशब्दात्सप्तमीतृतीये निक्षेपापिधानविग्रहेण भवतः । ६ परेति— अपरदातुर्देयस्यार्पणं मम कार्यं वर्तते त्वं देहीति परव्यपदेशः । अथवा परेत्र दातारो वर्तन्ते नाहमत्र दायको वर्ते इति व्यपदेशः परव्यपदेशः । अथवा परस्येदं भक्तादिदेयं न मया इदमीदृशं वा देयमिति परव्यपदेशः । ननु परव्यपदेशः कथमतीचार इति चेदुच्यते—धनादिलाभाकांक्षया अतिथिवेलायामपि द्रव्याद्युपार्जनं परिहर्तुमशक्नुवन्परदातृहस्तेन योग्योऽपि सन् दानं दापयतीति महानतिचारः स्यात् । तदुक्तम्—

आत्मवित्तपरित्यागात्परैर्धर्मविधापिनः । अवश्यमेव प्राप्नोति परभोगाय तत्फलम् । भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वरस्त्रियः ॥ विभवो दानशक्तिश्च स्वयं धर्मकृतेः फलम् ॥ कालातिक्रमेति—अकाले भोजनं अनगारायोग्यकाले दानं क्षुधितेऽनगारे विमर्दकरणं च ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वरणं सचित्तेनैव सम्बध्यते सचित्तापिधानमिति । अन्यदातृदेयार्पणं परव्यपदेशः । प्रयच्छतोऽप्यादराभावोऽन्यदातृगुणासहनं वा मात्सर्यम् । अकाले भोजनं कालातिक्रमः ॥ त एते पंचातिथिसंविभागशीलातिचाराः ॥

जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानानि ॥ ३७ ॥

आशंसनमाशंसा आकांक्षणमित्यर्थः । जीवितं च मरणं च जीवितमरणं, जीवितमरणस्याशंसे जीवितमरणाशंसे । पूर्वसुहृत्सहपांसुक्रीडनाद्यनुस्मरणं मित्रानुरागः । अनुभूतप्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबन्धः । भोगाकांक्षया नियतं दीयते चित्तं तस्मिंस्तेनेति वा निदानम् ॥ त एते पंच सल्लेखनाया अतिचाराः ॥

अत्राह— उक्तं भगवता तीर्थंकरत्वकारणकर्मास्रवनिर्देशे शक्तितस्त्यागतपसीति, पुनश्चोक्तं शीलविधानेऽतिथिसंविभाग इति । तस्य दानस्य लक्षणमनिर्ज्ञातं तदुच्यतामित्यत आह—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ३८ ॥

स्वपरोपकारोऽनुग्रहः । स्वोपकारः पुण्यसंचयः, परोपकारः

१ कथं सम्यग्दर्शनादिवृद्धिराहारादिना पात्रस्य भवतीति चेत्सरसाहारेण यतेर्वपुषि शक्तिर्भवति आरोग्यादिकं च स्यात् । तेन ज्ञानाभ्यासोपवासतीर्थयात्राधर्मोपदेशादिकं सुखेन प्रवर्तते । तथा पुस्तकपस्त्यजाद्युसंयमशौचोपकरणादिदाने परोपकारः स्यात् । तच्च दानं योग्येन दात्रा स्वहस्तेन विज्ञानवता दातव्यं । तदुक्तं—धर्मेषु स्वामिसेवायां सुतोत्पत्तौ च कः सुधीः । अन्यत्र कार्यदैवाभ्यां प्रतिहस्तं समादिशेत् । विज्ञानवतो लक्षणं—विवर्णं विरसं विद्धं असात्म्यप्रसृतं च यत् । मुनिभ्योऽन्नं न तद्देयं यच्च भुक्तं गदावहम् ॥ उच्छिष्टं नीचलोकर्हम्न्योद्दिष्टं विगर्हितम् । न देयं दुर्जनस्पृष्टं देवयक्षादिकल्पितम् । ग्रामान्तरात्समानीतं । मन्त्रानीतमुपायनम् । न देयमापणक्रीतं विरुद्धं वायथर्तुकम् दधिसर्पिःपयोभक्ष्यप्रायं पर्युषितं मतं । गंधवर्णरसभ्रष्टमन्यत्सर्वं च निंदितम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सम्यग्ज्ञानादिवृद्धिः स्वशब्दो धनपर्यायवचनः। अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गस्त्यागो दानं वेदितव्यम् ॥

अत्राह उक्तं दानं तत्किमविशिष्टफलमाहोस्विदस्ति कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत आह—

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३९ ॥

प्रतिग्रहादिक्रमो विधिः। विशेषो गुणकृतः। तस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः क्रियते-विधिविशेषो, द्रव्यविशेषो, दातृविशेषः, पात्रविशेष इति ॥ तत्र विधिविशेषः प्रतिग्रहादिष्वादरानादरकृतो भेदः। तपःस्वाध्यायपरिवृद्धिहेतुत्वादिर्द्रव्यविशेषः[1] ॥ अनसूयाऽविषादादिर्दातृविशेषः। मोक्षकारणगुणसंयोगः पात्रविशेषः। ततश्च पुण्यफलविशेषः क्षेत्रादिविशेषाद्बीजफलविशेषवत् ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥

---

१ द्रव्यं मकारत्रयरहितं तंदुलगोधूमविकृतिघृतादिकं शुद्धं चर्मपात्रास्पृष्टं तस्य विशेषो ग्रहीतुस्तपःस्वाध्यायशुद्धिपरिणामादिवृद्धिहेतुर्विशिष्टपुण्यकारणं अन्यथान्याहशकारणं। दाता—द्विजनृपवणिग्वर्णवर्णनीयस्तस्य विशेषःपात्रेऽनसूयस्त्यागे विषादरहितः, दित्सद्ददद्दत्तवत्प्रीतियोगः शुभपरिणामः दृष्टफलानपेक्षकस्तथा चोक्तम् श्रद्धा तुष्टिर्भक्तिर्विज्ञानमलुब्धता क्षमा सत्वं। यस्यैते सप्तगुणास्तं दातारं प्रशंसन्ति। पात्रमुत्तममध्यमजघन्यभेदं। महाव्रतविराजितमुत्तमं पात्रं। श्रावकव्रतपवित्रं मध्यमं पात्रम्। सम्यक्त्वेन निर्मलीकृतं जघन्यपात्रम्। तस्य विशेषः सम्यग्दर्शनादिशुद्ध्यशुद्धी। विध्यादिविशेषाद्दानपुण्यफलविशेषः। तथा चोक्तम्—क्षितिगतमिव वटबीजं पात्रगतं दानमल्पमपि काले। फलति च्छायाविभवं बहुफलमिष्टं शरीरभृताम् ॥

इति सप्तमोऽध्यायः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अथाष्टमोऽध्यायः ।

व्याख्यात आस्रवपदार्थस्तदनन्तरोद्देशभाग्बन्धपदार्थ इदानीं व्याख्येयस्तस्मिन्व्याख्येये सति पूर्वं बन्धहेतूपन्यासः क्रियते तत्पूर्वकत्वाद्बन्धस्येति ॥

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः ॥१॥

मिथ्यादर्शनादय उक्ताः । क्व मिथ्यादर्शनं तावदुक्तं ? "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शन" मित्यत्र, तत्प्रतिपक्षभूतमास्रवविधाने च क्रियासु व्याख्यातं मिथ्यादर्शनक्रियेति ॥ विरतिरुक्ता । तत्प्रतिपक्षभूता अविरतिर्ग्राह्या । आज्ञाव्यापादनक्रिया अनाकांक्षाक्रियेत्यनयोः प्रमादस्यान्तर्भावः । स च प्रमादः[1] कुशलेष्वनादरः ॥ कषायाः क्रोधादयोऽनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्ज्वलनविकल्पाः प्रोक्ताः । क्व ? "इंद्रियकषाया" इत्यत्रैव ॥ योगाः कायादिविकल्पाः प्रोक्ताः । क्व ? "कायवाङ्मनः" इत्यत्र ॥ मिथ्यादर्शनं द्विविधम् । नैसर्गिकं परोपदेशपूर्वकं च । तत्र परोपदेशमन्तरेण मिथ्यात्वकर्मोदयवशाद्यदाविर्भवति तत्त्वार्थाश्रद्धानलक्षणं तन्नैसर्गिकम्[2] ॥ परोपदेशनिमित्तं चतुर्विधम् । क्रियाक्रियावाद्यज्ञानिवैनयिकविकल्पात् ॥ अथवा पञ्चविधं मिथ्यादर्शनम्—एकान्तमिथ्यादर्शनम् । विपरीतमिथ्यादर्शनम् । संशयमिथ्यादर्शनम् । वैनयिकमिथ्यादर्शनम् । अज्ञानमिथ्यादर्शनं चेति ॥ तत्र इदमेव इत्थमेवेति धर्मिधर्मयोरभिनिवेश एकान्तः । पुरुष एवेदं सर्वमिति वाऽनित्यमेव नित्यमेवेति वा ॥ सग्रन्थो निर्ग्रन्थः, केवली कवलाहारी, स्त्री सिध्यतीत्येवमादिर्विपर्ययः[3] ॥ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि

---

१ स इति–पुण्यकर्मस्वनादरः प्रमादः । २ नैसर्गिकमिथ्यादर्शने मरीचिर्भरतपुत्रो दृष्टान्ततया वेदितव्यः । ३ विपरीतमिथ्यादर्शने गाथा–सेयंबरो य आसंबरो य बुद्धो य तह य अण्णो य ॥ समभावभावियप्पा लहेइ मोक्खं ण संदेहो ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

किं मोक्षमार्गः स्याद्वा न वेत्यन्यतरपक्षापरिग्रहः संशयः॥ सर्वदेवतानां सर्वसमयानां च समदर्शनं वैनयिकम्॥ हिताहितपरीक्षाविरहोऽज्ञानिकत्वं॥ उक्तञ्च—असिदिसदं किरियाणं अक्किरियाणं च होइ चुलसीदी॥ सत्तच्छण्णाणीणं वेणइयाणं तु वत्तीसम्॥१॥ अविरतिर्द्वादशविधा षट्कायषट्करणविषयभेदात्। षोडश कषाया नव नोकषायास्तेषामीषद्भेदो न भेद इति पञ्चविंशतिकषायाः॥ चत्वारो मनोयोगाश्चत्वारो वाग्योगाः, पंच काययोगा इति त्रयोदशविकल्पो योगः॥ आहारककाययोगाहारकमिश्रकाययोगयोः प्रमत्तसँयते सम्भवात्पञ्चदशापि भवन्ति॥ प्रमादोऽनेकविधः—पञ्चसमितित्रिगुप्तिशुध्यष्टकोत्तमक्षमादिविषयभेदात्। शुध्यष्टकस्यार्थः—भावकायविनयेर्यापथभिक्षाप्रतिष्ठापनशयनासनवाक्यशुद्धयोऽष्टौ, दशलक्षणो धर्मश्च॥ त एते पञ्च वन्धहेतवः समस्ता व्यस्ताश्च भवन्ति॥ तद्यथा—मिथ्यादृष्टेः पञ्चापि समुदिता बन्धहेतवो भवंति॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्याङ्मिथ्यादृष्ट्यसँयतसम्यग्दृष्टीनामविरत्यादयश्चत्वारः॥ सँयतासँयतस्याविरतिर्विरतिमिश्रा प्रमादकषाययोगाश्च। प्रमत्तसँयतस्य प्रमादकषाययोगाः। अप्रमत्तादीनां चतुर्णां योगकषायौ। उपशान्तकषायक्षीणकषायसयोगकेवलिनामेक एव योगः। अयोगकेवलिनो न बन्धहेतुः॥ उक्ता वन्धहेतवः।

इदानीं वन्धो वक्तव्य इत्यत आह—

---

१ सत्यासत्योभयानुभयमनोलक्षणो मनोयोगश्चतुःप्रकारः। सत्यासत्योभयानुभयलक्षणो वाग्योगश्चतुःप्रकारः। औदारिकौदारिकमिश्रवैक्रियिकवैक्रियिकमिश्राहारकाहारकमिश्रकार्मणकाययोगलक्षणः काययोगः सप्तप्रकारः। आहारककाययोगद्वयस्य प्रमत्तसंयत एव सद्भावो भवति। २ संयतासंयतस्यार्यांश्रावकश्राविकालक्षणस्य विरतिमिश्रा ह्यविरतिराद्यको भवति।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान्पुद्गला-नादत्ते स बन्धः ॥ २ ॥

सह कषायेण वर्तत इति सकषायः । सकषायस्य भावः सकषायत्वम् । तस्मात्सकषायत्वादिति ॥ पुनर्हेतुनिर्देशः किमर्थम् ? जठराग्न्याशयानुरूपाहारग्रहणवत्तीव्रमन्दमध्यमकषायाशयानुरूपस्थित्यनुभवविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ अमूर्तिरहस्त आत्मा कथं कर्मादत्ते ? इति चोदितः सन् जीव इत्याह ॥ जीवनाज्जीवः प्राणधारणादायुःसम्बन्धान्नायुर्विरहादिति ॥ कर्मयोग्यानिति लघुनिर्देशात्सिद्धेः कर्मणो योग्यानिति पृथग्विभक्त्युच्चारणं वाक्यान्तरज्ञापनार्थम् ॥ किं पुनस्तद्वाक्यान्तरम् ? कर्मणो जीवः सकषायो भवतीत्येकं वाक्यम् । एतदुक्तं भवति—कर्मण इति हेतुनिर्देशः कर्मणो हेतोर्जीवः सकषायो भवति, नाकर्मकस्य कषायलेपोऽस्ति, ततो जीवकर्मणोरनादिसम्बन्ध इत्युक्तं भवति ॥ तेनामूर्तो जीवो मूर्तेन कर्मणा कथं बध्यते इति चोद्यमपाकृतं भवति ॥ इतरथा हि बन्धस्यादिमत्त्वे आत्यन्तिकीं शुद्धिं दधतः सिद्धस्येव बन्धाभावः प्रसज्येत ॥ द्वितीयं वाक्यं कर्मणो योग्यान्पुद्गलानादत्त इति । अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति पूर्वं हेतुसम्बन्धं त्यक्त्वा षष्ठीसम्बन्धमुपैति कर्मणो योग्यानिति ॥ पुद्गलवचनं कर्मणस्तादात्म्यख्यापनार्थम् । तेनात्मगुणोऽदृष्टो निराकृतो भवति तस्य संसारहेतुत्वानुपपत्तेः ॥ आदत्त इति हेतुहेतुमद्भावख्यापनार्थम् । अतो मिथ्यादर्शनाद्यावेशादार्द्रीकृतस्यात्मनः सर्वतो योगविशेषात्तेषां सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मभावयोग्यानामविभागेनोपश्लेषो बन्ध इत्याख्यायते ॥

---

१ सकषायत्वादिति—कषन्तीति कषायाः दुर्गतिपातलक्षणस्वभावाः कषाया इत्यर्थः । कषायैः सह वर्तत इति सकषायः । राजदन्तादिवत् कृते समासे सह शब्दस्य पूर्वनिपातः । सकषायस्य भावः सकषायत्वं तस्मात् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

यथा भाजनविशेषे क्षिप्तानां विविधरसबीजपुष्पफलानां मदिराभावेन परिणामस्तथा पुद्गलानामप्यात्मनि स्थितानां योगकषायवशात्कर्मभावेन परिणामो वेदितव्यः ॥ "स" वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । स एष बन्धो नान्योऽस्तीति । तेन गुणगुणिबन्धो निवर्तितो भवति ॥ कर्मादिसाधनो बन्धशब्दो व्याख्येयः ॥

आह किमयं बन्ध एकरूप एव, आहोस्वित्प्रकारा अप्यस्य सन्तीत्यत इदमुच्यते—

प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशास्तद्विधयः ॥३॥

प्रकृतिः स्वभावः । निम्बस्य का प्रकृतिः ? तिक्तता । गुडस्य का प्रकृतिः ? मधुरता । तथा ज्ञानावरणस्य का प्रकृतिः ? । अर्थानवगमः । दर्शनावरणस्य का प्रकृतिः ? अर्थानालोच [क] नम् । वेद्यस्य सदसल्लक्षणस्य सुखदुःखसंवेदनम् । दर्शनमोहस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानम । चारित्रमोहस्यासँयमः । आयुषो भवधारणम् । नाम्नो नारकादिनामकरणम् । गोत्रस्योच्चैर्नीचैःस्थानसंशब्दनम् । अन्तरायस्य दानादिविघ्नकरणम् ॥ तदेवं लक्षणं कार्यम्—प्रक्रियते प्रभवत्यस्या इति प्रकृतिः । तत्स्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः । यथा—अजागोमहिष्यादिक्षीराणां माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिस्तथा ज्ञानावरणादीनामर्थानवगमादिस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः । तद्रसविशेषोऽनुभवः । यथा—अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन रसविशेषस्तथा कर्मपुद्गलानां स्वगतसामर्थ्यविशेषोऽनुभवः ॥ इयत्तावधारणं प्रदेशः । कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानां परमाणुपरिच्छेदेनावधारणं प्रदेशः ॥ विधिशब्दः प्रकारवचनः । त एते प्रकृत्यादयश्चत्वारस्तस्य बन्धस्य प्रकाराः ॥ तत्र योगनिमित्तौ प्रकृतिप्रदेशौ, कषा-

१ प्रकृतिरिति—प्रकृतिः परिणामः स्यात्स्थितिः कालावधारणम् । अनुभागो रसो ज्ञेयः प्रदेशः प्रचयात्मकः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

यानिमित्तौ स्थित्यनुभवौ। तत्प्रकर्षाप्रकर्षभेदात्तद्बन्धविचित्रभावः तथा चोक्तं—जोगा पयडिपएसा ठिदिअणुभागा कसायदो कुणदि। अपरिणदुच्छिण्णेसु य बंधट्ठिकारणं णत्थि ॥ १ ॥

तत्राद्यस्य प्रकृतिबन्धस्य भेदप्रदर्शनार्थमाह—

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः ॥४॥

आद्यः प्रकृतिबन्धो ज्ञानावरणाद्यष्टविकल्पो वेदितव्यः॥ आवृणोत्यात्रियतेऽनेनेति वा आवरणम्। तत्प्रत्येकमभिसम्बध्यते—ज्ञानावरणं, दर्शनावरणमिति॥ वेदयति वेद्यत इति वा वेदनीयम्। मोहयति मुह्यतेऽनेनेति वा मोहनीयम्॥ एत्यनेन नारकादिभवमित्यायुः॥ नमयत्यात्मानं नम्यतेऽनेनेति वा नाम॥ उच्चैर्नीचैश्च गूयते शब्द्यत इति वा गोत्रम्॥ दातृदेयादीनामन्तरं मध्यमेतीत्यन्तरायः॥ एकेनात्मपरिणामेनादीयमानाः पुद्गला ज्ञानावरणाद्यनेकभेदं प्रतिपद्यन्ते, सकृदुपभुक्तान्नपरिणामरसरुधिरादिवत्॥

आहोक्तो मूलप्रकृतिबन्धोऽष्टविधः। इदानीमुत्तरप्रकृतिबन्धो वक्तव्य इत्यत आह—

---

१ जोगा पयडि इति—योगात्प्रकृतिप्रदेशसंज्ञिनौ बंधौ जीवः कुणदि करोति। ठिदिअणुभागं स्थितिश्च अनुभागश्च स्थित्यनुभागं समाहारद्वन्द्वः। एतद्बन्धद्वयं कसायदो कषायतः जीवः कुणदि करोति। अपरिणदुच्छिण्णेसु अपरिणताश्च उच्छिन्नाश्च अपरिणतोच्छिन्नौ तयोरपरिणतोच्छिन्नयोः प्राकृते द्विवचनाभावात् बहुवचनं मतं। अपरिणत उपशान्तकषायो नित्यैकान्तवादसहितो वा। उच्छिन्नः क्षीणकषायादिकः क्षणिकैकान्तवादी वा। एतयोर्द्वयोर्बंधाट्ठिदिकारणं णत्थि। स्थितिबंधहेतुर्न भवतीत्यर्थः।

२ नानायोनिषु नारकादिपर्यायैर्नमयति शब्दयत्यात्मानमिति नाम। णमु प्रह्वत्वे शब्दे॥ ३ आदिशब्देन पात्रम्॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदा यथाक्रमम् ॥५॥

द्वितीयग्रहणमिह कर्तव्यं द्वितीय उत्तरप्रकृतिबन्ध एवं विकल्प इति । न कर्तव्यं, पारिशेष्यात्सिद्धेः ॥ आद्यो मूलप्रकृतिबन्धोऽष्टविकल्पः उक्तः । ततः पारिशेष्यादयमुत्तरप्रकृतिविकल्पविधिर्भवति ॥ भेदशब्दः पञ्चादिभिर्यथाक्रममभिसम्बध्यते—पञ्चभेदं ज्ञानावरणीयं, नवभेदं दर्शनावरणीयं, द्विभेदं वेदनीयं, अष्टाविंशतिभेदं मोहनीयं, चतुर्भेदमायुः, द्विचत्वारिंशद्भेदं नाम, द्विभेदं गोत्रं, पंचभेदोऽन्तराय इति ॥

यदि ज्ञानावरणं पंचभेदं तत्प्रतिपत्तिरुच्यतामित्यत आह—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ॥ ६ ॥

मत्यादीनि ज्ञानानि व्याख्यातानि ॥ तेषामावृतेरावरणभेदो भवतीति पञ्चोत्तरप्रकृतयो वेदितव्याः ॥ अत्र चोद्यते—अभव्यस्य मनःपर्ययज्ञानशक्तिः केवलज्ञानशक्तिश्च स्याद्वा न वा ? । यदि स्यात्—तस्याभव्यत्वाभावः । अथ नास्ति—तत्रावरणद्वयकल्पना व्यर्थेति ॥ उच्यते—आदेशवचनान्न दोषः— द्रव्यार्थादेशान्मनःपर्ययकेवलज्ञानशक्तिसम्भवः । पर्यायार्थादेशात्तच्छक्त्यभावः ॥ यद्येवं भव्याभव्यविकल्पो नोपपद्यते । उभयत्र तच्छक्तिसद्भावात् ॥ न शक्तिभावाभावापेक्षया भव्याभव्यविकल्प इत्युच्यते ॥ कुतस्तर्हि ? व्यक्तिसद्भावासद्भावापेक्षया ॥ सम्यग्दर्शनादिभिर्व्यक्तिर्यस्य भविष्यति स भव्यः । यस्य तु न भविष्यति सोऽभव्यः । कनककेसरपाषाणवत् ॥

आह, उक्तो ज्ञानावरणोत्तरप्रकृतिविकल्पः । इदानीं दर्शनावरणस्य वक्तव्य इत्यत आह—

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धयश्च ॥७॥

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानामिति दर्शनावरणापेक्षया भेदनिर्देशः—चक्षुर्दर्शनावरणमचक्षुर्दर्शनावरणमवधिदर्शनावरणं केवलदर्शनावरणामिति ॥ मदखेदक्लमविनोदार्थः स्वापो निद्रा। तस्या उपर्युपरि वृत्तिर्निद्रानिद्रा। या क्रियाऽऽत्मानं प्रचलयति सा प्रचला शोकश्रममदादिप्रभवा आसीनस्यापि नेत्रगात्रविक्रियासूचिका। सैव पुनःपुनरावर्तमाना प्रचलाप्रचला। स्वप्नेऽपि यया वीर्यविशेषाविर्भावः सा स्त्यानगृद्धिः। स्त्यायतेरनेकार्थत्वात्स्वप्नार्थे इह गृह्यते। गृद्धिरपि दीप्तिः। स्त्याने स्वप्ने गृध्यति दीप्यते यदुदयादात्मा रौद्रं बहुकर्म करोति सा स्त्यानगृद्धिः॥ इह निद्रादिभिर्दर्शनावरणं सामानाधिकरण्येनाभिसम्बध्यते—निद्रादर्शनावरणं निद्रानिद्रादर्शनावरणमित्यादि ॥

तृतीयस्याः प्रकृतेरुत्तरप्रकृतिप्रतिपादनार्थमाह—

॥ सदसद्वेद्ये ॥ ८ ॥

यदुदयाद्देवादिगतिषु शारीरमानससुखप्राप्तिस्तत्सद्वेद्यं प्रशस्तं वेद्यं सद्वेद्यमिति ॥ यत्फलं दुःखमनेकविधं तदसद्वेद्यमप्रशस्तं वेद्यमसद्वेद्यमिति ॥

---

१ निद्रेति निद्रावान्पुमान्सुखेनैव जागर्ति। निद्रानिद्रावान्पुमान्दुःखेन प्रतिबोध्यते। प्रचलावान्पुमानुपविष्टोऽपि स्वपिति। प्रचलैव पुनः पुनरागच्छन्ती प्रचलाप्रचलोच्यते। निद्रादीनां कारणानि आवरणरूपाणि कर्माणि वेदितव्यानि। उक्तं च—थीणुदयेणुट्ठविदे सोवदि कम्मं करेदि जप्पदि च। णिद्दाणिद्दुदयेण य ण दिट्ठिमुग्घाडिदुं सक्को। पयलापयलुदयेण य वहेदि लाला चलंति अंगाइं। णिद्दुदये गच्छन्तो ठाइ पुणो वइसइ पडेइ॥ पयलुदयेण य जीवो ईसुम्मीलिय सुवेदि सुत्तोवि। ईसं ईसं जाणदि मुहुं मुहुं सोवदे मंदं॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

चतुर्थ्याः प्रकृतेरुत्तरप्रकृतिविकल्पनिर्दर्शनार्थमाह----

॥ दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुन्नपुंसकवेदा अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ॥ ९ ॥

दर्शनादयश्चत्वारः । त्र्यादयोऽपि चत्वारः । तत्र यथासंख्येन सम्बन्धो भवति----दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं, चारित्रमोहनीयं द्विभेदं, अकषायवेदनीयं नवविधं, कषायवेदनीयं षोडशविधमिति ॥ तत्र दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं सम्यक्त्वं, मिथ्यात्वं, तदुभयमिति । तद्बन्धं प्रत्येकं भूत्वा सत्कर्मापेक्षया त्रिधा व्यवतिष्ठते ॥ तत्र यस्योदयात्सर्वज्ञप्रणीतमार्गपराङ्मुखस्तत्त्वार्थश्रद्धाननिरुत्सुको हिताहितविचारासमर्थो मिथ्यादृष्टिर्भवति तन्मिथ्यात्वम् । तदेव सम्यक्त्वं शुभपरिणामनिरुद्धस्वरसं यदौदासीन्येनावस्थितमात्मनः श्रद्धानं न निरुणद्धि तद्वेदयमानः पुरुषः सम्यग्दृष्टिरित्यभिधीयते । तदेव मिथ्यात्वं प्रक्षालनविशेषात्क्षीणाक्षीणमदशक्तिकोद्रववत्सामिशुद्धस्वरसं तदुभयमित्याख्यायते सम्यङ्मिथ्यात्वमिति यावत् । यस्योदयादात्मनोऽर्धशुद्धमदकोद्रवौपयोगापादितमिश्रपरिणामवदुभयात्मको भवति परिणामः ॥ चारित्रमोहनीयं द्विधा-- अकषायकषायभेदात् । ईषदर्थे नञः प्रयोगादीषत्कषायोऽकषाय इति ॥ अकषायवेदनीयं नवविधम् । कुतः ? । हास्यादिभेदात् ॥ यस्योदयाद्धास्याविर्भावस्तद्धा-

---

१ बंधं पडि एयत्तं उदयं सत्तं पडुच्च तिविहं खु । दंसणमोहं मिच्छं मिस्सं सम्मत्तमिदि जाणे ॥ १ ॥ २ वेदकसम्यग्दृष्टिः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्यम् । * यदुदयाद्विषयादिष्वौत्सुक्यं सा रतिः । अरतिस्तद्विपरीता । यद्विपाकाच्छोचनं स शोकः । यदुदयादुद्वेगस्तद्भयम् । यदुदयादात्मदोषसंवरणमन्यदोषस्याधारणं सा जुगुप्सा । यदुदयात्स्त्रैणान्भावान्प्रतिपद्यते स स्त्रीवेदः । यस्योदयात्पौंस्नान्भावानास्कन्दति स पुंवेदः । यदुदयान्नापुंसकान्भावानुपव्रजति स नपुंसकवेदः ॥ कषायवेदनीयं षोडशविधम् । कुतः ? । अनन्तानुबन्ध्यादिविकल्पात् ॥ तद्यथा— कषायाः क्रोधमानमायालोभाः । तेषां चतस्रोऽवस्था अनन्तानुबन्धिनोऽप्रत्याख्यानावरणाः, प्रत्याख्यानावरणाः, संज्वलनाश्चेति ॥ अनन्तसंसारकारणत्वान्मिथ्यादर्शनमनन्तं तदनुबन्धिनोऽनन्तानुबन्धिनः क्रोधमानमायालोभाः । यदुदयाद्देशविरतिं संयमासंयमाख्यामल्पामपि कर्तुं न शक्नोति, ते देशप्रत्याख्यानमावृण्वन्तोऽप्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः । यदुदयाद्विरतिं कृत्स्नां संयमाख्यां न शक्नोति कर्तुं, ते कृत्स्नं प्रत्याख्यानमावृण्वन्तः प्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः । समेकीभावे वर्तते । संयमेन सहावस्थानादेकीभूय ज्वलन्ति संयमो वा ज्वलत्येषु

---

*यदुदयाद्देशादिष्वौत्सुक्यं सा रतिरिति पाठान्तरम् । १ यदुदयात्त्रासलक्षणमुपपद्यते तद्भयमित्यन्यः पाठः ॥ २ यदुदयात्परदोषानाविष्करोत्यात्मदोषान्संवृणोति सा जुगुप्सा इत्यन्यः पाठः ॥ यदुदयात्स्वदोषसंवरणं परदोषाविष्करणं सा जुगुप्सा इत्यप्यन्यः पाठः ॥

३ यदुदयादिति--उक्तं च त्रिवेदानां लक्षणम्—श्रोणिमार्दवभीतत्वमुग्धत्वक्लीबतास्तनाः पुंस्कामेन समं सप्त लिंगानि स्त्रैणसूचने ॥ खरसंमोहनस्ताब्ध्यं शौंडीर्यं श्मश्रुधृष्टताः । स्त्रीकामेन समं सप्त लिंगानि नरवेदने ॥ यानि स्त्रीपुंसलिंगानि पूर्वाणीति चतुर्दश । उक्तानि तानि मिश्राणि षंडभावनिवेदने ॥

४ अनंतानुबंध्यादीनां स्वभावप्रकटनार्थं एतद्दृष्टान्तगाथाः—सिलपुढविभेदधूली जलराइसमाणवो हवे कोहो । णारयतिरियणरामरगईसु उप्पायओ कमसो ॥ सिलअट्ठिकट्ठवेत्ते णियभेएणणुहरन्तओ माणो । णारयतिरियणरामरगईसु उप्पायओ कमसो ॥ वेणुवमूलोरब्भयसिंगे गोमुत्तए य खोरप्पे । सरिसी माया णारयतिरियणरामरगईसु खिवदि जिवं ॥ किमिरायचक्कतणुमलहरिद्दराएणसरिसओ लोहो । णारयतिरीयमाणुसदेवेसुप्पायगो कमसो ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सत्स्वपीति संज्वलनाः क्रोधमानमायालोभाः । त एते समुदिताः सन्तः षोडश कषाया भवन्ति ॥

मोहनीयानन्तरोद्देशभाज आयुष उत्तरप्रकृतिनिर्ज्ञापनार्थमाह—

॥ नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥ १० ॥

नारकादिषु भवसम्बन्धेनायुषो व्यपदेशः क्रियते । नरकेषु भवं नारकमायुः । तिर्यग्योनिषु भवं तैर्यग्योनम् । मानुषेषु भवं मानुषं । देवेषु भवं दैवमिति ॥ नरकेषु तीव्रशीतोष्णवेदनेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं तन्नारकम् ॥ एवं शेषेष्वपि ॥

आयुश्चतुर्विधं व्याख्यातं तदनन्तरमुद्दिष्टं यन्नामकर्म तदुत्तरप्रकृतिनिर्णयार्थमाह—

॥ गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसंघातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशःकीर्तिसेतराणि तीर्थकरत्वं च ११

यदुदयादात्मा भवान्तरं गच्छति सा गतिः । सा चतुर्विधा—नरकगतिस्तिर्यग्गतिर्देवगतिर्मनुष्यगतिश्चेति ॥ यन्निमित्त आत्मनो नारको भावस्तन्नरकगतिनाम । एवं शेषेष्वपि योज्यम् ॥ तासु नरकादिगतिष्वव्यभिचारिणा सादृश्येनैकीकृतोऽर्थात्मा जातिः ॥ तन्निमित्तं जातिनाम । तत्पञ्चविधम्— एकेन्द्रियजातिनाम, द्वीन्द्रियजातिनाम, त्रीन्द्रियजातिनाम, चतुरिन्द्रियजातिनाम, पञ्चेन्द्रियजातिनाम चेति ॥ यदुदयादात्मा एकेन्द्रिय इति शब्द्यते तदेकेन्द्रियजातिनाम । एवं शेषेष्वपि योज्यम् ॥ यदुदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिस्तच्छरीर-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नाम । तत्पञ्चविधम्—औदारिकशरीरनाम, वैक्रियिकशरीरनाम, आहारकशरीरनाम, तैजसशरीरनाम, कार्मणशरीरनाम चेति ॥ तेषां विशेषो व्याख्यातार्थः ॥ **यदुदयादङ्गोपाङ्गविवेकस्तदङ्गोपाङ्गनाम** । तत्रिविधम्—औदारिकशरीराङ्गोपाङ्गनाम, वैक्रियिकशरीराङ्गोपाङ्गनाम, आहारकशरीराङ्गोपाङ्गनाम चेति । **यन्निमित्तात्परिनिष्पत्तिस्तन्निर्माणम्** ॥ तद्द्विविधम्—स्थाननिर्माणं प्रमाणनिर्माणं चेति । तज्जातिनामोदयापेक्षं चक्षुरादीनां स्थानं प्रमाणं च निर्वर्तयति । निर्मीयतेऽनेनेति निर्माणम् ॥ **शरीरनामकर्मोदयवशादुपात्तानां पुद्गलानामन्योन्यप्रदेशसंश्लेषणं यतो भवति तद्बन्धननाम** ॥ **यदुदयादौदारिकादिशरीराणां विवरविरहितान्योऽन्यप्रदेशानुप्रवेशेन एकत्वापादनं भवति तत्संघातनाम**॥ **यदुदयादौदारिकादिशरीराकृतिनिर्वृत्तिर्भवति तत्संस्थाननाम**;तत् षोढा विभज्यते--समचतुरस्रसंस्थाननाम । न्यग्रोधपरिमण्डलसंस्थाननाम । स्वातिसंस्थाननाम । कुब्जसंस्थाननाम । वामनसंस्थाननाम । हुण्डसंस्था-

---

१ अंगोपांगेति—णलया बाहू य तहा णियंबपुट्ठी उरो य सीसो य ॥ अट्ठेव दु अंगाइं देहे सेसा उवंगाइं ॥ ललाटकर्णनासिकानेत्रोत्तराधरोष्ठांगुलिनखादीन्युपांगान्युच्यन्ते ॥

२ समेति— समशरीरावयवसन्निवेशव्यवस्थाविधायकं समचतुरस्रसंस्थानं नाम । नाभेरूर्ध्वं प्रचुरशरीरसन्निवेशोऽधस्तु अल्पशरीरसन्निवेशो न्यग्रोधपरिमंडल संस्थानं नाम । तस्माद्विपरीतसंस्थानविधायकं स्वातिकसंस्थानं नाम वल्मीकापरनामधेयं । पृष्ठप्रदेशे बहुपुद्गलप्रचयनिर्मापकं कुब्जकसंस्थानं नाम । विश्वांगोपांगाल्पत्वजनकं ह्रस्वत्वकारकं वामनसंस्थानं नाम । अनवच्छिन्नावयवं हुंडक संस्थानं नाम । विषमपाषाणभृतादृतिरिव विषमं हुंडं यस्य शरीरं तस्य संस्थानमिव संस्थानं यस्य तद्धुंडकशरीरं संस्थानं यस्योदयेन पूर्वोक्तपंचसंस्थानेभ्योऽन्य द्वीभत्ससंस्थानं भवति ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ननाम चेति ॥ **यस्योदयादस्थिबन्धनविशेषो भवति तत्संहनननाम ।** तत्षड्विधम्—वज्रवृषभनाराचसंहनननाम । वज्रनाराचसंहनननाम । नाराचसंहनननाम । अर्धनाराचसंहनननाम । कीलितसंहनननाम । असम्प्राप्तासृपाटिकासंहनननाम चेति ॥ **यस्योदयात्स्पर्शप्रादुर्भावस्तत्स्पर्शननाम । तदष्टविधम्**—कर्कशनाम । मृदुनाम । गुरुनाम । लघुनाम । स्निग्धनाम । रूक्षनाम । शीतनाम । उष्णनाम चेति । **यन्निमित्तो**

---

१ यदुदयादस्थ्नां बंधविशेषो भवति तत्संहननं षट्प्रकारम् । वज्राकारोभयास्थिसंधिमध्ये सवलयं बंधनं सनाराचं वज्रर्षभनाराचसंहननं नाम ॥ २ तद्वलयरहितं वज्रनाराचसंहननं नाम । ३ वज्राकारेण च वलयेन च रहितं सनाराचं नाराचसंहननं नाम ॥ ४ एकास्थि सनाराचं अन्यत्रानाराचं अर्धनाराचसंहननं नाम ॥ ५ उभयास्थिपर्यन्ते कीलकसहितं कीलकसंहननं नाम ॥ ६ अन्तरमवाप्तान्योन्यास्थिसंधिकं वाह्ये शिरास्नायुमांसवेष्टितं असंप्राप्तासृपाटिकासंहननं नाम ॥ असंप्राप्तासृपाटिकासंहनन आदितश्चतुःस्वर्गयुगलान्तं गच्छति । कीलिकार्द्धनाराचसंहननः शेषचतुर्युगलपर्यन्तं गच्छति । नाराचसंहननो नवग्रैवेयकपर्यंतं गच्छति । वज्रनाराचसंहननो नवानुदिशपर्यन्तं गच्छति । वज्रवृषभनाराचसंहननः पंचानुत्तरं मोक्षं च गच्छति ॥

धम्मा, वंसा, मेघा, अंजणा, अरिठा, मघवी, माघवी इति सप्त नरकनामानि । तत्र मेघायाः शिला इति अपरं नाम । तत्र षट्संहननः संज्ञी जीवो मेघान्तं व्रजति । सप्तमं नरकं वज्रवृषभनाराचसंहननो गच्छति । षष्ठनरकपर्यन्तं अर्द्धनाराचसंहननो गच्छति । कीलकान्तसंहननः पंचमं चतुर्थं च नरकं गच्छति । एकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियेषु असंप्राप्तासृपाटिकासंहननं भवति । वज्रवृषभनाराचसंहननं तु असंख्येयवर्षायुष्केषु भोगभूमिजेषु कुभोगभूमिजेषु स्त्रीपुरुषपशुषु भवति । चतुर्थकाले षट्संहननानि भवन्ति । पंचमकाले त्रीणि । षष्ठकाले एकं असंप्राप्तासृपाटिकासंहननं भवति । विदेहेषु विद्याधरक्षेत्रेषु म्लेच्छखंडेषु च मनुष्याणां तिरश्चां च षट्संहननानि भवन्ति । नागेन्द्रपर्वतात्परतस्तिरश्चां षट्संहननानि भवन्ति । कर्मभूमिजानां स्त्रीणां अर्द्धनाराचकीलिकासंप्राप्तासृपाटिका संहननत्रयं भवति । आदिसंहननत्रयं न भवतीति निश्चयः । आदिसप्तगुणस्थानेषु षट्संहननानि भवन्ति । अपूर्वकरणनिवृत्तिकरणसूक्ष्मसांपरायोपशांतकषायलक्षणेषु चतुर्षूपशमश्रेणिसंबंधिगुणस्थानेषु आद्यं संहननत्रयं भवति । क्षपकश्रेणौ अपूर्वकरणानिवृत्तिकरणसूक्ष्मसांपरायक्षीणकषायसयोगकेवलिलक्षणेषु पंचसु गुणस्थानेषु संहननमाद्यमेव भवति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

रसविकल्पस्तद्रसनाम । तत्पञ्चविधम्—तिक्तनाम । कटुनाम । कषायनाम । आम्लनाम । मधुरनाम चेति ॥ **यदुदयप्रभवो गन्धस्तद्गन्धनाम** । तद्द्विविधम्-सुरभिगन्धनाम।असुरभिगन्धनाम चेति।।**यद्धेतुको वर्णविभागस्तद्वर्णनाम**। तत्पञ्चविधम्—शुक्लवर्णनाम, कृष्णवर्णनाम, नीलवर्णनाम, रक्तवर्णनाम, हरिद्वर्णनाम चेति॥ **पूर्वशरीराकाराविनाशो यस्योदयाद्भवति तदानुपूर्व्यनाम** । तच्चतुर्विधम्— नरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम । तिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम । मनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम । देवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम चेति ॥ **यस्योदयादयःपिण्डवद्गुरुत्वान्नाधः पतति न चार्कतूलवल्लघुत्वादूर्ध्वं गच्छति तदगुरुलघुनाम** ॥ **[1]यस्योदयात्स्वयं कृतोद्बन्धनमरुत्प्रपतनादिनिमित्त उपघातो भवति तदुपघातनाम** ॥ **यन्निमित्तः परशस्त्राद्याघातस्तत्परघातनाम** ॥ **यदुदयान्निर्वृत्तमातपनं तदातपनाम**। तदादित्ये वर्तते ॥ **यन्निमित्तमुद्योतनं तदुद्योतनाम** । तच्चन्द्रखद्योतादिषु वर्तते ॥ **यद्धेतुरुच्छ्वासस्तदुच्छ्वासनाम** ॥ **विहाय आकाशम् तत्र गतिनिर्वर्तकं तद्विहायोगतिनाम**। तद्द्विविधम् ——प्रशस्ताप्रशस्तभेदात् ॥ **शरीरमेकात्मोपभोगकरणं यतो भवति तत्प्रत्येकशरीरनाम** ॥ **[2]बहूनामात्मनामुपभोगहेतुत्वेन साधारणं शरीरं यतो भवति तत्साधारणशरीरनाम** ॥ **यदुदयाद्द्वीन्द्रियादिषु जन्म तत्त्रसनाम** ॥ **यन्नि-**

---

१ यस्योदयात्स्वयमिति—यदुदयेन स्वयमेव गले पाशं बद्ध्वा वृक्षादाववलम्ब्य उद्वेगेन मरणं करोति। प्राणापानविनिरोधं कृत्वा म्रियते। इत्येवमादिभिरनेकप्रकारैः शस्त्रघातभृगुपाताग्निझंपापातजलनिमज्जनविषभक्षणादिभिरात्मघातं करोति तदुपघातं नाम ।

२ बहुनामिति—यदुदयेन बहूनां जीवानां उपभोगहेतुत्वेन शरीरं भवति तत्साधारणशरीरं नाम । उक्तं च——साहारणमाहारो साहारणमाणपाणगहणं च । साहारणजीवाणं साहारणलक्खणं भणिदं ॥ गूढसिरसंधिपव्वं समभंगमहीरुहं च छिण्णरुहं साहारणं सरीरं,तव्विवरीयं च पत्तेयं। मूले कंदे छल्लीपवालसालदलकुसुमफलबीजे । समभंगे सदि णंता, असमे सदि होंति पत्तेया ॥इति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मित्त एकेन्द्रियेषु प्रादुर्भावस्तत्स्थावरनाम ॥ यदुदयादन्यप्रीतिप्रभवस्तत्सुभगनाम ॥ यदुदयाद्रूपादिगुणोपेतोऽप्यप्रीतिकरस्तत् दुर्भगनाम । यन्निमित्तं मनोज्ञस्वरानिर्वर्तनं तत्सुस्वरनाम । तद्विपरीतं दुःस्वरनाम ॥ यदुदयाद्रमणीयत्वं तच्छुभनाम । तद्विपरीतमशुभनाम ॥ सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं सूक्ष्मनाम ॥ अन्यबाधाकरशरीरकारणं बादरनाम ॥ यदुदयादाहारादिपर्याप्तिनिर्वृत्तिस्तत्पर्याप्तिनाम । तत् षड्विधम्—आहारपर्याप्तिनाम । शरीरपर्याप्तिनाम । इंद्रियपर्याप्तिनाम । प्राणापानपर्याप्तिनाम । भाषापर्याप्तिनाम । मनःपर्याप्तिनाम चेति ॥ षड्विधपर्याप्त्यभावहेतुरपर्याप्तिनाम ॥ स्थिरभावस्य निर्वर्तकं स्थिरनाम ॥ तद्विपरीतमस्थिरनाम ॥ प्रभोपेतशरीरकारणमादेयनाम ॥ निष्प्रभशरीरकारणमनादेयनाम ॥ पुण्यगुणख्यापनकारणं यशःकीर्तिनाम ॥ तत्प्रत्यनीकफलमयशःकीर्तिनाम ॥ आर्हन्त्यकारणं तीर्थकरत्वनाम ॥

उक्तो नामकर्मण उत्तरप्रकृतिभेदः । तदनन्तरोद्देशभाजो गोत्रस्य प्रकृतिभेदो व्याख्यायते—

॥ उच्चैर्नीचैश्च ॥ १२ ॥

गोत्रं द्विविधम् । उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रमिति ॥ यस्योदयाल्लोकपूजितेषु

---

१ उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रमिति— यदुदयेन सर्वलोकपूजित इक्ष्वाकुवंशे, सूर्यवंशे, सोमवंशे, नाथवंशे, कुरुवंशे, हरिवंशे, उग्रवंशे इत्यादि वंशे जीवस्य जन्म भवति तदुच्चैर्गोत्रमिति । यदुदयेन निंदिते दरिद्रे भ्रष्ट इत्यादिकुले जीवस्य जन्म भवति तच्च नीचैर्गोत्रमिति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कुलेषु जन्म तदुच्चैर्गोत्रम् । यदुदयाद्गर्हितेषु कुलेषु जन्म तन्नीचैर्गोत्रम् ॥

अष्टम्याः कर्मप्रकृतेरुत्तरप्रकृतिनिर्देशार्थमाह—

॥ दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ॥ १३ ॥

अन्तरायापेक्षया भेदनिर्देशः क्रियते— दानस्यान्तरायो लाभस्यान्तराय इत्यादि दानादिपरिणामव्याघातहेतुत्वात्तद्व्यपदेशः ॥ यदुदयाद्दातुकामोऽपि न प्रयच्छति, लब्धुकामोऽपि न लभते, भोक्तुमिच्छन्नपि न भुंक्ते, उपभोक्तुमभिवाञ्छन्नपि नोपभुंक्ते, उत्साहितुकामोऽपि नोत्सहते । त एते पञ्चान्तरायस्य भेदाः ॥

व्याख्याताः प्रकृतिबन्धविकल्पाः ॥ इदानीं स्थितिबन्धविकल्पो वक्तव्यः ॥ सा स्थितिर्द्विविधा, उत्कृष्टा जघन्या च ॥

तत्र यासां कर्मप्रकृतीनामुत्कृष्टा स्थितिः समाना, तन्निर्देशार्थमुच्यते—

॥ आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ १४ ॥

मध्येऽन्ते वा तिसृणां ग्रहणं माभूदिति आदित इत्युच्यते । अन्तरायस्येति वचनं व्यवहितग्रहणार्थम् ॥ सागरोपममुक्तपरिमाणम् । कोटीनां कोट्यः कोटीकोट्यः । परा उत्कृष्टेत्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति— ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयान्तरायाणामुत्कृष्टा स्थितिस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्य इति ॥ सा कस्य भवति ? । मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिनः पञ्चे-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

न्द्रियस्य पर्याप्तकस्य ॥ अन्येषामागमात्सम्प्रत्ययः कर्तव्यः ॥

मोहनीयस्योत्कृष्टस्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते इयमपि परा स्थितिर्मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्यावसेया ॥ इतरेषां यथागममवगमः कर्तव्यः ॥

---

१ अन्येषामिति— चतुर्णां कर्मणां कीदृशी स्थितिरित्युच्यते । एकेन्द्रियपर्याप्तकस्य एकसागरोपमस्य सप्तभागीकृतस्य त्रयो भागा भवन्ति । द्वीन्द्रियपर्याप्तकस्य पंचविंशतिसागरोपमानां सप्तभागीकृतानां त्रयो भागा भवन्ति । त्रीन्द्रियपर्याप्तकस्य पंचाशत्सागरोपमानां सप्तभागीकृतानां त्रयो भागा भवन्ति । चतुरिन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमशतस्य सप्तभागीकृतस्य त्रयो भागा भवन्ति । असंज्ञिपंचेन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्रस्य सप्तभागीकृतस्य त्रयो भागा भवन्ति । संज्ञिपंचेन्द्रियापर्याप्तकस्य अन्तःसागरोपमकोटीकोट्यो भवन्ति । अपर्याप्तैकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियासंज्ञिपंचेन्द्रियाणां पर्याप्तैकेन्द्रियादिदत्ता एव भागा भवन्ति । परंतु पल्योपमासंख्येयभागोना वेदितव्या इति परमागमात्संप्रत्ययः । उक्तं च—एइंदिय वियलिंदिय सण्णिअप्पजत्तयाण बोधव्वा । एक्कं तह पणवीसं पंचासं तह सयं सहस्सं च ॥ तिहयं सत्तविहत्तं सायरसंखा ठिदी एसा ।

२ मोहनीयस्य दर्शनमोहनीयापेक्षया सप्ततिसागरोपमकोटीकोटयः परा स्थिति भवति । चारित्रमोहनीयापेक्षया तु चत्वारिंशत्सागरोपमकोटीकोटयो वेदितव्याः । पर्याप्तैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामेकं, पंचविंशतिः, पंचाशत्, शतं सागरोपमाणि । तेषामपर्याप्तकानामपि तान्येव । परंतु पल्योपमासंख्येयभागोनानि । पर्याप्तसंज्ञिपंचेन्द्रियस्य सागरोपमसहस्रं । तस्यैवापर्याप्तस्य तदेव परंतु पल्योपमासंख्येयभागोनं । तथा चोक्तम् । एक्कं पणवीसं पि य पंचासं तह सयं सहस्सं च । ताणं सायरसंखा ठिदि एसा मोहणीयस्स ॥ अयं तु विशेषो मोहनीयस्येयं स्थितिः सप्तगुणा सप्तहता च कर्तव्या । कोऽर्थः पूर्ववत् सागराणां सप्तभागान्कृत्वा त्रयो भागा ग्रहीतव्याः । किंतु एकः सागरः परिपूर्णः । पंचविंशतिसागराः परिपूर्णाः, पंचाशत्सागराः परिपूर्णाः, शतं सागराः परिपूर्णाः, सहस्रसागराश्च परिपूर्णा गृह्यन्ते इत्यर्थः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नामगोत्रयोरुत्कृष्टस्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥ १६ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते ॥ इयमप्युत्कृष्टा स्थितिर्मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्याप्तकस्य ॥ इतरेषां यथागममवबोद्धव्या ॥

अथायुषः कोत्कृष्टा स्थितिरित्युच्यते—

॥ त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुषः ॥ १७ ॥

पुनः सागरोपमग्रहणं कोटीकोटीनिवृत्त्यर्थम् । परा स्थितिरित्यनुवर्तते ॥ इयमपि पूर्वोक्तस्यैव शेषाणामागमतोऽवसेया ॥

उक्तोत्कृष्टा स्थितिः ॥ इदानीं जघन्या स्थितिर्वक्तव्या ॥ तत्र समानजघन्यस्थितीः पञ्च प्रकृतीरवस्थाप्य तिसृणां जघन्यस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रद्वयमुपन्यस्यते लघ्वर्थम्—

---

१ इतरेषामिति—पर्याप्तैकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियासंज्ञिपंचेन्द्रियाणां एकं, पंचविंशतिः, पंचाशत्, शतं, सहस्रं चानुक्रमेण सागरोपमाणि यानि पूर्वमुक्तानि तेषां सप्तभागीकृतानां द्वौ भागौ गृह्येते । तथाहि—एकसागरोपमस्य सप्तभागाः क्रियन्ते । तेषां मध्ये द्वौ भागौ एकेन्द्रियाणां नामगोत्रयोः परा स्थितिर्भवति । पंचविंशतिसागराणां सप्तभागाः क्रियन्ते तेषां मध्ये द्वौ भागौ गृह्येते द्वीन्द्रियाणां नाम गोत्रयोःपरा स्थितिर्भवति । पंचाशत्सागरोपमानां सप्तभागाः क्रियन्ते तेषां मध्ये द्वौ भागौ गृह्येते त्रीन्द्रियाणां नामगोत्रयोः परा स्थितिर्भवति । शतसागराणां सप्तभागाः क्रियन्ते तेषां मध्ये द्वौ भागौ गृह्येते चतुरिन्द्रियाणां नामगोत्रयोः परा स्थितिर्भवति । सहस्रसागराणां सप्तभागाः क्रियन्ते तन्मध्ये द्वौ भागौ गृह्येते असंज्ञिपंचेन्द्रियाणां नामगोत्रयोः परा स्थितिर्भवति । अपर्याप्तैकद्वित्रिचतुरसंज्ञिपंचेन्द्रियाणां द्वौ द्वावेव भागौ परन्तु पल्योपमासंख्येयभागहीनौ वेदितव्यौ ॥

२ शेषाणामिति—असंज्ञिन आयुषः स्थितिः पल्योपमासंख्येयभागो भवति कस्माद्यतोऽसंज्ञिपंचेन्द्रियास्तिर्यङ्नरके स्वर्गे वा पल्योपमासंख्येयमायुर्बध्नाति । एकेंद्रिया विकलेन्द्रियास्तु पूर्वकोटिप्रमाणमायुर्बद्ध्वा पश्चाद्विदेहे उत्पद्यन्ते ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १८ ॥

अपरा जघन्या, वेदनीयस्य द्वादशमुहूर्ता ॥

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ १९ ॥

मुहूर्ता इत्यनुवर्तते । अपरा स्थितिरिति च ॥

अवस्थापितप्रकृतिजघन्यस्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह —

शेषाणामन्तर्मुहूर्ता ॥ २० ॥

शेषाणां पंचानां प्रकृतीनामन्तर्मुहूर्ताऽपरा स्थितिः ॥ ज्ञानदर्शनावरणान्तरायाणां जघन्या स्थितिः सूक्ष्मसाम्परायेे, मोहनीयस्य अनिवृत्तिबादरसाम्पराये । आयुषः संख्येयवर्षायुष्कतिर्यक्षु मनुष्येषु च ॥

आह—उभयी स्थितिरभिहिता ज्ञानावरणादीनामथानुभवः किं-लक्षण इत्यत आह—

विपाकोऽनुभवः ॥ २१ ॥

विशिष्टो नानाविधो वा पाको विपाकः । पूर्वोक्तकषायतीव्रमन्दादिभावास्रवविशेषाद्विशिष्टः पाको विपाकः ॥ अथवा द्रव्यक्षेत्रकालभवभावलक्षणनिमित्तभेदजनितवैश्वरूप्यो (वैस्वरूपो)

---

१ द्वादशेति— द्वादशमुहूर्ता चतुर्विंशतिघटिकाप्रमाणा इत्यर्थः । एतां स्थितिं सूक्ष्मसांपरायगुणस्थाने बध्नाति इति वेदितव्यम् । प्रकृतीनामनुक्रमोल्लंघनं सूत्राणां लघुत्वार्थं ज्ञातव्यम् ।

२ नामेति—इयमपि स्थितिर्दशमगुणस्थाने वेदितव्या ॥

३ अनुभव इति कोऽर्थः—आत्मनि फलस्य दानं, कर्मदत्तफलानामात्मना स्वीकरणमित्यर्थः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नानाविधः पाको विपाकः । असावनुभव इत्याख्यायते ॥ शुभपरिणामानां प्रकर्षभावाच्छुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोऽनुभवः । अशुभप्रकृतीनां निकृष्टः ॥ अशुभपरिणामानां प्रकर्षभावादशुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोऽनुभवः । शुभप्रकृतीनां निकृष्टः ॥ स एवं प्रत्ययवशादुपात्तोऽनुभवो द्विधा प्रवर्तते, स्वमुखेन परमुखेन च ॥ सर्वासां मूलप्रकृतीनां स्वमुखेनैवानुभवः । उत्तरप्रकृतीनां तुल्यजातीयानां परमुखेनापि भवति आयुर्दर्शनचारित्रमोहवर्जानां । न हि नरकायुर्मुखेन तिर्यगायुर्मनुष्यायुर्वा विपच्यते । नापि दर्शनमोहश्चारित्रमोहमुखेन । चारित्रमोहो वा दर्शनमोहमुखेन ॥

आह— अभ्युपेमः प्रागुपचितनानाप्रकारकर्मविपाकोऽनुभव इति । इदं तु न विजानीमः किमयं प्रसंख्यातोऽप्रसंख्यातः ? इत्यत्रोच्यते प्रसंख्यातोऽनुभूयत इति ब्रूमहे ॥ कुतः ? यतः—

स यथानाम ॥ २२ ॥

ज्ञानावरणस्य फलं ज्ञानाभावो, दर्शनावरणस्य फलं दर्शनशक्त्युपरोध इत्येवमाद्यन्वर्थसञ्ज्ञानिर्देशात्सर्वासां कर्मप्रकृतीनां सविकल्पानामनुभवसम्प्रत्ययो जायते ॥

आह—यदि विपाकोऽनुभवः प्रतिज्ञायते, तत्कर्मानुभूतं सत्किमाभरणवदवतिष्ठते, आहोस्विन्निष्पीतसारं प्रच्यवते ? इत्यत्रोच्यते—

ततश्च निर्जरा ॥ २३ ॥

पीडानुग्रहावात्मने प्रदायाभ्यवहृतौदनादिविकारवत्पूर्वस्थितिक्षयादवस्थानाभावात्कर्मणो निवृत्तिर्निर्जरा ॥ सा द्विप्रकारा—

१ अन्वर्थसञ्ज्ञः सन्प्रसंख्यातः । २ प्रसंख्यातः सन्ननुभूयते ज्ञायत इत्यर्थः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

विपाकजेतरा च ॥ तत्र चतुर्गतावनेकजातिविशेषावघूर्णिते संसारमहार्णवे चिरं परिभ्रमतः शुभाशुभस्य कर्मणः क्रमेण परिपाककालप्राप्तस्यानुभवोदयावलिस्रोतोऽनुप्रविष्टस्यारब्धफलस्य या निवृत्तिः सा विपाकजा निर्जरा ॥ यत्कर्माप्राप्तविपाककालमौपक्रमिकाक्रियाविशेषसामर्थ्यादनुदीर्णं बलादुदीर्योदयावलिं प्रवेश्य वेद्यते आम्रपनसादिपाकवत् सा अविपाकजा निर्जरा ॥ चशब्दो निमित्तान्तरसमुच्चयार्थः । "तपसा निर्जरेति" वक्ष्यते ततश्च भवति अन्यतश्चेति ॥ किमर्थमिह निर्जरानिर्देशः क्रियते संवरात्परा निर्देष्टव्या उद्देशवत् । लघ्वर्थमिह वचनम् । तत्र हि पाठे विपाकोऽनुभव इति पुनरनुवादः कर्तव्यः स्यात् ॥

आह अभिहितोऽनुभवबन्धः । इदानीं प्रदेशबन्धो वक्तव्यः । तस्मिंश्च वक्तव्ये सति, इमे निर्देष्टव्याः, किंहेतवः ? कदा? कुतः ? किंस्वभावाः ? कस्मिन् ? किंपरिमाणाश्चेति ॥

तदर्थमिदं क्रमेण परिगृहीतप्रश्नापेक्षभेदं सूत्रं प्रणीयते—

॥ नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात्सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ॥२४

नाम्नः प्रत्यया नामप्रत्ययाः नामेति सर्वाः कर्मप्रकृतयोऽभिधीयन्ते, स यथानामेति वचनात् । अनेन हेतुभाव उक्तः । सर्वेषु भवेषु सर्वतः । दृश्यतेऽन्यतोऽपीति तसि कृते सर्वतः । अनेन कालोपादानं कृतम् । एकैकस्य हि जीवस्यातिक्रान्ता अनन्ता भवाः । आगामिनः संख्येया, असंख्येया, अनन्तानन्ता वा भवन्तीति ॥ योगविशेषान्निमित्तात्कर्मभावेन पुद्गला आदीयन्त इति निमित्तविशेषनिर्देशः कृतो भवति ।

१ 'अन्यतोऽपि' इति सूत्रेण सप्तम्यर्थे तस् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सूक्ष्मादिग्रहणं कर्मग्रहणयोग्यपुद्गलस्वभावानुवर्तनार्थं, ग्रहणयोग्याः पुद्गलाः सूक्ष्मा न स्थूला इति ॥ एकक्षेत्रावगाहवचनं क्षेत्रान्तरानिवृत्त्यर्थम् । स्थिता इति वचनं क्रियान्तरनिवृत्त्यर्थं स्थिता न गच्छन्त इति । सर्वात्मप्रदेशेष्विति वचनमाधारनिर्देशार्थं नैकप्रदेशादिषु कर्मप्रदेशा वर्तन्ते, क्व तर्हि ? ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्च सर्वेष्वात्मप्रदेशेषु व्याप्य स्थिता इति ॥ अनन्तानन्तप्रदेशवचनं परिमाणान्तरव्यपोहार्थं न संख्येया न चासंख्येया नाप्यनन्ता इति ॥ **ते खलु पुद्गलस्कन्धा अभव्यानन्तगुणाः सिद्धानन्तभागप्रमितप्रदेशा घनांगुलस्यासंख्येयभागक्षेत्रावगाहिनः एकद्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयसमयास्थितिकाः पञ्चवर्णपञ्चरसद्विगन्धचतुःस्पर्शस्वभावा अष्टविधकर्मप्रकृतियोग्या योगवशादात्मनाऽऽत्मसात्क्रियन्ते** । इति प्रदेशबन्धः समासतो वेदितव्यः ॥

आह बन्धपदार्थानन्तरं पुण्यापापोपसंख्यानं चोदितं तद्बन्धेऽन्तर्भूतमिति प्रत्याख्यातं । तत्रेदं वक्तव्यं कोऽत्र पुण्यबन्धः कः पापबन्ध इति?

तत्र पुण्यबन्धप्रकृतिपरिगणनार्थमिदमारभ्यते—

॥ सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ॥ २५ ॥

शुभं प्रशस्तमिति यावत् । तदुत्तरैः प्रत्येकमभिसम्बध्यते शुभमायुः, शुभं नाम, शुभं गोत्रमिति ॥ **शुभायुस्त्रितयं तिर्यगायुर्मनुष्यायुर्देवायुरिति** ॥ **शुभनाम सप्तत्रिंशद्विकल्पं तद्यथा—मनुष्यगतिर्देवगतिः, पञ्चेन्द्रियजातिः, पञ्च शरीराणि, त्रीण्यङ्गोपाङ्गानि, समचतु-**

---

१ सूक्ष्मादिग्रहणमिति—कर्मप्रदेशाः सूक्ष्मा वर्तन्ते न तु स्थूलाः । यस्मिन्नाकाशप्रदेशे आत्मप्रदेशो वर्तते, तस्मिन्नेवाकाशप्रदेशे अनंतानंताः कर्मप्रदेशा वर्तन्ते । तेन एकक्षेत्रावगाह इत्युच्यन्ते ।

२ जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वमिति सूत्रव्याख्याने ॥

३ तत्रैव ४ दशविधस्य बन्धनसंघातद्वयस्याप्यत्रैवान्तर्भावः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

रस्रसंस्थानं, वज्रर्षभनाराचसंहननं, प्रशस्तवर्णरसगन्धस्पर्शाः, मनुष्यदेवगत्यानुपूर्व्यद्वयमगुरुलघुपरघातोच्छ्वासातपोद्योतप्रशस्तविहायोगतयस्त्रसबादरपर्याप्तिप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुस्वरादेययशःकीर्तयो, निर्माणं, तीर्थकरनाम चेति। शुभमेकमुच्चैर्गोत्रं ॥ सद्वेद्यमिति एता द्वाचत्वारिंशत्प्रकृतयः पुण्यसञ्ज्ञाः ॥

अतोऽन्यत्पापम् ॥ २६ ॥

अस्मात्पुण्यसञ्ज्ञककर्मप्रकृतिसमूहादन्यत्कर्म पापमित्युच्यते। तत् द्व्यशीतिविधं तद्यथा—ज्ञानावरणस्य प्रकृतयः पञ्च, दर्शनावरणस्य नव, मोहनीयस्य षड्विंशतिः, पञ्चान्तरायस्य। नरकगतितिर्यग्गती, चतस्रो जातयः, पञ्च संस्थानानि, पञ्च संहननान्यप्रशस्तवर्णगन्धरसस्पर्शाः, नरकगतितिर्यग्गत्यानुपूर्व्यद्वयमुपघाताप्रशस्तविहायोगतिस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तिसाधारणशरीरास्थिराशुभदुर्भगदुःस्वरानादेययशःकीर्तयश्चेति नामप्रकृतयश्चतुस्त्रिंशत्। असद्वेद्यं नरकायुर्नीचैर्गोत्रमिति ॥ एवं व्याख्यातो बन्धपदार्थः सप्रपञ्चः। अवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानप्रत्यक्षप्रमाणगम्यस्तदुपदिष्टागमानुमेयः ॥ ८ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायामष्टमोऽध्यायः ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

बन्धपदार्थो निर्दिष्टः। इदानीं तदनन्तरोद्देशभाजः संवरस्य निर्देशः प्राप्तकाल इत्यत इदमाह—

॥ आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

अभिनवकर्मादानहेतुरास्रवो व्याख्यातः। तस्य निरोधः संवर इत्युच्यते। स द्विविधो भावसंवरो द्रव्यसंवरश्चेति। तत्र संसारनिमित्तक्रि-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

यानिवृत्तिर्भावसंवरः। तन्निरोधे तत्पूर्वकर्मपुद्गलादानविच्छेदो द्रव्यसंवरः॥ इदं विचार्यते—कस्मिन् गुणस्थाने कस्य संवर इति॥ उच्यते। मिथ्यादर्शनकर्मोदयवशीकृत आत्मा मिथ्यादृष्टिः। तत्र मिथ्या-

१ कस्मिन्गुणस्थाने— अत्र गुणस्थानानां स्वरूपं निरूप्यते–१ तत्त्वार्थे विपरीतरुचिर्मिथ्यादृष्टिः प्रथमं गुणस्थानं भवति। दर्शनमोहस्य भेदास्त्रयः सम्यक्त्वमिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वविकल्पात्। तेषामुदयाभावे अनन्तानुबंधिक्रोधमान-मायालोभानां चोदयाभावे सति प्रथमं सम्यक्त्वमौपशमिकं नाम समुत्पद्यते। तस्य कालोऽन्तर्मुहूर्तः। २तस्यांतर्मुहूर्त्तमध्ये उत्कर्षेण आवलिकाषट्के उद्धरिते सति जघन्येनै-कस्मिंश्च समये उद्धरिते सति अनंतानुबंधिक्रोधमानमायालोभानां मध्येऽन्यतमस्योदये सति शेषस्य मिथ्यादर्शनकारणस्यानुदये सति सासादनसम्यग्दृष्टिर्जीव उच्यते। तद्द्वितीयं गुणस्थानं भवति। सासादनसम्यग्दृष्टेर्मिथ्यादर्शनानुदयेऽपि अनंतानुबंध्य-न्यतमोदयाद्यज्ज्ञानत्रयं तदज्ञानत्रयमेव। कथमिति चेद्यस्मात्कारणात्तेऽनन्तानुबंधिनः कषाया अनंतमिथ्यादर्शनानुबंधान्मिथ्यादर्शनोदयलक्षणं फलमुत्पादयंति। मिथ्या-दर्शनमेवात्मनि प्रवेशयंति। परिहृतसासादनगुणः पुमानवश्यमेव मिथ्यात्वगुणस्थानं गच्छति। मिश्रादिषु न गच्छति न घटति इति सासादनवर्णनं। ३ मिश्र–सम्य-ङ्मिथ्यात्वकर्मोदयात्स्तोककलुषपरिणामः पुमान् भवति। क्षीणाक्षीणमदशक्तिको-द्रवोत्पादितमनाक्कलुषपरिणामवत्तेन कारणेन सम्यङ्मिथ्यादृष्टिर्जीवस्तत्त्वार्थरुच्यरुचि-रूपो भवति। सम्यङ्मिथ्यादृष्टेः पुरुषस्य यज्ज्ञानत्रयं तत्सत्यासत्यरूपं वेदितव्यं। ४ चारित्रमोहकर्मोदयाज्जीवोऽतीवाविरतो भवति। सोऽसंयतसम्यग्दृष्टिरुच्यते। ५ श्रावकव्रतानि प्रतिपालयन्देशविरतो भवति तत्पंचमं गुणस्थानं। ६ अप्रमत्तोऽपि सन्नंतर्मुहूर्तं प्रमादं भजन्प्रमत्तसंयतो भवति तत्षष्ठं गुणस्थानं। ७ यो जंघासेव-नादि निद्रादिप्रमादं न भजते स पुमानप्रमत्तसंयतो भवति तत्सप्तमं गुणस्थानं। अपूर्वकरणं, अनिवृत्तिबादरसांपरायसंज्ञं, सूक्ष्मसांपरायसंज्ञं च। एतानि त्रीणि गुण-स्थानानि भवंति तेषु त्रिषु द्वे श्रेणी वर्तेते। उपशमश्रेणिः क्षपकश्रेणिश्च। यस्या-मात्मा मोहनीयं कर्म उपशमयन्नारोहति सा उपशमश्रेणिः। यस्यामात्मा मोहनीयं कर्म क्षपयन्नारोहति सा क्षपकश्रेणिरुच्यते। तत्रोपशमश्रेणिमानष्टमं नवमं दशमं एकादशं च गुणस्थानं गत्वा पतति। क्षपकश्रेणिमान्पुमान् अष्टमं नवमं दशमं च गुणस्थानं गत्वैकादशं गुणस्थानं वर्जयित्वा द्वादशं क्षीणकषाय-संज्ञं आरोहति। अपूर्वकरणेऽष्टमगुणस्थाने उपशमकः क्षपकश्च वर्तते। स जन्मीअपू-र्वान्करणान्परिणामान्प्राप्नोति। तेन तदष्टमं गुणस्थानं अपूर्वकरणमित्युच्यते। अस्मिन्गुणस्थाने कर्मोपशमः कर्मक्षयो वा न वर्तते। किंतु सप्तमनवमगुणस्थानयो-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दर्शनप्राधान्येन यत्कर्म आस्रवति तन्निरोधाच्छेषे सासादनसम्यग्दृष्ट्यादौ तत्संवरो भवति ॥ किं पुनस्तान्मिथ्यात्वं नपुंसकवेदनरकायुर्नरकगत्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिहुण्डसंस्थानासम्प्राप्तासृपाटिकासंहनननरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यातपस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तकसाधारणशरीरसंज्ञकषोडशप्रकृतिलक्षणम् ॥ **असंयमस्त्रिविधः । अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानोदयविकल्पात् । तत्प्रत्ययस्य कर्मणस्तदभावे संवरोऽवसेयः ॥** तद्यथा—निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृध्यनन्तानुबन्धिक्रो-

---

मध्ये पतितत्वादुपशमकः क्षपकश्चोपचारेणोच्यते घृतघटवत्। यथा मृण्मयोऽपि घटो घृतघट उच्यते घृतसमीपवर्तित्वात् । (अस्मिन्गुणस्थाने नानाजीवापेक्षयान्तर्मुहूर्तस्यैकस्मिन्नपि क्षणेऽन्योन्यमवश्यमेव परिणामा विषमा भवन्ति । प्रथमक्षणे ये परिणामा उत्पन्नास्ते परिणामा अपूर्वाश्च परिणामा द्वितीयादिषु क्षणेषूत्पद्यन्ते तेनेदं गुणस्थानमपूर्वकरणमित्यन्वर्थसंज्ञं भवति ।) अथानिवृत्तिबादरसांपरायगुणस्थानस्वरूपमुच्यते—सांपरायस्य कषायस्य सूक्ष्मतयोपशमात्क्षपणाच्च सूक्ष्मसांपरायसंज्ञं दशमं गुणस्थानं भवति । तत्रोपशमकाः क्षपकाश्च जीवा भवन्ति ॥ उपशान्तमोहसंज्ञं त्वेकादशं गुणस्थानं भवति सर्वस्योपशमात् ॥ क्षीणमोहं तु द्वादशं गुणस्थानं सर्वस्य मोहस्य क्षपणाद्भवति॥ संप्राप्तकेवलज्ञानदर्शनो जीवो यत्र भवति तत्सयोगिजिनसंज्ञं त्रयोदशं गुणस्थानं ॥ पंचलघ्वक्षरकालस्थितिकं अयोगिजिनसंज्ञं चतुर्दशं गुणस्थानं वेदितव्यम् ॥

अपूर्वकरणगुणस्थानमादिं कृत्वा क्षीणकषायगुणस्थानपर्यन्तेषु गुणस्थानेषु उत्तरोत्तरेषु जीवस्योत्कृष्टपरिणामविशुद्धिर्वेदितव्या । निकृष्टत्वेन मिथ्यात्वगुणस्थानस्य कालोऽन्तर्मुहूर्तो भवति । अभव्यापेक्षया मिथ्यात्वगुणस्थानस्य काल उत्कृष्टोऽनाद्यनन्तः । भव्यस्य मिथ्यात्वगुणस्थाने कालो अनादिसान्तः । सासादनस्य काल उपशमसम्यक्त्वकालस्य अन्तर्मुहूर्तलक्षणस्य प्रान्ते निकृष्ट एकसमय उत्कृष्ट आवलीषट्कम् । मिश्रस्य कालोऽन्तर्मुहूर्तः । असंयतसम्यग्दृष्टेर्निकृष्टः कालोन्तर्मुहूर्तः । उत्कृष्टः कालः षट्षष्टिसागरोपमाणि । देशसंयतस्य कालो निकृष्टमुहूर्तमात्रः । उत्कृष्टस्तु पूर्वकोटी किंचिदूनः । प्रमत्तसंयतादिक्षीणकषायान्तानां उत्कृष्टः कालोऽन्तर्मुहूर्तः । सयोगिजिनकालः पूर्वकोटी किंचिदूनः । जघन्यकालस्तु परमागमाद्वेदितव्यः । उपशमकश्रेणौ सर्वत्रोत्कृष्टः कालोन्तर्मुहूर्त्तमात्रं ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

धमानमायालोभस्त्रीवेदातिर्यगायुस्तिर्यग्गतिचतुःसंस्थानचतुःसंहननतिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्योद्योताप्रशस्तविहायोगतिदुर्भगदुःस्वरानादेयनीचैर्गोत्रसंज्ञिकानां पञ्चविंशतिप्रकृतीनामनन्तानुबन्धिकषायोदयकृतासंयमप्रधानास्रवाणामेकेन्द्रियादयः सासादनसम्यग्दृष्ट्यन्ता बन्धकाः। तदभावे तासामुत्तरत्र संवरः॥ अप्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभमनुष्यायुर्मनुष्यगत्यौदारिकशरीरतदङ्गोपाङ्गवज्रर्षभनाराचसंहननमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम्नां दशानां प्रकृतीनामप्रत्याख्यानकषायोदयकृतासंयमहेतुकानामेकेन्द्रियादयोऽसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्ता बन्धकाः। तदभावादूर्ध्वं तासां संवरः॥ सम्यङ्मिथ्यात्वगुणेनायुर्न बध्यते प्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभानां चतसृणां प्रकृतीनां प्रत्याख्यानकषायोदयकारणासंयमास्रवाणामेकेन्द्रियप्रभृतयः संयतासंयतावसाना बन्धकाः॥ तदभावादुपरिष्टात्तासां संवरः॥ प्रमादोपनीतस्य तदभावे निरोधः॥ प्रमादेनोपनीतस्य कर्मणः प्रमत्तसंयतादूर्ध्वं तदभावान्निरोधः प्रत्येतव्यः। किं पुनस्तदसद्वेद्यारतिशोकास्थिराशुभायशःकीर्तिविकल्पं॥ देवायुर्बन्धारम्भस्य प्रमाद एव हेतुरप्रमादोऽपि तत्प्रत्यासन्नस्तदूर्ध्वं तस्य संवरः। कषाय एवास्रवो यस्य कर्मणो न प्रमादादिस्तस्य तन्निरोधे निरासोऽवसेयः। स च कषायः प्रमादादिविरहितस्तीव्रमध्यमजघन्यभावेन त्रिषु गुणस्थानेषु व्यवस्थितः। तत्रापूर्वकरणस्यादौ संख्येयभागे द्वे कर्मप्रकृती निद्राप्रचले बध्येते। तत ऊर्ध्वं संख्येयभागे त्रिंशत्प्रकृतयो देवगतिपञ्चेन्द्रियजातिवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणशरीरसमचतुरस्रसंस्थानवैक्रियिकाहारकशरीराङ्गोपाङ्गवर्णगन्धरसस्पर्शदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातोच्छ्वासप्रशस्तविहायोगतित्रसबादरपर्याप्तप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुस्वरादेयनिर्माणतीर्थकराख्या बध्यन्ते॥ तस्यैव चरमसमये चतस्रः प्रकृतयो हास्यरतिभयजुगुप्सासंज्ञा बन्धमुपयाति॥ ता एतास्तीव्रकषायास्रवास्तदभावान्निर्दिष्टाद्भागादूर्ध्वं संव्रियन्ते॥ अनिवृत्तिबादरसाम्परायस्यादिसमयादारभ्य संख्ये-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

येषु भागेषु पुंवेदक्रोधसञ्ज्वलनौ बध्येते ॥ तत ऊर्ध्वं शेषेषु संख्येयेषु भागेषु मानमायासञ्ज्वलनौ बन्धमुपगच्छतः ॥ तस्यैव चरमसमये लोभसंज्वलनो बन्धमेति । **ता एताः प्रकृतयो मध्यमकषायास्रवास्तदभावे निर्दिष्टस्य भागस्योपरिष्टात्संवरमाप्नुवन्ति** ॥ पञ्चानां ज्ञानावरणानां, चतुर्णां दर्शनावरणानां, यशःकीर्तेरुच्चैर्गोत्रस्य, पंचानामन्तरायाणां च **मन्दकषायास्रवाणां सूक्ष्मसाम्परायो बन्धकः** । तदभावादुत्तरत्र तेषां संवरः ॥ **केवलेनैव योगेन सद्वेद्यस्योपशान्तकषायक्षीणकषायसयोगानां बन्धो भवति** । तदभावादयोगकेवलिनस्तस्य संवरो भवति ॥

उक्तः संवरस्तद्धेतुप्रतिपादनार्थमाह—

॥ स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः ॥२॥

यतः संसारकारणाद्रात्मनो गोपनं भवति सा गुप्तिः । प्राणिपीडापरिहारार्थं सम्यगयनं समितिः । इष्टे स्थाने धत्ते इति धर्मः । शरीरादीनां स्वभावानुचिन्तनमनुप्रेक्षा । क्षुदादिवेदनोत्पत्तौ कर्मनिर्जरार्थं सहनं परीषहः । परीषहस्य जयः परीषहजयः । चारित्रशब्द आदिसूत्रे व्याख्यातार्थः । एतेषां गुप्त्यादीनां संवरक्रियायाः साधकतमत्वात् करणनिर्देशः । संवरोऽधिकृतोऽपि स इति तच्छब्देन परामृश्यते गुप्त्यादिभिः साक्षात्सम्बन्धार्थः ॥ प्रयोजनमवधारणार्थं । **स एष संवरो गुप्त्यादिभिरेव नान्येनोपायेनेति** ॥ तेन

---

१ गुप्त्यादीनां निरुक्तय एवं । भवकारणान्मनोवाक्कायव्यापारादात्मनो गोपनं रक्षणं गुप्तिः । सम्यगयनं जंतुपीडापरित्यागार्थं वर्तनं प्रवृत्तिः समितिः । संसारसागरादुद्धृत्य इन्द्रनरेंद्रचंद्रादिवंदिते पदे आत्मानं धरतीति धर्मः। क्षुत्तृषादिवेदनोत्पत्तौ उपार्जितकर्मनिर्जरणार्थं परिसमन्तात्सहनं परीषहः । तस्य जयः परीषहजयः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तीर्थाभिषेकदीक्षाशीर्षोपहारदेवताराधनादयो निर्वर्तिता भवन्ति ॥ रागद्वेषमोहोपात्तस्य कर्मणोऽन्यथा निवृत्त्यभावात् ॥

संवरनिर्जराहेतुविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

॥ तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

तपो धर्मेऽन्तर्भूतमपि पृथगुच्यते उभयसाधनत्वख्यापनार्थं संवरं प्रति प्राधान्यप्रतिपादनार्थं च ॥ [१]ननु च तपोऽभ्युदयाङ्गमिष्टं देवेन्द्रादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वाभ्युपगमात्, कथं निर्जराङ्गं स्यादिति ? नैष दोषः— **एकस्यानेककार्यदर्शनादग्निवत् । यथाऽग्निरेकोऽपि क्लेदनभस्माङ्गारादिप्रयोजन उपलभ्यते तथा तपोऽभ्युदयकर्मक्षयहेतुरित्यत्र को विरोधः ॥**

संवरहेतुत्वादादावुद्दिष्टाया गुप्तेः स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

योगो व्याख्यातः "कायवाङ्मनःकर्म योग" इत्यत्र । तस्य स्वेच्छाप्रवृत्तिनिवर्तनं निग्रहः । **विषयसुखाभिलाषार्थप्रवृत्तिनिषेधार्थं [२]सम्यग्विशेषणम् ॥ तस्मात् सम्यग्विशेषणविशिष्टात् संक्लेशाप्रादुर्भाव-**

---

१ नन्विति—ननु तपः खलु अभ्युदयदायकमागमे प्रतिपादितं, संवरनिर्जरासाधकं कथं ? तथा चोक्तं—दाणे लब्भइ भोउ पर इंदत्तणु जि तवेण । जम्मणमरणविवज्जियउ पउ लब्भइ णाणेण ॥ साधूक्तं भवता । एकमपि तप इंद्रादिपदं ददाति संवरनिर्जरे च करोति । यथैकमपि छत्रं छायां करोति घर्मजलनिषेधनं च कुर्यात् । एकस्याप्यनेककार्यविलोकनात् ।

२ सम्यगिति— सम्यक्प्रकारेण लोकसत्कारख्यातिपूजालाभाकांक्षारहितप्रकारेण योगस्य कायवाङ्मनःकर्मलक्षणस्य निरोधः सम्यग्योगनिग्रहो । विषयसुखाभिलाषार्थप्रवृत्तिनिषेधः । यः सम्यग्योगनिग्रहो मनोवाक्कायव्यापारनिषेधनं सा गुप्तिरित्युच्यते । योगनिग्रहे सति आर्तरौद्रध्यानलक्षणसंक्लेशप्रादुर्भावो न भवति । तस्मिंश्च सति कर्म नास्रवति । तेन गुप्तिः संवरप्रसिद्ध्यर्थं वेदितव्या ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

परात्काथादियोगनिरोधे सति तन्निमित्तं कर्म नास्रवतीति संवरप्रसिद्धिरवगन्तव्या । सा त्रितयी कायगुप्तिर्वाग्गुप्तिर्मनोगुप्तिरिति ॥

तत्राशक्तस्य मुनेर्निरवद्यप्रवृत्तिख्यापनार्थमाह—

॥ ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

सम्यगित्यनुवर्तते तेनेर्यादयो विशेष्यन्ते । सम्यगीर्या, सम्यग्भाषा, सम्यगेषणा, सम्यगादाननिक्षेपौ, सम्यगुत्सर्ग इति । ता एताः पंच समितयो विदितजीवस्थानादिविधेर्मुनेः प्राणिपीडापरिहाराभ्युपाया वेदितव्याः॥ तथा प्रवर्तमानस्यासंयमपरिणामनिमित्तकर्मास्रवात्संवरो भवति ॥

तृतीयस्य संवरहेतोर्धर्मस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते? आद्यं प्रवृत्तिनिग्रहार्थं, तत्रासमर्थानां प्रवृत्त्युपाय-

---

१ इर्येति—तीर्थयात्राधर्मकार्याद्यर्थं गच्छतो मुनेश्चतुःकरमात्रमार्गनिरीक्षणपूर्वकं सावधानदृष्टेरव्यग्रचेतसः सम्यग्विज्ञातजीवस्थानस्वरूपस्य सम्यगीर्यासमितिर्भवति । कानि तानि जीवस्थानानीति ? तत्स्वरूपनिरूपणार्थमियं गाथा— बादरसुहुमेगिंदिय बितिचउरिंदिय असण्णिसण्णीय ॥ पज्जत्तापज्जत्ता भूदा य चउद्दसा होंति । २ सम्यग्भाषासमितिरुच्यते—हितं परिमितमसंदिग्धं सत्यमनसूयं प्रियं-कर्णामृतप्रायमशंकाकरं कषायानुत्पादकं सभास्थानयोग्यं मृदु धर्माविरोधि देशकालाद्युचितं हास्यादिरहितं वचोऽभिधानं सम्यग्भाषासमितिर्भवति । ३ सम्यगेषणासमितिः—शरीरदर्शनमात्रेण प्राप्तमयाचितममृतसंज्ञं उद्गमोत्पादनादिदोषरहितमज्जिनहिंस्वादिभिरस्पृष्टं परार्थनिष्पन्नं काले भोजनग्रहणं सम्यगेषणासमितिर्भवति । ४ सम्यगादाननिक्षेपसमितिः—धर्मोपकरणग्रहणे सम्यगवलोक्य मयूरबर्हेण प्रतिलिख्य तदभावे वस्त्रादिना प्रतिलिख्य स्वीकरणं विसर्जनं च सम्यगादाननिक्षेपसमितिः । एतेन गोपुच्छमेषरोमादिभिः प्रतिलेखनं मुनेः प्रतिषिद्धं भवति । ५ सम्यगुत्सर्गसमितिरुच्यते—प्राणिनामाविरोधेनांगमलत्यजनं शरीरस्य च स्थापनं दिगंबरस्योत्सर्गसमितिः । एते पंच प्राणिपीडापरिहारस्याभ्युपाया अवगन्तव्याः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रदर्शनार्थं द्वितीयम् । इह पुनर्दशविधधर्माख्यानं समितिषु प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं वेदितव्यम् । शरीरस्थितिहेतुमार्गणार्थं परकुलान्युपगच्छतो भिक्षोर्दुष्टजनाक्रोशप्रहसनावज्ञाताडनशरीरव्यापादनादीनां सन्निधाने कालुष्यानुत्पत्तिः क्षमा ॥ जात्यादिमदावेशादभिमानाभावो मार्दवं माननिर्हरणम् ॥ योगस्यावक्रता आर्जवम् ॥ प्रकर्षप्राप्तलोभान्निवृत्तिः शौचम् ॥ सत्सु प्रशस्तेषु जनेषु साधुवचनं सत्यमित्युच्यते ॥ ननु चैतद्भाषासमितावन्तर्भवति ? नैष दोषः— समितौ प्रवर्तमानो मुनिः साधुष्वसाधुषु च भाषाव्यवहारं कुर्वन् हितं मितञ्च ब्रूयात् अन्यथा रागादनर्थदण्डदोषः स्यादिति वाक्समितिरित्यर्थः ॥ इह पुनः सन्तः प्रव्रजितास्तद्भक्ता वा ये तेषु साधु सत्यं ज्ञानचारित्रलक्षणादिषु बह्वपि कर्तव्यमित्यनुज्ञायते, धर्मोपबृंहणार्थं ॥ समितिषु वर्तमानस्य प्राणीन्द्रियपरि-

---

१ प्रकर्षेति—उत्कृष्टतासमागतगार्द्ध्यपरिहरणं शौचमुच्यते । मनोगुप्तौ मानसः परिस्पंदः सर्वोऽपि निषिध्यते । तन्निषेधे योऽसमर्थस्तस्य परकीयवस्तुषु अनिष्टप्रणिधानपरिहरणं शौचमिति मनोगुप्तिशौचयोर्महान्भेदः । भगवत्याराधनायां तु शौचस्य लाघवमित्यपरसंज्ञा वर्तते ।

२ सत्स्विति–सत्सु दिगंबरेषु महामुनिषु तदुपासकेषु च श्रेष्ठेषु लोकेषु साधु यद्वचनं तत्सत्यमभिलप्यते । व्रतादित्रयविषयस्य सत्यस्य लक्षणविभागार्थमाह— "असत्यविरतौ सत्यं सत्स्वसत्स्वपि यन्मतम् । वाक्समित्यां मितं तद्धि धर्मे सत्स्वेव तद्बहु ॥ सत्स्वसत्सु च बह्वप्युच्यमानं व्रतसत्यं । सत्स्वसत्सु च मितमुच्यमानं समितिसत्यम् । सत्स्वेव प्रभूतमल्पं चोच्यमानं धर्मसत्यमित्यर्थः । इति सत्यप्ररूपणम् ॥

३ उद्देशपरीक्षयोर्ग्रहणमादिशब्देन ॥

४ स संयमो द्विविधोऽपहृतसंज्ञक उपेक्षासंज्ञकश्च । तत्रापहृतसंज्ञकस्त्रिविधस्तद्यथा—प्रासुकवसतिभोजनादिमात्रबाह्यसाधनस्य स्वाधीनज्ञानादिकस्य मुनेर्जन्तूपनिपाते आत्मानं ततोऽपहृत्य दूरीकृत्य जीवान्पालयत उत्कृष्टः संयमो भवति । मृदुना मयूरपिच्छेन प्रमृज्य जंतून्परिहरतो मध्यमः संयमः । उपकरणान्तरेण सुपिच्छालाभे मृदुवस्त्रादिना प्रमृज्य परिहरतो निकृष्टः संयम इत्युपहृतसंयमस्त्रिविधः। उपेक्षासंयम उच्यते— देशकालविधानज्ञस्य परेषामनुपरोधेन व्युत्सृष्टकायस्य त्रिगुप्तिगुप्तस्य मुने रागद्वेषयोरनभिष्वंग उपेक्षासंयमः ।

५ प्राणव्यपरोपणषडिन्द्रियविषयपरिहरणं संयमः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

हारस्संयमः ॥ कर्मक्षयार्थं तप्यत इति तपः । तदुत्तरत्र वक्ष्यमाण-द्वादशविकल्पमवसेयम् ॥ संयतस्य योग्यं ज्ञानादिदानं त्यागः ॥ उपात्तेष्वपि शरीरादिषु संस्कारापोहाय ममेदमित्यभिसन्धिनि-वृत्तिराकिञ्चन्यम् । नास्ति किंचनास्याकिंचनः तस्य भावः कर्म वा आकिंचन्यम् ॥ अनुभूताङ्गनास्मरणकथाश्रवणस्त्रीसंसक्तशयना-सनादिवर्जनाद्ब्रह्मचर्यं परिपूर्णमवतिष्ठते ॥ स्वतन्त्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थो वा गुरुकुलावासो ब्रह्मचर्यम् ॥ दृष्टप्रयोजनपरिवर्जनार्थमुत्तमावि-शेषणम् ॥ तान्येवं भाव्यमानानि धर्मव्यपदेशभाञ्जि स्वगुणप्रतिपक्षदो-षसद्भावभावनाप्रणिहितानि संवरकारणानि भवन्ति ॥

आह क्रोधाद्यनुत्पत्तिः क्षमादिविशेषप्रत्यनीकालम्बनादित्युक्तं, तत्र कस्मात्क्षमादीनयमवलम्बते नान्यथा प्रवर्तत इत्युच्यते । यस्मात्तप्तायः-पिण्डवत्क्षमादिपरिणतेनात्महितैषिणा कर्तव्याः—

॥ अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्रवसंवर-निर्जरालोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्त्वानुचिन्तन-मनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

इमानि शरीरेन्द्रियविषयोपभोगपरिभोगद्रव्याणि समुदायरूपाणि, जलबुद्बुदवदनवस्थितस्वभावानि, गर्भादिष्ववस्थाविशेषेषु सदोपलभ्य-मानसंयोगविपर्ययाणि, मोहादत्राज्ञो नित्यतां मन्यते ॥ न किञ्चित्संसारे समुदितं ध्रुवमस्ति आत्मनो ज्ञानदर्शनोपयो-गस्वभावादन्यादिति चिन्तनमनित्यतानुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्य चिन्त-यतस्तेष्वभिष्वङ्गाभावाद् भुक्तोज्झितगन्धमाल्यादिष्विव वियोग-

---

१ आकिंचन्यमिति—तदाकिंचन्यं चतुर्विधं । स्वस्य परस्य च जीवित-लोभपरिहरणं, स्वस्य परस्य चारोग्यलोभपरिहरणं, स्वस्य परस्य चेन्द्रियलोभ-परित्यजनं, स्वस्य परस्य चोपभोगलोभोज्झनं चेति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कालेऽपि विनिपातो नोत्पद्यते ॥ १ ॥

यथा—मृगशावस्यैकान्ते बलवता क्षुधितेनामिषैषिणा व्याघ्रेणाभिभूतस्य न किञ्चिच्छरणमस्ति— तथा जन्मजरामृत्युव्याधिप्रभृतिव्यसनमध्ये परिभ्रमतो जन्तोः शरणं न विद्यते ॥ परिपुष्टमपि शरीरं भोजनं प्रति सहायीभवति न व्यसनोपनिपाते ॥ यत्नेन संचितोऽर्थोऽपि न भवान्तरमनुगच्छति ॥ संविभक्तसुखदुःखाः सुहृदोऽपि न मरणकाले परित्रायन्ते ॥ बांधवाः समुदिताश्च रुजा परीतं न परिपालयन्ति ॥ अस्ति चेत्सुचरितो धर्मो व्यसनमहार्णवे तारणोपायो भवति ॥ मृत्युना नीयमानस्य सहस्रनयनादयोऽपि न शरणम् ॥ तस्माद्भवव्यसनसङ्कटे धर्म एव शरणं सुहृदर्थोऽप्यनपायी, नान्यत्किंचिच्छरणमिति भावना अशरणानुप्रेक्षा॥ **एवं ह्यस्याध्यवस्यतो नित्यमशरणोऽस्मीति भृशमुद्विग्नस्य सांसारिकेषु भावेषु ममत्वनिरासो भवति ॥ भगवदर्हत्सर्वज्ञप्रणीत एव मार्गे प्रतिपन्नो भवति ॥ २ ॥**

कर्मविपाकवशादात्मनो भवान्तरावाप्तिः संसारः । स पुरस्तात्पंचविधपरिवर्तनरूपेण व्याख्यातः ॥ तस्मिन्ननेकयोनिकुलकोटिबहुशतसहस्रसंकटे संसारे परिभ्रमन् जीवः कर्मयन्त्रानुप्रेरितः पिता भूत्वा भ्राता पुत्रः पौत्रश्च भवति । माता भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति । स्वामी भूत्वा दासो भवति । दासो भूत्वा स्वाम्यपि भवति नट इव रङ्गे ॥ अथवा किं बहुना स्वयमात्मनः पुत्रो भवतीत्येवमादि संसारस्वभावचिन्तनं संसारानुप्रेक्षा **एवं ह्यस्य भावयतः संसारदुःखभयादुद्विग्नस्य ततो निर्वेदो भवति । निर्विण्णश्च संसारप्रहाणाय प्रतियतते ॥ ३ ॥**

जन्मजरामरणानुवृत्तिमहादुःखानुभवं प्रति एक एवाहं न कश्चिन्मे स्वः परो वा विद्यते । एक एव जायेऽहम् । एक एव म्रिये । न मे कश्चित् स्वजनः परजनो वा व्याधिजरामरणादीनि दुःखान्यपहरति । बन्धुमित्राणि

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

श्मशानं नातिवर्तन्ते । धर्म एव मे सहायः सदा अनपायीति चिन्तनमेकत्वानुप्रेक्षा ॥ **एवं ह्यस्य भावयतः स्वजनेषु प्रीत्यनुबन्धो न भवति । परजनेषु च द्वेषानुबन्धो नोपजायते । ततो निःसङ्गतामभ्युपगतो मोक्षायैव घटते ॥ ४ ॥**

शरीरादन्यत्वचिन्तनमन्यत्वानुप्रेक्षा । तद्यथा बन्धं प्रत्येकत्वे सत्यपि लक्षणभेदादन्योऽहमैन्द्रियकं शरीरमानिन्द्रियोऽहमज्ञं शरीरं, ज्ञोऽहमनित्यं शरीरं, नित्योऽहमाद्यन्तवच्छरीरमनाद्यन्तोऽहं, बहूनि मे शरीरशतसहस्राण्यतीतानि संसारे परिभ्रमतः । स एवाहमन्यस्तेभ्य इत्येवं शरीरादप्यन्यत्वं मे किमङ्ग ! पुनर्बाह्येभ्यः परिग्रहेभ्य इत्येवं **ह्यस्य मनःसमादधानस्य शरीरादिषु स्पृहा नोत्पद्यते । ततस्तत्त्वज्ञानभावनापूर्वके वैराग्यप्रकर्षे सति आत्यन्तिकस्य मोक्षसुखस्याप्तिर्भवति ॥ ५ ॥**

शरीरमिदमत्यन्ताशुचियोनि, शुक्रशोणितसंवर्धितमवस्करवदशुचिभाजनं, त्वङ्मात्रप्रच्छादितमतिपूतिरसनिष्यन्दिस्रोतोबिलमङ्गारवदात्मभावमाश्रितमप्याश्वेवापादयति । स्नानानुलेपनधूपप्रघर्षवासमाल्यादिभिरपि न शक्यमशुचित्वमपहर्तुमस्य । सम्यग्दर्शनादि पुनर्भाव्यमानं जीवस्यात्यन्तिकीं शुद्धिमाविर्भावयतीति तत्त्वतो भावनमशुचित्वानुप्रेक्षा ॥ **एवं ह्यस्य संस्मरतः शरीरनिर्वेदो भवति । निर्विण्णश्च जन्मोदधितरणाय चित्तं समाधत्ते ॥ ६ ॥**

आस्रवसंवरनिर्जराः पूर्वोक्ता अपि इहोपन्यस्यन्ते तद्गतगुणदोषभावनार्थं । तद्यथा— आस्रवा इहामुत्रापाययुक्ता महानदीस्रोतोवेगतीक्ष्णा इन्द्रियकषायाव्रतादयः । तत्रेन्द्रियाणि तावत्स्पर्शनादीनि वनगजवायसपन्नगपतङ्गहरिणादीन् व्यसनार्णवमवगाहयन्ति । तथा कषायादयोऽपीह वधबन्धपरिक्लेशादीन् जनयन्ति ॥ अमुत्र च नानागतिषु बहुविधदुःखप्रज्वलितासु भ्रमयन्तीत्येवमास्रवदोषानुचिंतनमास्रवानुप्रेक्षा ॥ **एवं ह्यस्य चिंतयतः क्षमादिषु श्रेयस्त्वबुद्धिर्न प्रच्यवते ॥ सर्व एते आस्रवदोषाः कूर्मवत्संवृतात्मनो न भवन्ति ॥ ७ ॥**

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

यथा महार्णवे नावो विवरापिधानेऽसति क्रमात्स्रुतजलाभिप्लवे सति तदाश्रयाणां विनाशोऽवश्यंभावी, छिद्रापिधाने च निरुपद्रवमभिलषित-देशान्तरप्रापणं, तथा कर्मागमद्वारसंवरणे सति नास्ति श्रेयःप्रतिबन्ध इति संवरगुणानुचिंतनं संवरानुप्रेक्षा ॥ **एवं ह्यस्य चिंतयतः संवरे नित्यो-द्युक्तता भवति । ततश्च निःश्रेयसपदप्राप्तिरिति ॥ ८ ॥**

निर्जरा वेदनाविपाकजा इत्युक्तम् ॥ सा द्वेधा—अबुद्धिपूर्वा कुशलमूला चेति ॥ **तत्र नरकादिषु गतिषु कर्मफलविपाकजा अबु-द्धिपूर्वा सा अकुशलानुबन्धा ॥ परीषहजये कृते कुशलमूला सा शुभानुबन्धा निरनुबन्धा चेति** ॥ इत्येवं निर्जराया गुणदोषभावनं निर्जरानुप्रेक्षा । **एवं ह्यस्यानुस्मरतः कर्मनिर्जरायै प्रवृत्तिर्भवति ॥९॥**

लोकसंस्थानादिविधिर्व्याख्यातः ॥ समन्तादनन्तस्यालोकाकाशस्य बहु-मध्यदेशभाविनो लोकस्य संस्थानादिविधिर्व्याख्यातः ॥ तत्स्वभावानुचिंतनं लोकानुप्रेक्षा । **एवं ह्यस्याध्यवस्यतस्तत्त्वज्ञानविशुद्धिर्भवति ॥ १० ॥**

एकस्मिन्निगोतशरीरे जीवाः सिद्धानामनन्तगुणाः, एवं सर्वलोको निरंतरं निचितः स्थावरैरतस्तत्र त्रसता वालुकासमुद्रे पतिता वज्रसिकता-कणिकेव दुर्लभा । तत्र च विकलेन्द्रियाणां भूयिष्ठत्वात्पञ्चेन्द्रियता गुणेषु कृतज्ञतेव कृच्छ्रलभ्या । तत्र च तिर्यक्षु पशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु बहुषु सत्सु मनुष्यभावश्चतुष्पथे रत्नराशिरिव दुरासदः । तत्प्रच्यवे च पुनस्त-दुपपत्तिर्दग्धतरुपुद्गलतद्भावोपपत्तिवद्दुर्लभा । तल्लाभे च देशकुलेन्द्रिय-सम्पन्नीरोगत्वान्युत्तरोत्तरतोऽतिदुर्लभानि ॥ सर्वेष्वपि तेषु लब्धेषु सद्धर्म-प्रतिलम्भो यदि न स्याद्व्यर्थं जन्म, वदनमिव दृष्टिविकलं । तमेवं कृच्छ्र-लभ्यं धर्ममवाप्य विषयसुखे रञ्जनं भस्मार्थं चन्दनदहनमिव विफलम् ॥ विरक्तविषयसुखस्य तु तपोभावनाधर्मप्रभावनासुखमरणादिलक्षणः समा-धिर्दुरवापः ॥ तस्मिन् सति बोधिलाभः फलवान् भवतीति चिन्तनं बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा ॥ **एवं ह्यस्य भावयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो न कदाचिदपि भवति ॥ ११ ॥**

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अयं जिनोपदिष्टो धर्मोऽहिंसालक्षणः, सत्याधिष्ठितो, विनयमूलः, क्षमाबलो, ब्रह्मचर्यगुप्त, उपशमप्रधानो, नियतिलक्षणो, निष्परिग्रहतालम्बनः। तस्यालाभादनादिसंसारे जीवाः परिभ्रमन्ति दुष्कर्मविपाकजं दुःखमनुभवन्तः॥ अस्य पुनः प्रतिलम्भे विविधाभ्युदयप्राप्तिपूर्विका निःश्रेयसोपलब्धिर्नियतेति चिन्तनं धर्मस्वाख्यातत्त्वानुप्रेक्षा। एवं ह्यस्य चिन्तयतो धर्मानुरागात्सदा प्रतियत्नपरो भवति॥ १२॥

एवमनित्यत्वाद्यनुप्रेक्षासन्निधाने उत्तमक्षमादिधारणान्महान्संवरो भवति। मध्ये अनुप्रेक्षावचनमुभयार्थम्॥ अनुप्रेक्षा हि भावयन्नुत्तमक्षमादींश्च प्रतिपालयति। परीषहांश्च जेतुमुत्सहते॥

के पुनस्ते परीषहाः किमर्थं वा सह्यन्त इतीदमाह—

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिषोढव्याः परीषहाः॥ ८॥

संवरस्य प्रकृतत्वात्तेन मार्गो विशिष्यते। संवरमार्ग इति॥ तदच्यवनार्थं निर्जरार्थं च परिषोढव्याः परीषहाः। क्षुत्पिपासादिसहनम्। जिनोपदिष्टान्मार्गादप्रच्यवमानास्तन्मार्गपरिक्रमणपरिचयेन कर्मागमद्वारं संवृण्वन्त औपक्रमिकं कर्मफलमनुभवन्तः क्रमेण निर्जीर्णकर्माणो मोक्षमाप्नुवन्ति॥

तत्स्वरूपसंख्यासम्प्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्याशय्याक्रोशवधयाचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनानि॥ ९॥

क्षुदादयो वेदनाविशेषा द्वाविंशतिः। एतेषां सहनं मोक्षार्थिना कर्तव्यम्॥ तद्यथा—भिक्षोर्निरवद्याहारगवेषिणस्तदलाभे ईषल्लाभे च

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अनिवृत्तवेदनस्याकालेऽदेशे च भिक्षां प्रति निवृत्तेच्छस्यावश्यकपरिहाणिं मनागप्यसहमानस्य, स्वाध्यायध्यानभावनापरस्य, बहुकृत्वः स्वकृतपरकृतानशनावमोदर्यस्य नीरसाहारस्य तप्तभ्राष्ट्रपतितजलबिन्दुकतिपयवत्सहसा परिशुष्कपानस्योदीर्णक्षुद्वेदनस्यापि सतो भिक्षालाभादलाभमधिकगुणं मन्यमानस्य क्षुद्बाधां प्रत्यचिन्तनं क्षुद्विजयः ॥ १ ॥

जलस्नानावगाहनपरिषेकपरित्यागिनः, पतत्रिवदनियतासनावसथस्यातिलवणस्निग्धरूक्षविरुद्धाहारग्रैष्मातपपित्तज्वरानशनादिभिरुदीर्णां शरीरेन्द्रियोन्माथिनीं पिपासां प्रत्यनाद्रियमाणप्रतीकारस्य, पिपासानलशिखां धृतिनवमृद्घटपूरितशीलसुगन्धिसमाधिवारिणा प्रशमयतः पिपासासहनं प्रशस्यते ॥ २ ॥

परित्यक्तप्रच्छादनस्य पक्षिवदनवधारितालयस्य वृक्षमूलपथशिलातलादिषु हिमानीपतनशीतलानिलसम्पाते तत्प्रतीकारप्राप्तिं प्रति निवृत्तेच्छस्य पूर्वानुभूतशीतप्रतीकारहेतुवस्तूनामस्मरतो ज्ञानभावनागर्भागारे वसतः शीतवेदनासहनं परिकीर्त्यते ॥ ३ ॥

निवाते निर्जले ग्रीष्मरविकिरणपरिशुष्कपतितपर्णव्यपेतच्छायातरुण्यटव्यन्तरे यदृच्छयोपनिपतितस्यानशनाद्यभ्यन्तरसाधनोत्पादितदाहस्य, दवाग्निदाहपरुषवातातपजनितगलतालुशोषस्य, तत्प्रतीकारहेतून् बहूननुभूतानचिन्तयतः, प्राणिपीडापरिहारावहितचेतसश्चारित्ररक्षणमुष्णसहनमित्युपवर्ण्यते ॥ ४ ॥

दंशमशकग्रहणमुपलक्षणं । यथा काकेभ्यो रक्ष्यतां सर्पिरिति उपघातोपलक्षणं काकग्रहणं, तेन दंशमशकमक्षिकापिशुकपुत्तिकामत्कुणकीटपिपीलिकावृश्चिकादयो गृह्यन्ते ॥ तत्कृतां बाधामप्रतीकारां सहमानस्य, तेषां बाधां त्रिधाऽप्यकुर्वाणस्य निर्वाणप्राप्तिमात्रसंकल्पप्रावरणस्य, तद्वेदनासहनं दंशमशकपरीषहक्षमेत्युच्यते ॥ ५ ॥

जातरूपवन्निष्कलङ्कजातरूपधारणमशक्यप्रार्थनीयं, याचनरक्षणहिंसनादिदोषविनिर्मुक्तं, निष्परिग्रहत्वान्निर्वाणप्राप्तिं प्रत्येकं साधनमनन्यबाधनं

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नाग्न्यं बिभ्रतो, मनोविक्रियाविप्लुतिविरहात् स्त्रीरूपाण्यत्यन्ताशुचिकुणपरूपेण भावयतो, रात्रिन्दिवं ब्रह्मचर्यमखण्डमातिष्ठमानस्याचेलव्रतधारणमनवद्यमवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

संयतस्येन्द्रियेष्टविषयसम्बधं प्रति निरुत्सुकस्य, गीतनृत्यवादित्रादिविरहितेषु शून्यागारदेवकुलतरुकोटरशिलागुहादिषु स्वाध्यायध्यानभावनारतिमास्कन्दतो, दृष्टश्रुतानुभूतरतिस्मरणतत्कथाश्रवणकामशरप्रवेशनिर्विवरहृदयस्य प्राणिषु सदा सदयस्यारातिपरीषहजयोऽवसेयः ॥ ७ ॥

एकान्तेष्वारामभवनादिप्रदेशेषु नवयौवनमदविभ्रममदिरापानप्रमत्तासु प्रमदासु बाधमानासु, कूर्मवत्संहृतेन्द्रियहृदयविकारस्य ललितस्मितमृदुकथितसविलासवीक्षणप्रहसनमदमन्थरगमनमन्मथशरव्यापारविफलीकरणस्य स्त्रीबाधापरीषहसहनमवगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

दीर्घकालमुषितगुरुकुलब्रह्मचर्यस्याधिगतबन्धमोक्षपदार्थतत्त्वस्य, संयमायतनभक्तिहेतोर्देशान्तरातिथेर्गुरुणाऽभ्यनुज्ञातस्य, पवनवन्निःसंगतामंगीकुर्वतो, बहुशोऽनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागादिबाधापरिक्रांतकायस्य, देशकालप्रमाणोपेतमध्वगमनं संयमविरोधि परिहरतो, निराकृतपादावरणस्य, परुषशर्कराकण्टकादिव्यथनजातचरणखेदस्यापि सतः पूर्वोचितयानवाहनादिगमनमस्मरतो यथाकालमावश्यकापरिहाणिमास्कन्दतश्चर्यापरीषहसहनमवसेयम् ॥ ९ ॥

श्मशानोद्यानशून्यायतनगिरिगुहागह्वरादिष्वनभ्यस्तपूर्वेषु निवसत, आदित्यस्वेन्द्रियज्ञानप्रकाशपरीक्षितप्रदेशे प्रकृतनियमक्रियस्य, निषद्यां नियमितकालामास्थितवतः, सिंहव्याघ्रादिविविधभीषणध्वनिश्रवणान्निवृत्तभयस्य चतुर्विधोपसर्गसहनादप्रच्युतमोक्षमार्गस्य वीरासनोत्कुटिकाद्यासनादविचलितविग्रहस्य तत्कृतबाधासहनं निषद्यापरीषहविजय इति निश्चीयते ।१०।

स्वाध्यायध्यानाध्वश्रमपरिखेदितस्य मौहूर्तिकीं खरविषमप्रचुरशर्कराकपालसंकटातिशीतोष्णेषु भूमिप्रदेशेषु निद्रामनुभवतो, यथाकृतैकपार्श्वदण्डायितादिशायिनः प्राणिबाधापरिहाराय पतितदारुवद्व्यपगतासुवदपरि-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वर्तमानस्य, ज्ञानभावनावहितचेतसोऽनुष्ठितव्यंतरादिविविधोपसर्गादप्य-चलितविग्रहस्यानियमितकालां तत्कृतबाधां क्षममाणस्य शय्यापरीषहक्षमा कथ्यते ॥ ११ ॥

मिथ्यादर्शनोद्दृप्तामर्षपरुषावज्ञानिन्दासभ्यवचनानि क्रोधाग्निशिखा-प्रवर्धनानि शृण्वतोपि तदर्थेष्वसमाहितचेतसः, सहसा तत्प्रतीकारं कर्तु-मपि शक्नुवतः, पापकर्मविपाकमभिचिन्तयतस्तान्याकर्ण्य तपश्चरणभावना-परस्य कषायविषलवमात्रस्याप्यनवकाशमात्महृदयं कुर्वत आक्रोशपरीषह-सहनमवधार्यते ॥ १२ ॥

निशितविशसनमुशलमुद्गरादिप्रहरणताडनपीडनादिभिर्व्यापाद्यमान-शरीरस्य, व्यापादकेषु मनागपि मनोविकारमकुर्वतो मम पुराकृतदुष्कर्म-फलमिदमिमे वराकाः किं कुर्वन्ति, शरीरमिदं जलबुद्बुदवद्विशरणस्वभावं व्यसनकारणमेतैर्बाबाध्यते, संज्ञानदर्शनचारित्राणि मम न केनचिदुपह-न्यन्ते इति चिन्तयतो वासीतक्षणचन्दनानुलेपनसमदर्शिनो वधपरीषह-क्षमा मन्यते ॥ १३ ॥

बाह्याभ्यन्तरतपोऽनुष्ठानपरस्य, तद्भावनावशेन निस्सारीकृतमूर्तेः पटुतपनतापनिष्पीतसारतरोरिव विरहितच्छायस्य, त्वगस्थिशिराजालमात्र-तनुयन्त्रस्य प्राणवियोगे सत्यप्याहारवसतिभेषजादीनि दीनाभिधानमुख-वैवर्ण्याङ्गसञ्ज्ञादिभिरयाचमानस्य भिक्षाकालेऽपि विद्युदुद्योतवत् दुरुप-लक्ष्यमूर्तेर्याचनापरीषहसहनमवसीयते ॥ १४ ॥

वायुवदसङ्गादनेकदेशचारिणोऽभ्युपगतैककालसम्भोजनस्य वाचंय-मस्य तत्समितस्य वा सकृत्स्वतनुदर्शनमात्रतन्त्रस्य पाणिपुटमात्रपात्रस्य बहुषु

---

१ परुषवचनावज्ञावचननिन्दावचनासभ्यवचनानीति सम्बन्धः ॥

२ तदुक्तम्—अज्ञानभावादशुभाशयाद्वा । करोति चेत्कोऽपि नरः खल-त्वम् ॥ तथाऽपि सद्भिः शुभमेव चिन्त्यं । न मथ्यमानेऽप्यमृतं विषं हि ॥ १ ॥ अन्यच्च—आक्रुष्टोऽहं हतो नैव हतो वा न द्विधा कृतः । मारितो न हतो धर्मो मदीयोऽनेन बन्धुना ॥ २ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दिवसेषु बहुषु च गृहेषु भिक्षामनवाप्याप्यसंक्लिष्टचेतसो दातृविशेषपरीक्षानिरुत्सुकस्य लाभादप्यलाभो मे परमं तप इति सन्तुष्टस्यालाभविजयोऽवसेयः ॥ १५ ॥

सर्वाशुचिनिधानमिदमनित्यमपरित्राणमिति शरीरे निःसङ्कल्पत्वाद्विगतसंस्कारस्य गुणरत्नभाण्डसञ्चयप्रवर्धनसंरक्षणसन्धारणकारणत्वादभ्युपगतस्थितिविधानस्याक्षम्रक्षणवद्व्रणालेपनवद्वा बहूपकारमाहारमभ्युपगच्छतो विरुद्धाहारपानसेवनवैषम्यजनितवातादिविकाररोगस्य युगपदनेकशतसंख्याव्याधिप्रकोपे सत्यपि तद्वशवर्तितां विजहतो,जल्लौषधिप्राप्त्याद्यनेकतपोविशेषर्द्धियोगे सत्यपि शरीरनिस्पृहत्वात्तत्प्रतीकारानपेक्षिणो रोगपरीषहसहनमवगन्तव्यम् ॥ १६ ॥

तृणग्रहणमुपलक्षणं कस्यचिद्व्यधनदुःखकारणस्य । तेन शुष्कतृणपरुषशर्कराकण्टकनिशितमृत्तिकाशूलादिव्यधनकृतपादवेदनाप्राप्तौ सत्यां तत्राप्रणिहितचेतसश्चर्याशय्यानिषद्यासु प्राणिपीडापरिहारे नित्यमप्रमत्तचेतसस्तृणादिस्पर्शबाधापरीषहविजयो वेदितव्यः ॥ १७ ॥

अप्कायिकजन्तुपीडापरिहारायामरणादस्नानव्रतधारिणः, पटुरविकिरणप्रतापजनितप्रस्वेदात्तपवनानीतपांसुनिचयस्य, सिध्मकच्छूदद्रूदीर्णकण्डूयायामुत्पन्नायामपि कण्डूयनविमर्दनसङ्घट्टनविवर्जितमूर्तेः, [1]स्वगतमलोपचयपरमलापचययोरसंकल्पितमनसः, सज्ज्ञानचारित्रविमलसलिलप्रक्षालनेन कर्ममलपङ्कजालनिराकरणाय नित्यमुद्यतमतेर्मलपीडासहनमाख्यायते[2]। केशलुञ्चसंस्काराभ्यामुत्पन्नखेदसहनं मलसामान्यसहनेऽन्तर्भवतीति न पृथगुक्तम् ॥ १८ ॥

सत्कारः पूजाप्रशंसात्मकः । पुरस्कारो नाम क्रियारम्भादिष्वग्रतः करणमामन्त्रणं वा, तत्रानादरो मयि क्रियते । चिरोषितब्रह्मचर्यस्य महा-

---

१ रागद्वेषरहितत्वात् ।

२ ममाङ्गे मलं वर्तते, अस्य भिक्षोरङ्गे कीदृशं नैर्मल्यं वर्तते इति ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तपस्विनः स्वपरसमयनिर्णयज्ञस्य बहुकृत्वः परवादिविजयिनः प्रणामभक्तिसम्भ्रमासनप्रदानादीनि मे न कश्चित्करोति । मिथ्यादृष्टय एवातीव भक्तिमन्तः किञ्चिदजानन्तमपि सर्वज्ञसम्भावनया सम्मान्य स्वसमयप्रभावनं कुर्वंति । व्यन्तरादयः पुरा अत्युग्रतपसां प्रत्यग्रपूजां निर्वर्तयन्तीति मिथ्याश्रुतिर्यदि न स्यादिदानीं कस्मान्मादृशां न कुर्वन्तीति दुष्प्रणिधानाविरहितचित्तस्य सत्कारपुरस्कारपरीषहविजयः प्रतिज्ञायते ॥ १९ ॥

अङ्गपूर्वप्रकीर्णकविशारदस्य शब्दन्यायाध्यात्मनिपुणस्य मम पुरस्तादितरे भास्करप्रभाभिभूतखद्योतोद्योतवन्नितरां नावभासन्त इति विज्ञानमदनिरासः प्रज्ञापरीषहजयः प्रत्येतव्यः ॥ २० ॥

अज्ञोऽयं न वेत्ति पशुसम इत्येवमाद्यधिक्षेपवचनं सहमानस्य परमदुश्चरतपोऽनुष्ठायिनो नित्यमप्रमत्तचेतसो मेऽद्यापि विज्ञानातिशयो नोत्पद्यत इति अनभिसन्दधतोऽज्ञानपरीषहजयोऽवगन्तव्यः ॥ २१ ॥

परमवैराग्यभावनाशुद्धहृदयस्य विदितसकलपदार्थतत्त्वस्यार्हदायतनसाधुधर्मपूजकस्य चिरन्तनप्रव्रजितस्याद्यापि मे ज्ञानातिशयो नोत्पद्यते ! महोपवासाद्यनुष्ठायिनां प्रातिहार्यविशेषाः प्रादुरभूवन्निति प्रलापमात्रमनर्थिकेयं प्रव्रज्या ! विफलं व्रतपरिपालनमित्येवमसमादधानस्य दर्शनविशुद्धियोगाददर्शनपरीषहसहनमवसातव्यम् ॥ २२ ॥

एवं परिषहान् सहमानस्यासंक्लिष्टचेतसो रागादिपरिणामास्रवनिरोधान्महान्संवरो भवति ॥

आह किमिमे परिषहाः सर्वे संसारमहाटवीमतिक्रमितुमभ्युद्यतमभिद्रवन्ति उत कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—अमी व्याख्यातलक्षणाः क्षुदादयश्चारित्रान्तराणि प्रतिभाज्या नियमेन पुनरनयोः प्रत्येतव्याः—

॥ सूक्ष्मसाम्परायछद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

---

१ छद्मस्थेति— केवलज्ञानकेवलदर्शनावरणद्वयं छद्मस्थशब्देनोच्यते । छद्मनि तिष्ठतीति छद्मस्थः । छद्मस्थश्चासौ वीतरागश्च छद्मस्थवीतरागः । अन्तर्मुहूर्तेन समुत्पद्यमानकेवलज्ञानः क्षीणकषायो द्वादशे गुणस्थाने वर्तमानः साधुश्च छद्मस्थवीतराग इत्युच्यते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधालाभरोगतृणस्पर्शमलप्रज्ञाज्ञानानि। चतुर्दश इति वचनादन्येषां परीषहाणामभावो वेदितव्यः ॥ आह युक्तं तावद्वीतरागच्छद्मस्थे, मोहनीयाभावाद्वक्ष्यमाणनाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याऽऽक्रोशयाचनासत्कारपुरस्कारादर्शनानि इति तत्कृताष्टपरीषहाभावाच्चतुर्दशनियमवचनम्। सूक्ष्मसाम्पराये तु मोहोदयसद्भावाच्चतुर्दशेति नियमो नोपपद्यत इति। तदयुक्तम्। **सन्मात्रत्वात्** ॥ तत्र हि **केवललोभसञ्ज्वलनकषायोदयः सोऽप्यतिसूक्ष्मः** ॥ ततो **वीतरागच्छद्मस्थकल्पत्वाच्चतुर्दशेति नियमस्तत्रापि युज्यते** ॥ ननु मोहोदयसहायाभावान्मन्दोदयत्वाच्च क्षुदादिवेदनाभावात्तत्सहनकृतपरीषहव्यपदेशो न युक्तिमवतरति ॥ तन्न—**किं कारणम्। शक्तिमात्रस्य विवक्षितत्वात्। सर्वार्थसिद्धिदेवस्य सप्तमपृथिवीगमनसामर्थ्यव्यपदेशवत्** ॥

आह यदि शरीरवत्यात्मनि परीषहसन्निधानं प्रतिज्ञायते अथ भगवति उत्पन्नकेवलज्ञाने कर्मचतुष्टयफलानुभववशवर्तीनि कियन्त उपनिपतन्तीत्यत्रोच्यते ॥ तस्मिन्पुनः—

॥ एकादश जिने ॥ ११ ॥

निरस्तघातिकर्मचतुष्टये जिने वेदनीयसद्भावात्तदाश्रया एकादशपरीषहाः सन्ति ॥ ननु मोहनीयोदयसहायाभावात्क्षुदादिवेदनाभावे परीषहव्यपदेशो न युक्तः। सत्यमेवमेतत्—वेदनाभावेऽपि[1] द्रव्यकर्मसद्भावापेक्षया

---

१ वेदनाभावेपीति—तेन बुभुक्षादिलक्षणे वेदनोदयो भगवति न वर्तते कथं कवलाहारः स्यात्? । तथा चोक्तमार्षे—न मुक्तिःक्षीणमोहस्य तवानंतसुखोदयात्। क्षुत्क्लेशबाधितो जन्तुःकवलाहारभुग्भवेत् ॥ असद्वेद्योदयाद्भुक्तिं त्वयि यो योजयेदधीः॥ मोहानिलप्रतीकारे तस्यान्वेष्यं जरद्घृतम् ॥ असद्वेद्यविषं घातिविध्वंसध्वस्तशक्तिकं ॥ त्वय्यकिंचित्करं मंत्रशक्त्येवापबलं विषं ॥ असद्वेद्योदयो घातिसहकारिव्यपायतः त्वय्यकिंचित्करो नाथ। सामग्र्या हि फलोदयः॥ पंचविंशतितमे पर्वणि श्लोकचतुष्टयमिदं महापुराणे।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

परीषहोपचारः क्रियते । निरवशेषानिरस्तज्ञानावरणे युगपत्सकलपदार्थावभासिकेवलज्ञानातिशये चिन्तानिरोधाभावेऽपि तत्फलकर्मनिर्हरणफलापेक्षया ध्यानोपचारवत् । अथवा "एकादश जिने न सन्तीति" वाक्यशेषः कल्पनीयः सोपस्कारत्वात्सूत्राणां । विकल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यार्थीन इत्युपगमात् । मोहोदयसहायीकृतक्षुदादिवेदनाभावात् ॥

आह यदि सूक्ष्मसाम्परायादिषु व्यस्ताः परीषहा अथ समस्ताः क्वेति—

॥ बादरसाम्पराये सर्वे ॥ १२ ॥

साम्परायः कषायः बादरः साम्परायो यस्य स बादरसाम्पराय इति ॥ नेदं गुणस्थानविशेषग्रहणम् । किं तर्हि ? अर्थनिर्देशः ॥ तेन प्रमत्तादीनां संयतानां ग्रहणं ॥ तेषु हि अक्षीणकषायदोषत्वात्सर्वे सम्भवन्ति ॥ कस्मिन् पुनश्चारित्रे सर्वेषां सम्भवः ? । सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसंयमेषु प्रत्येकं सर्वेषां सम्भवः ॥

आह गृहीतमेतत्परीषहाणां स्थानविशेषावधारणं, इदं तु न विद्मः कस्याः प्रकृतेः कः कार्य इत्यत्रोच्यते—

ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

---

१ अथवेति—एकेन अधिका न दश परीषहा जिने एकादश जिने इति व्याख्यानं तु प्रमेयकमलमार्तण्डे वर्तते ।

२ बादरेति—बादरः स्थूलः सांपरायः कषायो यस्मिन्गुणस्थाने तद्बादरसांपरायं तद्योगान्मुनिरपि बादरसांपरायस्तस्मिन्सर्वे परीषहा भवन्ति, अस्यायमर्थः बादर सांपराय इत्युक्ते नवममेव गुणस्थानं केवलं न गृहीतव्यं किंत्वर्थबलेन प्रमत्तसंयताप्रमत्तसंयतापूर्वकरणानिवृत्तिकरणगुणस्थानचतुष्टयं ग्राह्यम् ।

३ अक्षीणाशयत्वादित्यप्यन्यः पाठः ॥

४ ज्ञानावरणेति—ज्ञानावरणं यस्य मुनेः स ज्ञानावरणस्तस्मिञ्ज्ञानावरणेऽथवा ज्ञानस्यावरणं ज्ञानावरणं तस्मिञ्ज्ञानावरणे कर्मणि सति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

इदमयुक्तं वर्तते। किमत्रायुक्तं—ज्ञानावरणे सत्यज्ञानपरीषह उपपद्यते, प्रज्ञापरीषहः पुनस्तदपाये भवतीति कथं ज्ञानावरणे स्यादित्यत्रोच्यते—क्षायोपशमिकी प्रज्ञा अन्यस्मिन् ज्ञानावरणे सति मदं जनयति। न सकलावरणक्षये इति ज्ञानावरणे सतीत्युपपद्यते॥

पुनपरयोः परीषहयोः प्रकृतिविशेषनिर्देशार्थमाह—

दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ ॥१४॥

यथासंख्यमभिसम्बन्धः। दर्शनमोहे अदर्शनपरीषहः, लाभान्तराये अलाभपरीषह इति॥

आह यद्याद्ये मोहनीयभेदे एकः परीषहोऽथ द्वितीयस्मिन् कति भवन्तीत्यत्रोच्यते—

चारित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कारपुरस्काराः ॥ १५ ॥

पुंवेदोदयादिनिमित्तत्वान्नाग्न्यादिपरीषहाणां मोहोदयनिमित्तत्वं प्रतिपद्यामहे। निषद्यापरीषहस्य कथम्? तत्रापि प्राणिपीडापरिहारार्थत्वात्। मोहोदये सति प्राणिपीडापरिणामः सञ्जायत इति॥

अवशिष्टपरीषहप्रकृतिविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

---

१ स्त्रीत्यादि—स्तृणाति आच्छादयति परगुणान्निजदोषानिति स्त्री। निषीदन्त्युपविशन्ति यस्यां सा निषद्या। चारित्रमोहे कर्मणि सत्युदिते एते सप्त परीषहाः पुंवेदोदयादिनिमित्ता भवन्ति। मोहोदये सति प्राणिपीडा भवति। प्राणिपीडापरिहारार्थं निषद्यापरीषह उत्पद्यते।

२ प्राणिपीडापरिहारसद्भावे मोहनीयनिमित्तत्वं कथमित्याशङ्कायामाह चारित्रमोहोदये सति॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उक्ता एकादश परीषहाः। तेभ्योऽन्ये शेषा वेदनीये सति भवन्तीति वाक्यशेषः ॥ के पुनस्ते ? क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरीषहाः ॥

आह व्याख्यातनिमित्तलक्षणविकल्पाः प्रत्यात्मनि प्रादुर्भवन्तः कति युगपदवतिष्ठन्त इत्यत्रोच्यते —

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकान्नविंशतेः ॥१७॥

आङभिविध्यर्थः। तेन एकोनविंशतिरपि क्वचित् युगपत्सम्भवतीत्यवगम्यते। तत्कथमिति चेदुच्यते—शीतोष्णपरीषहयोरेकः, शय्यानिषद्याचर्याणामन्यतम एव भवत्येकस्मिन्नात्मनि ॥ कुतः ? विरोधात् ॥ ततस्त्रयाणामपगमे युगपदेकात्मनीतरेषां सम्भवादेकोनविंशतिविकल्पा बोद्धव्याः ॥ ननु प्रज्ञाज्ञानयोरपि विरोधाद्युगपदसम्भवः। श्रुतज्ञानापेक्षया प्रज्ञापरीषहोऽवधिज्ञानापेक्षया अज्ञानपरीषह इति नास्ति विरोधः ॥

आह उक्ता गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयाः संवरहेतवः पञ्च। संवरहेतुश्चारित्रसञ्ज्ञो वक्तव्य इति तद्भेदप्रदर्शनार्थमुच्यते—

॥ सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्परायथाख्यातमिति चारित्रम् ॥ १८ ॥

अत्र चोद्यते—दशविधे धर्मे सँयम उक्तः स एव चारित्रमिति पुनर्ग्रहणमनर्थकमिति ॥ नानर्थकम् - धर्मेऽन्तर्भूतमपि चारित्रमन्ते गृह्यते मोक्षप्राप्तेः साक्षात्कारणमिति ज्ञापनार्थम् ॥ सामायिकमुक्तं। क्व ? दिग्दे-

---

१ ज्ञानावरणादि ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शानर्थदण्डविरतिसामायिकमित्यत्र ॥ तद्विविधम्—नियतकालमनियतकालञ्च । स्वाध्यायादि नियतकालम् । ईर्यापथाद्यनियतकालम् ॥ प्रमादकृतानर्थप्रबन्धविलोपे सम्यक्प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना, विकल्पनिवृत्तिर्वा ॥ परिहरणं परिहारः प्राणिवधान्निवृत्तिः । तेन विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिंस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्रम् ॥ अतिसूक्ष्मकषायत्वात्सूक्ष्मसाम्परायचारित्रम् ॥ मोहनीयस्य निरवशेषस्योपशमात्क्षयाच्च आत्मस्वभावावस्थोपेक्षालक्षणं यथाख्यातचारित्रमित्याख्यायते । पूर्वचारित्रानुष्ठायिभिराख्यातं न तत्प्राप्तं प्राङ्मोहक्षयोपशमाभ्यामित्यथाख्यातम् ॥ अथशब्दस्यानन्तर्यार्थवृत्तित्वान्निरवशेषमोहक्षयोपशमानन्तरमाविर्भवतीत्यर्थः ॥

---

१ प्रमादेति—प्रमादेन कृतो योऽनर्थप्रबन्धो हिंसादीनामव्रतानामनुष्ठानं तस्य विलोपे सर्वथा परित्यागे सम्यगागमोक्तविधिना प्रतिक्रिया पुनर्व्रतारोपणं छेदोपस्थापना । छेदेन दिवसपक्षमासादिप्रव्रज्याहापनेन उपस्थापना व्रतारोपणं छेदोपस्थापना । संकल्पविकल्पनिषेधो वा छेदोपस्थापना भवति ।

२ परिहरणेति—परिहरणं परिहारः प्राणिवधनिवृत्तिरित्यर्थः । परिहारेण विशिष्टा शुद्धिः कर्ममलकलंकप्रक्षालनं यस्मिंश्चारित्रे तत्परिहारविशुद्धिचारित्रं इति वा विग्रहः । तल्लक्षणं यथा—द्वात्रिंशद्वर्षजातस्य बहुकालतीर्थपादसेविनः प्रत्याख्याननामधेयनवमपूर्वोक्तसम्यगाचारवेदिनोऽतिपुष्कलचर्यानुष्ठायिनस्तिस्रः संध्या वर्जयित्वा द्विगव्यूतिगामिनो मुनेः परिहारविशुद्धिचारित्रं भवति । तथा चोक्तम्—बत्तीसवास जम्मे वासपुधत्तं च तित्थयरमूले पच्चक्खाणं पढिदो संझूणदुगाउय विहारो । त्रिवर्षादुपरि नवमवर्षाभ्यन्तरे वर्षपृथक्त्वमुच्यते ॥ तीसं वासो इत्यपि पाठान्तरं ।

३ मोहनीयस्येति—सर्वस्य मोहनीयस्योपशमः क्षयो वा वर्तते यस्मिंस्तत्परमौदासीन्यलक्षणं जीवस्वभावदशं यथाख्यातचारित्रं यथात्मनः शुद्धस्वभावः स्थितस्तथैवाख्यातः कथित आत्मनो यस्मिंश्चारित्रे तद्यथाख्यातमिति निरुक्तेः । यथाख्यातस्याथाख्यातमिति द्वितीया संज्ञा वर्तते । तत्रायमर्थः—चिरंतनचारित्रविधायिभिर्यदुत्कृष्टं चारित्रमाख्यातं कथितं तादृशं चारित्रं पूर्वं जीवेन न प्राप्तं अथानंतरं मोहक्षयोपशमाभ्यां तु प्राप्तं यच्चारित्रं तत् अथाख्यातमुच्यते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तथाऽऽख्यातमिति वा यथात्मस्वभावोऽवस्थितस्तथैवाख्यातत्वात् ॥ इतिशब्दः परिसमाप्तौ द्रष्टव्यस्ततो यथाख्यातचारित्रात्सकलकर्मक्षयपरिसमाप्तिर्भवतीति ज्ञाप्यते ॥ सामायिकादीनामानुपूर्व्यवचनमुत्तरोत्तरगुणप्रकर्षज्ञापनार्थम् ॥

आह, उक्तं चारित्रं तदनन्तरमुद्दिष्टं यत् तपसा निर्जरा चेति तस्येदानीं तपसो विधानं कर्तव्यमित्यत्रोच्यते । तत् द्विविधम् बाह्यमभ्यन्तरं च ॥ तत्प्रत्येकं षड्विधम् ॥ तत्र बाह्यभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह —

॥ अनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासनकायक्लेशा बाह्यं तपः ॥ १९ ॥

दृष्टफलानपेक्षं सँयमप्रसिद्धिरागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमनशनम् ॥ सँयमप्रजागरदोषप्रशमसन्तोषस्वाध्यायादिसुखसिध्द्यर्थमवमोदर्यम् ॥ भिक्षार्थिनो मुनेरेकागारादिविषयः सङ्कल्पचित्तावरोधो वृत्तिपरिसंख्यानमाशानिवृत्त्यर्थमवगन्तव्यम् ॥ इन्द्रियदर्पनिग्रहनिद्राविजयस्वाध्यायसुखसिध्द्याद्यर्थो घृतादिवृष्यरसपरित्यागश्चतुर्थं तपः ॥ शून्यागारादिषु विविक्तेषु संयतस्य शय्या

---

४ अनशनादीति—अशनपानखाद्यस्वाद्यादिभेदचतुर्विधाहारपरित्याग उपवासः । चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशपक्षमासर्द्धिमासत्रिमासादिवर्षान्तं, यावद्यत्क्रियते तदनशनं । संयमज्ञानादिहेतोर्यत्स्तोकं भुज्यते तदवमोदर्यम् । आशानिरासार्थं एकमंदिरादिप्रवृत्तिविधानं, तद्विषये संकल्पविकल्पचिंतानियंत्रणं, वृत्तेर्भोजनप्रवृत्तेःपरि समन्तात्संख्यानं मर्यादागणनमिति यावत् वृत्तिपरिसंख्यानमुच्यते । इंद्रियमदनिद्रादिनिग्रहार्थं रसस्य वृषस्य घृतादेः परित्यागः परिहरणं रसपरित्यागः । घृतदुग्धदधीक्षुरसतैललवणषड्रसानां वा मधुरकटुकाम्लकषायतीक्ष्णपंचरसानां वा मध्ये एकरसग्रहणं अन्यत्यजनं उत्कृष्टरसपरित्यागस्तपः । यत्पंचरसत्यजनमेकरसग्रहणं तज्जघन्यं रसत्यागतपः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सनमात्राधास्ययत्रह्मचर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यमिति पञ्चमं तपः ॥ आतपस्थानं वृक्षमूलनिवासो निरावरणशयनं बहुविधप्रतिमास्थानमित्येवमादिः कायक्लेशः षष्ठं तपः ॥ तत्किमर्थम् ? देहदुःखतितिक्षासुखानभिष्वङ्गप्रवचनप्रभावनाद्यर्थम् ॥ परीषहस्यास्य च को विशेषः– यदृच्छयोपनिपतितः परीषहः । स्वयंकृतः कायक्लेशः ॥ बाह्यत्वमस्य कुतः—बाह्यद्रव्यापेक्षत्वात्परप्रत्यक्षत्वाच्च बाह्यत्वम् ॥

अभ्यन्तरतपोभेददर्शनार्थमाह—

॥ प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥

कथमस्याभ्यन्तरत्वम् । मनोनियमनार्थत्वात् ॥ प्रमाददोषपरिहारः प्रायश्चित्तम् ॥ पूज्येष्वादरो विनयः ॥ कायचेष्टया द्रव्यान्तरेण चोपासनं वैयावृत्यम् ॥ ज्ञानभावनाऽऽलस्यत्यागः स्वाध्यायः ॥ आत्माऽऽत्मीयसङ्कल्पत्यागो व्युत्सर्गः ॥ चित्तविक्षेपत्यागो ध्यानम् ॥

---

१ प्रायश्चित्तादीति—प्रकृष्टोऽयः शुभावहो विधिर्यस्य साधुलोकस्य स प्रायः प्रकृष्टचारित्रः । प्रायस्य साधुलोकस्य चित्तं यस्मिन्कर्मणि तत्प्रायश्चित्तं आत्मशुद्धिकरं कर्म । अथवा गतः प्रणष्टः अयः प्रायः अपराधस्तस्य चित्तं शुद्धिः प्रायश्चित्तं । कारस्करादित्वात्सकारागमः । श्लोकः —

प्राय इत्युच्यते लोकश्चित्तं तस्य मनो भवेत् ॥
तस्य शुद्धिकरं कर्म प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥

तत्र प्रमादोत्पन्नदोषनिषेधनं प्रायश्चित्तम् ॥ २ शरीरप्रवृत्त्या याज्ञादिगमनेन द्रव्यान्तरेण वा यो ग्लानो मुनिस्तस्य पादमर्दनादिभिराराधनं वैयावृत्यमुच्यते ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तद्भेदप्रतिपादनार्थमाह—

॥ नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदा यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥२१॥

यथाक्रममिति वचनान्नवभेदं प्रायश्चित्तम् ॥ विनयश्चतुर्विधः ॥ वैयावृत्यं दशविधम् ॥ स्वाध्यायः पञ्चविधः ॥ द्विविधो व्युत्सर्ग इत्यभिसम्बध्यते ॥ प्राग्ध्यानादितिवचनं ध्यानस्य बहुवक्तव्यत्वात्पश्चाद्वक्ष्यत इति ॥ आद्यस्य भेदस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमाह—

॥ आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोपस्थापनाः ॥ २२ ॥

तत्र गुरवे प्रमादनिवेदनं दशदोषविवर्जितमालोचनम् ॥

---

१ आलोचनेत्यादि—एकान्तनिषण्णाय प्रसन्नचेतसे विज्ञातदोषदेशकालाय गुरवे तादृशेन शिष्येण विनयसहितं यथाभवत्येवमवंचनशीलेन शिशुवत्सरलबुद्धिनात्मप्रमादप्रकाशनं निवेदनं दशदोषरहितमालोचनमुच्यते । दशदोषाणां विवरणम्-आकंपितं–उपकरणादिदानेन गुरोरनुकम्पामुत्पाद्यालोचयति । अनुमानितं–वचनेनानुमान्य चालोचयति । यद्दृष्टं-यल्लोकैर्दृष्टं तदेवालोचयति । बादरं-स्थूलमेवालोचयति । सूक्ष्मं–सूक्ष्ममल्पमेव दोषमालोचयति । छन्नं केनचित्पुरुषेण निजदोषः प्रकाशितो भगवन्यादृशो दोषोऽनेन प्रकाशितस्तादृशो ममापि वर्तते इति प्रच्छन्नमालोचयति । शब्दाकुल—शब्दाकुलं यथा भवत्येवं, यथा गुरुरपि न शृणोति तादृशकोलाहलमध्ये आलोचयति । बहुजनं—बहून्गुरुजनान्प्रत्यालोचयति ॥ अव्यक्तं—अव्यक्तस्य अप्रबुद्धस्याग्रे आलोचयति । तत्सेवी–यो गुरुस्तं दोषं सेवते तदग्रे आलोचयति ॥ दशदोषरहितमालोचनं यदि पुरुष आलोचयति तदैको गुरुरेक आलोचकः पुमानिति पुरुषस्य द्व्याश्रयालोचनं भवति । स्त्री चेदालोचयति तदा चंद्रसूर्यदीपादि प्रकाशे एको गुरुर्द्वे स्त्रियौ । अथवा द्वौ गुरू एका स्त्री इत्येवं त्र्याश्रयं आलोचनं भवति ॥ आलोचनारहितमालोचयतो वा प्रायश्चित्तमकुर्वतो महदपि तपोऽभिप्रेतफलप्रदं न भवति । प्रतिक्रमणं हि गुरुणानुज्ञातेन शिष्येणैव कर्तव्यं । आलोचनां प्रदाय प्रतिक्रमणाचार्येणैव कर्तव्यं । तदुभयं—शुद्धस्याप्यशुद्धत्वेन यत्र संदेहविपर्ययौ भवतोऽशुद्धस्यापि शुद्धत्वेन यत्र निश्चयो भवति तत्र तदुभयं आलोचनम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आकम्पिय अणुमाणिय जं दिट्ठं बादरं च सुहुमं च ॥ छण्णं सद्दाउलयं बहुजण अव्वत्ततस्से वि ॥ १ ॥ इति दश दोषाः ॥ मिथ्या दुष्कृता-

---

प्रतिक्रमणद्वयं भवति । विवेकः—यद्वस्तु नियमितं भवति तद्वस्तु चेन्निजपाणि-भाजने पतति मुखमध्ये वा समायाति । यस्मिन्वस्तुनि गृहीते वा कषायादिकमुत्पद्यते, तस्य सर्वस्य वस्तुनस्त्यागो विवेकनाम प्रायश्चित्तं भवति । व्युत्सर्गः–नियतकालं कायस्य, वाचो, मनसश्च त्यागो व्युत्सर्ग उच्यते । तपः—उपवासादिकं षड्विधं बाह्यं तपस्तपोनाम प्रायश्चित्तं । छेदः—दिवसपक्षमासादिविभागेन दीक्षाहापनम् । परिहारः—दिवसपक्षमासादिविभागेन दूरतः परिवर्जनं परिहारः । उपस्थापना—महाव्रतानां मूलच्छेदनं विधाय पुनरपि दीक्षाप्रापणं उपस्थापनानाम प्रायश्चित्तं भवति ।

१ अत्राचार्यमपृष्ट्वातापनादिकरणे अलोचना भवति । २ पुस्तकपिच्छादि परोपकरणग्रहणे आलोचना भवति । ३ परोक्षे प्रमादत आचार्यादिवचनाकरणे आलोचना भवति । ४ आचार्यमपृष्ट्वाचार्य प्रयोजनेन गत्वागमने आलोचना भवति । ५ परसंघमपृष्ट्वा स्वसंघागमने आलोचना भवति । ६ देशकालनियमेनावश्यकर्तव्यस्य व्रतविशेषस्य धर्मकथादिव्यासंगेन विस्मरणे सति पुनः करणे आलोचना भवति । ७ एवं विधेऽन्यस्मिन्कार्यस्खलने आलोचनैव प्रायश्चित्तं भवति । १ षडिन्द्रियेषु वागादिदुःपरिणामे प्रतिक्रमणं भवति । २ आचार्यादिषु हस्तपादादिसंघट्टने प्रतिक्रमणं भवति । ३ व्रतसमितिगुप्तिषु स्वल्पातिचारे प्रतिक्रमणं भवति । ४ पैशून्यकलहादिकरणे प्रतिक्रमणं भवति । ५ वैयावृत्यस्वाध्यायादिप्रमादे प्रतिक्रमणं भवति । ६ गोचरगतस्य लिंगोत्थाने प्रतिक्रमणं भवति । ७ परसंक्लेशकरणादौ च प्रतिक्रमणं भवति । दिवसरात्र्यन्ते भोजनगमनादौ आलोचना प्रतिक्रमणं भवति । लोचनखच्छेदस्वप्नेन्द्रियातिचाररात्रिभोजनेषु उभयं । पक्षमासचातुर्मासिसंवत्सरादिदोषादौ चोभयं भवति । मौनादिना विना लोचविधाने व्युत्सर्गः । उदरकृमिनिर्गमे व्युत्सर्गः । हिममशकादिमहावातादिसंघर्षातिचारे (रोमांच) व्युत्सर्गः । आर्द्रभूम्युपरिगमने व्युत्सर्गः । हरिततृणोपरिगमे व्युत्सर्गः, कर्दमोपरिगमने व्युत्सर्गः । जानुमात्रजलप्रवेशे व्युत्सर्गः । परनिमित्तवस्तुनः स्वोपयोगविधाने व्युत्सर्गः । नावादिना नदीतरणे व्युत्सर्गः । पुस्तकपतने व्युत्सर्गः प्रतिमापतने व्युत्सर्गः । पंचस्थावरविघातादृष्टदेशतनुमलविसर्गादिषु व्युत्सर्गः । पक्षादिप्रतिक्रमणक्रियान्तरव्याख्यानप्रवृत्त्यादिषु व्युत्सर्ग एव प्रायश्चित्तं । उच्चारप्रस्रवणादिषु च प्रसिद्धो व्युत्सर्ग एव । उपवासादिकरणं छेदकरणं, परिहारकरणं, उपस्थापनाकरणं सर्वमेवैतत्परमागमाद्वेदितव्यं । नवविधप्रायश्चित्तफलं भावप्रसादनं, अनवस्थाया अभावः, शल्यपरिहरणं, धर्मदार्ढ्यादिकं च वेदितव्यम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भिधानादभिव्यक्तप्रतिक्रियं प्रतिक्रमणम् ॥ संसर्गे सति विशोधनात्तदुभयम् ॥ संसक्तान्नपानोपकरणादिविभजनं विवेकः ॥ कायोत्सर्गादिकरणं व्युत्सर्गः ॥ अनशनावमोदर्यादिलक्षणं तपः ॥ दिवसपक्षमासादीनां प्रव्रज्याहापनं छेदः ॥ पक्षमासादिविभागेन दूरतः परिवर्जनं परिहारः ॥ पुनर्दीक्षाप्रापणमुपस्थापना ॥

विनयविकल्पप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ॥ २३ ॥

विनय इत्यधिकारेणाभिसम्बन्धः क्रियते ॥ ज्ञानविनयो दर्शनविनयश्चारित्रविनय, उपचारविनयश्चेति ॥ सबहुमानं मोक्षार्थं ज्ञानग्रहणाभ्यासस्मरणादिर्ज्ञानविनयः । शङ्कादिदोषविरहितं तत्त्वार्थश्रद्धानं दर्शनविनयः । तद्वतश्चारित्रसमाहितचित्तता चारित्रविनयः । प्रत्यक्षेष्वाचार्यादिष्वभ्युत्थानाभिगमनाञ्जलिकरणादिरुपचारविनयः; परोक्षेष्वपि कायवाङ्मनोऽभिरञ्जलिक्रिया गुणसङ्कीर्तनानुस्मरणादिः ॥

वैयावृत्त्यभेदप्रतिपादनार्थमाह—

॥ आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षग्लानगणकुलसङ्घसाधुमनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥

वैयावृत्त्यं दशधा भिद्यते । कुतः ? विषयभेदात् ॥

---

१ सबहुमानमिति—अनलसेन देशकालद्रव्यभावादिशुद्धिकरणेन बहुमानेन मोक्षार्थं ज्ञानग्रहणं ज्ञानाभ्यासो ज्ञानस्मरणादिकं यथाशक्ति ज्ञानविनयो वेदितव्यः।

२ तद्वत इति—ज्ञानदर्शनवतः पुरुषस्य चारित्रे विदिते सति तस्मिन्पुरुषे भावतोऽतिभक्तिविधानं । भावतः स्वयं चारित्रानुष्ठानं च चारित्रविनयो भवति । विनयफलं—विनये कृतेसति ज्ञानलाभो भवत्याचारविशुद्धश्च संजायते, सम्यगाराधनादिकं पुमांल्लभते इति विनयफलं ज्ञातव्यम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आचार्यवैयावृत्त्यमुपाध्यायवैयावृत्त्यमित्यादि ॥ तत्र आचरन्ति तस्माद्व्रतानीत्याचार्यः । मोक्षाय शास्त्रमुपेत्य तस्मादधीयत इत्युपाध्यायः । महोपवासाद्यनुष्ठायी तपस्वी ॥ शिक्षाशीलः शैक्षः ॥ रुजादिक्लिष्टशरीरो ग्लानः ॥ गणः स्थविरसन्ततिः ॥ दीक्षकाचार्यशिष्यसंस्त्यायः कुलम् । चातुर्वर्ण्यश्रमणनिवहः सङ्घः ॥ चिरप्रव्रजितः साधुः ॥ मनोज्ञो लोकसम्मतः ॥ तेषां व्याधिपरीषहमिथ्यात्वाद्युपनिपाते कायचेष्टया द्रव्यान्तरेण वा तत्प्रतीकारो वैयावृत्त्यं समाध्याधानविचिकित्साभावप्रवचनवात्सल्याद्यभिव्यक्त्यर्थं ॥

स्वाध्यायविकल्पविज्ञापनार्थमाह—

वाचनाप्रच्छनाऽनुप्रेक्षाऽऽम्नायधर्मोपदेशाः ॥ २५ ॥

निरवद्यग्रन्थार्थोभयप्रदानं वाचना । संशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा परानुयोगः प्रच्छना । अधिगतार्थस्य मनसाऽभ्यासोऽनुप्रेक्षा । घोषशुद्धपरिवर्त्तनमाम्नायः ॥ धर्मकथाद्यनुष्ठानं धर्मोपदेशः । स एष पञ्चविधः स्वाध्यायः किमर्थः ?

---

१ आचार्येति सूत्रे—शिक्षाशीलः शास्त्राभ्यासशीलः २ स्थविरेति—वृद्धमुनिसमूहो गणः । ३ संघः—ऋषिमुनियत्यनगारलक्षणश्चातुर्वर्ण्यश्रमणसमूहः, ऋष्यार्यिकाश्रावकश्राविकासमूहो वा । ४ मनोज्ञः वक्त्रादिगुणविराजितो लोकाभिसंमतो विद्वान्मुनिर्मनोज्ञ उच्यते । तादृशोऽसंयतसम्यग्दृष्टिर्वा मनोज्ञ उच्यते । एतेषां दशविधानां व्याधौ सति प्रासुकौषधभक्तपानादिपथ्यवस्तुवसतिकासंस्तरणादिभिर्वैयावृत्त्यं कर्तव्यं धर्मोपकरणैः परीषहविनाशनैः । मिथ्यात्वादिसंभवे सम्यक्त्वे प्रतिष्ठापनं । बाह्यद्रव्यासंभवे कायेन श्लेष्माद्यन्तर्मलाद्यपनयनादिकं तदनुकूलानुष्ठानं च वैयावृत्त्यमुच्यते । तत्फलं-समाधिप्राप्तिर्विचिकित्साया अभावः, प्रवचनवात्सल्यादि प्राकट्यं च वेदितव्यम् ।

५ संशयेति-प्रच्छना प्रश्नः अनुयोगः शास्त्रार्थं जानन्नपि गुरुं पृच्छति संदेहविनाशाय । निश्चितोऽप्यर्थः किमर्थं पृच्छयते ? ग्रंथार्थप्रबलतानिमित्तं । सा प्रच्छना । निजोन्नतिपरप्रतारणोपहासादिनिमित्तं यदि भवति सदा संवरस्य हेतुभूता न भवति ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रज्ञातिशयः, प्रशस्ताध्यवसायः, परमसंवेगस्तपोवृद्धिरतिचारविशुद्धिरित्येवमाद्यर्थः ॥

व्युत्सर्गभेदनिर्ज्ञानार्थमाह—

बाह्याभ्यन्तरोपध्योः ॥ २६ ॥

व्युत्सर्जनं व्युत्सर्गस्त्यागः । स द्विविधः—बाह्योपधित्यागोऽभ्यन्तरोपधित्यागश्चेति ॥ अनुपात्तं वास्तुधनधान्यादि बाह्योपधिः । क्रोधादिरात्मभावोऽभ्यन्तरोपधिः ॥ कायत्यागश्च नियतकालो यावज्जीवं वाऽभ्यन्तरोपधित्याग इत्युच्यते । स किमर्थः ? निस्सङ्गत्वनिर्भयत्वजीविताशाव्युदासाद्यर्थः ॥

यद्बहुवक्तव्यं ध्यानमिति पृथग्व्यवस्थापितं तस्येदानीं भेदाभिधानं प्राप्तकालं । तदुल्लंघ्य तस्य प्रयोक्तृस्वरूपकालनिर्द्धारणार्थमुच्यते—

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानमान्तर्मुहूर्तात् ॥ २७ ॥

आद्यं त्रितयं संहननमुत्तमं । वज्रर्षभनाराचसंहननं, वज्रनाराचसंहननं, नाराचसंहननमिति ॥ तत्त्रितयमपि ध्यानस्य साधनं भवति । मोक्षस्य तु आद्यमेव ॥ तदुत्तमसंहननं यस्य सोऽयमुत्तमसंहननस्तस्योत्तमसंहननस्येत्यनेन प्रयोक्तृनिर्देशः ॥ अग्रं मुखम् । एकमग्रमस्येत्येकाग्रः [ग्रं] । नानार्थावलम्बनेन चिन्ता परिस्पन्दवती, तस्या अन्याशेषमु-

---

२ व्युत्सर्जनमिति—महाव्रते, धर्मे, प्रायश्चित्तेऽन्यत्र च यद्यप्यनेकवारानुक्तो व्युत्सर्गस्तथापि न पुनरुक्तदोषः । कस्यचित्पुरुषस्य क्वचित्यागे शक्तिरिति पुरुषशक्त्यपेक्षयानेकत्र भणनमुत्तरोत्तरोत्साहार्थ्यागार्थं वानेकत्र भणनं न दोषाय ।

१ वज्रर्षभेति—त्रिषूत्तमसंहननेषु आद्यसंहननेनैव मोक्षो भवति अपरसंहननद्वयेन तु ध्यानं भवत्येव । परं मुक्तिर्न भवति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भ्यो व्यावर्त्य एकस्मिन्नग्रे नियम एकाग्रचिन्तानिरोध इत्युच्यते अनेन ध्यानस्वरूपमुक्तं भवति ॥ मुहूर्त इति कालपरिमाणम् । अन्तर्गतो मुहूर्तोऽन्तर्मुहूर्तः । आ अन्तर्मुहूर्तादित्यनेन कालावधिः कृतः ॥ ततः परं दुर्धरत्वादेकाग्रचिन्तायाः ॥ चिन्ताया निरोधो यदि ध्यानं निरोधश्चाभावस्तेन ध्यानमसत्खरविषाणवत्स्यात् ॥ नैष दोषः—अन्यचिन्तानिवृत्त्यपेक्षयाऽसदिति चोच्यते, स्वविषयाकारप्रवृत्तेः सदिति च। अभावस्य भावान्तरत्वाद्धेत्वङ्गत्वादिभिरभावस्य वस्तुधर्मत्वसिद्धेश्च ॥ अथवा, नायं भावसाधनः "निरोधनं निरोध इति"। किं तर्हि ? कर्मसाधनः "निरुध्यत इति निरोधः" ॥ चिन्ता चासौ निरोधश्च चिन्तानिरोध इति ॥ एतदुक्तं भवति—ज्ञानमेवापरिस्पन्दमानमपरिस्पन्दाग्निशिखावदवभासमानं ध्यानमिति ॥

तद्भेदप्रदर्शनार्थमाह—

आर्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि ॥ २८ ॥

ऋतं दुःखं, अर्दनमर्तिर्वा, तत्र भवमार्त्तम् । रुद्रः क्रूराशयस्तस्य कर्म, तत्र भवं वा रौद्रम् । धर्मो व्याख्यातो धर्मादनपेतं धर्म्यम्, शुचिगुणयोगाच्छुक्लम् ॥ तदेतच्चतुर्विधं ध्यानं द्वैविध्यमश्नुते । कुतः ? प्रशस्ताप्रशस्तभेदात् ॥ अप्रशस्तमपुण्यास्रवकारणत्वात् । कर्मनिर्दहनसामर्थ्यात्प्रशस्तम् ॥

किं पुनस्तदिति चेदुच्यते—

परे मोक्षहेतू ॥ २९ ॥

परमुत्तरमन्त्यं तत्सामीप्याद्धर्म्यमपि परमित्युपचर्यते । द्विवचन-

---

१ मोक्षेति—धर्मध्यानं पारंपर्येण मोक्षहेतुस्तद्गौणतया मोक्षकारणमुपचर्यते । शुक्लध्यानं तु साक्षात्तद्भवे मोक्षकारणं । उपशमश्रेण्यपेक्षया तु तृतीये भवे मोक्षदायकं ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सामर्थ्याद्गौणमपि गृह्यते ॥ परे मोक्षहेतू इति वचनात्पूर्वे आर्त्तरौद्रे संसारहेतू इत्युक्तं भवति ॥ कुतः ? तृतीयस्य साध्यस्याभावात् ॥ तत्रार्त्तं चतुर्विधम् ॥

तत्रादिविकल्पलक्षणनिर्देशार्थमाह—

आर्त्तममनोज्ञस्य सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ३० ॥

अमनोज्ञमप्रियं विषकण्टकशत्रुशस्त्रादि, तद्बाधाकारणत्वादमनोज्ञमित्युच्यते । तस्य सम्प्रयोगे, स कथं नाम मे न स्यादिति सङ्कल्पश्चिन्ताप्रबन्धः स्मृतिसमन्वाहारः प्रथममार्त्तमित्याख्यायते ॥

द्वितीयस्य विकल्पस्य लक्षणनिर्देशार्थमाह—

विपरीतं मनोज्ञस्य ॥ ३१ ॥

कुतो विपरीतं ? पूर्वोक्तात् ॥ तेनैतदुक्तं भवति—मनोज्ञस्येष्टस्य स्वपुत्रदारधनादेर्विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगाय सङ्कल्पश्चिन्ताप्रबन्धो द्वितीयमार्त्तमवगन्तव्यम् ॥

तृतीयस्य विकल्पस्य लक्षणप्रतिपादनार्थमाह—

---

१ अमनोज्ञेति—न मनो जानाति इत्यमनोज्ञं अप्रियं वस्तु चेतनमचेतनं च । तत्र चेतनं कुत्सितरूपं दुर्गंधशरीरदौर्भाग्यादिसहितं कलत्रादिकं । त्रासाद्युत्पादकमुद्वेगजननं च शत्रुसर्पादिकं च । अचेतनं परप्रयुक्तं शस्त्रादिकं विषकंटकादिकं च बाधाविधानहेतुत्वात् ॥

२ प्रथममिति—अनिष्टसंयोगजापरनामकं प्रथमामार्त्तध्यानं ॥

३ मनोज्ञेति—मनो जानाति चित्ताय रोचते इति मनोज्ञं तस्यामनोज्ञस्य प्रियस्य वस्तुनः ॥

४ द्वितीयमिति—इष्टवियोगजापरनामकं द्वितीयमार्त्तध्यानं ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

वेदनाशब्दः सुखे दुःखे च वर्तमानोऽपि, आर्त्तस्य प्रकृतत्वात् दुःखवेदनायां प्रवर्तते, तस्या वातादिविकारजनितवेदनाया उपनिपाते तस्या अपायः कथं नाम मे स्यादिति संकल्पश्चिन्ताप्रबन्धस्तृतीयमार्तमुच्यते ॥

तुरीयस्यार्त्तस्य लक्षणनिर्देशार्थमाह--

निदानं च ॥ ३३ ॥

भोगाकाङ्क्षातुरस्यानागतविषयप्राप्तिं प्रति मनःप्रणिधानं सङ्कल्पश्चिन्ताप्रबन्धस्तुरीयमार्तं निदानमित्युच्यते ॥

तदेतच्चतुर्विधमार्तं किंस्वामिकमिति चेदुच्यते--

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसँयतानाम् ॥ ३४ ॥

अविरता असँयतसम्यग्दृष्ट्यन्ताः । देशविरताः सँयतासँयताः । प्रमत्तसँयताः पञ्चदशप्रमादोपेताः क्रियानुष्ठायिनः ॥ (तत्राविरतदेशवि-

---

१ वेदनायाश्चेति—अत्र चकारः परस्परसमुच्चये वर्तते नायमर्थो न केवलं मनोज्ञस्य विपरीतं वेदनायाश्च विपरीतं । वेदनायाः कस्माद्विपरीतं ? मनोज्ञात्तेनायमर्थो वेदनाया दुःखस्य संप्रयोगे सति तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारस्तृतीयं आर्त्तं भवति । वेदनायाः पीडितस्यास्थिरचित्तस्य परित्यक्तधीरत्वस्य वेदनासन्निधाने सति कथमेतस्या वेदनाया विनाशो भविष्यतीति वेदनावियोगाय पुनः पुनश्चिंतनं अंगविक्षेपणं, आक्रंदनं, बाष्पजलविमोचनं, पापोऽयं रोगो मामतीव बाधते ! कदायं विनंक्ष्यतीति स्मृतिसमन्वाहारस्तृतीयमार्तध्यानं पीडाचिन्तनं भवतीत्यर्थः ।

२ निदानं चेति—अत्र चकार आर्तेन सह समुच्चीयते । तेनायमर्थः । न केवलं पूर्वोक्तप्रकारत्रितयमार्तं भवति किंतु निदानं च चतुर्थमार्तध्यानं भवति । अनागतभोगाकांक्षा निदानमुच्यते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

रतानां चतुर्विधमार्त्तं भवति असँयमपरिणामोपेतत्वात् ॥ प्रमत्तसँयतानां तु निदानवर्ज्यमन्यदार्त्तत्रयं प्रमादोदयोद्रेकात्कदाचित्स्यात्॥

व्याख्यातमार्तं सञ्ज्ञादिभिः ॥ द्वितीयस्य सञ्ज्ञाहेतुस्वामिनिर्द्धारणार्थमाह—

॥ हिंसाऽनृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥

हिंसादीन्युक्तलक्षणानि, तानि रौद्रध्यानोत्पत्तेर्निमित्तीभवन्तीति हेतुनिर्देशो विज्ञायते। तेन हेतुनिर्देशेनानुवर्तमानः स्मृतिसमन्वाहारोऽभिसम्बध्यते। हिंसायाः स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि ॥ तद्रौद्रध्यानमविरतदेशविरतयोर्वेदितव्यम् ॥ अविरतस्य भवतु रौद्रध्यानं देशविरतस्य कथम्? तस्यापि हिंसाद्यावेशाद्वित्तादिसंरक्षणतन्त्रत्वाच्च कदाचिद्भवितुमर्हति। तत्पुनर्नारकादीनामकारणं सम्यग्दर्शनसामर्थ्यात्सँयतस्य तु न भवत्येव। तदारम्भे संयमप्रच्युतेः ॥

आह परे मोक्षहेतू उपदिष्टे। तत्राद्यस्य मोक्षहेतोर्ध्यानस्य भेदस्वरूपस्वामिनिर्देशः कर्तव्य इत्यत आह—

आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम्॥ ३६ ॥

विचयनं विचयो विवेको विचारणमित्यर्थः। आज्ञापायविपाकसंस्थानानां विचय आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयः। स्मृतिसमन्वाहार

---

१ असंयमेति—प्रमत्तसंयतानां चतुर्विधमप्यार्त्तं भवत्यन्यत्र निदानात्। देशविरतस्यापि निदानं न स्यात्सशल्यव्रतित्वाघटनात् अथवा स्वल्पनिदानशल्येनाणुव्रतित्वाविरोधाद्देशव्रतस्य चतुर्विधमप्यार्त्तं संगच्छते एव। प्रमत्तसंयतानां तु प्रमादस्योदयाधिक्यात्कदाचित्संभवति। नारायणास्तु निदानकरणकाले मिथ्यादृष्टय एव ज्ञेयाः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

इत्यनुवर्तते, स प्रत्येकं सम्बध्यते—आज्ञाविचयाय स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि तद्यथा—उपदेष्टुरभावान्मन्दबुद्धित्वात्कर्मोदयात्सूक्ष्मत्वाच्च पदार्थानां हेतुदृष्टान्तोपरमे सति सर्वज्ञप्रणीतमागमं प्रमाणीकृत्य इत्थमेवेदं नान्यथावादिनो जिना इति गहनपदार्थश्रद्धानमर्थावधारणमाज्ञाविचयः । अथवा—स्वयं विदितपदार्थतत्त्वस्य सतः परं प्रतिपिपादयिषोः स्वसिद्धान्ताविरोधेन तत्त्वसमर्थनार्थं तर्कनयप्रमाणयोजनपरः स्मृतिसमन्वाहारः सर्वज्ञाज्ञाप्रकाशनार्थत्वादाज्ञाविचय इत्युच्यते ॥ जात्यन्धवन्मिथ्यादृष्टयः सर्वज्ञप्रणीतमार्गाद्विमुखा मोक्षार्थिनः सम्यङ्मार्गापरिज्ञानात्सुदूरमेवापयन्तीति सन्मार्गापायचिन्तनमपायविचयः । अथवा—मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्रेभ्यः कथं नाम इमे प्राणिनोऽपेयुरिति स्मृतिसमन्वाहारोऽपायविचयः ॥ कर्मणां ज्ञानावरणादीनां द्रव्यक्षेत्रकालभवभावप्रत्ययफलानुभवनं प्रति प्रणिधानं विपाकविचयः ॥ लोकसंस्थानस्वभावविचयाय स्मृतिसमन्वाहारः संस्थानविचयः ॥ उत्तमक्षमादिलक्षणो धर्म उक्तः । तस्मादनपेतं धर्म्यं ध्यानं चतुर्विकल्पमवसेयम् ॥ तदविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानां भवति ॥

त्रयाणां ध्यानानां निरूपणं कृतम् । इदानीं शुक्लध्यानं निरूपयितव्यम् । तद्वक्ष्यमाणचतुर्विकल्पम् ॥ तत्राद्ययोः स्वामिनिर्देशार्थमिदमुच्यते—

शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥

वक्ष्यमाणेषु शुक्लध्यानविकल्पेषु आद्ये शुक्लध्याने पूर्वविदो भवतः श्रुतकेवलिन इत्यर्थः ॥ चशब्देन धर्म्यमपि समुच्चीयते ॥

---

१ उत्तमेति—धम्मो वत्थुसहावो खमादिभावो य दसविहो धम्मो ॥ चारित्तं खलु धम्मो जीवाण य रक्खणं धम्मो ॥ तस्मादुक्तलक्षणाद्धर्मादनपेतं अपरिच्युतं ध्यानं धर्म्यमुच्यते । ईदृग्विधं चतुर्विधमपि धर्म्यमप्रमत्तसंयतस्य साक्षाद्भवति । अविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरतप्रमत्तसंयतानां तु गौणवृत्त्या धर्म्यध्यानं वेदितव्यमिति।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तत्र व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति श्रेण्यारोहणात्प्राग्धर्म्यं, श्रेण्योः शुक्ले इति व्याख्यायते ॥

अवशिष्टे कस्य भवत इत्यत्रोच्यते—

परे केवलिनः ॥ ३८ ॥

प्रक्षीणसकलज्ञानावरणस्य केवलिनः सयोगस्यायोगस्य च परे उत्तरे शुक्लध्याने भवतः ॥

यथासंख्यं तद्विकल्पप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति व्युपरतक्रियानिवर्तीनि ॥ ३९ ॥

पृथक्त्ववितर्कमेकत्ववितर्कं, सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति, व्युपरतक्रियानिवर्ति चेति चतुर्विधं शुक्लध्यानं वक्ष्यमाणलक्षणमुपेत्य सर्वेषामन्वर्थत्वमत्रसेयम् ॥

तस्यालम्बनविशेषनिर्धारणार्थमाह—

---

१ श्रेण्यारोहणादिति—सकलश्रुतधरस्यापूर्वकरणात्पूर्वं धर्म्यध्यानं चतुर्थात्सप्तमं यावद्धर्म्यध्यानमुदीरितम् । अपूर्वकरणेऽनिवृत्तिकरणे सूक्ष्मसांपराये उपशान्तकषाये चेति गुणस्थानचतुष्टये पृथक्त्ववितर्कवीचारं नाम प्रथमं शुक्लध्यानं भवति । क्षीणकषायगुणस्थाने तु एकत्ववितर्कवीचारं भवति । द्रव्यं चैकमणुं चैकं पर्यायं चैकमभिन्नं । चिन्तयत्येकयोगेन यत्रैकत्वं तदुच्यते ॥१॥ अणुशब्देनात्रात्मा ग्राह्यः सूक्ष्मत्वेन, न तु परमाणुर्ग्राह्यः ।

२ परे इति—सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति सयोगस्य, व्युपरतक्रियानिवृत्ति अयोगस्य । सूक्ष्मक्रिया पादविहरणात्मक्रियारहिता कायोत्सर्गेण वा पद्मासनेनैव गमनं तस्या अप्रतिपातो अविनाशो विद्यते यस्मिञ्शुक्लध्याने तत्सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति । व्युपरता विनष्टा सूक्ष्मापि क्रिया व्युपरतक्रिया, तस्यां सत्यां अतिशयेन वर्तते इत्येवंशीलं यच्छुक्लध्यानं तद्व्युपरतक्रियानिवर्ति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्र्येकयोगकाययोगायोगानाम् ॥ ४० ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः "कायवाङ्मनःकर्म योग" इत्यत्र ॥ उक्त-श्चतुर्भिः शुक्लध्यानविकल्पैस्त्रियोगादीनां चतुर्णां यथासंख्येनाभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ त्रियोगस्य पृथक्त्ववितर्कं, त्रिषु योगेष्वेकयोगस्यैकत्ववितर्कं, काययोगस्य सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति, अयोगस्य व्युपरतक्रियानिवर्तीति ॥

तत्राद्ययोर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥

एक आश्रयो ययोस्ते एकाश्रये । उभे अपि परिप्राप्तश्रुतज्ञान-निष्ठेनारभ्येते इत्यर्थः । वितर्कश्च वीचारश्च वितर्कवीचारौ, सह वितर्कवीचाराभ्यां वर्तेते इति सवितर्कवीचारे ॥ पूर्वे पृथक्त्वैकत्ववितर्के इत्यर्थः ॥

तत्र यथासंख्यप्रसंगेऽनिष्टनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते—

अवीचारं द्वितीयम् ॥ ४२ ॥

पूर्वयोर्यत् द्वितीयं तदवीचारं प्रत्येतव्यम् ॥ एतदुक्तं भवति– आद्यं सवितर्कं सवीचारं च भवति, द्वितीयं सवितर्कमवीचारं चेति ॥

अथ वितर्कवीचारयोः कः प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

वितर्कः श्रुतम् ॥ ४३ ॥

विशेषेण तर्कणमूहनं वितर्कः श्रुतज्ञानमित्यर्थः ॥ अथ को वीचारः?

---

१ त्र्येकयोगादीति—मनोवचनकायानामवष्टंभेनात्मप्रदेशपरिस्पंदनं आत्मप्रदेशचलनमीदृग्विधं पृथक्त्ववितर्कमाद्यं । त्रिषु योगेषु मध्ये मनोवचनकायानां मध्येऽन्यतमावलंबनेनात्मप्रदेशपरिस्पंदनं द्वितीयमेकत्ववितर्कं । काययोगावलंबनेनात्मप्रदेशचलनं तृतीयं । एकमपि योगमनवलम्ब्यात्मप्रदेशपरिस्पंदनं चतुर्थम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वीचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः ॥ ४४ ॥

अर्थो ध्येयः द्रव्यं पर्यायो वा। व्यञ्जनं वचनम्। योगः कायवाङ्मनःकर्मलक्षणः। संक्रान्तिः परिवर्तनम्॥ द्रव्यं विहाय पर्यायमुपैति, पर्यायं त्यक्त्वा द्रव्यमित्यर्थसंक्रान्तिः॥ एकं श्रुतवचनमुपादाय वचनान्तरमालम्बते, तदपि विहायान्यदिति व्यंजनसंक्रान्तिः॥ काययोगं त्यक्त्वा योगान्तरं गृह्णाति, योगान्तरं त्यक्त्वा काययोगमिति योगसंक्रान्तिः॥ एवं परिवर्तनं वीचार इत्युच्यते॥ संक्रान्तौ सत्यां कथं ध्यानमिति चेत्—ध्यानसन्तानमपि ध्यानमुच्यते इति न दोषः[1]॥ तदेतत्सामान्यविशेषनिर्दिष्टं चतुर्विधं धर्म्यं शुक्लं च पूर्वोदितगुप्त्यादिबहुप्रकारोपायं संसारनिवृत्तये मुनिर्ध्यातुमर्हति कृतपरिकर्मा॥ तत्र द्रव्यपरमाणुं[2] भावपरमाणुं[3] वा ध्यायन्नाहितवितर्कसामर्थ्यादर्थव्यंजने, कायवचसी च, पृथक्त्वेन संक्रामता मनसाऽपर्याप्तबालोत्साहवदव्यवस्थितेनानिशितेनापि शस्त्रेण चिरात्तरुं छिन्दन्निव, मोहप्रकृतीरुपशमयन्क्षपयंश्च पृथक्त्ववीचारध्यानभाग्भवति। स एव पुनः समूलतूलं मोहनीयं निर्दिधक्षन्ननन्तगुणविशुद्धियोगविशेषमाश्रित्य, बहुतराणां ज्ञानावरणसहायीभूतानां प्रकृतीनां बन्धं निरुन्धन्, स्थितिह्रासक्षयौ च कुर्वन्, श्रुतज्ञानोपयोगे निवृत्तार्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिरविचलितमनाः क्षीणकषायो वैडूर्यमणिरिव निरुपलेपो ध्यात्वा, पुनर्न निवर्तत इत्युक्तमेकत्ववितर्कम्। एवमेकत्ववितर्कशुक्लध्यानवैश्वानरनिर्दग्धघातिकर्मेन्धनः प्रज्वलितकेवलज्ञानगभस्तिमण्डलो मेघपञ्जरनिरोधनिर्गत इव धर्मरश्मिर्बभासमानो भगवांस्तीर्थकर इतरो वा केवली लोकेश्वराणामभिगमनीयोऽर्चनीयश्चोत्कर्षेणायुषः पूर्वकोटीं देशोनां विहरति। स यदाऽन्तर्मुहूर्तशेषायुष्कः तत्तुल्यस्थितिवेद्यनामगोत्रश्च भवति, तदा सर्वं वाङ्मानसयोगं बादरकाययोगं च

---

१ ध्यानेवि—ध्यानसंतानमपि ध्यानं भवत्येव बहुत्वाद्दोषो न विमृश्यते। २ द्रव्यपरमाणुं द्रव्यस्य सूक्ष्मत्वं। ३ भावपरमाणुं भावस्य पर्यायस्य सूक्ष्मत्वं।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

परिहाप्य सूक्ष्मकाययोगालम्बनः सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिध्यानमारकान्दितुमर्हतीति। यदा पुनरन्तर्मुहूर्तशेषायुष्कस्ततोऽधिकस्थितिशेषकर्मत्रयो भवति सयोगी तदाऽऽत्मोपयोगातिशयस्य सामायिकसहायस्य विशिष्टकरणस्य महासंवरस्य लघुकर्मपरिपाचनस्याशेषकर्मरेणुपरिसातनशक्तिस्वाभाव्याद्दण्डकवाटप्रतरलोकपूरणानि स्वात्मप्रदेशविसर्पणतश्चतुर्भिः समयैः कृत्वा समुपहृतप्रदेशविसरणः समीकृतस्थितिशेषकर्मचतुष्टयः पूर्वशरीरप्रमाणो भूत्वा सूक्ष्मकाययोगेन सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिध्यानं ध्यायते। ततस्तदनन्तरं समुच्छिन्नक्रियानिवर्तिध्यानमारभते। समुच्छिन्नप्राणापानप्रचारसर्वकायवाङ्मनोयोगसर्वप्रदेशपरिस्पन्दनक्रियाव्यापारत्वात्समुच्छिन्नक्रियानिवर्तीत्युच्यते। तस्मिन्समुच्छिन्नक्रियानिवर्तिनि ध्याने सर्वबन्धास्रवनिरोधः सर्वाशेषकर्मसातनसामर्थ्योपपत्तेरयोगिनः सम्पूर्णयथाख्यातचारित्रज्ञानदर्शनं सर्वसंसारदुःखजालपरिष्वङ्गोच्छेदजननं साक्षान्मोक्षकारणमुपजायते। स पुनरयोगकेवली भगवांस्तदा ध्यानातिशयाग्निनिर्दग्धसर्वमलकलङ्कबन्धनो निरस्तकिट्टधातुपाषाणजात्यकनकवल्लब्धात्मा परिनिर्वाति[1]॥ तदेतत् द्विविधं तपोऽभिनवकर्मास्रवनिरोधहेतुत्वात्संवरकारणं, प्राक्तनकर्मरजोविधूननतानिमित्तत्वान्निर्जराहेतुरपि भवति॥

अत्राह सम्यग्दृष्टयः किं सर्वे समनिर्जरा आहोस्वित्कश्चिदस्ति प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः॥४५॥

---

१ परिनिर्वातीति—अनंतसुखं मोहक्षयात्। अनंतज्ञानदर्शने ज्ञानावरणदर्शनावरणयोः क्षयात्। अनंतवीर्यमन्तरायक्षयात्। आयुःक्षयाज्जन्ममरणक्षयः। नामक्षयादमूर्तत्वं। नीचोच्चकुलक्षयो गोत्रक्षयात्। वेद्यक्षयादिन्द्रियजनितसुखक्षयः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त एते दश सम्यग्दृष्ट्यादयः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥ तद्यथा—भव्यः पञ्चेन्द्रियः सञ्ज्ञी पर्याप्तकः पूर्वोक्तकाललब्ध्यादिसहायः परिणामविशुध्या वर्द्धमानः क्रमेणापूर्वकरणादिसोपानपंक्त्योत्प्लवमानो बहुतरकर्मनिर्जरो भवति । स एव पुनः प्रथमसम्यक्त्वप्राप्तिनिमित्तसन्निधाने सति सम्यग्दृष्टिर्भवन्नसंख्येयगुणनिर्जरो भवति । स एव पुनश्चारित्रमोहकर्मविकल्पाप्रत्याख्यानावरणक्षयोपशमनिमित्तपरिणामप्राप्तिकाले विशुद्धिप्रकर्षयोगात् श्रावको भवन् ततोऽसंख्येयगुणनिर्जरो भवति । स एव पुनः प्रत्याख्यानावरणक्षयोपशमकारणपरिणामविशुद्धियोगाद्विरतव्यपदेशभाक् सन् ततोऽसंख्येयगुणनिर्जरो भवति । स एव पुरनन्तानुबन्धिक्रोधमानमायालोभानां वियोजनपरो भवति * यदा तदा परिणामविशुद्धिप्रकर्षयोगात्ततोऽसंख्येयगुणनिर्जरो भवति । स एव पुनर्दर्शनमोहप्रकृतित्रयतृणनिचयं निर्दिधक्षन् परिणामविशुध्यातिशययोगाद्दर्शनमोहक्षपकव्यपदेशभाक् तेष्वेव पूर्वोक्तादसंख्येयगुणनिर्जरो भवति । एवं स क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा श्रेण्यारोहणाभिमुखश्चारित्रमोहोपशमं प्रति व्याप्रियमाणो विशुद्धिप्रकर्षयोगादुपशमकव्यपदेशमनुभवन् पूर्वोक्तादसंख्येयगुणनिर्जरो भवति । स एव पुनरशेषचारित्रमोहोपशमनिमित्तसन्निधाने परिप्राप्तोपशान्तकषायव्यपदेशः पूर्वोक्तादसंख्येयगुणनिर्जरो भवति । स यदा निःशेषचारित्रमोहक्षपणकारणपरिणामाभिमुखः क्षीणकषायव्यपदेशमास्कन्दन्पूर्वोक्तादसंख्येयगुणनिर्जरो भवति । स एव द्वितीयशुक्लध्यानानलनिर्दग्धघातिकर्मनिचयःसन् जिनव्यपदेशभाक् पूर्वोक्तादसंख्येयगुणनिर्जरो भवति ॥

आह सम्यग्दर्शनसन्निधानेऽपि यद्यसंख्येयगुणनिर्जरत्वात्परस्परतो न साम्यमेषां, किं तर्हि श्रावकवदमी विरतादयो गुणभेदान्न निर्ग्रन्थतामर्हन्तीत्युच्यते ॥ नैतदेवम् । कुतः ? यस्माद्गुणभेदादन्योऽन्यविशेषेऽपि नैगमादिनयव्यापारात्सर्वेऽपि हि भवन्ति—

* अविरतादिचतुर्षु इत्यधिकः पाठस्तालपत्रपुस्तके वर्तते ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पुलाकबकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः ॥४६॥

उत्तरगुणभावनापेतमनसो व्रतेष्वपि कचित्कदाचित्परिपूर्णताम-परिप्राप्नुवन्तोऽविशुद्धाः पुलाकसादृश्यात्पुलाका इत्युच्यन्ते । नैर्ग्रन्थ्यं प्रतिस्थिता अखण्डितव्रताः शरीरोपकरणविभूषानुवर्तिनोऽविविक्त-परिच्छेदा मोहशबलयुक्ता बकुशाः । शबलपर्यायवाची बकुशशब्दः ॥ कुशीला द्विविधाः । प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायकुशीला इति ॥ अवि-विक्तपरिग्रहाः परिपूर्णोभयाः कथञ्चिदुत्तरगुणविरोधिनः प्रतिसेवना-कुशीलाः । वशीकृतान्यकषायोदयाः सञ्ज्वलनमात्रतन्त्राः कषायकुशीलाः॥ उदकदण्डराजिवदनभिव्यक्तोदयकर्माण ऊर्ध्वं मुहूर्तादुद्भिद्यमानकेवलज्ञान-दर्शनभाजो निर्ग्रन्थाः ॥ प्रक्षीणघातिकर्माणः केवलिनो द्विविधाः स्नातकाः ॥ त एते पञ्चापि निर्ग्रन्थाः ॥ चारित्रपरिणामस्य प्रकर्षाप्रकर्षभेदे सत्यपि नैगमसंग्रहादिनयापेक्षया सर्वेऽपि ते निर्ग्रन्था इत्युच्यन्ते ॥

तेषां पुलाकादीनां भूयोऽपि विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपाद-स्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ४७ ॥

---

१ पुलाकसादृश्यात् पुलाका उच्यंते मलिनतंदुलसमानत्वात्पुलाकाः कथ्य-न्ते । भक्तसिक्थे च संक्षेपे सारधान्ये पुलाकवागिति वचनात् ।

२ अविविक्तेति—अविविक्तशब्देन असंयतः, परिच्छदशब्देन परिवारः । अनुमोदनं अनुमतिः । शबलशब्देन कर्बुरत्वं तद्युक्ता बकुशा इत्यर्थः। शबलपर्याय-वाचको बकुशशब्दो वेदितव्यः ।

३ द्विविधाः केवलिनः तीर्थंकरकेवलीतरकेवलिभेदात् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त एते पुलाकादयः सँयमादिभिरष्टभिरनुयोगैः साध्या व्याख्येयाः॥ तद्यथा—पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीला द्वयोः सँयमयोः सामायिकच्छेदोपस्थापनयोर्वर्तन्ते। कषायकुशीला द्वयोः सँयमयोः परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्पराययोः पूर्वयोश्च। निर्ग्रन्थस्नातका एकस्मिन्नेव यथाख्यातसँयमे सन्ति॥ श्रुतं—पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीला उत्कर्षेणाभिन्नाक्षरदशपूर्वधराः। कषायकुशीला निर्ग्रन्थाश्चतुर्दशपूर्वधराः। जघन्येन पुलाकस्य श्रुतमाचारवस्तु। बकुशकुशीलनिर्ग्रन्थानां श्रुतमष्टौ प्रवचनमातरः। स्नातका अपगतश्रुताः केवलिनः॥ प्रतिसेवना—पञ्चानां मूलगुणानां रात्रिभोजनवर्जनस्य च पराभियोगाद्बलादन्यतमं प्रतिसेवमानः पुलाको भवति॥ बकुशो द्विविधः—उपकरणबकुशः शरीरबकुशश्चेति॥ तत्रोपकरणबकुशो बहुविशेषयुक्तोपकरणाकांक्षी, शरीरसँस्कारसेवी शरीरबकुशः॥ प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन्नुत्तरगुणेषु काञ्चिद्विराधनां प्रतिसेवते॥ कषायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति॥ तीर्थमिति सर्वे सर्वेषां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति॥ लिङ्गं द्विविधं द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं चेति॥ भावलिङ्गं प्रतीत्य पञ्च निर्ग्रन्था लिङ्गिनो भवन्ति।

---

१ अभिन्नेति—अभिन्नाक्षराणि एकेनाप्यक्षरेण अन्यूनानि दशपूर्वाणि भवंतीत्यर्थः।

२ प्रवचनेति—समितिगुप्तिप्रतिपादकं आगमं जानंतीत्यर्थः।

३ रात्रिभोजनेति—रात्रिभोजनवर्जनस्य विराधकः, कथमिति चेदुच्यते—श्रावकादीनामुपकारोऽनेन छात्रेण भविष्यतीति छात्रादिकं रात्रौ भोजयतीति विराधकः स्यात्।

४ शरीरेति—वपुरभ्यंगमर्दनक्षालनविलेपनादिसंस्कारभागी शरीरबकुशः प्रतिपाद्यते।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाज्याः ॥ लेश्याः—पुलाकस्योत्तरास्तिस्रः । बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः षडपि । कृष्णलेश्यादित्रितयं तयोः कथमिति चेदुच्यते—तयोरुपकरणासक्तिसंभवादार्त्तध्यानं कदाचित्सम्भवति, आर्तध्यानेन च कृष्णादिलेश्यात्रितयं सम्भवतीति । कषायकुशीलस्य चतस्र उत्तराः । सूक्ष्मसाम्परायस्य निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च शुक्लैव केवला । अयोगा अलेश्याः ॥ उपपादः–पुलाकस्योत्कृष्ट उपपाद उत्कृष्टस्थितिदेवेषु सहस्रारे । बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोर्द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिषु आरणाच्युतकल्पयोः । कषायकुशीलनिर्ग्रन्थयोस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु सर्वार्थसिद्धौ । सर्वेषामपि जघन्यः सौधर्मकल्पे द्विसागरोपमस्थितिषु । स्नातकस्य निर्वाणमिति ॥ स्थानम्–असंख्येयानि सँयमस्थानानि कषायनिमित्तानि भवन्ति । तत्र सर्वजघन्यानि लब्धिस्थानानि पुलाककषायकुशीलयोस्तौ युपगदसंख्येयानि स्थानानि गच्छतस्ततः पुलाको व्युच्छिद्यते । कषायकुशीलस्ततोऽसंख्येयानि स्थानानि गच्छत्येकाकी । ततः कषायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलबकुशा युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छन्ति । ततो बकुशो व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वमकषायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते । सोऽप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वमेकं स्थानं गत्वा स्नातको निर्वाणं प्राप्नोति । तेषां सँयमलब्धिरनन्तगुणा भवति

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां नवमोऽध्यायः ॥

---

१ द्रव्यलिंगं प्रतीत्येति–तत्किं ? केचिदसमर्था महर्षयः शीतकालादौ कंबलशब्दवाच्यं कौशेयादिकं गृह्णन्ति, न तत्प्रक्षालयन्ति, न सीव्यन्ति, न प्रयत्नादिकं कुर्वन्ति, अपरकाले परिहरन्ति । केचिच्छरीरे उत्पन्नदोषाल्लज्जितत्वात्तथा कुर्वन्तीति व्याख्यानमाराधना भगवतीप्रोक्ताभिप्रायेणापवादरूपं ज्ञातव्यं । उत्सर्गापवादयोरपवादो विधिर्बलवानिति उत्सर्गेण तावद्यथोक्तमाचेलक्यं प्रोक्तमस्ति । आर्यसमर्थदोषवच्छरीराद्यपेक्षयापवादव्याख्याने न दोषः । अमुमेवाधारं गृहीत्वा जैनभासाः केचित्सचेलत्वं मुनीनां स्थापयन्ति । तन्मिथ्या 'साक्षान्मोक्षकारणं निर्ग्रंथलिङ्गमिति वचनात् । अपवादव्याख्यानमुपकरणकुशीलापेक्षया कर्तव्यम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

आह—अन्ते निर्दिष्टस्य मोक्षस्येदानीं स्वरूपाभिधानं प्राप्तकालमिति। सत्यमेवं। मोक्षप्राप्तिः केवलज्ञानावाप्तिपूर्विकेति केवलज्ञानोत्पत्तिकारणमुच्यते-

॥ मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १ ॥

इह वृत्तिकरणं न्याय्यम्। कुतः? लघुत्वात्। कथम्? क्षयशब्दस्याकरणात्, विभक्त्यन्तरनिर्देशस्य चाभावाच्चशब्दस्य चाप्रयोगाल्लघुसूत्रं भवति "मोहज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयात्केवलम्" इति॥ सत्यमेतत्। क्षयक्रमप्रतिपादनार्थो वाक्यभेदेन निर्देशःक्रियते—प्रागेव मोहं क्षयमुपनीयान्तर्मुहूर्तं क्षीणकषायव्यपदेशमवाप्य ततो युगपत् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायाणां क्षयं कृत्वा केवलमवाप्नोतीति॥ तत्क्षयहेतुः केवलोत्पत्तिरिति हेतुलक्षणो विभक्तिनिर्देशः कृतः॥ कथं प्रागेव मोहं क्षयमुपनीयते? इति चेदुच्यते भव्यःसम्यग्दृष्टिःपरिणामविशुध्द्या वर्धमानो असंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थानेषु कस्मिंश्चिन्मोहस्य सप्त प्रकृतीः क्षयमुपनीय क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा क्षपकश्रेण्यारोहणा-

---

१ केवलमिति—ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्चकारादायुस्त्रिकनामत्रयोदशकक्षयाच्च केवलमुत्पद्यते। त्रिषष्टिप्रकृतिक्षयात्केवलज्ञानं भवतीत्यर्थः। अष्टाविंशतिप्रकृतयो मोहस्य। पंच ज्ञानावरणस्य, नव दर्शनावरणस्य, पंचान्तरायस्य, मनुष्यायुर्वर्ज्यमायुस्त्रयं, साधारणातपपंचेन्द्रियरहितचतुर्जातिनरकगतिनरकगत्यानुपूर्व्यस्थावरसूक्ष्मतिर्यग्गतितिर्यग्गत्यानुपूर्व्योद्योतलक्षणास्त्रयोदश नामकर्मणः प्रकृतयश्चेति त्रिषष्टिः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भिमुखोऽधःप्रवृत्तिकरणमप्रमत्तस्थाने प्रतिपद्यापूर्वकरणप्रयोगेणापूर्वकरणक्षपकगुणस्थानव्यपदेशमनुभूय तत्राभिनवशुभाभिसन्धितनूकृतपापप्रकृतिस्थित्यनुभागो विवर्धितशुभकर्मानुभवोऽनिवृत्तिकरणप्राप्त्यानिवृत्तिबादरसाम्परायक्षपकगुणस्थानमधिरुह्य तत्र कषायाष्टकं नष्टं कृत्वा, नपुंसकवेदं नाशं समापाद्य, स्त्रीवेदमुन्मूल्य नोकषायषट्कं पुंवेदे प्रक्षिप्य, क्षपयित्वा पुंवेदं क्रोधसंज्वलने, क्रोधसञ्ज्वलनं मानसंज्वलने, मानसंज्वलनं मायासंज्वलने, मायासंज्वलनं लोभसंज्वलने, क्रमेण बादरकिट्टिविभागेन विलयमुपनीय लोभसंज्वलनं तनूकृत्य सूक्ष्मसाम्परायक्षपकत्वमनुभूय निरवशेषं मोहनीयं निमूलकाषं कषित्वा क्षीणकषायतामधिरुह्यावतारितमोहनीयभार उपान्त्यप्रथमे समये निद्राप्रचले प्रलयमुपनीय, पञ्चानां ज्ञानावरणानां, चतुर्णां दर्शनावरणानां, पञ्चानामन्तरायाणामन्तमन्ते समुपगमय्य, तदनन्तरं ज्ञानदर्शनस्वभावं केवलपर्यायमप्रतर्क्यविभूतिविशेषमवाप्नोति ॥

आह कस्माद्धेतोर्मोक्षः किंलक्षणश्चेत्यत्रोच्यते—

॥ बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥ २ ॥

---

१ अथाप्रवृत्तिकरणं--अपूर्वचारित्रं ।अथवा अथ अनंतरं प्रवृत्तकरणं कथ्यते तदपि किं? परिणामविशेषा इत्यर्थः । कीदृशास्तेऽथाप्रवृत्तकरणशब्दवाच्या विशिष्टपरिणामा इति चेदुच्यते । एकस्मिन्नेकस्मिन्समये एकैकजीवस्यासंख्येयलोकमानावच्छिन्नाः परिणामा भवंति । तत्राप्रमत्तादिगुणस्थाने पूर्वपूर्वसमये प्रवृत्ता यादृशाः परिणामास्तादृशा एव अथानंतरमुत्तरसमयेषु आ समन्तात्प्रवृत्ता विशिष्टचारित्ररूपाः परिणामा अथाप्रवृत्तकरणशब्दवाच्या भवन्ति ।

२ बादरकिट्टीति—कोर्थः ? उपायद्वारेण [शुद्धपरिणामादिना] फलं भुक्त्वा निर्जीर्यमाणं उद्धृतं शेषमुपहतशक्तिकं कर्म किट्टीति आज्यकिट्टिवत् । सा किट्टिर्द्विधा बादरकिट्टिसूक्ष्मकिट्टिभेदात् । इति किट्टिशब्दस्यार्थो वेदितव्यः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मिथ्यादर्शनादिहेत्वभावादभिनवकर्माभावः पूर्वोदितनिर्जराहेतुसन्निधाने चार्जितकर्मनिरासः। ताभ्यां बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यामिति हेतुलक्षणविभक्तिनिर्देशः। ततो भवस्थितिहेतुसमीकृतशेषकर्मावस्थितस्य युगपदात्यन्तीकृतकृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः प्रत्येतव्यः॥ कर्माभावो द्विविधः—यत्नसाध्योऽयत्नसाध्यश्चेति॥ तत्र चरमदेहस्य नरकतिर्यग्देवायुषामभावो न यत्नसाध्योऽसत्त्वात्॥ यत्नसाध्य इत ऊर्ध्वमुच्यते—असंयतसम्यग्दृष्ट्यादिषु चतुर्षु गुणस्थानेषु कस्मिंश्चित्सप्तप्रकृतिप्रक्षयः क्रियते॥ निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिनरकगतितिर्यग्गत्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिनरकगतितिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यातपोद्योतस्थावरसूक्ष्मसाधारणसञ्ज्ञिकानां षोडशानां कर्मप्रकृतीनामनिवृत्तिबादरसाम्परायस्थाने युगपत्क्षयः क्रियते॥ ततःपरं तत्रैव कषायाष्टकं नष्टं क्रियते, नपुंसकवेदः स्त्रीवेदश्च तत्रैव क्षयमुपयाति। नोकषायषट्कं च सहैकेनैव प्रहारेण विनिपातयति। ततः पुंवेदसंज्वलनक्रोधमानमायाः क्रमेण तत्रैवात्यान्तिकं ध्वंसमास्कन्दन्ति। लोभसंज्वलनः सूक्ष्मसाम्परायान्ते यात्यन्तं। निद्राप्रचले क्षीणकषायवीतरागच्छद्मस्थस्योपान्त्यसमये प्रलयमुपव्रजतः॥ पञ्चानां ज्ञानावरणानां, चतुर्णां दर्शनावरणानां, पञ्चानामन्तरायाणां च तस्यैवान्त्यसमये प्रक्षयो भवति। अन्यतरवेदनीयदेवगत्यौदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणशरीरसंस्थानषट्कौदारिकवैक्रियिकाहारकशरीराङ्गोपाङ्गषट्संहननपञ्चप्रशस्तवर्णपञ्चप्रशस्तवर्णगन्धद्वयपञ्चप्रशस्तरसपञ्चाप्रशस्तरसस्पर्शाष्टकदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातोच्छ्वासप्रशस्ताप्रशस्तविहायोगत्यपर्याप्तकशरीरास्थिरास्थिरशुभाशुभदुर्भगसुस्वरदुःस्वरानादेयायशःकीर्तिनिर्माणनामनीचैर्गोत्राख्या द्वासप्ततिप्रकृतयोऽयोगकेवलिन उपान्त्यसमये विनाशमुपयान्ति। अन्यतरवेदनीयमनुष्यायुर्मनुष्यगतिपञ्चेन्द्रियजातिमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यत्र-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

-सबादरपर्याप्तकसुभगादेययशःकीर्तितीर्थकरनामोच्चैर्गोत्रसञ्ज्ञिकानां त्रयोदशानां प्रकृतीनामयोगकेवलिनश्चरमसमये विच्छेदो भवति ॥

आह किमासां पौद्गलिकीनामेव द्रव्यकर्मप्रकृतीनां निरासान्मोक्षोऽवसीयत उत भावकर्मणोऽपीत्यत्रोच्यते—

॥ औपशमिकादिभव्यत्वानां च ॥ ३ ॥

किं ? मोक्ष इत्यनुवर्तते। भव्यत्वग्रहणमन्यपारिणामिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ तेन पारिणामिकेषु भव्यत्वस्यौपशमिकादीनां च भावानामभावान्मोक्षो भवतीत्यवगम्यते ॥

आह यद्यपवर्गो भावोपरतेः प्रतिज्ञायते नन्वौपशमिकादिभावनिवृत्तिवत्सर्वक्षायिकभावनिवृत्तावपि व्यपदेशो मुक्तस्य प्राप्नोतीति। स्यादेतदेवं, यदि विशेषो नोच्यते अस्त्यत्र विशेष इत्यपवादविधानार्थमिदमुच्यते—

॥ अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ४

अन्यत्रशब्दापेक्षया को निर्देशः ? **केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यो अन्यत्रान्यस्मिन्नयं विधिरिति** ॥ यदि चत्वार एवावशिष्यन्ते अनन्तवीर्यादीनां निवृत्तिः प्राप्नोति—नैष दोषः—**ज्ञानदर्शनाविनाभावित्वादनन्तवीर्यादीनामविशेषः । अनन्तसामर्थ्यहीनस्यानन्तावबोधवृत्त्यभावाज्ज्ञानमयपर्यायत्वाच्च सुखस्येति** ॥ अनाकारत्वान्मुक्तानामभाव इति चेन्न—**अतीतानन्तरशरीराकारत्वात्** ॥

---

१ भव्यत्वानामिति—भव्यत्वं हि पारिणामिको भावस्तेन भव्यत्वग्रहणेन पारिणामिकेषु भावेषु भव्यत्वस्यैव प्रक्षयो मोक्षो भवति, न्नान्येषां जीवत्ववस्तुत्वामूर्तत्वादीनां पारिणामिकानां क्षयो वर्तते, तत्क्षये शून्यत्वप्रसंगात् । ननु द्रव्यकर्मनाशे तन्निमित्तानामौपशमिकादीनां भावानां स्वयमेवाभावः सिद्धः किमनेन सूत्रेणेति चेत्सत्यं, नायमेकान्तो, निमित्ताभावेऽपि कार्यभावदर्शनात् दंडाद्यभावेऽपि घटादिदर्शनात् । अथवा सामर्थ्याल्लब्धस्यापि भावकर्मक्षयस्य सूत्रं तु स्पष्टार्थम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्यान्मतं यदि शरीरानुविधायी जीवस्तदभावात्स्वाभाविकलोकाकाशपरिमाणत्वात्तावद्विसर्पणं प्राप्नोति ? नैष दोषः ॥ कुतः ? कारणाभावात् ॥ नामकर्मसम्बन्धो हि संहरणविसर्पणकारणं, तदभावात्पुनः संहरणविसर्पणाभावः ॥ यदि कारणाभावान्न संहरणं न विसर्पणं तर्हि गमनकारणाभावादूर्ध्वगमनमपि न प्राप्नोति । अधस्तिर्यग्गमनाभाववत् । ततो यत्र मुक्तस्तत्रैवावस्थानं प्राप्नोतीत्यत्रोच्यते—

तदनंतरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ५

तस्यानंतरं । कस्य ? सर्वकर्मविप्रमोक्षस्य । आङभिविध्यर्थः । ऊर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥

अनुपदिष्टहेतुकमिदमूर्ध्वगमनं कथमध्यवसातुं शक्यमित्यत्रोच्यते—

॥ पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च ॥ ६ ॥

आह—हेत्वर्थः पुष्कलोऽपि दृष्टान्तसमर्थनमन्तरेणाभिप्रेतार्थसाधनाय नालमित्यत्रोच्यते—

॥ आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्च ॥ ७ ॥

पूर्वसूत्रे विहितानां हेतूनामत्रोक्तानां दृष्टान्तानां च यथासंख्यमभिसम्बन्धो भवति । तद्यथा—कुलालप्रयोगापादितहस्तदण्डचक्रसंयोगपूर्वकं भ्रमणमुपरतेऽपि तस्मिन्पूर्वप्रयोगादासंस्कारक्षयाद् भ्रमति । एवं भवस्थेनात्मनाऽपवर्गप्राप्तये बहुशो यत्प्रणिधानं कृतं तदभावेऽपि तदावेशपूर्वकं मुक्तस्य गमनमवसीयते ॥ किं च असङ्गत्वाद्यथा मृत्तिकालेपजनितगौरवमलाबुद्रव्यं जलेऽधःपतितं जलक्लेदविश्लिष्टमृत्तिकाबन्धनं लघूसदूर्ध्वमेव

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गच्छति, तथा कर्मभाराक्रान्तिवशीकृत आत्मा तदावेशवशात्संसारेऽनियमेन गच्छति । तत्सङ्गविप्रमुक्तौ तूपर्येवोपयाति ॥ किं च बन्धच्छेदात्—यथा बीजकोशबन्धच्छेदादेरण्डबीजस्य गतिर्दृष्टा तथा मनुष्यादिभवप्रापकगतिजातिनामादिसकलकर्मबन्धच्छेदान्मुक्तस्योर्ध्वगतिरवसीयते ॥ किं च तथागतिपरिणामात्—यथा तिर्यक्पवनस्वभावसमीरणसम्बन्धनिरुत्सुका प्रदीपशिखा स्वभावादुत्पतति तथा मुक्तात्माऽपि नानागतिविकारकारणकर्मनिरावरणे सत्यूर्ध्वगतिस्वभावत्वादूर्ध्वमेवारोहति ॥

आह यदि मुक्त ऊर्ध्वगतिस्वभावो लोकान्तादूर्ध्वमपि कस्मान्नोत्पततीत्यत्रोच्यते—

॥ धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ८ ॥

गत्युपग्रहकारणभूतो धर्मास्तिकायो नोपर्यस्तीत्यलोके गमनाभावः । तदभावे च लोकालोकविभागाभावः प्रसज्येत ॥

आह अमी परिनिर्वृता गतिजात्यादिभेदकारणाभावादतीतभेदव्यवहारा एवेत्यस्ति कथञ्चिद्भेदोऽपि । कुतः—

॥ क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाहनान्तरसंख्याल्पबहुत्वतः साध्याः ॥ ९ ॥

क्षेत्रादिभिर्द्वादशभिरनुयोगैः सिद्धाः साध्या विकल्प्या इत्यर्थः । प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतन्त्रनयद्वयविवक्षावशात् । तद्यथा—क्षेत्रेण तावत्कस्मिन्क्षेत्रे सिध्यन्ति ? प्रत्युत्पन्नग्राहिनयापेक्षया सिद्धिक्षेत्रे, स्वप्रदेशे, आकाशप्रदेशे वा सिद्धिर्भवति । भूतग्राहिनयापेक्षया जन्मप्रभृति पञ्चद-

---

१ धर्मास्तिकायेति-संते वि धम्मदव्वे अहो ण गच्छेइ तह य तिरियं वा । उड्ढं गमणसहावो मुक्को जीवो हवे जम्हा ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शकर्मभूमिषु, संहरणं प्रति मानुषक्षेत्रे सिद्धिः ॥ कालेन—कस्मिन्काले सिद्धिः ? प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया एकसमये सिध्यन् सिद्धो भवति ॥ भूतप्रज्ञापननयापेक्षया जन्मतोऽविशेषेणोत्सर्पिण्यवसर्पिण्योर्जातः सिध्यति॥ विशेषेणावसर्पिण्यां सुषमदुःषमाया अन्त्ये भागे, दुःषमसुषमायां च जातः सिध्यति ॥ न तु दुःषमायां जातो दुःषमायां सिध्यति ॥ अन्यदा नैव सिध्यति ॥ संहरणतः सर्वस्मिन्काले उत्सर्पिण्यामवसर्पिण्यां च सिध्यति ॥ गत्या—कस्यां गतौ सिद्धिः ? सिद्धगतौ, मनुष्यगतौ वा ॥ लिङ्गेन—केन सिद्धिः ? अवेदत्वेन, त्रिभ्यो वा वेदेभ्यः सिद्धिर्भावतो न द्रव्यतः, द्रव्यतः पुल्लिङ्गेनैव । अथवा निर्ग्रन्थलिंगेन सग्रन्थलिंगेन वा सिद्धिर्भूतपूर्वनयापेक्षया ॥ तीर्थेन—केन तीर्थेन सिद्धिः— ? द्वेधा तीर्थङ्करेतरविकल्पात् । इतरे द्विविधाः सति तीर्थंकरे सिद्धा असति चेति ॥ चारित्रेण केन सिध्यति ? [3]अव्यपदेशेनैकचतुःपञ्चविकल्पचारित्रेण वा सिद्धिः ॥ स्वशक्तिपरोपदेशनिमित्तज्ञानभेदात् प्रत्येकबुद्धबोधितविकल्पाः ॥ ज्ञानेन[2] केन ? एकेन द्वित्रिचतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैः सिद्धिः ॥ आत्मप्रदेशव्यापित्वमवगाहनम् । तत् द्विविधम् । उत्कृष्टजघन्यभेदात् ।

---

१ संहरणत इति—तत्संहरणं द्विप्रकारं स्वकृतं परकृतं च । चारणविद्याधराणामेव स्वकृतं । देवचारणविद्याधरैः परकृतं । अन्यदेति— दुःषमदुषमायां जातो, सुषमसुषमायां जातः, सुषमायां जातोऽन्त्यभागरहितायां सुखमदुःखमायां च जातो नैव सिध्यति ।

२ लिंगेनेति—लिंगशब्देन निर्ग्रंथलिंगेन सिद्धिर्भवति । भूतनयापेक्षया सग्रंथलिंगेन वा सिद्धिर्भवति । साहरणासाहरणे इति वचनात् । पूर्वं निर्ग्रंथः पश्चात् उपसर्गादाभरणादिकं केनचित्कृतं यथा त्रयः पाण्डवाः साभरणा मोक्षं गताः । उपसर्गवशाद्ग्रंथत्वं पांडवादिवत् । २ ज्ञानेनैकेनैव इत्यपि पाठभेदः ॥

३ अव्यपदेशेनेति—व्यपदेशरहितेन एषोऽहं सर्वसावद्यत्यागाद्विरतोऽस्मीत्येवंरूपेण सामायिकेन । ऋजुसूत्रनयादेकेन यथाख्यातेन सिद्धिर्भवति । परिहारविशुद्धिसंज्ञकचारित्ररहितैश्चतुर्भिश्चारित्रैः सिद्धिर्भवति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तत्रोत्कृष्टं पञ्चधनुःशतानि पञ्चविंशत्युत्तराणि । जघन्यमर्धचतुर्थारत्नयो देशोनाः । मध्ये विकल्पः । एकस्मिन्नवगाहे सिध्यति ॥ किमन्तरं ? सिध्यतां सिद्धानामन्तरं जघन्येन द्वौ समयौ, उत्कर्षेणाष्टौ अन्तरं । जघन्येनैकः समयः, उत्कर्षेण षण्मासाः ॥ संख्या—जघन्येन एकसमये एकः सिध्यति । उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसंख्याः ॥ क्षेत्रादिभेदभिन्नानां परस्परतः संख्याविशेषोऽल्पबहुत्वम् । तद्यथा—प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया सिद्धिक्षेत्रे सिध्यतां नास्त्यल्पबहुत्वं । भूतपूर्वनयापेक्षयोच्यते । क्षेत्रसिद्धा द्विविधाः—जन्मतः संहरणतश्च । तत्राल्पे संहरणसिद्धाः । जन्मसिद्धाः संख्येयगुणाः ॥ क्षेत्राणां विभागः—कर्मभूमिरकर्मभूमिः, समुद्रो द्वीप, ऊर्ध्वमधस्तिर्यगस्ति । तत्र स्तोका ऊर्ध्वलोकसिद्धाः । अधोलोकसिद्धाः संख्येयगुणाः । तिर्यग्लोकसिद्धाः संख्येयगुणाः । सर्वतः स्तोकाः समुद्रसिद्धाः, द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः ॥ एवं तावदविशेषेण सर्वतःस्तोका लवणोदसिद्धाः । कालोदसिद्धाः संख्येयगुणाः । (जम्बूद्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः । धातकीखण्डसिद्धाः संख्येयगुणाः । पुष्करद्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः ।) एवं कालादिविभागेऽपि यथागममल्पबहुत्वं वेदितव्यम् ॥ १० ॥

---

१ जघन्यमिति—यः किल षोडशे वर्षे सप्तहस्तपरिमाणशरीरो भविष्यति स गर्भाष्टमे वर्षे अर्द्धचतुर्थारत्निप्रमाणो भवति । तस्य च मुक्तिर्भवति । मध्ये नानाभेदावगाहनेन सिद्धिर्भवति ।

सूत्राणां संख्यां प्रतिपादयञ्श्लोकः—

त्रयस्त्रिंशत्त्रिपंचाशन्नवत्रिंशदनुक्रमात् ॥
चत्वारिंशत्सहैकेन द्विचत्वारिंशत्संमता ॥
सप्तविंशन्नवत्रिंशत्सप्तविंशतिका मताः ॥
चत्वारिंशत्ससप्ताभिर्नवसूत्रपदाःस्मृताः ॥

इति दशमोऽध्यायः

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्वर्गापवर्गसुखमाप्तुमनोभिरार्यै-।
जैनेन्द्रशासनवरामृतसारभूता ॥
सर्वार्थसिद्धिरिति सद्भिरुपात्तनामा।
तत्त्वार्थवृत्तिरनिशं मनसा प्रधार्या ॥ १ ॥
तत्त्वार्थवृत्तिमुदितां विदितार्थतत्त्वाः।
शृण्वन्ति ये परिपठन्ति च धर्मभक्त्या ॥
हस्ते कृतं परमसिद्धिसुखामृतं तै-।
र्मर्त्यामरेश्वरसुखेषु किमस्ति वाच्यम् ॥ २ ॥
येनेदमप्रतिहतं सकलार्थतत्त्व-।
मुद्द्योतितं विमलकेवललोचनेन ॥
भक्त्या तमद्भुतगुणं प्रणमामि वीर-।
मारान्नरामरगणार्चितपादपीठम् ॥

इति टिप्पण्यलङ्कृता सर्वार्थसिद्ध्यभिधा
तत्त्वार्थवृत्तिः समाप्ता।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0 In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अमरनरफणीन्द्रैर्वन्द्यपादाब्जयुग्मं ।
कृतशिवपदसौख्यं भव्यसार्थाधिपानाम् ।
जिनमवृजिनमीशं वीतरागस्पृहाणां ।
वृषभमुरुवृषाङ्कं नौमि कर्त्तारमाद्यम् ॥ १ ॥

चन्द्रः क्षीणः प्रतापी तपति दिनकरो देवनाथोऽभिमानी ।
कामः कायेन हीनो चलयति पवनो विश्वकर्मा दरिद्री ॥
भस्माङ्गो नीलकण्ठः स भवति गहनो व्याकुलो गोपनाथः ।
शक्राद्या दुःखपूर्णाः सुखनिधिरहिताः पातुः वः श्रीजिनेंद्रः ॥२॥

इमौ श्लोकौ पुस्तकान्तरे दृश्येते परं तौ पूज्यपादकृताविति न वक्तुं शक्यतेऽस्माभिरतो ग्रन्थाद्बहिः पृथक्तया मुद्रितौ ॥

मुद्रक—
वर्धमान पार्श्वनाथ शास्त्री,
श्रीकल्याण पॉवर प्रिंटिंग प्रेस, सोलापुर.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0 In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सं. १६

... वर्णी दि. जैन (शोध) संस्थान
... सं० ...१४१....
दि० ...११...४...७४
... वाराणसी-५

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi